

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Viborgs historie

1726-1940 **2**

Viborgs historie 2

Viborgs historie

1726-1940

2

Jens Holmgaard
Jørgen Mikkelsen
Henning Ringgaard Lauridsen
Bente Jensen
Per Boje
Harry Christensen

© Forfatterne og Viborg kommune

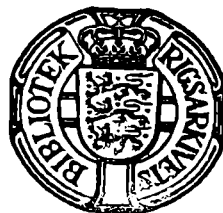
Redaktion:
Henning Ringgaard Lauridsen
Lars Munkøe

Typografisk design: Flemming Bau
Billedredaktion og lay-out: Henning Ringgaard
Lauridsen
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN: 87-986605-3-5 (bind 2)
87-986605-0-0 (hele værket, bind 1-3)

Ophavsret til bogens illustrationer er så vidt muligt respekteret. Det har dog ikke i alle tilfælde været muligt at finde et billedes ophavsmand. Hvis nogen gør berettigede krav gældende, vil de blive indfriet.

Hvis ikke andet er nævnt befinder genstande og fotografier sig på enten Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune eller Viborg Stiftsmuseum.

Udgivet med støtte af:
Anonym giver i Viborg
Kjems-Fonden
Nycredit
Special-Trykkeriet Viborg a-s
Unidanmark-fonden

Indhold

Forord	9
<i>Købmændenes og håndværkernes by 1726-1850</i>	
Viborg – en sodsværtet by af Jens Holmgaard	13
Indledning 13, En by i flammer 13, Tiden der fulgte 17, Langsom genopretning 22, Bymarken 24	
Byens styre – den lokale forvaltning 29	
Byens velvise fædre 29, Vejen mod selvstyre 31, De offentlige funktioner 33, Retsplejen 35, Borgervæbningen 36, Brandvæsen 38	
Viborgs institutioner – gamle og nye 41	
Landsting og snapsting 41, Skolebyen Viborg 45, Garnison 51, Viborg Tugthus 56, Den nørrejske Stænderforsamling 61	
Befolkning og erhverv 1726-1850 af Jørgen Mikkelsen . . .	63
Viborgs befolkning 63	
Bybilledet i 1743 63, Garnisonsbyen 1787 66, Den civile by 1801 69, Viborg i 1845 – en by i vækst 70, Konjunkturer, erhverv og social spredning 73	
Erhvervslivet 77	
Håndværkerne og lavene 77, Bestillingshåndværk og markedshåndværk 82, Til marked i Viborg 85, Købmændenes varer 87, Handelens veje og vilkår 89, Købmændenes kunder 94, Den tidlige industri 97	
Socialforsorg og sundhedsvæsen 103	
Fattigvæsenet i 1700-tallet 103, Den nye indretning af fattigvæsenet 106, Plejebørn, arbejdstilbud og tilbagebetaling 108, Den problematiske forsørgelsesret 109, Fattighuse og sygehuse 111, Sundhed og sygdom 113	
Finkultur og folkelig kultur 117	
Kirkelige forhold 118, Bøger, aviser og læsning 120, Forlystelseslivet 122	

<i>Under en demokratisk samfundsorden 1850-1940</i>	
Viborg 1850-1940 af <i>Henning Ringgaard Lauridsen</i>	129
De nye tider 129, Viborgs byplan 1850-1940 133	
Kommunikation og transport 1850-1940 af <i>Bente Jensen</i>	142
Hjarbæk Havn 142, Jernbanen 145, Ålestrupbanen 147, Byens banegårde 149, Viborg-Herningbanen 150, Fårupbanen 151, Post 152, Telegrafstationen 154, Telefonen 155, Vejnettet 157	
Befolkningens levevilkår 1850-1940 af <i>Per Boje</i>	159
Befolkningsforhold 159	
Afmålt vækst 159, Viborg trækker 163, Mange unge, få gamle og stadigt mindre husstande 165, Bonde- og embedsby 168	
Levestandard 170	
Indkomstudvikling og indkomstfordeling 170, Gade- og boligmiljøer 175, Det hvide lys 177, Boligforhold 181, Mellemløstidens boliger 190, Moderne boligfaciliteter 193, Sundhed og sygdom 198, En bedre kost 202, Epidemiske sygdomme 208, Kønssygdomme 211, Sundhedsvæsen og personlig hygiejne 216	
Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940	
af <i>Henning Ringgaard Lauridsen</i>	221
Handel, håndværk og industri 221	
De fem storkøbmænd 222, Handelsstanden danner forening 225, Købmandsgårdens sidste storhedstid 227, Torvehandel og marked 230, Lejren ved Hald 233, Andelstiden 235, Specialforretninger 238, Handelslærlinge og handelsskole 241, Sparekassen og konkurrenterne 244, Kreditforeningen 247, Nye banker og nye bygninger 251, Håndværkerne 252, På valsen 258, Viborg Tekniske Skole 259, Industriens fortrin 261, Metalindustrien 263, Tobak og øl 270, Købstadens og omegnens landbrug 273, Nybyggere på bymark og hede 275, Asmildkloster Landbrugsskole 277, Hedeselskabet 278	
Embedsstanden og institutionerne 280	
De administrative embeder 280, Retsvæsenet 282, Garnisonen 285, Provinsarkivet 289, Viborg Sindsygeanstalt 290, Viborg Amts- og Bysygehus 294, Lazaretlejr og folkekur ved Hald 296	

Et nyt arbejdsmarked 298

Fagbevægelse og arbejdskampe 300, "Når der løftes i flok" 302

Politik og kultur 1850-1940 af *Harry Christensen* 305

Bystyre og demokrati 305

Magistrat og borgerrepræsentation indtil 1868 305,

Borgmesteren af den gamle skole 307, Byråd og til-

tagende folkestyre fra 1869 309, Kvinder, tjeneste-

folk og folkevalgte borgmestre 311, Folk og demo-

kрати 312, Personer og grupperinger i byrådet før

1909 314, Partier og politik 1909-1940 316

Aviser til viborgenserne 323

Konkurrencen mellem aviserne 326

Fra kæmner til kommunal forvaltning 327

Administrationen vokser 329, Den kommunale

vækst i kroner og ører 331

Sikkerhed og orden 332

Brandvæsenet 333, Det kommunale politi 334

Fra fattighjælp til omsorg 336

Fattigvæsenet i Viborg 338, Forsørgelsen frem til

århundredskiftet 339, Offentlig forsorg under krig

og kriser 342, Privat forsorg 346

Skolegang og skolepolitik 349

De gamle skoler i Mikkels Gade 350, Nye skoler og

nye problemer 352, Private skoler 357, Katedral-

skolen 358

Bevidsthedsliv og interesser 363

Kirke og tro 363, Kaster og snobber 365, Klubliv og

selskabelighed 367, Viborg spiller musik 371, Tea-

ter i Viborg 373, Joakim Skovgaard og andre kunst-

oplevelser 375, Læselyst og historisk interesse 378,

Foreningsliv 379, Sporten og dens foreninger 382,

Ud i det fri 385, Viborg er sagen: Teaterfesten 388,

Viborg-Dagene 389

Litteratur og kilder 392

Noter 404

Navne- og stedregister ved Mette Iversen 411

Forord

Første del af denne bog dækker perioden 1726 til 1850. Det er en af de mere dystre i Viborgs lange historie, idet en katastrofe ramte byen den 25. juni 1726, hvor en voldsom brand forvandlede stort set alle gårde og huse i Viborgs bymidte til dynger af aske og sodsværtede mure. Mange af byens borgere mistede de fleste af deres ejendele og genopbygningen skred kun langsomt frem, men trods alt kan vi i dag i bybilledet glæde os over en række fornemme borgerhuse, som blev opført i årtierne efter branden.

Afsnittet skildrer naturligvis også andre sider af tilværelsen for Viborgs borgere. Håndværkere og købmænd vogtede på deres privilegier og lavsrettigheder, embedsmændene på deres standsmæssige status, mens gamle og fattige gennemgående havde trange kår.

Anden del af bogen, som omfatter tiden fra 1850 til 1940, fortæller om en langt mere dynamisk periode. Den demokratiske grundlov i 1849 skabte en hel ny samfundsorden, både politisk, økonomisk og kulturelt. Jernbaner, telegraf og telefon, aviser og øget samfærdsel åbnede også for viborgenserne forbindelsen til en større verden, og erhvervslivet kom til at arbejde under helt nye markedsbetingelser. Det betød undergangen for traditionsrige håndværk, men skabte også nye erhverv. Industrialiseringen brød igennem, og med teknologien som løftestang fik befolkningen efterhånden bedre levevilkår.

Omkring 1900 begyndte Viborg for alvor at vokse i udstrækning, samtidig med at gårde og husmandssteder skød op ude på den gamle bymark. Flere og flere mennesker flyttede til byen og det var i denne periode, at fundamentet blev lagt under en lang række af de institutioner, som er centrale i nutidens velfærdssamfund.

De tre bøger, som nu er udsendt om Viborg, sigter mod at give læserne en dybere indsigt i Viborgs lange og spændende historie.

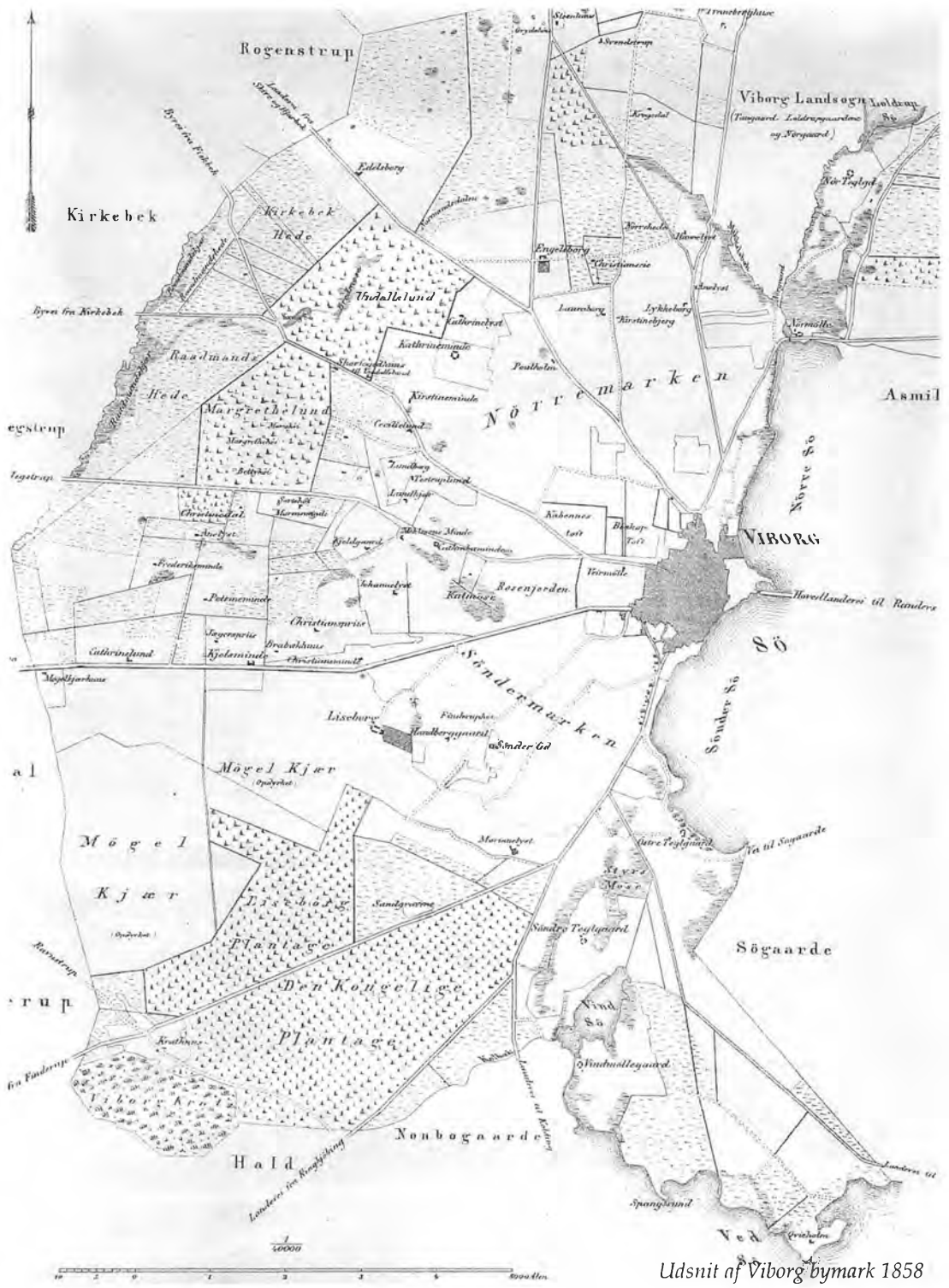
Moderne mennesker har et naturligt ønske om at kunne hente viden om det sted, hvor de bor og arbejder. Mange interesserer sig levende for deres hjemegn og den by, hvor de kommer fra. Bag dette ligger en erkendelse af, at en historisk viden om tidligere generationers handlinger og beslutninger giver os en dybere forståelse af det samfund, vi lever i.

Redaktionen håber, at mange vil kunne hente nyttig viden og finde fornøjelse ved at læse såvel dette bind som de to øvrige, der blev udsendt i 1997 og 1998.

Til sidst en stor tak til forfattere, sponsorer og alle andre, der har bidraget til værkets tilblivelse.

Redaktionen
Viborg, november 1999

Købmændenes og håndværkernes by
1726-1850

Udsnit af Viborg bymark 1858

Viborg – en sodsværtet by

af Jens Holmgaard

Indledning

Viborg var allerede før branden i 1726 en by i tilbagegang. Med enevælden og bortfaldet af rollen som hyldningsby var dens status som Jyllands hovedstad begyndt at smuldre. Til nedgangen havde også 1600-årenes krige bidraget og ikke mindst de hårde skatter, som krige altid medfører. Senest havde byen båret tunge byrder under Den store nordiske Krig 1709-1720. Den var dog især gået ud over kystbyerne, hvis handel og skibsfart blev ramt hårdt af søkrigen. Og kystby var Viborg jo ikke. Med havnen i Hjarbæk havde den dog tidligere haft visse muligheder for at udnytte søtransportens fordele. Men til de øvrige trængsler kom, at med tilsending af sejllobet ved Løgstør var købmændenes muligheder for at få deres varer til vands forringet. Det klager magistraten over i 1735.¹

Trods begyndende tilbagegang var Viborg med 2.704 indbyggere endnu i 1672 nummer tre blandt jyske købstæder – kun overgået af Aalborg med 4.181 og Århus med 3.474. Men med branden og dens følger fremskyndedes nedgangen. Da den første folketælling i Danmark fandt sted i 1769, var Viborg med 1.990 indbyggere sunket til en sjetteplads, distanceret af Randers med 2.901, Fredericia med 2.813 og Horsens med 2.738 indbyggere. I 1801 fastholdt Viborg med 2.379 indbyggere sjettepladsen. Ved århundredets midte var den yderligere overhalet af Vejle.²

Ulemperne ved i et samfund i vækst at savne direkte adgang til havet blev ikke opvejet af, at Viborg som sæde for landstinget og andre både gamle og nytilkomne fællesjyske institutioner efter branden fortsat indtog en særstilling blandt jyske købstæder.

En by i flammer

Som ingen anden begivenhed satte branden i 1726 skel i Viborgs historie. Vel havde den røde hane flere gange før galet – og galet højt – over byen.³ Men denne gang ramte katastrofen en by med langt svagere kræfter til at overvinde følgerne.

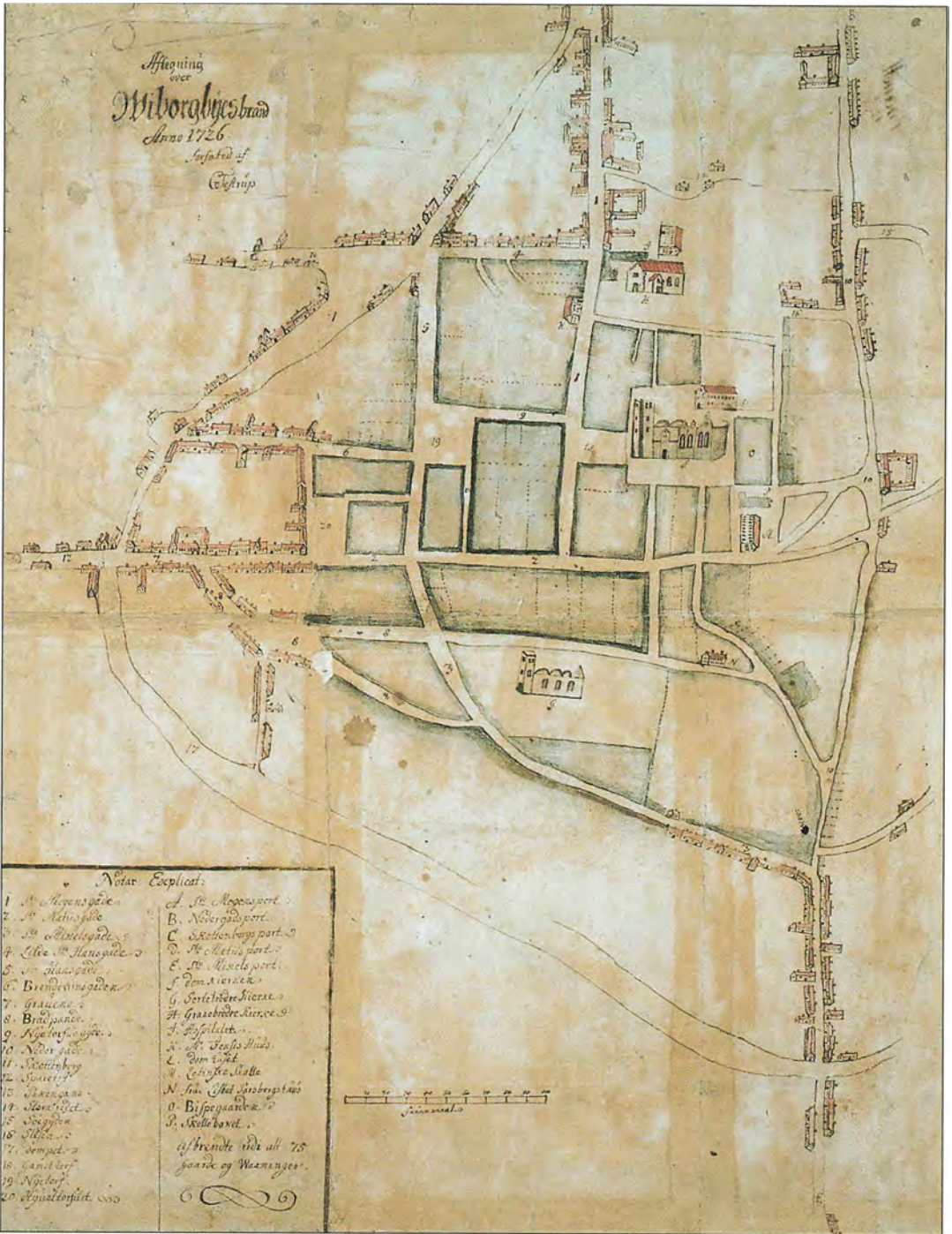
Branden opstod tirsdag den 25. juni ved 16-tiden på nordsiden af Hjultorvet hos handelsmand Peder Vandet. Under ølbrygning gik der ved et uheld ild i noget brændselslyng uden for bryggerkedlen. Om det var bryggerpigen eller Peder Vandet selv, der havde ansvaret for, at den opstod eller ikke blev slukket, er Chr. Testrup⁴ og stiftsprovst Ursin⁵ ikke enige. Ingen af dem var til stede. De må begge bygge på mere eller mindre sikker mundtlig overlevering. Nogen politimæssig efterforskning eller påfølgende retssag fandt ikke sted.

Også historien om handelsmændene på vej hjem fra marked i Skive, der undrede sig over, at de ikke fra Korsbakkerne midtvejs mellem Skive og Jordbromølle kunne få øje på domkirkens spir, men kun så, hvad de antog for en tåge over byen, må bero på mundtlig overlevering. Den træffes på tryk første gang hos Ursin.⁶

At uheldet fik helt katastrofale følger, skyldes langvarig tørke og en storm fra vest eller nordvest.⁷ Inden ilden standede natten mellem 26. og 27. juni, havde den fortæret 71 gårde og 78 huse og boder. 215 familier eller ca. halvdelen af byens indbyggere var blevet husvilde. Blandt gårdene var de kun syv eller otte endnu eksisterende adelsgårde, heriblandt stiftamtmand Iver Rosenkrantz'. Svend Aakjær anslår ud fra skattemandtallets 434 familier indbyggertallet til ca. 2.170 i 1725.⁸ Og hvad der brændte i 1726 var, som det siges i bønsskrivelsen til kongen om hjælp, hjertet af byen. Det, der i yderkanterne blev sparet af ilden, var kun fattige og ringe boliger og bygninger. Eller ifølge stiftamtmanden nogle små og forfaldne huse i byens udkant bortset fra tre, fire gårde.

Katastrofens præcise omfang kendes fra den nævnte bønsskrivelse, som borgmestrene og nogle af borgerne den 4. juli sendte kongen. Den indeholder en fortegnelse over de nedbrændte gårde og huse og deres ejere og lejere. Og desuden fra et kort, som den senere herredsfoged i Rinds og Gislum herreder Chr. Sørensen Testrup ledsagede en beskrivelse af branden med.⁹

Kilderne kan ikke i enkeltheder oplyse tabene af indbo og andre værdier. Men at kun lidt blev reddet ud af de for en stor del stråttækte bygninger, forstås let. Det udtrykkes helt hjerteskerende i bønsskrivelsen til majestæten. Det siges heri at beboerne fandt sig af hjertet så angste og perplekse, at de mere havde sind til jammerskrig og veklage end at bjerge godset i deres gårde og huse. De måtte derfor overlade man-

Testrup's brandkort 1726. De med mørkt kantede grunde er brandtomter. Ilden bredte sig hurtigt fra Hjultorvet, godt hjulpet af en strid vestenvind, mod øst for først 34 timer senere at dø ud. Da var 215 familier blevet husvilde. Original kort på Viborg Stiftsmuseum.

Table ophængt i Svaneapoteket til minde om branden 1726. Apoteket nedbrændte fuldstændigt, men apoteker Johan Bødtker havde allerede året efter opført sin ejendom. Foto: Lars Guldager.

ge møbler, meget korn og mange kramvarer til ilden, så de fleste af dem manglede mad til sig selv og deres sultne børn.

Blandt det brændte var den autoriserede stempelforhandlers kontorskab med byens beholdning af stempelpapir og regnskabet herfor. Hustruen havde endda under hans bortrejse søgt at redde det. For at frigøre sig fra økonomisk ansvar, fik han den 16. juli sagens forløb protokolleret ved rådstueretten.¹⁰

Et og andet må dog trods alt være blevet reddet ud af de brændende huse. For referatet af bytingets første møde, den 1. juli, der blev holdt i byfogdens privatbolig, som flammerne havde sparet, drejede sig om efterlysning af gods, som i forvirringen var bortkommet, eller som tyvagtige mennesker måske havde tilegnet sig.¹¹

Af offentlige bygninger blev domkirken, bispegården, Sortebrødre kirke, rådhuset og en fløj af hospitalet ildens bytte. Derimod undgik domhuset, Gråbrødre kirke og latin-skolen i det væsentlige ødelæggelse. Testrup medtager i sin beskrivelse latinskolen blandt det brændte. Men det er en fejl, som også hans eget kort modsiger.

Alvorligst var naturligvis domkirkens ødelæggelse, både i sig selv og på grund af de skatte, den rummede. Så meget

mere beklagelig var skaderne på bygningen, idet den umiddelbart før branden havde gennemgået en hårdt tiltrængt reparation. Hvad det indvortes angår, har Testrup en fyldig beskrivelse. Den omfatter bl.a. kong Erik Glippings lig og kirkens samling af relikvier fra den katolske tid. Eftertiden må dog mest begræde tabet af de mange værdifulde arkivalier, som for sikkerhedens skyld var anbragt i domkirken. Den tjente på sin vis som et nørrejysk landsarkiv. Ikke blot stiftet selv, men også mange andre gejstlige institutioner og enkelte verdslige embeder havde deponeret deres gamle dokumenter her. Og mange jyske adelsfamilier havde her stående deres brevkister med adkomstdokumenter og andre gamle brevskeber. Så kunne de være ved hånden, når man kom til adelsmøder og snapsting i Viborg. Den sørgelige liste over de arkiver, der gik tabt i 1726 både i domkirken, bispegården og rådhuset, kan ses i indledningen til A. Heises udgave af de trods alt bevarede Viborg-dokumenter før 1559, det såkaldte *Diplomatarium Vibergense*. Heise har utvivlsomt ret, når han siger, at ved branden led kundskaben til vor middelalder og følgende tider et uerstatteligt tab. Og dermed tænker han ikke alene på Viborgs egen historie.¹²

Og så skal det erindres, at der ingen forsikring eksisterede på de tider til at dække de store tab på bygninger, indbo og andre værdier, som byen, dens borgere og deres kreditorer led ved branden. Intet under, at fortvivlelsen var stor og håbet til fremtiden ringe.

Tiden der fulgte

De offentlige bygninger: domkirken, bispegården, rådhuset og Sortebrødre kirke blev ved kongens indgriben hurtigt genopbygget. Men med de fleste private gårde og huse tog det årtier, før hullerne blev udfyldt, for så vidt de overhovedet blev det. Endnu i 1755 henlå store dele af byen som det, der betegnes som brændte pladser og Latinerhaven ligger endnu midt i byen og minder om fire gårde, der aldrig blev genopbygget. Med genopførelsen af de få adelsgårde og de talrige andre bygninger, som ejedes af eller var pantsat til udenbys folk, holdt det meget hårdt. Trods stadigt pres fra byens side lykkedes det først i 1757 at få genopført Janus Friedenreichs gård på Nytorv.¹³ Det er den nuværende stiftamtmandsgård.

Allerede en uge efter branden, den 4. juli, sendte Viborgs borgmestre, sognepræsterne ved domkirken og Sortebrødre

Latinerhaven. Før 1726 lå her fire store adelsgårde; den ene af dem tilhørte i 1670'erne Palle Dyre og Fru Marie Grubbe til Tjele.

kirke samt ti borgere den ovennævnte bønsskrivelse til kongen. Blandt andre begunstigelser bad man om, at han ville sende sagkyndige mænd til at syne skaderne på kirkerne, rådhuset og bisperesidensen. Og i øvrigt anbefalede man disse bygninger i majestætens allernådigste omsorg.

Kongens svar trak ud til den 27. december.¹⁴ Det indeholdt fire løfter: 1. at de direkte skadelidte i 12 år måtte fritages for told og konsumtion, 2. 12 års moratorium for alle gældskrav fra før branden, 3. at byen skulle beholde landsting og snapsting, og 4. at kongen ville lade stiftamtmanden, biskoppen, borgmester Rafn, assessor Kjerulf og bygmester Claus Stallknecht fra Altona udarbejde forslag til genopførelsen af de offentlige bygninger, og at han derpå ville udskrive en skat (brandstyr) hertil.

Stallknecht tilbød at genopføre bygningerne for en samlet sum af 36.000 rd. Den 9. maj 1727 blev der sluttet kontrakt,¹⁵ og den 15. maj blev den bebudede brandstyr udskrevet. Den skulle betales i to terminer af alle »af stand og condition« i Danmark og Norge, både civile, militære og gejstlige.¹⁶ Den endelige regning fra Stallknecht blev på knap 39.000 rd. Men da skatten indbragte næsten 53.000 rd., blev der et pænt

Stallknechts barokke Viborg domkirke som den tog sig ud fra 1730 til 1863. Stormklokken, der lød i tilfælde af brand, sad i nordre tårn, mens det søndre bar byens ur. Litografi.

Den fine altertavle i Søndre sogns kirke blev fremstillet i Antwerpen omkring 1520. Kunstværket, som oprindeligt hang i Københavns slotskirke, blev efter branden af kong Frederik IV skænket til menigheden. Foto: Søndre sogns kirke.

overskud.¹⁷ Det kom dog ikke byen til gode. Med den håndsækning, der lå i afgiftsfritagelsen og gældsmoratoriet, måtte de skadelidte klare sig igennem ved egen hjælp. Og så blev told- og konsumtionsfritagelsen endog i 1730 og 1732 indskrænket. Man påstod, at den blev misbrugt.¹⁸

Om Sortebrødre kirke ville blive genopført, var i begyndelsen uvist. Den første beslutning var, at den skulle nedbrydes og materialerne genbruges til de andre bygninger. Men menigheden gik i forbøn for den og fik den reddet.¹⁹ 1728 stod den genopført og fik navneforandring til Søndre sogns kirke. I det indre blev den bl.a. udstyret med den gamle altertavle fra Københavns slotskirke, som Frederik IV skænkede, og senere med Mogens Chr. Thranes malerier. Der måtte siden foretages større istandsættelser, og det nuværende smalle tårn er fra forrige århundrede. Ligeledes i 1728 blev bispegården fuldført, året efter rådhuset og til

sidst domkirken i 1730. Den første gudstjeneste blev afholdt den 25. juni, på fireårsdagen for branden.

Heldigst var Stallknecht med det smukke rådhus, som i alt væsentligt endnu står i den oprindelige skikkelse. Domkirken lykkedes mindre godt. Det gælder i hvert fald kvaliteten, men vel også udseendet. De gamle høje tårns spir blev erstattet med, hvad folkeviddet respektløst betegnede som »kaffekandelåg«.²⁰

Det blev ikke Stallknecht alene, der således kom til at præge Viborg arkitektonisk efter branden. De fleste havde mistet alt, men enkelte formåede dog at genopbygge deres gårde og huse, og det endda i meget fornem stil, som endnu pryder Viborgs bybillede. Det var den tyske murermester J.G. Hödrich, der herved indlagde sig stor fortjeneste.²¹ Han var kort efter branden kommet til Viborg, hvor der ved genopbygningen var ekstraordinær beskæftigelse for bygningshåndværkere. Han giftede sig her og var til sin død i 1745 fuldt optaget af byggeopgaver både i Viborg og andre steder i Jylland. Han arbejdede formentlig under Stallknecht, men påtog sig snart opgaver som selvstændig bygmester. Hans bedst kendte og endnu bevarede bygninger er de tre første huse i Sct. Mogens Gade. Nr. 1 opførte han i 1731 for borgmester Hans Knudsen Rafn. Den blev siden stiftamtmandsbolig, derpå katedralskole og senest kommunal administrationsbygning. Nr. 3 opførte han i begyndelsen af 1730'erne for rådmand og hospitalsforstander Naaman Harch og nr. 7 for købmand Jørgen Pedersen Schaltz. Desuden skyldes bygningerne på Nytorv nr. 4 og i Leonis Gade nr. 10-12 Hödrich. Med A.C. Dyssel som entreprenør stod han også for ombygningen af domhuset i 1740-1741 og for opførelsen af Tugt- og Manufakturhuset 1740-1742. Brænderigården var blevet sparet af ilden. Den lod ejeren, landstingshører Just Archtander, Hödrich ombygge og udvide.

Men ellers er alt, hvad der vides om Viborgs bebyggelsesmæssige forhold i lange tider, kun den rene bedrøvelighed. Ganske vist blev der i 1727 med kgl. bevilling af en gruppe borgere opført et teglværk ved søbredden uden for Sct. Miksels Port.²² Det skulle forsyne både dem selv og andre, som ville og kunne genopføre deres huse, med mur- og tagsten. Og i 1735 oplyses det, at enkelte skræddere og købmænd nogenledes havde opbygget deres pladser, men derved sat sig i gæld over evne.²³ Og da borgmester Dyssel i 1736 fremsatte sit projekt til et spinde- og manufakturhus i det gamle domhus, ledsagede han det med en malende beskrivelse af

Sct. Mathias Gade 86 og 88, opført 1727 som et fornemt eksempel blandt de lidt større bindingsværksgårde fra barokkens tid. Nr. 86 blev nedrevet i 1968 og nr. 88 i 1973.

byens tilstand.²⁴ Han siger bl.a., at mere end halvdelen af de afbrændte pladser endnu ligger i aske og er ubebyggede. Grunden er, at de enten tilhører udenbys folk eller er pantsat til dem. Og de har hverken villet afhænde dem for en tålelig pris eller selv villet genopbygge dem. De har hellere villet lade adskillige skønne mure og ruiner i så mange år stå og forfalde. Og mange græsbevægede murhvelvede kældere ses endnu i bymidten på de bedste pladser. Dyssels hensigt med denne oplysning er at foreslå, at disse tomter må hjemfalde til byen, hvis ejerne ikke vil forpligte sig til inden år og dag at forsyne dem med forsvarlige købstadbygninger. Byen skal derpå have lov til med nogen tids skattefrihed at overlade dem til folk, der vil bebygge dem. Forslaget blev anbefalet af stiftamtmanden, men afgørelsen faldt dog først i 1741 og den gik ud på, at grundene skulle tilfalde Tugt- og Manufakturhuset, som så ved offentlig auktion skulle gøre dem i penge og nyde overskuddet efter at have betalt byen de skyldige skatter.²⁵

Endnu i 1750 syntes situationen ikke meget bedret – måske snarere tværtimod. Stiftamtmand J.A. With skrev dette år til kongen, at han ved sin tiltræden i 1746 informerede sig om byens og dens indvåneres tilstand. Han fandt den meget slet. De fleste borgerbygninger, som var ødelagt i den store ildebrand i 1726 lå endnu i aske.²⁶

Et udtryk for tilstanden var, at magistraten i 1750 på grund af byens store fattigdom måtte indskrænkes fra to borgmestre til en og fra tre til to rådmænd. De havde bierhverv for at kunne eksistere. Ja, en af rådmændene var så fattig, at han af den grund havde bedt sig frigjort fra embedet.²⁷ Og kravene til et brandberedskab, som regeringen havde foreskrevet i 1735, havde man trods de skræmmende erfaringer ikke kunnet opfylde.

Langsom genopretning

Hvornår udviklingen vendte, kan man næppe fastslå præcist. Om de 1.990 indbyggere i 1769 betegner lavpunktet, er således uvist. Endnu i slutningen af 1770'erne, da A.C. Krog var residerende kapellan ved Nørre sogns kirke, var tilstanden meget ringe, om man tør tro den beskrivelse, han i 1779 giver i sine »Efterretninger om Viborg Bye i ældre og nyere Tid«. Mange pladser er endnu ubebyggede. Det eneste, der endnu holder byen vedlige, er landstinget og snapstinget – og så agerdyrkingen på de »vidtløftige og temmelig gode kornmarker«, som er »borgernes fornemste hoveddrift«. Men derefter gik det langsomt fremad. I 1787 var indbygger-tallet steget en anelse til 2.034 (foruden 538 indkvarterede soldater) og i 1801 til 2.379. Derpå gik det hurtigere – til 3.419 i 1834 og 4.039 i 1850.²⁸

Fremgangen afspejler sig naturligvis i bebyggelsen. Om den er der gode oplysninger i de taksationer, som brandforsikringsanordningen af 1761 for købstæderne²⁹ gav anledning til. Den skulle sikre de brandlidte midler til at genopbygge deres huse. En forordning om brandvæsenet i købstæderne,³⁰ som udkom næsten samtidig, skulle nedsætte faren for de omfattende brandkatastrofer, som Viborgs brand i 1726 og Københavns i 1728 var uhyggelige eksempler på.

Ifølge brandforordningen skulle alle købstæder inddeles i roder eller kvarterer med en rodemester som tilsynsførende med, at brandordningens bestemmelser blev efterlevet, og som medhjælper for brandinspektøren. I Viborg var der

imidlertid allerede omkring 1755 gennemført en tilsvarende brandordning, hvorefter byen i begyndelsen af 1757 blev inddelt i otte kvarterer.³¹ Hertil kom senere et niende, der omfattede alle bygninger uden for bygrænsen. Det drejede sig i 1828 om 26 ejendomme, der i 1847, bl.a. som følge af den begyndende bebyggelse af heden var øget til 47.³²

Af taksationerne er den, der blev foretaget i 1781, særligt oplysende.³³ Det gælder både byens udstrækning og huse-nes beskaffenhed. Ifølge den bestod Viborg af 321 ejendomme, kirkerne og de andre offentlige bygninger medregnet. Tallet ved den første opgørelse i 1756 efter den viborgske brandordning var 318.³⁴ Så fremgangen i de mellemliggende 25 år var unægtelig beskedent. Men fra 1781 til 1828 steg tallet med 81 til 402 foruden de nævnte 26 udenbys landejendomme i niende kvarter. Tilvæksten skete inden for den gamle bygrænse, især i Sct. Mogens Gade, St. Sct. Mikkel's Gade, Bradepanden (nu Sct. Peders Stræde), St. Sct. Hans Gade og Gravene (i alt 50 af de 81 nytilkomne ejendomme). I 1847 var tallet på indenbys ejendomme øget til 405 og for de udenbys altså til 47.

En detaljeret analyse af 1781-taksationens 321 ejendomme vil føre for vidt. Og så rummer fortolkningen i øvrigt en del problemer, selvom beskrivelsen af de enkelte ejendomme er meget detaljeret. Det er bl.a. uklart, om betegnelsen »murede vægge«, som i nogle tilfælde klart betyder »grundmur«, altid gør det. For »bindingsværk« kan være både »klinet« og »muret«. Mange ejendomme bestod af flere bygninger. Mange af forhusene kunne have grundmur og tegltag på gadesiden, men bindingsværk og stråtag til gården. De fleste af byens huse var på én etage. Kun 34 af de private havde to etager, og ingen var højere. De lå alle i bymidten: 16 i Sct. Mogens Gade, der på denne tid klart fremtrådte som hovedgaden, ni i Sct. Mathias Gade, fire i Vestergade, to på Hjul-torvet og ét henholdsvis på Nytorv, i St. Sct. Hans Gade og i St. Sct. Mikkel's Gade.

Det er helt tydeligt og næppe overraskende, at bygnings-standarden var lavest i byens udkanter. Her lå det største antal af huse, der også mod gaden havde bindingsværk med lerklining og stråtag. Det gjaldt bl.a. den yderste ende af Sct. Mogens Gade og især Gravene, hvor i hvert fald 25 af de 32 huse havde stråtag. Også i St. Sct. Mikkel's Gade fandtes mange stråtede huse, mindst 22. I nogle tilfælde var en del af facadebygningen tegldækket og en anden del stråttækket. Så alt i alt har bybilledet nok virket ret uensartet.

*Brandspande. Ifl. forordningen skulle de findes på hvert hus. Mønstedts liggende læderspand er fra 1796, mens Joseph Vaters er fra midten af 1800-årene.
Foto: Lars Guldager.*

Det sikreste udtryk for bygningsstandarden er naturligvis vurderingssummerne, der lå markant højest i bymidten. De varierede for de private forhuse mellem 2.000 rd. for justitsråd Rafns grundmurede, toetages tegldækkede forhus i Sct. Mogens Gade og 20 rd. for avlsbruger Thomas Flyes enetages hus i Gravene på tre fag af klinede vægge og med stråtag. Hele Rafns ejendom blev vurderet til 3.000 rd. Vurderingssummen for hele byen, kirkerne og de andre offentlige bygninger iberegnet, udgjorde 242.370 rd. I 1847 var den samlede vurderingssum for ejendommene i alle ni kvarterer 896.420 rigsbankdaler sølv.³⁵

Bymarken

Hvad der efter branden var levnet af Viborg, var en del huse og nogle få gårde fra bymidten og ud til de fem porte. Lige uden for dem begyndte bymarken, som vel var byens største sparede aktiv.³⁶ I 1735 udtalte magistraten, at byens handel, håndtering og næring for største delen består i den avling, indvånerne nyder af de markjorder, som fra arilds tid er tillagt byen.³⁷ Lignende udtalelser møder man gang på gang.

Bymarken lå nord, vest og syd for byen med en gren mod øst både nord og syd for Viborgsøerne. Jorden på østsiden tilhørte Asmildkloster. Regnet fra nordøst grænsede bymarken i en stor bue mod vest op til sognene Rødding, Vorde, Fiskbæk, Romlund, Ravnstrup, Dollerup og Asmild. Efter 1844-matriklen udgjorde den godt 211 tønder hartkorn. Den målte 9.669 tønder land – i nutidige enheder 5.697 ha eller knap 57 kvadratkilometer.³⁸

Nærmest byen lå den dyrkede jord, Nørremarken og Søndermarken. Med ca. 3.000 tønder land udgjorde de knap en tredjedel af hele bymarken. Vestermarken er et nyere begreb, der opstod efter hedens udskiftning og opdyrkning. Heden lå uden om agerjorden og udgjorde, hvad Blicher kalder »lyngkraven« om Viborg. Den var oprindelig ikke sat i hartkorn, men vurderet til 300 høveders græsning. Dette blev i 1844 i den nye matrikel omregnet til knap 9 tønder hartkorn, da man regnede med, at 32 høveders græsning svarede til en tønde hartkorn.

Grænsen mellem agerjorden og heden udgjorde groft sagt en halvcirkel fra Nørremølle i nord til Sønæs i syd. Ganske vist noget ujævn fulgte den stort set den nuværende Vestre Ringvej, og den dyrkede jord omfattede således nutidens byområde mellem linjen Volden-Reberbanen-Gravene-Dum-

Udsnit af Chr. Ditlev Flors kort over Viborgs jorder 1789. De få gårde lå spredte. Teglgårdene og møllerne kan spores langt tilbage i tid, mens Engelsborg kom til i 1776.

pen-Sct. Jørgens Vej på indersiden og på ydersiden Vestre Ringvej og det cirkelslag, der fortsætter den videre ud til Vejlevej ved Århusvejens udmunding. Den bestod af 424 matrikelnumre, 1-214 under Søndre sogn, 215-424 under Nørre sogn (fra 1813 Domsognet). Skellet fulgte stort set Kirkebækvej. Numrene fra 425-560 er parcellerne af heden efter udstykningen.

Heden var fælleseje for indbyggerne med ret til lyngslæt og tørvegravning til eget brug. Agerjorden var derimod i 1748 delt i 116 skifter – Nørremarken i 57 og Søndermarken i 59 – som tilsammen indeholdt over 2.000 agre, der varierede i antal fra to til 58 i hvert skifte.³⁹

Som enklaver i bymarken lå fra tidligere tid enkelte gårde og møller: i Nørre sogn Nørre Mølle, Nørre Teglård og Bjer-

ringholm, og i Sønder sogn Sønder Teglgård, Kvieholm, Vint Mølle og Øster Teglgård. Dertil kom den i 1727 oprettede, men siden igen nedlagte Ny Teglgård uden for Mikkels Port. Den skulle forsyne borgerne med sten til genopbygningen.

Ved opgørelsen i 1748 havde bymarken ca. 125 ejere. De udgjorde en overordentlig bred gruppe – fra standspersoner og embedsmænd med amtmanden i spidsen, over købmænd og håndværkere til de 25-30 avlsbrugere, for hvem landbrug var det egentlige erhverv. En del af jorden ejedes af offentlige institutioner: domkirken, de to sognekirker, Rødding kirke, hospitalet og fattigvæsenet. Og en del tilhørte som embedsjord borgmester og rådmænd, biskoppen, stiftprovsten, latinskolens rektor og lærere. Indtægterne af den udgjorde en del af deres løn.

På grund af bymarkens betydning var det et alvorligt problem, at fremmede i strid med byens privilegier ved køb eller arv havde erhvervet en stor del af den. Det drejede sig i 1741 om 74 tønder hartkorn eller ca. en tredjedel.⁴⁰ Især under forarmelsen efter branden fristedes mange til at afhænde deres andel til udenbys boende, og en del af problemet var, at de i konkurrence med borgerne opkøbte gødningen. Tilmed førte de afgrøderne hjem til deres gårde uden at deltage i byens offentlige byrder, bl.a. konsumtionen og kirkeskatten. Gentagne klager fra en del af borgerne førte til, at kongen i 1735 forbød yderligere salg til fremmede af byens jord. Desuden bestemte han, at indbyggerne skulle have ret til nu eller senere at indløse det allerede afhændede til samme pris, som det var solgt for. De udenbys ejere skulle også fremover betale skat til Viborgs kirker på lige fod med de indenbys.⁴¹

Med den komplicerede opdeling af bymarken og de brogede ejerforhold var der var stærkt behov for bestemte regler for både agerdyrkningen og husdyrholdet. I bind 1, side 261 er omtalt et vide-og vedtægtsbrev fra 1688. Det fik i 1700-årene flere afløser: i 1715, 1732, 1738 og sidst i 1789.⁴² De ældste indeholdt stort set samme bestemmelser som det ældre om markfred og markmændenes tilsyn hermed. Desuden om straffene for overtrædelser, f.eks. et ophold i rådhuskælderen eller en tur i gabestokken. Overtilsynet med bymarken havde kærneren.

Med den meget omfattende og detaljerede vedtægt fra 1789 blev styrelsen af bymarken nyorganiseret. Der blev oprettet en markdirektion på tre medlemmer: et magistratsmedlem og to af de kyndigste borgere, som havde mark-

Sct. Ibs Gade 38. Sandsynligvis er det avlsbruger og vejassistent Gregers Pedersen, som står i døren en dag i 1890'erne.

avling. Den skulle holde ugentlige møder, men selve overvågningen af markerne tilkom en ulønnet overmarkmand og to lønnede markmænd. Baggrunden for nyordningen angives at være stor uorden og misbrug med hegnene, med ulovlig græsning på andres jord, med lergravning, med ulovlige veje og stier og ikke mindst med et for stort fårehold – endog af folk, som ikke ejede jord på marken. Som et kuriosum kan nævnes, at vedtægten foruden kornavl også forudsætter, at der dyrkes tobak på bymarken.

Det vigtigste, der skete med hensyn til Viborgs bymark i tiden mellem branden og nutiden, var udstykningen og opdyrkningen af »lyngkraven«. Herved ændrede området fuldstændigt udseende og karakter.

Hen imod slutningen af 1700-årene blev stadig flere hidtil udyrkede arealer i hele landet taget under plov på grund af den voksende befolkning og de stigende landbrugspriser. Viborgs hede var ingen undtagelse. Magistraten tillod flere at bygge huse og gårde og tage den omkringliggende hede under dyrkning mod en afgift til byen. Af sådanne ældre he-

Købjælder i kobber, der fortalte borgerne, at hyrderne var på vej med køerne fra byens fælles overdrev. Gennem størrelsen varieredes lyden og gennem lyden kunne avlsbrugerne skelne mellem køerne.

Mange af Viborgs avlsbrug lå i byens udkant. Her er det avlsbruger Frosts gård (længst til højre) ved Sct. Mogens Port i 1917. Adgang til stald og lade foregik gennem porten ved stuehusets sydende. Umiddelbart efter flagstangen ved de høje træer begynder Skivevej. De to lave ejendomme blev revet ned i 1936 for at give plads for boligkaréen Sct. Mogens Gaard. Foto: Hugo Matthiessen.

degårde kendes bl.a. Cathrinesminde, Christianspris og Engelsborg og lidt senere – fra 1793 – Liseborg. Men i 1791 bestemte regeringen, at fremtidige salg krævede kgl. tilladelse, og senere fastslog den, at heden med dens moser og krat tilhørte byen som helhed og ikke enkeltpersoner.

Presset for at få andel i hedejorden fortsatte og førte til flere forgæves forsøg på at løse problemet med den bedste udnyttelse af de store områder. Først i 1840 nåede man frem til en beslutning om at få heden opmålt og udstykket med salg for øje. Med en ny hedekomité af 1844 kom der gang i udstykningen, og heden blev solgt i parceller af meget forskellig størrelse fra under 10 og op til 1.057 tønder land. Efter tidens skik fik mange af nybyggergårdene og -husene navne, der ender på -minde, -lyst, -håb og lignende, f.eks. Carlsminde, Bodilslust, Christianshåb osv.⁴³

Byens styre – den lokale forvaltning

Byens velvise fædre

Efter købstadforordningen af 1682 skulle Viborgs »velvise fædre«, når de var fuldtallige, være fem i antal: to borgmestre og tre rådmænd og dertil en byfoged.⁴⁴ Med denne øvrighed rangerede Viborg lige med de større købstæder i landet. Kun ni i alt havde så mange. 23 købstæder skulle nøjes med én borgmester og to rådmænd, og de 28 mindste måtte endog klare sig alene med en byfoged.

Normeringerne af købstædernes øvrigheder i 1682 angives i forordningen at være udtryk for en spareforanstaltning, da kongen »eragter de mange øvrighedspersoner, som er i købstæderne, at komme dem til største last og tyng«.

Men for Viborg var besparelsen åbenbart ikke stor nok. I 1750 bad rådmand Arendt Dyssel sig frigjort fra sit embede, fordi han ikke kunne leve af det. Ifølge stiftamtmand J.A. With ville ingen overtage det, og yderligere kompliceret blev sagen af, at den ene af de tre rådmandsstillinger i forvejen stod vakant. Når Dyssel fratrådte, ville der altså kun være to borgmestre og én rådmand. Førsteborgmester, kaptajn Mathias Hecklau var desuden tolder, viceborgmester Hans Billeschou var tillige by- og rådstueskriver, og den tilbageværende rådmand Niels Høeg var byens bedemand. Denne titel dækkede over flere funktioner end i vore dage. Bedemanden var en kommunal bestillingsmand, der foruden at overbringe indbydelse ordnede alle formaliteter ved de kirkelige handlinger, ikke blot begravelse, men også f.eks. barnedåb og bryllupper. Denne sammenlægning af flere hver havde været nødvendig, fordi magistratsemedererne på grund af byens fattigdom ikke alene kunne give dem det daglige brød. Stiftamtmanden indstillede derfor, at magistraten herefter blev normeret til én borgmester og to rådmænd, som også ville være tilstrækkelige til byens behov. Og sådan blev det⁴⁵.

Siden blev magistraten yderligere indskrænket. 1768 bestod den af én borgmester, der tillige var tolder, én rådmand, der tillige var byskriver, og en byfoged der samtidig var brandmajor.⁴⁶ I 1787 var borgmesteren også byskriver og landsdommer, men nu var der på ny tre rådmænd og en byfoged. I 1807 var borgmesteren desuden byfoged samt herredsfoged og herredsskriver for Fjends og Nørlyng herreder. Desuden var der to rådmænd, hvoraf den ene også var her-

Viborgs rådhus 1729-1874 i fornem barok, opført af den holstenske bygmester Claus Stallknecht. Ud over at tjene som hjemsted for en lang række af byens offentlige institutioner rummede bygningen også fangekælder. En tid holdt også byens brandvæsen til i kælderen mod vest.

redsfoged og herredsskriver for Middelsom og Sønderlyng herreder og endvidere overauditor. Byskriveren udgjorde nu et særskilt embede.⁴⁷

I 1814 blev magistraten reduceret til en enkelt person: borgmesteren, der samtidig var både byfoged og by- og rådstueskriver.⁴⁸ Ved købstadkommunalanordningen af 24. oktober 1837 vedblev denne forening af borgmester-, byfoged- og byskriverembedet i én person. Nu fik man ganske vist igen en rådmand, men han var borgervalgt og ikke som de tidligere omtalte magistratsmedlemmer kongeligt udnævnt, omend hans valg skulle godkendes af kongen.

Over magistraten og de øvrige embeder i købstaden svævede som overøvrighed stiftamtmanden. Dels var han den, der til kongen indstillede de embedsmænd, der skulle have kgl. udnævnelse, og dels krævede mange afgørelser i magistraten hans godkendelse. Han var i det hele taget mellemledet mellem bystyret og regeringen. Hans indflydelse på bystyret var stigende i 1700-årene, indtil han i 1781 ved en uoverensstemmelse med de eligerede mænd (om disse se nedenfor) blev underkendt af Danske Kancelli. Yderligere stækket blev hans indflydelse ved købstadkommunalanordningen i 1837, idet han herefter ikke mere kunne gribe direkte ind i byens anliggender, kun ved uenighed mellem magistraten og de eligerede mænd havde han afgørelsen. Ganske vist skulle det årlige budget forelægges ham, men han kunne kun med kancelliets billigelse foretage ændringer i det mod bystyrets ønske.

Vejen mod selvstyre

Den udvikling, som endte med at sætte stiftamtmanden uden for indflydelse på byens styre, var paradoksalt nok sat i gang af en stiftamtmand. J.A. With forefandt ved sin tiltrædelse i 1746 Viborg i en miserabel tilstand. Genopbygningen var ikke kommet ordentligt i gang, brandvæsenet var i dårlig forfatning, indbyggerne var fattige og magistraten uduelig.⁴⁹

For at søge at råde bod på dårligdommen havde With i 1747 udnævnt 12 af Viborgs bedste borgere til »eligerede mænd«. De skulle med magistraten overveje beskatningen, og hvordan man ivotrigt kunne se byens »indvortes velgænde konserveret«. I 1750 godkendte kongen udnævnelsen og pålagde With at forsyne dem med en instruks om deres pligter og rettigheder.⁵⁰ Nyudnævnelser ved afgang skulle ifølge denne foretages af stiftamtmanden. De skulle tilstræbe enighed med magistraten, og eventuelle tvistemål skulle forelægges stiftamtmanden til afgørelse. De måtte ikke blande sig i magistratens jurisdiktion eller andre forretninger, som alene tilkom den, men de skulle deltage i beslutninger om ekstraordinære og store udgifter og være med ved budgetlægningen og skattelægningen. Sammen med magistraten skulle de for stiftamtmanden aflægge byens årlige regnskab og i øvrigt fremsætte forslag om alt, hvad de fandt egnet til at bringe Viborg ud af dens slette tilstand.

Med denne institution var grunden lagt til det, der udviklede sig til vore dages folkevalgte byråd. Gradvis blev valget

*Viborgs Stifamtmand
1746-1754, J.A. With.*

af de eligerede unddraget stiftamtmandens og magistratens indflydelse og overtaget af borgerskabet. Og hvad mere er: den udvikling, som institutionen undergik i Viborg, fik på flere måder betydning også for borgernes selvstyre i landets øvrige købstæder.⁵¹

I 1783 blev det bestemt, at den hidtil skiftende kæmner skulle afløses af en fast, som skulle vælges under de eligeredes medvirken. En række reskripter (1787, 1793 og 1807) gav fælles regler, tildels inspirerede af Viborg-forholdene, om de eligerede mænd for alle landets købstæder. Fra 1794 til 1807 gjaldt helt frie borgervalg af dem. Derefter fik magistraten, ligesom periodevis tidligere, en forslagsret, som igen og endeligt blev afskaffet i 1837.⁵²

De eligerede mænd var dog ikke det eneste organ, hvorigennem borgerne kunne påvirke byens forhold. Rådstuesamlinger⁵³, hvortil de indbyggere, der havde taget borgerskab, havde adgang, valgte for et år ad gangen kæmneren, som havde ansvaret for byens regnskab. Desuden takserborgerne, der sammen med kæmneren lignede skatterne. Fra 1783 blev kæmnerembedet som nævnt gjort permanent, og takserborgerne, 13 i tallet, afløstes ved købstadkommunalanordningen i 1837 af ligningskommissionen. Også rodemestrene blev valgt på rådstuesamlingen. De havde bl.a. med skatteopkrævning og udfærdigelse af mandtaller at gøre, og siden fik de tilsynet med brandforordningens efterlevelse. Fattigkommissionen fra 1803 og skolekommissionen fra 1814 var ligeledes som borgervalgte led i udviklingen af det kommunale selvstyre.

Rådstuesamlingerne hvilede længe mest på gammel tradition, men i 1791 fik de for første gang et egentligt lovmæssigt grundlag. Et kgl. reskript fastslog, at de skulle spørges i større sager, men at de dog ikke havde selvstændig beslutningsret.⁵⁴ Med 1837-anordningen blev de trængt stærkt i baggrunden, men først med købstadkommunalloven af 1868 blev de helt afskaffet.

Anordningen af 24. oktober 1837 »angående købstædernes økonomiske bestyrelse« var som en art første forvarsel om det folkestyre, der slog igennem med Junigrundloven af 1849. De eligerede mænd, hvoraf der nu var seks, blev til folkevalgte borgerrepræsentanter. Men valgretten og valgbarheden var unægtelig stærkt begrænset. Den omfattede kun mænd, og den forudsatte borgerbrev. Vilkårene for at opnå dette blev nærmere præciseret, og de var så stramme i deres krav om ejendomsbesiddelse, at der ved det første valg, som

foregik i januar 1839, kun var 236 valgberettigede af et samlet indbyggertal på næsten 3.500. Antallet af valgbare var pga. de endnu større krav om grundejendom og skattebetaling endnu mindre. I 1849 var det 214 ud af 298 valgberettigede.⁵⁵ I regulativet blev antallet af borgerrepræsentanter fastsat til seks – svarende til antallet af eligerede mænd på denne tid. I 1849 øgedes antallet dog til ni.⁵⁶

Borgerrepræsentanterne skulle vælge den rådmand, som sammen med den fortsat kongevalgte borgmester udgjorde magistraten. De valgte selv deres formand og viceformand, og sammen med magistraten medlemmerne af de kommissioner, som varetog særlige områder af den kommunale forvaltning, først og fremmest fattigkommissionen og skolekommissionen. En af borgerrepræsentanterne skulle selv have sæde i dem.

Anordningen drejede sig, som titlen siger, om »købstædernes økonomiske bestyrelse«. I overensstemmelse hermed blev det en hovedfunktion for borgerrepræsentanterne sammen med magistraten at fastlægge byens budget, som dannede grundlag for skatteudskrivningen, og at føre kontrol med kærnerens regnskabsførelse. Selve skatteligningen skulle foretages af en ligningskommission, der afløste de tidligere takserborgere. Den kom for Viborg til at bestå af kærneren og ni borgere, som blev valgt direkte af de stemmeberettigede borgere. Inden kærnerregnskabet blev sendt stiftamtmanden til godkendelse, skulle det revideres af to revisorer, der ligesom ligningskommissionen blev valgt direkte af borgerskabet.

De offentlige funktioner

Til at udføre de offentlige funktioner, der sorterede under bystyret, var ansat et efter nutidens forhold yderst beskedent antal bestillingsmænd. Den højestlønnede var kærneren, der ifølge byens regnskab for 1841⁵⁷ nød 275 rigsbankdaler i årsløn. Embedet var oprindeligt et borgerligt, årligt skiftende ombud. I 1783 blev det som nævnt gjort til et fast og lønnet embede. Til at gå bystyret til hænde havde man en rådstuebetjent, der desuden virkede som politibetjent og bud for bygningskommissionen. Sikringen af ro og orden i byen påhvilede ham og de øvrige politibetjente samt gadevægterne. Af politibetjente var der tidligere to. I 1834 blev de forøget med en reservebetjent. Gadevægternes antal blev i 1737 øget til seks, men siden reduceret til fire.⁵⁸ Både de og

Gadelygte til stearin, fra før 1858. Det var vægternes opgave at passe byens lygter.

J. H. du Plats kort over Viborg fra 1795. Kortet er det første, som er tegnet på grundlag af egentlige opmålinger af byplanen. Bebyggelsen er angivet med skyggekanth, mens haver og ubebyggede grunde er vist som små brogede haver med gange. Tre af byens porte er flyttet fra deres oprindelige plads. Sct. Mogens Port er rykket nord for bebyggelsen omkring Sct. Mogens Torv, Sct. Hans Port er flyttet til Skottenborg og Sct. Mathias Port er rykket lidt mod vest.

politibetjentene fik i 1815 meget detaljerede instrukser.⁵⁹ For bevogtningen i byens arrest i rådhuskælderen havde arrestforvareren ansvaret. Han lønnedes af landjurisdiktionerne og byen i fællesskab. Brandvæsenets ledelse varetog brandinspektøren eller brandmajoren, som tillige kunne være byfoged. Under ham sorterede de fem sprøjtemestre og det militært organiserede brandkorps, hvortil efter borgervæbningsens ophævelse i 1843 hørte et særligt politikorps, der trådte i funktion ved ildebrande. Til at alarmere i tilfælde af ildebrand havde man brandtamburen, der tillige var den ene politibetjent. Fra 1845 figurerer der på regnskabet et brandbud. En eksercermester, som ligeledes optræder her, var formentlig også knyttet til brandvæsenet. Til at føre tilsyn med gadernes tilstand blev i 1833 ansat en vejopsynsmand. Et vigtigt led i brandforebyggelsen var tilsyn med og renholdelse af byens skorstene, som påhvilede den kommunale skorstensfejer, til hvis løn der opkrævedes en særlig skorstenskatt.⁶⁰ For størst muligt sikkerhed for mor og barn ved nye viborgenseres ankomst til verden sørgede de to jordemødre. Og for dyrenes velfærd stod en dyrlæge, som dukker op i regnskabet fra 1845.⁶¹

Retsplejen

Som købstad udgjorde Viborg en særskilt retskreds, hvis dommerembede blev beklædt af den kgl. udnævnte byfoged. Embedet kan følges tilbage til 1426. Det var undertiden forenet med en rådmandspost eller endog med borgmesterembedet. Også andre embeder kunne det være forenet med, f.eks. posten som brandmajor. Byfoged ved branden i 1726 var Jørgen Herman Barlag, som havde været rådmand, før han blev byfoged. Efter ham fulgte Simon og Christian Damsgaard, far og søn, der efter hinanden beklædte embedet lige til 1785. Derpå fulgte Thomas Wissing, der fra 1805 tillige var borgmester. I 1814 blev som nævnt embederne som borgmester, byfoged og byskriver lovformeligt forenet i én person.

I lighed med enkelte andre større købstæder havde Viborg landstingsret. Det betød, at sager, der enten fra bytinget som første instans blev anket til anden instans, og sager, der pga. af deres betydning begyndte ved den højere instans, ikke gik til landstinget, men til rådstueretten. Den bestod af magistraten og blev afholdt på rådhuset. Ved retsreformen i 1805

blev rådstueretterne afskaffet, og den slags sager, som var blevet pådømt her, gik til den nye landsoverret.⁶²

Ti år tidligere, i 1795, var underretterne og hermed også Viborgs byting blevet meget aflastet ved indførelsen af de såkaldte forligelseskommissioner. De bestod i købstæderne af to borgervalgte personer, der nød almindelig agtelse og tillid. Deres opgave var at begrænse antallet af civile søgsmål ved at mægle frivillige forlig mellem de stridende parter. Forligelseskommissionerne blev en stor succes. I Viborg lykkedes det i 1839 af 67 tilfælde at forlige parterne i de 42, mens de kun i 12 tilfælde viste sig så uforsonlige, at sagen måtte gå sin gang ved retten. Samme år blev kun 17 sager indbragt for bytinget.⁶³

Foruden at fælde domme i civile og kriminelle sager påhvilede det byfogden at administrere størstedelen af skiftevesenet. Til at varetage de umyndiges interesser i arvesager beskikkedes blandt borgerne to overformyndere.⁶⁴

Borgervæbning

Købstæderne var fritaget for at stille soldater til de i 1600-årene og 1700-årene eksisterende landmilitser, der gradvis afløste den hvervede hær som landets regulære forsvarsmagt. Fritagelsen varede til 1848. Da blev under Treårskri-

Borgervæbningens trommer. Den ene er dateret 1787 og bærer Viborgs byvåben, den anden rigsvåbenet, idet den oprindeligt tilhørte 3. Infanteriregiment. Borgervæbningen kom aldrig i krig, men mønstring, musik og parade i smukke uniformer blev i løbet af 1700-årene en del af byens liv.

En af borgervæbnings faner fra 1749, smykket med rigsvåbenet.

gen alle unge mænd i udskrivningsalderen værnepligtige. Til gengæld for fritagelsen skulle købstæderne holde borgervæbninger.⁶⁵ De skulle dels deltage i landets forsvar og dels løse lokale vagt- og andre ordensmæssige opgaver.

Oprindelsen til borgervæbningerne fortæller sig i mørke. for Viborgs vedkommende findes de første spor heraf i 1500-årene. Fra begyndelsen af 1600-årene tegner billedet sig mere klart, og borgervæbningen kom i fastere rammer. Lensmændene, siden stiftamtmandene, skulle en gang om året mønstre borgerskabet og kontrollere, at den befalede bevæbning var i orden. En forordning i 1675 foreskrev inddeling i kompagnier. I overensstemmelse hermed og med forordningen af 8. maj 1700 om landeværn inddelte magistraten Viborgs mandlige indbyggere i to kompagnier. Det ene bestod af borgerne og det andet af håndværkere og tjenestefolk. Denne diskriminerende inddeling blev dog snart ændret til, at hver af byens to sogne, Gråbrødre og Sortebrødre, stillede hver sit kompagni, hvor hvert kompagni blev ledet af en stadskaptajn (stadshauptmand) og kommanderet af nogle sergenter og korporaler.

En af borgervæbningsens opgaver blev at forebygge uorden i forbindelse med snapstinget og markederne. En anden

Officer (øverst) og borger i borgerbevæbningen 1803.

var at paradere i stiveste puds ved kongebesøg og andre festlige lejligheder. Men i 1740 frabad Christian VI sig, at borgervæbningen i de byer, han eller andre kongelige passerede, paraderede »under gevær«, som det hed.⁶⁶ I tilfælde af ildebrand skulle borgervæbningen være til rådighed for at sikre ro og orden og deltage i oprydningsarbejdet, men om deltagelse i byens, endsige landets militære forsvar under krige og besættelser foreligger der ingen vidnesbyrd.

Under indtryk af krigsfaren under Napoleonskrigene kom der i 1801 og 1802 nye regeringsforskrifter om borgervæbningerne. De medførte, at man vendte tilbage til inddelingen fra 1700 i to afdelinger – en der bestod af borgere, og en der bestod af de indbyggere, som ikke havde borgerskab. Tjenesteplichten varede til 50-årsalderen, men de forsvarsmæssige forpligtelser begrænsedes til byen selv.

Det var et stort problem for stadskaptajnerne både at opretholde den interne disciplin i borgerkompagnierne og at skaffe dem respekt i befolkningen og hos myndighederne. Gang på gang var der problemer med at få medlemmerne til at møde til øvelserne. Og om gnidninger med myndighederne vidner bl.a. kompetencestridigheder i 1788 mellem magistraten og Gråbrødre sogns borgerkompagni. I 1801 var der en så bitter strid mellem byfoged Thomas Wissing som kaptajn for 1. afdeling og stiftamtmand Niels Sehested, at de begge truede med at klage over modparten på højere sted.

Under Englandskrigen 1807-1814 var der engelske fanger i Viborg, som borgerkompagnierne havde ansvaret for. Efter krigen reduceredes borgervæbningens betydning efterhånden til et rent paradekorps, og i 1843 ophævedes den og blev afløst af et brandkorps med et politikorps som underafdeling.

Brandvæsen

Den 12. juli 1794 befalede magistraten, at beboerne på grund af usædvanligt langvarigt tørvejr skulle sætte vand uden for deres porte eller døre i hele eller i det mindste halve tønder. Hvis nogen forsømte det, skulle de bøde 1 rigsdaler ifølge brandanordningen. Med denne foranstaltning skulle indbyggerne under den ekstraordinært farlige tørke supplere det brandberedskab, som byen og husejerne i øvrigt rådede over.⁶⁷

Den viborgske brandordning⁶⁸, der afløste en gammel ordning fra 1672, var som nævnt indført omkring 1755 – efter et langt tilløb unægteligt, katastrofen i 1726 taget i betragtning. Men byens store fattigdom havde stillet sig i vejen

Tugthusets brandsprøjte fra før 1779. Der skulle mindst fire mand til at bære sprøjten og to sled ved håndtagsstangen, når pumpen skulle aktiveres. Vand blev fremskaffet ved, at folk med spande dannede kæde fra en brønd eller helt nede fra søen.

for effektive foranstaltninger mod nye omfattende brande. Allerede i 1735 havde stiftamtmand Gyldenchrone fået kgl. ordre til at befale magistraten at anskaffe de fornødne brandredskaber og udarbejde forslag til en brandordning. Han skulle godkende den og derefter kontrollere overholdelsen.⁶⁹ Men først den senere stiftamtmand J.A. With synes at have gjort nogen ved sagen, og det blev endda først under efterfølgeren C.H. v. Heinen, at brandordningen kom i stand. With skrev i 1750 til Danske Kancellis chef J.L.Holstein om den store og tiltagende fattigdom i »denne ældgamle og i historien berømmelige by Viborg, som ligger siden den store ildebrand endnu mesten i sin aske«. Han nærrede ikke stort håb om bedring. At han gentagne gange havde klaget på højere sted, har ikke haft anden virkning, end at han derved havde befriet sin samvittighed, siger han. Han medsendte dog et projekt til en brandordning med forslag til, hvordan udgifterne tåleligst kunne fordeles på indbyggerne. Det skulle kontrolleres af 12 af byens bedste borgere (de eligerede mænd).⁷⁰ Bureaukratismen i centraladministrationen krævede dog sit. With fik at vide, at en særlig viborgsk brandordning først kunne konfirmeres, når han også havde indsendt forslag til brandordninger for de andre købstæder i stiftet.⁷¹

Som opfølgning af brandforordningen af 1761 fik amt-mændene i 1764 befaling til en gang om året at kontrollere, at brandberedskabet var i orden. Det har dog nok været så som så med efterlevelsen, for i 1776 fik stiftamtmand v.d. Osten en påmindelse herom fra Kommercekollegiet med krav om at indsende en specifikation over de offentlige og private brandredskaber i hver af stiftets købstæder. Viborgs byfoged og brandinspektør Chr. Damsgaard udarbejdede derfor en detaljeret fortegnelse. Af offentlige brandredskaber fandtes der i sprøjtehuset tre sprøjter på hjul, fire læderslanger på 40, 35, 28 og 23 alen, to vandkar à tre tønder, fire bakker reb, fire brandstiger, to brandhager, 62 læderspande, en sluffe og fire lægter (transportkøretøjer) med bringe til en hest. Til betjening af hver sprøjte krævedes en brandmester og 22 brandsvende. Desuden fandtes ved tugt- huset en lille sprøjte på hjul, der kunne betjenes af seks mand, 25 alen slange, seks spande, to brandhager og en brandstige. Endelig rådede domhuset over to håndsprøjter, seks spande, en stige og en brandhage. Af private brandredskaber fandtes der i de otte bykvarterer 31 håndsprøjter, 266 brandspande, 102 brandstiger og 117 brandhager. Kvarterne i bymidten med de dyreste ejendomme var bedst udstyret.⁷²

Et stort problem var forsyningen med vand til slukningen, da de færreste ejendomme havde egen brønd. Vandtransporten til brandstedet krævede derfor en kæde af folk, der lod de fyldte spande gå fra hånd til hånd. I de særligt farlige tørkeperioder skulle de omtalte vandtønder ved hvert hus bruges til den første indsats mod ilden, indtil brandvæsenet kunne være på plads og tilstrækkeligt mange mennesker danne forsyningskæde fra nærmeste brønd.

Alarmering ved ildebrand skete dels med stormklokken i domkirkens nordre tårn og dels med brandtrommer. Når de lød, havde alle mandlige indbyggere pligt til at møde. I 1844 skete der en vis modernisering af brandvæsenet, idet der i stedet for den nedlagte borgervæbning blev dannet et særligt brandkorps med et detaljeret reglement og nye bestemmelser om de private brandredskaber.

Sammen med lidt efter lidt gennemførte forskrifter om byggematerialer og bygningernes indretning forhindrede disse foranstaltninger gentagelse af den helt store brandkatastrofe, omend brande af mindre omfang forekom. De alvorligste fandt sted i 1774, da 8-9 huse brændte, og i 1782, da seks gårde og 11 huse brændte, og 18 familier blev husvilde.⁷³

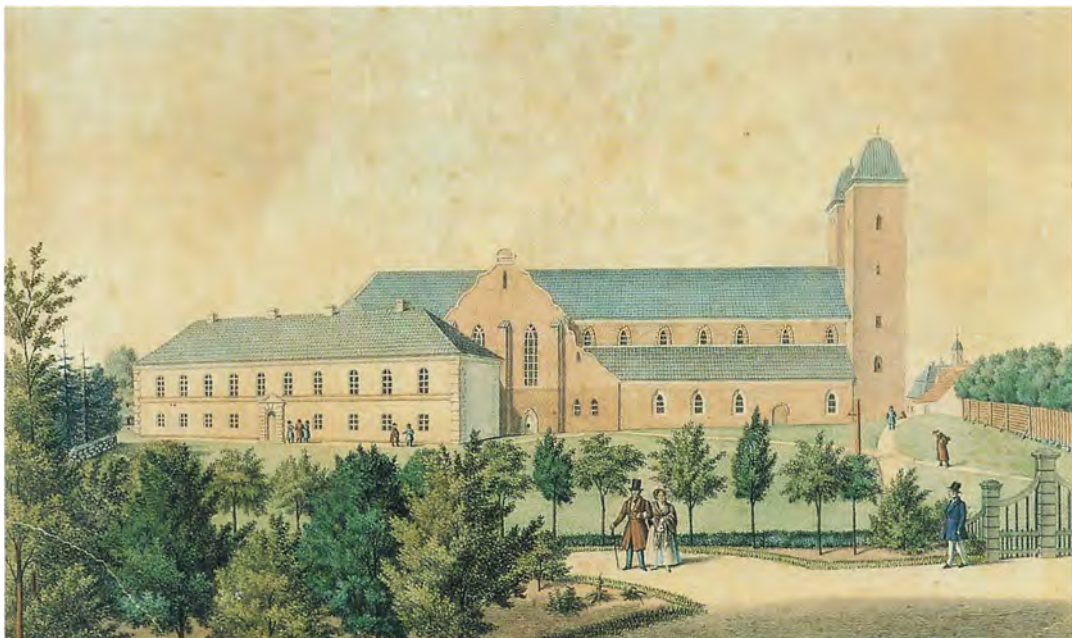
Viborgs institutioner – gamle og nye

Landsting og snapsting

Til de øvrige bekymringer efter branden kom frygten for, at Viborg skulle miste sine største klenodier: landsting og snapsting. De havde, som det siges i bønsskrivelsen til kongen, bragt en hob fremmede til byen, hvorfra den hidtil har haft en del af sin fornødne næring. Det har derfor i al bedrøveligheden været et lyspunkt, at majestæten kunne love Viborg, at det ikke skulle ske.⁷⁴

Til alt held blev domhuset stort set skånet af ilden, og landstinget kunne fortsætte uden afbrydelse, både hvad angår retssager og tinglysning af forordninger, skøder og pantebreve.⁷⁵ Kun de ældste dele af rettens arkiv menes at have været deponeret i domkirken og gået til grunde. Trods branden er det nørrejske af alle danske landstingsarkiver det bedst og længst tilbage bevarede.⁷⁶

En kort tid så det ud til, at landstinget måtte skifte domicil. I borgmester A.C. Dyssels projekt i 1736 til et manufakturhus (se s. 56) indgik overtagelse hertil af domhuset, som skønt sparet af ilden var brøstfældigt. Landstinget skulle i

Litografi af domkirken og stænderhuset, efter tegning ca. 1840 af F. W. Otte. Parret i forgrunden er amtsforvalter Morville og hustru.

stedet overtage en stue i det nye rådhus. Landsdommerne ønskede selv at flytte, da det ville være billigere at indrette sig der end at lade domhuset reparere. For en kort tid blev landstinget da også holdt i rådhuset, men da domhuset efter nærmere overvejelser viste sig uegnet til manufakturhus, blev der ved at forhøje retsafgifterne skaffet udveje for den nødvendige istandsættelse, og landsdommerne vendte tilbage.

Mens der således ikke i 1700-årene foregik større ydre forandringer, fandt der gradvis en juridisk professionalisering sted. I 1736 blev juridisk embedseksamen indført ved universitetet, og selv om vi skal frem mod slutningen af 1700-årene, før flertallet af landsdommerne var akademisk uddannede jurister, udviklede der sig lidt efter lidt større fasthed i retsopfattelsen og retspraksis.⁷⁷ I 1739 blev der givet nye regler for forretningsgangen og virksomheden ved landstingene. Det nørrejske landsting havde to landsdommere og nogle vicelandsdommere – ved periodens begyndelse to, ved århundredskiftet fire. Til forskel fra de andre landsting havde det foruden en landstingsskriver også en landstingshører til at udføre de mere praktiske gøremål.⁷⁸

I modsætning til nugældende regler kunne man i 1700-årene uden særlig bevilling appellere domme, som fra underretterne var anket til landstinget, videre til Højesteret. Og ligesom landsdommerne kunne kende en underretsdommer personligt ansvarlig for en urigtig dom og idømme ham en bøde herfor, ser man eksempler på, at landsdommerne på tilsvarende måde af Højesteret kunne blive ikendt personligt og økonomisk ansvar for deres afgørelser.

En indskrænkning i landstingenes kompetence var det, at enkelte købstæder – blandt disse Viborg – havde landstingsret, dvs. at bytingets domme ikke blev anket til landstinget, men til rådstueretten, hvor magistraten dømte.⁷⁹

Ved den store reform af retsvæsenet i 1805 blev landstingene ophævet og erstattet af to landsoverretter, for Jyllands vedkommende *Den kongelige landsoverret i Viborg*. I den dømmende funktion medførte dette ikke større forandringer. Foruden de rent organisatoriske ændringer var det afgørende nye, at tinglysningen af skøder og pantebreve på frit jordegods nu overgik til de pågældende hjemting. Ved frit jordegods forstod man hovedgårde, der nød skattefrihed mod at indestå for skatterne af deres bøndergods. Denne tinglysning var hidtil foregået ved landstingene og blev indført i deres skøde- og panteprotokoller. Det medførte naturligvis

en væsentlig personalereduktion. Herefter skulle i Viborg en justitiarius (førstedommer) og to assessorer varetage selve dommerfunktionen, mens en justitssekretær skulle tage sig af de hjælpefunktioner, som havde påhvilet landstingsskriver og landstingshører. Retsmøder skulle finde sted en gang om ugen mod tidligere hver 14. dag. Samtidig blev rådstueretterne afskaffet og dermed altså Viborgs landstingsret. Den gamle såkaldte ridemandsinstitution, der kom i funktion, når der efter landstingets afgørelser skulle foretages udlæg i frit jordegods, blev ligeledes ophævet.⁸⁰

Nøje knyttet til landstinget som tinglysningsinstitution var *snapstinget*.⁸¹ Dets primære funktion var at tjene som *omslag*, dvs. stedet hvor handel med fast ejendom, pantsættelser og andre lånetransaktioner foregik. Men i forbindelse med det foregik der også en omfattende markeds- og forlystelsesvirksomhed. Snapstinget fandt tidligere sted i ugen efter 13. januar (»tyvende dag jul«) i tilslutning til landstingets første møde i det nye år. Fra 1672 begyndte det den 11. marts. I 1730 blev begyndelsen fastlagt til fredag efter påske, men da en skiftende termin viste sig upraktisk, blev det i 1751 fastsat til tiden efter den 26. april. I 1778 flyttedes det til tiden 4. til 20. juni, for fra 1786 at finde sit endelige leje i tiden fra den 13. juni og 14 dage frem.

Aktiviteten på snapstinget, hvad ejendomshandel og pengeomsætning angår, afspejlede i høj grad de økonomiske konjunkturer og den sociale udvikling i godsejerstanden. Med enevælden havde borgerlige fået adgang til at erhverve frit jordegods. I løbet af 1700-årene kom en stor del af det tidligere jyske adelsgods på borgerlige hænder. Ikke mindst landbrugskrisen i 1730'erne, da priserne på jordegods faldt drastisk, og de tidligere ejere ofte kom i klemme, fremmede godsernes overgang til de borgerlige kreditorer.

Mod århundredets slutning ændredes billedet af ejerforholdene igen, men nu ved at det gamle godsbegreb begyndte at gå i opløsning. Dels overgik store dele af bondejorden til selveje, og dels blev ofte selve hovedgårdsjorden udparcelleret. Denne udvikling fremmede de store landboreformer og blev derfor støttet af regeringen.⁸² Men samtidig gav det anledning til en livlig jordspekulation. Begrebet *godsslagter* opstod, og på snapstinget medførte det en hektisk aktivitet, hvor en hel skare af entreprenante personer trådte dansen om guldkalven. Til inderkredsen hørte flere af landsdommerne, der selvsagt havde gode muligheder for at følge udviklingen på ejendomsmarkedet og ikke undså sig for at

Justitssekretær i landsoverretten Henrik de Leth (1761-1845) og hustru Ingeborg Ahdriette de Leth (1775-1851). Oliemalerier af maleren Hans Hansen 1793. Hans Hansen skriver: »Landsdommer Leth er en meget munter mand og besidder mangfoldig af det, man kalder ånds nærværelse, er godheden selv, som hans dejlige øjne er forbilledet på. Hans kone besidder et i al henseende roeligt og tilfreds værende temperament og er følgelig og eftergivende og god og takkelig«. Malerierne findes på Viborg Stiftsmuseum.

udnytte deres *insiderviden*. Blandt de mest aktive jyske godslagtere var vicelandsdommerne Peter Severin Fønss, Henrik Johan de Leth og Henrik Muhle de Hoff. At de, foruden at berige sig selv, på sin vis udførte en samfundsnyttig gerning, er der ingen tvivl om. Men efter vor tids habilitetsnormer var deres aktivitet næppe acceptabel.

I øvrigt er det nok ikke uden forbindelse med godsernes opløsning og bondejordens overgang til selveje, at tinglysningen i 1805 fra landstingene blev lagt ud til de lokale dommerembeder. At skulle til Viborg for at få sine skøder og pantebreve tinglyst, var ikke uoverkommeligt for de jyske godsejere, men ville være højst upraktisk for den enkelte selvejerbonde.

De gyldne tider for ejendomsspekulanterne og godsejerne i det hele taget varede ikke ved. Med statsbankerotten i 1813 og den langvarige landbrugskrise, der fulgte efter Englandskrigen 1807-1814, var herligheden forbi. Mange godslagtere endte i dyb fattigdom, og staten måtte som ufyldestgjort panthaver midlertidigt overtage adskillige af landets herregårde.

Den nuværende amtmandsgård på Nytorv. Den statelige bygning blev opført af familien Friedenreich til Palstrup omkring 1757.

Efter at snapstinget ved en slags inertiens lov i nogle år havde overlevet ophævelsen af landstingets tinglysningsfunktion, gik det under krisen i opløsning i løbet af 1820'erne.

Skolebyen Viborg

Kun tre år efter branden mente stiftsprovst Christen Lassen Tychonius i 1729, at Viborg kunne magte rollen som hjemsted for et universitet nummer to i Danmark. Allerede Christian IV og Frederik III havde haft planer herom, som vel på grund af tidernes ugunst ikke blev realiseret. Men nu burde det altså ske. Danmark stod meget tilbage for andre europæiske lande: Spanien havde ikke færre end 25 akademier, Frankrig 24, England otte og selv Sverige og Sachsen hver fire. Og de fleste lå uden for hovedstæderne i mindre byer. For at placere et universitet i Viborg talte meget. Her var mere ro og færre fristelser for studenterne end i København, luften var sundere, og her kunne man leve lige så godt for

100 rigsdaler som for 200 i hovedstaden. Og så trængte byen altså til at ophjælpes efter branden, også fordi den ikke havde sejlads eller rindende vand, der kunne drive manufakturer. Til professorer havde man flere gode emner: biskoppen, sognepræsterne og den teologiske lektor ved latinskolen kunne tage sig af teologien, en landsdommer af juraen, skolens rektor og konrektor af et par af de filosofiske discipliner. Og en savnet provinsmedicus burde genindføres og kunne varetage det medicinske professorat.

Det hele var naturligvis luftkasteller. Ej heller tanker om et universitet i Viborg, som var fremme i 1840'erne, førte til noget, og efter at tovtrækkeriet i 1920'erne om det jyske universitet, som nu nærmede sig realisering, endte med sejr for Århus, er tanken om Viborg som universitetsby vel skrinlagt.⁸³

Men kunne byen ikke få et universitet, havde man da latinskolen⁸⁴ eller katedralskolen eller, som det hed i 1760, »den latinske katedralskole«.⁸⁵ Og den fik øget betydning, da regeringen i 1739 gennemførte en stor nedskæring i latinskolernes antal for at højne undervisningens kvalitet ved at

Viborg Katedralskole 1772-1926. Bygmester J. G. Hödrich opførte bygningen i 1731 til borgmester Hans Knudsen Rafn. Efter Rafns død havde den skiftende ejere, indtil stiftamtmand C. H. V. Heinen i 1755 købte den. Længst t.h. ses hjørnet af Borger- og Håndværkerforeningens bygning.

koncentrere de sparsomme ressourcer. I Jylland blev otte lærde skoler tilbage: i Ribe stift Ribe, Fredericia og Kolding, i Århus stift Århus, Randers og Horsens, i Aalborg stift kun Aalborg.⁸⁶ I Viborg stift mistede Skive sin latinskole. Dens midler blev for størstedelen overført til Viborg, som derved også fik forøget sit opland. Det var for øvrigt ikke begrænset til stiftet, idet eleverne rekrutteredes bl.a. fra store dele af Vestjylland. Samtidig blev lærerlønningerne og disciplenes stipendier forbedret, og antallet af klasser, som i 1723 var nedskåret fra seks til fem, øgedes igen til seks. Derimod blev det fra ældre tid eksisterende teologiske lektorat nedlagt.

Imidlertid var skolebygningen på hjørnet af Skolestræde og Sct. Mathias Gade i stærkt forfald, skønt den var sparet af ilden, og domkirken, som den hørte under, var selv for fattig til at sørge for det nødvendige vedligehold. Allerede fra 1722 indsamledes der penge til en reparation blandt stiftets præster, hvis sønner udgjorde hovedmassen af eleverne.⁸⁷ Men de slog ikke til, og i 1740 gik stiftøvrigheden til kongen, som i 1742 lovede et bidrag til en ny skolebygning.⁸⁸ Da licitationen viste, at midlerne var utilstrækkelige, blev løsningen i første omgang, at forhenværende borgmester Dyssel samme år købte bygningen for 150 rd. for at indrette den til en hestemølle i forbindelse med det nyopførte tugt- og manufakturhus. Undervisningen blev henlagt til domhusets underetage, indtil der var penge nok til nybyggeriet. Det trak ud, og den midlertidige løsning varede i 30 år. At den var utilfredsstillende, især pga. kulde om vinteren, ses af den udtalelse i 1760, at »enhver lærer har taget disciplene på kammer til sig, undtagen i nogle få måneder om sommeren, da skolen er blevet holdt i kælderen under landstingsdomhuset«.⁸⁹

I 1760 var formuen vokset til 10.000 rigsdaler. Men i stedet for at bygge nyt købte man for de 3.000 Sct. Mogens Gade 1. Resten af formuen skulle bruges til ombygning og vedligeholdelse, men med ombygningen trak det ud i 12 år, så skolen først i 1772 kunne tages i brug. I begyndelsen rummede bygningen foruden undervisningslokaler også boliger for rektor og lærerne. De fik i 1783 tilladelse til at indrette haver i »en skolen tilhørende og ved samme beliggende afbrændt plads, som nu er byen til vanziir«.⁹⁰ Det er den visselig ikke i dag, idet der er tale om Latinerhaven, som dækker fire aldrig genbebyggede brandtomter fra 1726. Til yderligere »ziir« tjener Rektors Lysthus, opført omkring 1800 af konrektor Jacob Tetens.

I de nye rammer udfoldede latinskolens indre liv sig under mere eller mindre velkvalificerede rektorer og skiftende udefra kommende forskrifter. Blandt de mindre kvalificerede var Peter Jessen (1764-1776), idet både undervisningen og disciplenes adfærd både i og uden for skolen i hans tid lod meget tilbage at ønske. Til skolens held beklædtes bispeembedet i 1770'erne af den dygtige og myndige C.M. Rottbøll,⁹¹ som gjorde en stor og ovenfra påskønnet indsats for at genoprette skolens renommé, herunder at få Jessen udskiftet med den mere duelige Jens Hjersing (1776-1783). Til de velkvalificerede hørte frem for nogen Chr. Fr. Ingerslev (1841-1844), der blev en pioner for modernisering af det lærde skolevæsen. Han forlod, som det siges, Viborg Katedralskole som en mønsterskole for også at reformere den lærde skole i Kolding.⁹²

Større skolereformer i 1775, 1805 og 1850 satte udefra deres præg på udviklingen.⁹³ Ved Guldbergs reform i 1775 vandt bl.a. modersmålundervisningen noget frem på latinens bekostning. Og et påbud om oprettelse af skolebiblioteker blev udgangspunkt for det fornemme bibliotek, Viborg Katedralskole i dag råder over. 1805-reformen greb dybt ind i latinskolernes struktur. Konrektoratet blev afskaffet, hørerne, som havde varetaget den samlede undervisning i hver sin klasse, blev afløst af overlærere og adjunker, der underviste i deres særlige fag på tværs af klasserne. Lærerne, hvis aflønning hidtil stammede fra forskellige kilder, bl.a. afkastet af skolens andel af bymarken, kom på fast løn. Bl.a. på grundlag af de erfaringer, som rektor Ingerslev kunne bidrage med fra sin virksomhed i Viborg og Kolding, gennemførte kultusminister J.N. Madvig i 1850 sin reform af de lærde skoler. Ved denne måtte de klassiske sprog vige yderligere til fordel for de moderne og for de såkaldte realfag.

Med Madvigs reform skete også den væsentlige ændring, at de vordende studenter ikke længere skulle til København og eksamineres på Universitetet, men blev det ude på skolerne. Dermed er ingenlunde sagt, at der ikke før den tid fandt prøver sted hjemme på skolen. De var forudsætning både for elevernes oprykning til højere klasse og for det testimonium af rektor, som var betingelsen for, at universitetsprofessorerne ville modtage dem til eksamination.

Til at afprøve disciplenes kvalifikationer – de fleste skulle jo siden som præster kunne prædike – tjente også den bestemmelse, som blev indført i 1768, at de hvert år skulle hol-

de fire offentlige foredrag, to på dansk og to på latin, f.eks. om et historisk emne. Gerne med tilknytning til den by eller provins, hvori skolen lå.⁹⁴

I disciplenes daglige tilværelse skete der foruden de omtalte forandringer i skolestrukturen og undervisningen bl.a. to væsentlige begivenheder: Bispisningen på skolen blev indstillet i 1773 og erstattet af kostpenge til at spise for hos private ude i byen, og disciplenes medvirken ved begravelse og andre kirkelige handlinger overgik fra 1806 til eleverne i byens danske skoler.

De danske skoler i Viborg blev som omtalt i bind 1 oprettet i 1721.⁹⁵ Initiativtagerne forpligtede sig til at mødes to gange om året for at sikre sig, at planen for dem blev overholdt, og for at foreslå eventuelle forbedringer. Der er dog næppe sket større ændringer i skoleforholdene i resten af århundredet. I 1756 fik skolekommissionen af stiftamtmanden forelagt et projekt af den kendte skolemand i Århus Christian Cramer om købstadskolers tilstand og forbedring. Man anerkendte høfligt, at projektet var værdifuldt, men desværre ville det i Viborg blive en uovervindelig vanskelighed at klare udgifterne ved gennemførelsen, og den ville næppe heller være hensigtsmæssig. I de to Viborg-skoler lærte man børnene at læse og skrive »og så meget af regnekunsten, som til købmandskab eller i andre verdslige forretninger kan være fornøden«. At lære dem geometri, navigation eller andre matematiske videnskaber, ville ikke være til nytte »på et sted, hvor der er ingen indsejling eller sådanne ... mekaniske processer øves, hvor i geometriens grunde kunde have nogen nytte«.⁹⁶

Fra 1806 findes en situationsrapport fra begge skolerne i anledning af forberedelserne til den store almueskolereform i 1814. Forholdene synes endnu ikke meget forandrede fra det, der blev indført i 1721. For begge skoler meldte sognepræsterne om meget beskedent deltagelse i skolegangen. I Nørre sogn kunne skolestuen højst rumme 50 elever af de ca. 80, som burde gå i skole – foruden de børn af honoratiorene, der fik privatundervisning hjemme. Om vinteren var der med knap 50 børn fuldt hus, men om sommeren kom der højst 20. I Søndre sogn burde 110-120 børn deltage i undervisningen, men om vinteren kom der 50-70. Flere var der heller ikke plads til. Om sommeren kom der kun 10-20. Begge præster så med slet skjult forventning hen til, at en af kirkerne, som det var bebudet i 1809, vil blive nedlagt, hvorved der kunne dannes en fond til skolevæsenets forbedring.⁹⁷

Kridthus i messing. Her kunne ejeren gemme mønter og et stykke kridt til regnskabsføring. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

Søndre sogns kirke som borgerskolens elever passerede på vejen til og fra skole i midten af 1800-årene. Tårnet blev erstattet af det nuværende i 1876. Maleri på metalplade ca. 1860. Viborg Stiftsmuseum.

Det var den forfaldne Gråbrødre kirke, der i 1813 blev nedlagt, og sognet Nørre sogn fik navneforandring til Domsognet med domkirken som sognekirke.

En lille forbedring af skolernes økonomi var dog sket allerede i 1806, da som nævnt sangopvarthningen ved de kirkelige handlinger, som hidtil havde påhvilet latinskolens disciple, overgik til de danske skoler.⁹⁸

Bestemmelserne i den store skoleanordning af 1814 blev året efter i Viborg udmøntet i en skoleplan, der forenede de to danske skoler til én fælles borgerskole. Den fik lokaler i St. Sct. Mikkels Gade og blev indviet af biskoppen i 1816. Den havde 207 elever, 114 drenge og 93 piger, fordelt i to klasser.

Lærerstabten bestod af en kateket som førstelærer og to andre lærere. I 1823 blev for en tid indført den af Frederik VI meget yndede eksercitsprægede indbyrdes undervisning. Antallet af fag blev gradvis udvidet i de følgende år og i 1841 blev undervisningen moderniseret, bla. ved at indføre flere klasser.⁹⁹

Men forinden var der i 1840 fra borgerskolen udskilt en særlig fattigskole for børn af ubemidlede forældre. En friskole kom den med et lidt pænere navn efterhånden til at hedde.¹⁰⁰ Elevtallet i borgerskolen blev derved stærkt reduceret. I 1849 var det 63 – 40 drenge og 23 piger – mens det i friskolen var 224 – 113 drenge og 111 piger. Betalingen i borgerskolen var fire rigsbankdaler for heldagsundervisning, to for halvdags, men så omfattede den også foruden de elementære fag, som man også lærte i friskolen, geometri, geografi, naturhistorie og tysk. Fripladser i borgerskolen, dog højst en tiendedel af elevtallet, gjorde det muligt for enkelte af de ubemidlede børn også at få del i goderne.

Foruden disse skoler fandtes der en del private, bl.a. såkaldte pøgeskoler til at forberede små børn til de offentlige skoler eller til at lære piger håndarbejder. Fra tid til anden, bl.a. i 1770'erne, blev der arrangeret undervisning specielt for børn af militære. Og undertiden gav sprogkyndige privatpersoner specialundervisning i bl.a. fransk, tysk, italiensk og latin. Andre underviste i tegning eller matematik. Endvidere foregik der i tugthuset undervisning i børnelærdom for ukonfirmerede børn, som opholdt sig der.¹⁰¹ Og i 1843 blev der i borgerskolens lokaler efter forbillede af de såkaldte massmanske søndagsskoler i København også i Viborg oprettet en søndagsskole for håndværkslærlinge med undervisning i dansk, geografi, skrivning, regning og tegning. Den havde i 1849 ca. 40.¹⁰²

Garnison

Fast garnisonsby blev Viborg først i 1865. Men byen har tidligere i kortere eller længere perioder huset forskellige hærafdelinger, foruden at den under krigene har været besat af fremmede tropper.¹⁰³

Efter forskellige indkvarteringer under Den store nordiske Krig 1709-1720 med en del uro og ulemper i kølvandet, var Viborg i lange perioder forskånet for militære byrder, dog bortset fra, at den med indkvarteringshjælpeskat måtte bistå de købstæder, som havde indkvartering.

Efter landmilitiets genoprettelse i 1733 var byen samlingssted for en af det nørrejske infanteriregiments tre bataljoner. Den holdt nogle dage hvert år mønstring og øvelser her, foruden at byen husede enkelte af regimentets officerer og underofficerer.

I vinteren 1762/1763 afgav Viborg i nogle måneder kvarter for godt 300 mand af det norske 1. oplandske infanteriregiment. Det var på vej hjem fra mobiliseringen af den danske hær i Nordtyskland mod zar Peter III's truende angreb under Syvårskrigen.

Den næste indkvartering var af noget større omfang og af længere varighed. 1765-1767 var Viborg garnisonsby for staben og to kompagnier af det langelandske regiment. Med officerer, underofficerer, menige og soldaterhustruer drejede det sig om 400 personer. Det ville være synd at sige, at disse og byens øvrighed og borgere kom godt ud af det med hinanden. Det fæg med klager fra begge sider. Rådmand Hæg var således udsat for, at man anbragte de syge soldater i hans dagligstue, ja endog lagde beslag på hans egen seng. Omvendt klagede regimentschefen bl.a. over den anviste eksercerplads ved Sct. Mogens Port, hvor man blev generet af bøndernes og borgernes passage med vogne og heste. Dertil kom, at denne som de følgende indkvarteringer påførte byen store udgifter.

Efter syv års pause måtte Viborg igen i årene 1774-1779 tåle indkvartering. Denne gang af en af det delmenhorstske regiments to bataljoner. Den anden lå i Fredericia. Man havde forsøgt at slippe fri, men Generalitets- og Kommissariatskollegiet fandt ikke, at indkvarteringen ville bebyrde byen over evne. Denne opfattelse svarede næppe til de erfaringer, byen gjorde. Som ved den forrige indkvartering opstod der talrige uoverensstemmelser mellem militæret og bystyret og borgerne, bl.a. var der kompetencestridigheder ved byens porte mellem militære og konsumtionsbetjentene. Til ulemperne ved denne som de øvrige indkvarteringer hørte også, at der kunne opstå mangel på indlogeringsmuligheder for tilreisende i snapstingsdagene, og officererne kunne finde på at stille ubehagelige fordringer om boliger. F.eks. gjorde regimentschefen krav på rektor Jessens bolig i den nyindrettede latinskele. Det lykkedes dog Jessen at få ham ud efter nogle måneder. Et stridspunkt var også, at obersten ville bestemme, hvornår byens tambur måtte røre trommen for at meddele borgerne øvrighedens bekendtgørelser. Og om talrige slagsmål mellem borgere og soldater vidner justits- og poli-

tiprotokollen. Endog noget så uhørt formasteligt som nogle soldaters tyveri fra Søndre sogns kirke berettes der om. Intet under, at borgerne åndede lettet op, da regimentet, som i 1778 havde fået navneforandring til sjællandske infanteriregiment, afmarcherede i april 1779.

Men friheden blev kortvarig. Allerede samme år blev det holstenske infanteriregiment forlagt fra København til Viborg. Det blev her til 1788, fra 1785 under navn af det viborgske infanteriregiment. De bange anelser, som man nok har modtaget det med, synes dog gjort til skamme. Selv om der også under denne forlægning forekom skærmydsler, var de mindre alvorlige end de tidligere. Der synes faktisk at være indtrådt et vendepunkt i forholdet mellem militæret på den ene side og byen og borgerne på den anden. Og det gode forhold har holdt sig siden.

15 år efter at det viborgske regiment var draget bort, kom der i napoleontiden igen soldater i vekslende tal til Viborg. Først et detachement af 2. jyske regiment til at bevogte regimentets depot, som blev anbragt her, skønt mandskabet forblev i Rendsborg. Efter freden i 1814 kom hele regimentet hertil. Men året efter blev en del aftakket og en anden del

Oliebillede af regimentsmusikken ved Sct. Mathias Port. Allerede borgervæbningen havde et lille orkester i 1810, og med den faste garnison fulgte i 1865 et orkester på 20 mand. Original: Viborg Stiftsmuseum.

Gamle Vagt. Hovedvagten havde i 1700-årene til huse i rådhuset, men under 2. jyske regiments garnisonering måtte byen opføre en særlig hovedvagtbygning. Gamle Vagt blev derfor opført 1805 af bygmester Willads Stilling. I 1842 blev vagten brugt af bevogtningsdetachementet og da byen fik fast garnison i 1865, blev bygningen indrettet med vagtlokaler, brandstue og militærarrest. I 1914 blev hovedvagten flyttet til en bygning ved depotgården. Det hyggelige motiv med soldater, børn og barnevogne er fra ca. 1910.

sendt som besættelsestropper til vor tidligere allierede Frankrig. Tilbage i Viborg blev en bataljon, som i 1816 til borgernes beklagelse og efter hjertelige afskedsfester blev forlagt til Aalborg.

Herefter var Viborg længe uden soldater. Kun lejlighedsvis forekom kortvarige indkvarteringer af smågrupper af dragoner og matroser på gennemmarch, men fra 1842 blev efter byens eget ønske et detachement på ca. 70 mand af skiftevis 12. og 13. linjebataljon fra Fredericia forlagt hertil. Man frygtede nemlig, hvad der kunne ske, hvis fangerne i tugt-huset slap løs, f.eks. ved en ildebrand. Da soldaterne i april 1848 drog i krigen, overtog en frivillig borgervagt bevogtningen.

Under våbenstilstanden i 1848 blev 9. linjeinfanteribataljon fra november til december med tre kompagnier garnisoneret i Viborg og med et i Thisted. De blev derpå afløst af 11. linjebataljon og 5. reservebataljon, indtil disse i april 1849 ved våbenhvilens udløb skulle i felten. Et par måneder senere var der optræk til en farlig situation, idet tyske afdelinger trængte op i Jylland og nærmede sig Viborg. Kun ved en dristig aktion af major Faber fra 3. dragonregiment med en gruppe dragoner i nærheden af Viborg blev en fjendtlig besættelse af byen afværget.

Efter den nye våbenstilstand i 1849 vendte 9. bataljon tilbage og blev modtaget med jubel, blomster og sågar en æresport i Dumpen. Efter en ny udkommando i 1850 og Treårskrigen afslutning fik den i februar 1851 en ny helsemodtagelse, hvorefter bataljonen i januar 1852 under stor beklagelse af Viborgs borgere blev forlagt til Altona. I august samme år fik man igen et detachement på ca. 60 mand af 11. linjebataljon til tugthusets bevogtning, som imidlertid i 1857 blev overtaget af civile betjente.

Til at tage vare på de mange praktiske problemer, der fulgte med de skiftende garnisoneringer blev der i 1764 nedsat en indkvarteringskommission bestående af magistraten og en officer. Og problemer var der nok af. Blot det at skaffe tag over hovedet til de mange soldater, hvoraf nogle havde kone og børn, har været brydsomt nok. Dertil kom evindeligt tovtrækkeri mellem parterne om opbevaringen af materiellet, ikke mindst det farlige krudt, anvisning af eksercerpladser og vagtlokaler, pleje af de syge og opfyldelse af de krav, der fulgte af, at de fremmede blandt soldaterne var af forskellig konfession. Desuden undervisning af soldaterbørn og meget mere.

Ligesom byens embedsmænd, uanset bopæl, i kirkelig henseende hørte under domkirken, gjorde de militære det også. I en periode midt i 1770'erne blev det af hensyn til de mange tysktalende officerer og soldater bestemt, at hveranden højmesse skulle forrettes på tysk. I øvrigt skete den gejstlige betjening af reformerte og katolikker i et kompliceret samvirke mellem domkirken og dens præster, den for de tyske hedekolonister i 1766 oprettede Frederiks kirke og paterne fra Fredericia.¹⁰⁴ Til pleje af de syge soldater opførte byen et eget sygehus, »Krankehuset«, i Ll. Sct. Mikkels Gade, hvor regimentskirurger udøvede deres kunst og også tog private patienter i behandling.¹⁰⁵

Viborg Tugthus

I 1740 fik Viborg med Tugt- og Manufakturhuset en ny institution, der trak mennesker fra hele Jylland til sig. Men unægtelig et andet klientel end det, som i byens velmagtsdage stævnede mod byen fra hele landsdelen.¹⁰⁶

Mindst tre forhold bidrog til at virkeliggøre det projekt hertil, som borgmester A.C. Dyssel i 1736 indsendte til det nyoprettede General Landets Økonomi- og Kommercekollegium:¹⁰⁷ For det første ønskede regeringen i overensstemmelse med sin merkantilistiske politik at få alle hænder i arbejde og mest muligt at undgå indførsel af udenlandske varer. Og det var just grunden til oprettelsen af Kommercekollegiet, som det hed i daglig tale. Dernæst et behov for reformer og udvidelser inden for straffevæsenet, som var fremkaldt bl.a. af underkapacitet i de to vigtigste eksisterende straffeanstalter Bremerholm og Børnehuset på Christianshavn. Og endelig et lokalt ønske om hjælp til det ti år efter branden endnu langtfra genopbyggede Viborg med de røgsværtede ruiner.

Som udtryk for sin tredobbelte funktion som egentlig straffeanstalt, arbejdsanstalt og regulær fabriksvirksomhed fik den nye institution det officielle navn *Viborg Tugt- og Manufakturhus*, i 1822 i overensstemmelse med nye strafferetlige ideer ændret til *Viborg Tugt- og Forbedringshus*. I daglig tale med mindre odiøs klang blot *Viborghus*. »Således benævner almuen ... skånsomt en bolig, der ligesåvel kan anses som et asyl for trang og alderdom som for en straffeanstalt«, siger Steen Steensen Blicher i »Fjorten Dage i Jylland«.

Dyssels forslag om at indrette manufakturhuset i det forfaldne domhus blev opgivet i 1740. Der var ikke plads nok, hverken ude eller inde. Der manglede vand. Beliggenheden var ubekvem, bl.a. med hensyn til bevogtning. Og endelig ville reparationen blive meget bekostelig. Så Dyssel sadlede om og foreslog i stedet et nybyggeri på en plads ned mod Søndersø, som tilhørte Mathias Gandorph, og på stiftøvrighedens varme anbefaling godkendte kongen denne stærkt ændrede plan. Byggeriet begyndte samme år, men blev forsinket og var først færdigt i 1743. Landsdommerne vendte tilbage til domhuset, der blev sat i stand ved hjælp af forhøjede retsafgifter.¹⁰⁸

Man kan undre sig over, at det trods projektets omfang og Dyssels kovending gik så glat. Forklaringen skal søges i to forhold. Dels var det regeringens officielle politik at opmuntre til, som det siges i et reskript i 1737, »ulden- samt silke-

Da dette snebillede blev taget i 1925 havde den gamle fængselsbygning tjent som sindssygehospital i næsten 50 år. Bagerst det ældste fængselskompleks og til højre en senere tilbygning.

og andre fornødne manufakturer udi vore riger og lande at ... etablere«, hvorfor de, der ville oprette dem, kunne vente sig »udi alle optænkelige ... måder ... understøttede«. Og dels var det, som oplyst i et par reskripter i 1739 planen at imødegå det både i by og på land overhåndtagende betleri, i særdeleshed af stærke, arbejdsduelige betlere. Det skulle ske ved at indrette tugt- og manufakturhuse, nemlig – foruden Børnehuset på Christianshavn og det i 1737 oprettede manufakturhus på Møn – et på Sjælland og et for Nørrejylland i Viborg. Altsammen for at de stærke betlere kunde tvinges til i sådanne huse at tjene til deres underhold uden at ligge befolkningen til last. Det sjællandske tugt- og manufakturhus blev ikke til noget, hvorimod Fyn fik sit eget i Odense i 1747.

Da Dyssel udformede sit projekt i 1736, var sigtet ikke en egentlig straffeanstalt, men et arbejds hus til tekstilfremstilling og det af et mere lokalt tilsnit, end det udviklede sig til. Arbejdskraften skulle bestå af Viborgs arbejdsduelige fattige, af de betlere og omløbere, som ankom til Viborg, samt af »skarnsfolk« i Viborg. Disse blev nærmere betegnet som personer, der »med ukristelig opførsel og omgænge udi ægteskab, drikken, banden og sværgeren ... henlever således, at de ikke just efter lov og forordninger« kan straffes. Kun en fjerde kategori skulle komme fra hele Nørrejylland, nemlig dem, der blev idømt mulkter, som ikke var betalt inden seks

De omstrejfende tatere på den jyske hede var ikke populære blandt bønder og myndigheder. Mange blev indfanget, dømt for omstrejfen og indespærret til tvangsarbejde i »Viborghus«. Men disse naturmennesker blev ofte helt apatiske af indespærringen. Dette par, der tager sig et hvil på en grusdyngede ved landevejen nær Hald Sø, ernærede sig som skærslibere.

uger. De skulle indsættes i manufakturhuset, indtil de med arbejde havde aftjent mulkten og omkostningen ved at bringe dem hertil.

Men under det videre forløb udvidedes klientellet gennem forskrifter fra regeringen. I 1739 bestemtes, at det skulle omfatte betlere, løsgængere og utro tjenestefolk fra hele Jylland og ligeledes fra hele landsdelen »skarnsfolk« og børn, som er »imod deres forældre ulydige og opsætsige«. ¹⁰⁹ Egentlig kriminelle skulle derimod fortsat i særlig grove tilfælde til Bremerholm og i mindre grove til nærmeste fæstning. I 1743, da tugthusbygningen med nogen forsinkelse stod færdig, fastslog et kongebrev, at alle delinkventer fra Nørrejylland, som hidtil ifølge loven skulle dømmes til Børnehuset i København, herefter skal dømmes til tugthuset i Viborg. ¹¹⁰ De præciseres i fundatsen af 14. november 1743 i seks kategorier. Nyt i forhold til det allerede nævnte er, at folk, som ikke kan ernære sig selv ved deres håndværk eller ved at spinde og væve, frivilligt kan indfinde sig for mod arbejde at få deres nødtørftige underhold. Desuden fastslås det udtrykkeligt, at de fattige fra Viborg, som henvises, ikke er arrestanter, men frit kan gå ud og ind. Det skulle dog vise sig umuligt at formå dem til at lade sig anbringe i manufakturhuset, da de anså det for vanærende at arbejde sammen

med fangerne. Af samme grund ville selv de kriminelle fanger, som senere kom til, ikke vide af natmandsfolk eller andre såkaldte uærlige folk.

Institutionens primære karakter af en erhvervsvirksomhed omend med en speciel arbejdskraft understreges fra begyndelsen af, at gravide kvinder, børn under 10 år og afsindige personer ikke måtte optages, »siden den slags mennesker ikkun vilde vorde værket og huset til særdeles byrde«. En bestemmelse, der dog i det lange løb ikke lod sig opretholde. Om virksomheden som et tekstilmanufaktur, se nærmere side 97.

Hvornår de egentlig kriminelle holdt deres indtog, synes noget uklart. I 1813 bestemmes, at de forbrydere fra Nørrejylland, der idømmes tugthusstraf på livstid, i stedet for til Københavns Tugthus herefter skal dømmes til Viborg. Men af fangeprotokollerne fremgår, at der allerede tidligere sad fanger her, som var dømt for en så alvorlig forbrydelse som mord.

En opgørelse over fanger i tugthuset 1763-1803 viser, at den talrigste gruppe næst efter tyve var betlere og omløbere.¹¹¹ Til denne kategori hører taterne. Af dem er Lange Margrethe, som sad her fra 1792 til sin død i 1794, takket være Blicher den bedst kendte.¹¹² Undertiden foranstaltede man ligefrem klapjagt på dem. Christen Andersen i Nørre Tustrup beretter i sin dagbog, at han den 13. juni 1792 deltog i jagt »efter rakkere og kæltringer, som slog sig sammen og røvede og stjal og gjorde snart, hvad de vilde«. Man fik dog ingen den dag, »men tid efter anden blev dog 18 taget og ført til Viborg«. ¹¹³

Fangetallet i Viborg Tugthus var i 1764 55 – 25 mænd og 30 kvinder. Den yngste var 13 år, den ældste 90. Efter århundredskiftet steg tallet stærkt, lejlighedsvis til op mod 400. Fra oprettelsen til 1848 havde der været ialt 6.588 indsættelser, hvoraf nogle dog var gengangere. Det stigende fangetal nødvendiggjorde aflastning. I 1837 bestemtes det derfor, at forbrydere fra Ribe og Vejle amter skulle til Odense Tugthus. Og i 1842 besluttedes det til yderligere aflastning at opføre et tugthus i Horsens, som dog først stod færdigt i 1853.¹¹⁴

Overdirektionen over Viborg Tugt- og Manufakturhus havde stiftamtmanden og biskoppen som stiftøvrighed. Men formerne for den egentlige ledelse varierede stærkt. Det meste af tiden var den privatiseret. Fra 1740 til 1752 havde Dyssel den i entreprise, således at han skulle have en vis andel i det forventede overskud af virksomheden. Da ud-

Fangelænke med klods. En af de mildeste disciplinære straffe for forseelser i fængslet var at skulle slæbe rundt på den tunge egeklods om benet i et par uger. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

byttet blev ringere end forventet, blev han derefter ansat som inspektør på fast løn, men fratrådte allerede året efter. Derpå ansattes, ligeledes på fast løn, en administrator, indtil i 1768 et interessentskab igen overtog virksomheden. Fra 1781 lå ledelsen påny hos en fastlønnet inspektør. Men i 1811 overtog Bruunshåbs grundlægger Bertel Bruun virksomheden, til 1820 som leder af et interessentskab, derpå som enemand. Han efterfulgtes i 1824 af købmand og fabrikant Peder Guldberg. Fra 1845 var anstalten i offentlig drift indtil nedlæggelsen.¹¹⁵

Livet inden for murene var gråt og hårdt.¹¹⁶ Arbejdstiden for de indsatte var lang. Oprindeligt fra kl. 5 morgen til 8 aften om sommeren, om vinteren fra kl. 6. Med fradrag af 1/2 times pause formiddag og eftermiddag og 1 times middags-hvil blev det en arbejdsdag på henholdsvis 13 og 12 timer. Med Bruuns overtagelse af fabrikationen forlængedes den med 1 time til kl. 9 aften.

Fangerne sov i store sovesale, to sammen i hver seng. De lå på den bare halm med hestedækkener over sig. Tilstanden rystede i 1779 den nye leder Hans Koefoed, der betegnede sengene mere som »bæsters leje end menneskers«. Også fangerens påklædning faldt ham for brystet: »de kunne næppe skjule det blotte legeme«. At renligheden var elendig, siger sig selv.

Mod udbetaling af daglige kostpenge måtte fangerne selv betale spisemesteren for den varme mad. For det, der blev til overs, kunne de købe tør mad efter ønske, så vidt pengene rakte. Beløbet var trods lejlighedsvis reguleringer utilstrækkeligt til at sikre en rimelig ernæringstilstand. Omkring 1790 mente overdirektionen ikke, at den kunne forsvare over for kancelliet at fortie »den hungersnød, som overvældede vore uskyldige medbrødre«.

Indsættelse i tugthuset var naturligvis i sig selv straffen for en forseelse ude i samfundet. Men også fangerens adfærd inden for murene kunne medføre straf derud over. Hårdest straffet blev flugtforsøg. Men også tyveri fra anstalten eller medfanger kostede dyrt. Forseelser mod det sjette bud, som naturligt nok ofte forekom, var heller ikke gratis. Og selv banden og sværgeren og vanhelligelse af helligdagene blev straffet. Straffene bestod bl.a. i at blive pisket mere eller mindre hårdt alt efter forseelsens art og/eller at blive lagt i jern og forsynet med klods om benet. Også forlængelse af opholdet kunne komme på tale. Den hårdeste straf, vi kender til, overgik i 1772 den kun 18-årige Dorthe Jensdatter.

Hun var som 15-årig idømt 6 års tugthus for ildspåsættelse. Tre år senere blev hun henrettet, fordi hun to gange havde forsøgt at sætte ild på tugthuset.

At anstalten blev drevet som fabriksvirksomhed, betød ikke, at den kunne bære sig selv også som straffeanstalt. Oprettelsen krævede, foruden et større beløb, som kongen stillede til rådighed, en kollekt i hele Jylland, og at der fire gange årlig de første år blev stillet bækkener for kirkedørene. Tilskud til driften finansieredes ved forskellige afgifter fra hele Jylland.

Den nørrejske Stænderforsamling

Fra 1834 til 1848 genoplevede Viborg som samlingssted for de rådgivende provinsialstænder for Nørrejylland lidt af byens fordums rolle som politisk centrum i landsdelen.¹¹⁷

Ved freden i Wien i 1815 blev Frederik VI, der som hertug i Holsten var medlem af Det tyske Forbund, forpligtet til at give hertugdømmet en stænderforfatning. Efter Julirevolutionerne i 1830 og efterdønningerne i hertugdømmerne kom han under øget pres for at opfylde forpligtelsen. For at skabe balance mellem rigets dele og for ikke at binde Slesvig og Holsten forfatningsmæssigt sammen eller give for meget af sin enevoldsmagt fra sig, oprettede han ved forordninger af 1831 og 1834 hele fire særskilte rådgivende provinsialstænderforsamlinger – for Holsten i Itzehoe, for Slesvig i Slesvig by, og to danske: en i Roskilde for Øerne og en i Viborg for Nørrejylland.

Stænderforsamlingerne fik ingen beslutningsret. Men de skulle til betænkning have forelagt lovforslag om visse forhold, inden de blev udstedt. Det gjaldt især alt, hvad der angik borgernes personlige og ejendomsrettigheder samt forslag om skatter og andre offentlige byrder. Desuden havde de ret til at indgive petitioner til kongen og at fremsætte forslag til lovgivning. Som debatforum og som organer til politisk skoling blev de et værdifuldt overgangsled mellem enevælden og den frie forfatning af 1849.

Mens Øernes stænderforsamling havde 70 medlemmer, havde Nørrejyllands kun 55. Heraf var syv kongevalgte, herunder en repræsentant for Københavns Universitet og to repræsentanter for gejstligheden. Af de øvrige 48 valgtes 14 af købstædernes grundbesiddere. De større købstæder, heriblandt Viborg, valgte hver en, mens de mindre måtte være flere om hver. 12 medlemmer valgtes af sædegårdsejerne og

Stænderhuset, der var mødested for de nørrejske stænderforsamlinger. Mødesalen lå på første sal i vestenden. Håndkoloreret glasplade ca. 1868, hvor den nye domkirke er under opførelse.

22 af de mindre landejendomsbesiddere. Valgperioden var seks år. De første valg fandt sted allerede i slutningen af 1834, selvom den første samling var i 1836. Stænderne mødtes hvertandet år, men ikke samtidigt i Roskilde og Viborg, bl.a. fordi den kgl. kommissarius, der var bindeleddet til regeringen, var den samme begge steder. Forsamlingerne valgte selv af deres midte en præsident som leder af møderne. Sessionernes længde varierede stærkt, i Viborg fra 112 dage i 1836 til kun 11 i juni 1848.¹¹⁸

De nørrejyder, der som stænderdeputerede i 1830'erne og 1840'erne mødtes i Viborg, frembød jo ikke i det udvortes et så farvestrålende skue som de adelsfolk, der i fordums tider i forskellige anledninger samledes i byen. Men at de, hvad det indvortes og deres optræden angår, udgjorde en broget og farverig skare, fornemmes tydeligt af den »stændervise«, der i 1838 blev forfattet af to så prominente medlemmer af forsamlingen som herredsfoged i Bjerre-Hatting herreder, senere amtmand i Vejle J.P. With og stiftsprovst i Aalborg, dr. theol. P.T. Hald.¹¹⁹ I denne overstadige og yderst respektløse vise får hvert af 1838-forsamlingens medlemmer sit eget vers – enkelte endda to – med en ofte meget nærgående karakteristik. Om Viborg bys deputerede i samlingerne 1838 til 1844, overretsprokurator Chr. Nielsen Møller hedder det:

*Et mægtigt ry om Møller gik
før vi ham kjende lærte,
at rygten lidt tilsætning fik,
erkjende vi med smærte.*

Nu skal det dog så siges, at visen ikke er skrevet som en selskabssang til brug ved de stænderdeputeredes festlige sammenkomster, som naturligvis forekom, men kun til moro for en snævrere kreds, hvorfra den dog uundgåeligt sivede ud og kom til mere udbredt kendskab – næppe til alles tilfredshed.

Efter den sidste stænderforsamling i juni 1848 blev bygningen – som også fortsat i stændertiden benyttedes af landsoverretten – nu endvidere anvendt af herredsretterne for Middelsom-Sønderlyng og Fjends-Nørlyng, der hidtil havde haft til huse på rådhuset. Da Viborg i 1865 fik fast garnison, blev en del af bygningen brugt som munderingskammer og til gymnastiklokale. I 1871 blev den revet ned for at åbne bedre udsyn fra Stænderpladsen til den nye domkirke. I 1906 rejstes der på dens plads en mindesten for landstinget, overretten og stænderforsamlingen, omgivet af mindre sten med de mest kendte navne fra stændertiden.

Befolkning og erhverv 1726-1850

af Jørgen Mikkelsen

Viborgs befolkning

Set i et langsigtet perspektiv var tiden fra 1726 til 1850 en udpræget stilstandsperiode for Viborg. Men faktisk skete der ganske meget i løbet af de 125 år. Dette gælder ikke mindst når vi ser på befolkningens sammensætning, hvilket fremgår af skattemandtalisterne fra 1743 og folketællingerne i 1787, 1801 og 1845.¹

Bybilledet i 1743

I 1743 levede en stor del af befolkningen af to eller flere næringsgrene. Det var især almindeligt at kombinere handel, håndværk eller vognmandskørsel med avlsbrug. Man kunne også drive flere håndværk på én gang. Niels Smed var således både smed og bager, mens Johan Adolph Werners enke levede af at barbere og bage. Mange håndværkere skaffede også en stor del af deres udkomme ved dagleje. Det samme gælder for nogle af de offentligt ansatte – bl.a. kirketjeneren og et par vægttere og en postrytter. En embedsmand kunne også drive næring ved siden af sit offentlige virke; Naaman Harch var f.eks. både hospitalsforstander, rådmand og vinhandler.

Institutionsbyen Viborg havde flere embedsmænd og funktionærer end de fleste andre købstæder, men håndværkerne udgjorde langt den største befolkningsgruppe – ligesom det var tilfældet i mange andre byer i 1700-tallet (jvf. tabel 1). De 151 håndværkere fordelte sig på 35 fag, men hovedparten af disse havde kun en eller to udøvere.² Til gengæld havde Viborg ikke færre end 24 skomagermestre. Skomager-erhvervet var også det største håndværksfag i de fleste andre købstæder i 1700-årene. Dette hænger formentlig sammen med, at det kun krævede en ganske ringe kapital at etablere sig som skomager.

Hele 22 handskemagere boede i Viborg i 1743. Også dette fag var vidt udbredt i de danske købstæder, men der var en forbløffende stærk koncentration i bestemte byer, især

Tabel 1: Erhvervsfordeling

	1743	1787	1801	1845
Håndværkere	151	121	135	225
Handlende	24	15	23	46
Værtshusholdere, gæstgivere og brændevinsbrændere	7	24	21	10
Vognmænd	5	10	3	4
Avlsmænd og fiskere	38	33	51	69
Daglejere	58	32	62	104
Svende	7	13	7	39
Embedsmænd	23	28	36	31
Funktionærer og fuldmægtige	32	29	36	34
Aktive i liberale erhverv	6	4	5	20
Officerer og underofficerer m.m.	4	46	2	4
Menige soldater		19	4	
Rentiers og pensionister	24	18	35	39
»Lever af hænderes gerning«	74	36	19	25
Almissemødtage o.lign.	64	12	21	30
Diverse samt uvis beskæftigelse	23	13	14	21
Samlet antal husstande	540	453	474	701
Samlet befolkningstal	?	2572	2379	3828

Ann: Tabellen omfatter kun *husstandsoverhovedernes* erhverv. De enkelte personer er anbragt under det erhverv, der formodes at have været hovedbeskæftigelsen. Men mange personer havde brændevinsbrænding, vognmandskørsel og avlsbrug som bibeskæftigelse. Tabellen giver indtryk af, at der mellem 1743 og 1787 foregik et kraftigt fald i antallet af almissemødtage og personer, der levede af håndgerning. Forklaringen er den, at mange af de logerende i 1743 blev registreret som husstandsoverhoveder, mens de ved folketællingerne som oftest blev betragtet som medlemmer af andre husstande.

Odense, Randers og Viborg. Handskerne fra disse steder havde et særligt godt ry og fandt derfor afsætning viden om. Viborg havde også temmelig mange håndværkere inden for tekstilfagene, hvilket uden tvivl må tilskrives den lette adgang til uld. Mandtalslisterne fra 1743 omtaler 12 skræddere, otte hattemagere og syv vævere foruden otte snedkere, syv bagere og seks murere.

I forhold til befolkningens samlede størrelse var antallet af handlende ret beskedent, og kun 14 af de 24 handelsfolk kan betragtes som »egentlige købmænd«, dvs. personer, der forsynede egnens bønder med basale varer såsom jern, tømmer og salt og aftog deres råvarer. Blandt de øvrige handelsmænd nævnes en bissekræmmer, en hosekræmmer, »der undertiden rejser til København med strømper« og en fuldmægtig for købmand Cort Trap i Aalborg.

Parykæske. I det meste af 1700-årene brugte de værdige viborgensiske madammer paryk, når de skulle være fine. Parykken var en stor investering, og når den ikke var i brug, blev den opbevaret i særlige spånæsker med munter bemaling. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

I 1700-tallet var det ret almindeligt, at enker efter præster og degne slog sig ned i en købstad for at leve af deres pension. Det har formentlig været lettere at finde en passende bolig her end i de landsogne, de kom fra. I Viborg boede der 13 præsteenker med pension i 1743. Dertil kommer to præsteenker uden pension; de måtte leve af at sy og spinde for folk og delte dermed skæbne med mange andre enker og ugifte kvinder.

Mandtalslisterne giver ingen oplysninger om husstands-overhovedernes ægtefæller, børn og hosboende slægtninge. Derimod nævnes hvor mange svende, lærlinge, karle og tjenstepiger, der boede i husstanden. For byen som helhed drejede det sig om 441 personer. Ca. 1/3 af alle husstande havde mindst én medhjælper boende, men kun 13% havde mere end to. De største tyendehold fandtes hos købmand Jørgen Schaltz, guldsmed Johan Mehl, rådmand A. C. Dyssel og biskop Andreas Wøldike, der alle havde otte medarbejdere. Købmændene og embedsmændene havde flest ansatte i gennemsnit, og i disse to grupper havde 70-80% af alle husstandene medhjælpere. Hos håndværkerne var der ansatte i hver anden husstand, og kun ca. 20% af håndværkerne havde mere end to medhjælpere. Men da håndværkerne udgjor-

de så stor en del af den samlede befolkning, hørte 42% af alle byens tjenestefolk hjemme dér. Hos pensionisterne, rentierne, avlsmændene og vognmændene var det almindeligt med en til to ansatte, og enkelte havde tre til fire. I de øvrige befolkningsgrupper – funktionærer, daglejere m.m. – var tjenestefolk en stor sjældenhed.

Der var stor forskel på, hvilke typer af ansatte man kunne finde hos de forskellige socialgrupper. Embedsmændenes tyndehold var f.eks. kendetegnet af et stort antal kvindelige medhjælpere. Landsdommer Sehested havde således to frøkenpiger, en køkkenpige og en bryggerpige – samt to lakajer og en kusk. Derimod var der klart mandsoverskud blandt håndværkernes medhjælpere, og det skyldes først og fremmest det store antal svende og læredrenge, henholdsvis 51 og 56 personer. Næsten halvdelen af svendene og læredrengene boede hos skomagere eller handskemagere. Der var imidlertid læredrenge inden for hele 17 håndværksfag. Dette afspejler, at Viborg var en by med mange håndværkslav, hvoraf flere havde en stor faglig bredde. I 1700- og 1800-tallet var Viborg da også uddannelsessted for mange unge håndværkere, der stammede fra mindre købstæder i Midt- og Vestjylland.

Syv håndværkssvende havde i 1743 egen husstand. Det kan ikke overraske, at vi finder en murersvend og en tømrersvend i denne gruppe, for i 1700-tallets købstæder var det ganske almindeligt, at svende i bygningshåndværkene dannede selvstændig husstand, hvilket nok bør ses i sammenhæng med, at disse erhverv ikke var værkstedsfag. Det er derimod bemærkelsesværdigt, at der også var tre skomagersvende, en handskemagersvend og en snedkersvend med egen husstand, men de udgjorde en uendelig lille del af alle svende inden for disse fag.

Garnisonsbyen 1787

I 1787 var Viborg indkvarteringssted for det viborgske infanteriregiment, og det satte et meget stærkt præg på befolkningsstrukturen. Af byens totale befolkning på 2.572 personer var de 275 menige soldater og 121 officerer, underofficerer, håndværkere eller musikere ved regimentet. Den egentlige militære stab udgjorde altså 396 personer. Hertil kommer officerernes og soldaternes familie, i alt 62 hustruer, 103 børn og 5 andre pårørende samt officerernes 18 tjenestefolk. Den militære sektor i Viborg udgjorde dermed i alt 584 per-

soner, svarende til 23% af den samlede befolkning.³ Skive, Hobro og Lemvig havde på samme tid et befolkningstal på henholdsvis 520, 488 og 375 indbyggere!

De mange militærfolk var indkvarteret hos civilbefolkningen i henhold til de såkaldte indkvarteringsreglementer. Disse bestemmelser fastslog, at menige, ugifte soldater skulle dele seng to og to, hvorimod gifte soldater og underofficerer havde krav på egen seng, og officererne havde ret til at råde over et eller flere kamre, afhængig af deres rang. Folketællingen fra 1787 viser, at militæret var fordelt over stort set hele Viborg, og at der boede militærfolk i ca. 1/3 af byens husstande. Det var dog meget almindeligt, at officerer eller underofficerer delte bolig med menige soldater.

I modsætning til skattemandtallene fra 1743 nævner folketællingerne som regel kun ét erhverv for hver person. Dette kan give visse tolkningsproblemer, for vi kan ikke være sikre på, at det er den vigtigste beskæftigelse, der er anført i alle tilfælde. F.eks. kan nogle personer være anført med det erhverv, som de tog borgerskab⁴ på, selv om de senere havde forladt faget og nu ernærede sig ved daglejerarbejde. Trods dette forbehold kan der næppe være tvivl om, at der skete en betydelig reduktion i antallet af næringsdrivende mellem 1743 og 1787. Nedgangen gælder især for håndværkerne og her først og fremmest for det tidligere så store handskemagerfag, der nu kun havde ni repræsentanter. Denne tilbagegang skal måske ses i sammenhæng med, at faget på samme tid fejrede store triumfer i Odense. Den odenseanske handskeproduktion beskæftigede i slutningen af 1700-tallet 7-800 mennesker – fortrinsvis hjemmearbejdende syersker – og byen oparbejdede en ganske betydelig eksport af handsker.⁵

Det er også interessant, at der i 1787 kun blev registreret 32 daglejerhusstande mod 58 i 1743. Dette kan ses som tegn på økonomisk afmatning, men militæret kan også have spillet en rolle, idet soldaterne måske har påtaget sig en del opgaver, som tidligere blev udført af civile. Soldaterlønnen var nemlig meget lav, og soldaterne havde masser af fritid.

Imidlertid blev der også registreret 471 tjenestefolk mod 441 i 1743. Fremgangen skyldes dog udelukkende en stærk vækst i antallet af ansatte hos embedsmænd, officerer, avlsmænd og værtshusholdere. Derimod var der tale om en kraftig reduktion hos håndværkerne. I øvrigt var man ved opgørelsen af befolkningen i 1787 meget omhyggelige med at registrere byens hyrder. Viborg, der var så rig på hedejord,

Menig fra Arve-Prins Frederiks Regiment. Regimentet, der skiftede navn efter de forskellige prinser, var især tjenestegørende i Holsten, fra 1866 fast garnisoneret i Viborg. I dag Princens Livregiment.

Hyrdepige der vander kær i Viborg sø, tegnet i sidste del af 1800-årene af H. Smidth.

rådede over ikke færre end 40 hyrder, fordelt på 38 husstande. Næsten alle hyrderne var børn og unge, og syv af dem var endda kun 8-10 år.

Mange danske købstæder havde et stort antal logerende i 1700-tallet, og som oftest bestod størstedelen af denne befolkningsgruppe af enker og ugifte kvinder. Også Viborg havde mange logerende, men her var der et lille mandsoverskud ved folketællingen i 1787. Af de 77 mandlige logerende var 23 latinskoledisciple. Disciplene boede – ligesom de øvrige logerende – hos et bredt udsnit af byens befolkning. Nogle værter tog sig af flere disciple på én gang, og en enke havde det ligefrem som sit erhverv at logere og bespise disciple. Folketællingen oplyser også, at 16 hjemmeboende sønner var elever i latinskolen. Blandt forældrene til disse børn finder vi biskoppen, en bispeenke, borgmesteren og en kommandørsergent, men også en avlsbruger, der havde ikke færre end fire børn i latinskole, to konsumtionsbetjente samt to fattige kvinder, hvoraf den ene endda var henvist til »godtfolks hjælp«. Disciplene havde med andre ord en temmelig bred social baggrund.

Folketællingen fra 1787 udmærker sig desuden ved usædvanligt detaljerede oplysninger om pensionisterne og deres økonomiske forhold. Viborg havde på dette tidspunkt ni militære og 22 civile pensionister. Kun 11 var over 60 år, mens 18 havde en alder på 40-60 år. De militære pensionister var

næsten alle officerer eller enker efter officerer, og her lå den årlige pension på 96-300 rdl., svarende til en købmands eller en velstillet håndværkers indkomst.⁶ Den afskedigede korporal måtte derimod nøjes med 16 rdl., hvilket gjorde det bydende nødvendigt for ham at supplere med andre indtægter. Hos de civile pensionister var spredningen større. Ti af dem måtte klare sig med 16-40 rdl., og tre blev endda spist af med 4-10 rdl. Men der var også otte pensionister med pensioner på 80-200 rdl., og en enkelt – enken efter biskop Rottbøll – kunne glæde sig over hele 650 rdl., hvad der bragte hende på niveau med store købmænd og fine embedsmænd. I mange tilfælde kom pensionen fra et gejstligt kald, dvs. reelt fra efterfølgeren i det pågældende præste-, rektor- eller klokkerembede. Disse pensioner var for det meste meget små, men provst Brorsons enke kunne dog nyde 80 rdl. Men Den kgl. postkasse og Den almindelige enkekasse uddelte også penge til en række enker efter embedsmænd, og disse beløb var som regel af en størrelse, man kunne leve af.⁷

Den civile by 1801

Et hastigt blik på de samlede befolkningstal giver indtryk af en økonomisk tilbagegang for Viborg mellem 1787 og 1801, for der var tale om en nedgang på 193 indbyggere, svarende til 7.5%. Imidlertid var den militære sektor i 1801 reduceret til 16 menige og officerer samt 27 hustruer, børn, andre slægtninge og tjenestefolk.⁸ Dette betyder, at den civile sektor i løbet af de 14 år voksede fra 1.988 til 2.336 indbyggere, dvs. 17,5%. Der var stor vækst i antallet af handlende, håndværkere og avlsbrugere, og udviklingen tegnede sig endnu mere markant for daglejerne, rentierne og pensionisterne. Hos håndværkerne var der både vækst i antallet af fag – fra 32 til 36 – og i mængden af udøvende inden for flere fag. Sidstnævnte gælder især for skotøjsbanchen, hvor antallet af skomagere og skoflikkere voksede fra 26 til 34, og for snedkerne, hvor det gik frem fra 5 til 12. Derimod fortsatte handskemagerne deres drastiske tilbagegang, så der i 1801 kun var tre mestre tilbage.

Væksten i antallet af handlende skyldes først og fremmest, at en række jødiske handlende slog sig ned i byen i løbet af 1790'erne. Nogle af dem drog senere videre til Aalborg, Randers og Århus; andre blev i Viborg, hvor de og deres børn kom til at sætte et stærkt præg på byens manufakturhandel.

Tidens mode. Mette Cathrine Clementin giftede sig i 1801 med forpagteren til Aunshjerg. Brudekjolen var i hvid silke i empire snit med højsiddende liv og langt slæb. Viborg Stiftsmuseum.

Skomagerkuglen, der skulle sprede lampelyset over arbejdspladsen, hænger her over forskelligt værktøj, bl.a. en læst til barnesko, et hjul til markering af sømme, nogle pløkke og et skohorn af træ. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

Lidt flere tjenestefolk havde byen også fået mellem 1787 og 1801, men begge år var der i gennemsnit ansat én medhjælper pr. husstand. Fordelingen på erhvervsgrupper var også nogenlunde den samme, idet håndværkerne begge år husede ca. 25-30% af de ansatte, mens embedsmændene og officererne tog sig af ca. 25%, avlsmændene, vognmændene og værtshusholderne ca. 20% og de handlende 12-15%. Af de resterende ca. 10% boede langt de fleste hos rentierer eller pensionister.

Viborg i 1845 – en by i vækst

Viborgs befolkningstal blev stærkt forøget i de første årtier af 1800-tallet, og i 1845 nåede byen op på 3828 indbyggere. Tugt- og Manufakturhuset leverede et stort bidrag til denne udvikling. I 1700-årene sad der ofte kun 50-70 forhulede mennesker bag de tykke mure, men i 1845 var der 395 fanger samt syv børn af indsatte. Garnisonen var en anden vækstfaktor. I 1845 var byen indkvarteringssted for 60 menige fra 12. og 13. infanteribataljon samt tre underofficerer og tre officerer med familie – i alt 75 personer.

Martinus Rørbye, »En markedsdag i Viborg«, 1831. Kunstneren har fra Sct. Mathias Gade indfanget markedsgæster og handlende nederst på Hjultorvet. Som det ses, var det især halm, brændsel og trævarer, som forhandlede på dette torv. En flittig hosebinder fra Alheden står til højre i billedet og betragter folkelivet. Klædet på stangen fra huset til venstre fortæller, at her bor en manufakturhandler, mens støvlen over trappen længere nede ad gaden afslører at husets indehaver er skomager. Manufakturhandleren tilhørte i øvrigt en jødisk slægt, og byens jødiske familier havde en tid synagoge i et rum i bygningen.

Men den civile befolkning voksede også kraftigt. Ved 1845-tællingen blev der registreret 701 husstande mod 474 i 1801. Der var tale om en meget stor vækst i antallet af håndværker- og handelsfamilier, mens antallet af avlsbrugere voksede mere moderat. Tabel 1 giver indtryk af, at værts- og husbranchen blev stærkt reduceret, men mange handlende drev utvivlsomt også beværtning. Embedsmænd og funktionærer var stadigvæk stærkt repræsenteret i bybilledet, men da deres antal lå temmelig konstant, udgjorde de nu en mindre procentdel af den samlede befolkning. Til gengæld var de liberale erhverv i fremgang; denne gruppe omfattede bl.a. en række prokuratorer og nogle privatlærere samt en musiklærer og to praktiserende læger. Antallet af daglejer- og svendehusstande voksede også kraftigt. Af de 39 svende med egen husstand var de 21 murere eller tømrere, men der var nu også »selvstændige« svende inden for ti andre håndværksfag. Svendene var så småt ved at nedbryde den gamle tradition med at bo i mesters hus.

I 1845 var der i alt 45 håndværksfag i Viborg. Endnu en gang havde skomagerfaget oplevet en solid vækst, således at der nu var ikke færre end 59 udøvere inden for faget. Herudover var der fire fag med mere end ti erhvervsdrivende; det var skrædderne (19, deriblandt en fruentimmerskrædder), snedkerne (16), væverne (13) og slagterne (12).

Antallet af tjenestefolk voksede også, men ikke så meget som antallet af husstande. Det gennemsnitlige antal medhjælpere pr. husstand faldt da også både for de handlende, embedsmændene, avlsbrugerne, pensionisterne og rentierne. Derimod havde håndværkerne fået flere svende og lærlinge, idet der nu var svende hos 24 håndværksfag mod 15 i 1801, mens væksten af lærlinge især lå hos skomagerne. Det var dog stadigvæk de store købmænd, der havde de største tyendehold. Den allerstørste stab fandtes hos Jens Georg Boye, der rådede over to handelsbetjente, to handelslærlinge, en brænderibestyrelse samt 12 andre medarbejdere med uspecificerede opgaver.

Men det mest bemærkelsesværdige ved 1845-tællingen er de mange store børneflokke. I 1801 var der i alt 658 hjemmeboende børn i Viborg; i 1845 var der 1.301 – altså næsten dobbelt så mange. Den markante udvikling viser, at flere og flere børn overlevede, idet kvinderne fødte omtrent det samme antal børn som i de forrige århundreder.

De mindre håndværkere boede i smågaderne og yderkvartererne. Her er det kurvemager A. Schneidermann, der får sig en pibe tobak udenfor huset i Gravene. Billedet er taget o. 1900.

Konjunkturer, erhverv og social spredning

De fire tidssnit, der er præsenteret i de foregående afsnit, giver et groft indtryk af Viborgs økonomiske udvikling mellem 1726 og 1850. Det billede, der tegner sig, stemmer ganske godt med det helhedsbillede, vi har af de danske provinsbyer i denne periode. Købstæderne befandt sig fra midten af 1600-tallet til slutningen af 1700-tallet i en langvarig krise, der ofte forklares ved en kombination af to faktorer. Dels lå prisniveauet på korn og andre landbrugsvarer temmelig lavt, hvilket betød at købmændene ikke tjente særlig meget ved at opkøbe bøndernes produkter og sælge dem videre. Dels førte regeringen en handels- og toldpolitik, der favoriserede det københavnske erhvervsliv på bekostning af provinsbyerne. I de sidste to årtier af 1700-tallet begyndte det imidlertid igen at gå fremad for købstæderne, idet landboreformerne skabte en kraftig produktionsfremgang i landbruget og dermed flere penge mellem hænderne hos bøn-

derne. Højkonjunktoren blev imidlertid afbrudt af Napoleonskrigene. Krigsårenes hyperinflation og statsbankerotten i 1813 var et hårdt slag for mange danske handelsmænd, og landet blev kastet ud i en langvarig depression. Men i slutningen af 1820'erne vendte billedet. Befolkningstallet voksede i store dele af Europa, og den begyndende industrialisering i Vesteuropa gav anledning til en forøget efterspørgsel efter levnedsmidler. Dette dannede grundlag for en stigende velstand i det danske landbrug, der fra omkring 1830 afsatte en stadig større del af produktion på eksportmarkedet.

Vi kan få et mere detaljeret indblik i konjunkturudviklingen i Viborg ved at se på konsumtionsindtægterne fra byen og på de årlige ligningslister til byskatter.

Konsumtionen var et fællesbegreb for en række forbrugsafgifter til staten. Der blev bl.a. opkrævet konsumtion af alt korn og malt, som blev malet på byens møller, samt af varer, der blev ført gennem byens porte. Af samme grund var Viborg lukket af med plankeværk og jordvolde, og ved byens fem porte stod emsige konsumtionsbetjente klar til at inddrive afgifterne.

Oversigterne over statsindtægterne fra byportene i Viborg giver indtryk af, at byens varehandel var i stigning i 1790'erne og de første år af 1800-tallet, hvorimod der indtrådte et stort fald under Napoleonskrigen 1807-1814. Til gengæld var der større omsætning på møllerne i krigsårene. Tilsyneladende blev portkonsumtionen reduceret temmelig meget mellem 1814 og 1825, hvorimod mølleafgiften fortsatte med at stige. Det er dog vanskeligt at drage sikre konklusioner på grund af det komplicerede pengesystem i årene efter krigen. Fra 1827 gik det imidlertid stærkt fremad. Dette år udgjorde det årlige provenu af portkonsumtionen ca. 1.700 rbd.; i 1849 var det nået op over 6.000 rbd. I de samme 30 år voksede mølleafgiften fra ca. 3.000 rbd til næsten 10.000 rbd. Navnlig i 1840'erne var de statslige konsumtionsindtægter i stor fremgang.⁹

Ligningslisterne til byskatterne viser, at Viborg i 1720'erne havde ca. 330 personer med borgerlig næring. I 1730'erne og 40'erne blev dette antal reduceret til ca. 250. Siden faldt det yderligere, og i 1790 var det nede på 203. Herefter kan der påvises en nærmest ubrudt vækst, og i 1848 blev der i alt registreret 492 næringsskattebetalere.¹⁰ Også i årene efter 1814 var der en stor vækst i antallet af personer med borgerlig næring, og det *må* have betydet en forøget omsætning i byen i disse år – selv om de mange klager over skatteligningen

På dette maleri ved Sct. Mathias Port fra 1885 er toldboden forlængst fjernet. Til gengæld har kvarterets beboere fået en brønd, hvor de kan hente vand. Maleri i privateje.

ikke efterlader nogen tvivl om, at 1820'erne var vanskelige år for mange borgere.

Ligningslisterne fortæller også om store indtægtsforskelle blandt de erhvervsdrivende. Fra og med 1777 giver de tillige oplysning om, hvor stor en del af indkomsterne, der stammede fra henholdsvis avlsbrug, håndværk/industri, logi-virksomhed og »handel og anden borgerlig næring«, herunder vognmandskørsel. De sociale afstande var altid størst blandt de handlende. I 1770'erne skal byens storkøbmand Anders Borreschmidt således have haft en indkomst, der lå 3-10 gange så højt som næsten alle hans fagfæller. I 1830'erne skilte de fire købmænd Peder Guldberg, Levin Salmonsens, Rasmus Poulsen Dons og Severin Buchwald sig ligeså markant ud fra resten af borgerne. Imidlertid havde tre af dem også engageret sig i industrielle aktiviteter, og det var hovedårsagen til de høje skattetakster. At dømme efter ligningslisterne kom 60% af Buchwalds, 70% af Guldbergs

Skomagermestrenes store skrin ved siden af en mindre, som tilhørte svensdene. Svensdenes skrin rummede 21 stk. laksegl på halve kortblade, »geskænk kort«. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

og næsten 80% af Salmonsens indtægter fra industri, mens knap 80% af Dons' indkomst hidrørte fra bogtrykkeriet og brænderiet.

Desuden giver ligningslisterne et billede af styrkeforholdet mellem de enkelte økonomiske sektorer. I de fleste år udgjorde »agerbrugsafgiften« 20-30% af den samlede næringsstakst. Antallet af avlsbrugere lå i slutningen af 1700-tallet på 110-120, men i 1848 var det kommet op på 156. Væksten i landbruget blev dog stærkt overgået af udviklingen i håndværket og industrien. Mens avlsbruget frem til omkring 1820 synes at have spillet en væsentlig større rolle for byens økonomi end håndværket, ser det ud til, at håndværk og industri omkring 1850 bidrog med over dobbelt så mange indtægter som byens landbrugsdrift. Hermed kom håndværks- og industrivirksomheden op på niveau med »handel og anden borgerlig næring«, der næsten altid stod for 30-40% af den samlede næringsstakst og dermed – for perioden 1777-1848 som helhed – var langt den »tungeste« økonomiske sektor i Viborg. Så selv om Viborg havde landets største bymark og et stærkere agrart præg end de fleste andre købstæder, var det også her de borgerlige næringsgrene, der havde størst betydning for byens økonomi – hvis ligningslisterne altså giver et bare nogenlunde dækkende billede af de enkelte borgeres økonomiske grundlag.

Erhvervslivet

Håndværkerne og lavene

Viborg var allerede i 1600-tallet en by med mange håndværkslav, og i løbet af 1700-tallet opstod der yderligere to.¹¹ I 1715 gav magistraten tilladelse til, at hattemagerne oprettede deres eget lav, men først i 1821 opnåede organisationen kongelig anerkendelse. I 1731 godkendte magistraten også, at snedkerne brød ud af det sammensatte bygningshåndværkerlav (se bind 1, s. 312) og dannede et lav for sig selv. Men de andre medlemmer af lavet beklagede sig til stiftamtmand Gyldenchrone, der førte tilsyn med de økonomiske og administrative forhold i købstæderne i Viborg stift. Håndværkerne fremførte bl.a., at der herefter ikke ville være tilstrækkeligt mange mestre til at bære døde fagfæller til graven. Stiftamtmanden fulgte denne klage og beordrede det nye snedkerlav opløst.¹²

Men i 1749 kunne snedkerne vejre morgenluft. Baggrunden var et kongeligt reskript, der gav tilladelse til, at de danske snedkerlav gjorde brug af den såkaldte behøvlingssceremoni.¹³ Denne skik var vidt udbredt i Tyskland og flere andre lande og en vigtig del af den internationale håndværkerkultur, zünften, der oplevede en blomstringstid i 16-1700-tallet. Behøvlingen, der bestod af forskellige grovkornede løjer, blev især i Tyskland anset for en nødvendig del af den proces, hvorved den færdiguddannede lærling blev gjort til svend. Det kunne derfor være svært for en »ubehøvlet« dansk snedkersvend at få arbejde på et tysk værksted. Man anså ham simpelt hen ikke for at være tilstrækkeligt uddannet. Ligeledes kunne det være svært for danske mestre at få omrejsende tyske håndværkssvende til at søge arbejde hos dem, hvilket var til skade for den faglige udvikling på de danske værksteder.

Den 16. februar 1750 sendte snedkerne i Viborg et brev til stiftamtmand With, hvori de meddelte, at de kun ville have mulighed for at drage nytte af »behøvlingssreskriptet«, hvis de fik lov til at holde lav for sig selv. Forinden havde de indhentet en udtalelse fra de øvrige mestre i lavet. Disse håndværkere havde nu ikke længere noget imod en adskillelse; blot betingede de sig, at snedkerne »forbliver i lav med os i henseende til ligbæren og hvad deraf dependerer« samt at lavets penge, protokoller, lade og velkomst »bliver os alt sammen alene forbeholden, at snedkerne intet deraf nyder

Rasmus Poulsen Dons (1789-1838) tog borgerskab som købmand og bogtrykker i 1830 og blev en af 1830'ernes betydeligste erhvervsdrivende.

Murer- og tømremestrenes smukke lavslade samt pokaler og et par bøsser, hvortil medlemmer skulle bøde, hvis de forsyndede sig mod lavets regler. Bøssens nøgler blev opbevaret på rådhuset. Foto: Lars Guldager.

eller forlanger«! Disse betingelser blev interessant nok ikke omtalt i snedkernes ansøgning! De omtales heller ikke i stiftamtmandens anbefaling eller i den kongelige tilladelse til et snedkerlav, der blev givet den 20. marts 1750.¹⁴

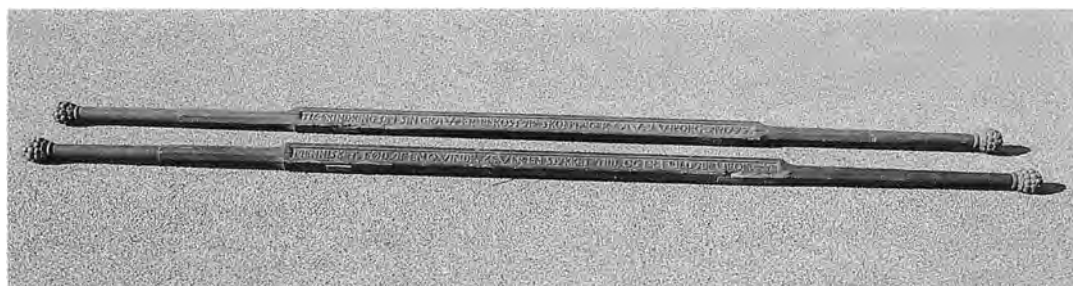
Konflikten mellem snedkerne og deres lavsfæller er blot én af de mange håndværkerkonflikter, vi kender til fra 1700-tallet. De mange modsætningsforhold må ses i lyset af de vanskelige økonomiske forhold med et meget stort antal erhvervsudøvere i forhold til det arbejde, der var at få. Ligesom mange andre steder i landet var der klager over ulovligt landhåndværk og over fuskere, der gik de faguddannede håndværkere i bedene.¹⁵ De tidlige industrianlæg gav også anledning til flere konflikter. En af de mest interessante tog sin begyndelse i 1742, da det blev kendt, at A.C. Dyssel havde overvejelser om at oprette et garveri i tilknytning til tugt-huset. Skomagervet klagede over disse planer, men Dyssel

opnåede alligevel kongeligt privilegium på at garve huder og læder i hele Viborg stift. Dette affødte en ny protest fra skomagerne. De henviste til deres lavsprivilegier, som fastslog, at alle skomagere havde ret til at barke og garve til eget forbrug. Skomagerne tilføjede, at de kunne gøre dette til en væsentligt lavere pris end den, som Dyssel havde fået tilladelse til at opkræve. Dyssels privilegium ville derfor i afgørende grad svække deres konkurrenceevne, når de solgte skotøj på markederne.

Klagen blev afvist af Dyssel. Han hævdede bl.a., kun 1-2 af byens skomagere var i stand til at garve forsvarligt. Byens befolkning var derfor langt bedre tjent med, at skomagerne for fremtiden købte ordentligt læder hos ham. I øvrigt indbar privilegiet, at skomagerne kunne få læder til en meget billigere pris end andre kunder, bemærkede han.

Nu tog skomagerne for alvor affære. De fik et stort antal borgere fra mange erhverv til at skrive under på, at skomagerne ydede et væsentligt bidrag til byens skatter, og at det derfor ville være til skade for hele byen, hvis de mistede barke- og garveretten. Denne skrivelse tjente som bilag til et brev til kongen. Her anslog skomagerne nye strenge, idet de bemærkede, at de ikke kunne tjene brødet alene ved at lave sko; »ej heller kan vi lære vore egne eller andres børn til nogen nytte, såsom professionens fornemste videnskab består udi at barke og berede læder«. Ja, skomagerne frygtede ligefrem, at lærlinge og svende ville opsiges deres tjeneste – og søge arbejde i andre byer? – hvis barke- og garveretten gik tabt.

Skomagernes »benarbejde« bar frugt. I et brev af 1. august 1743 erklærede stiftamtmand Gyldenchrone og biskop Wøldike – der havde haft Dyssels oprindelige ansøgning til udtalelse – at de ikke tidligere havde været opmærksom på Vi-

Skomagerlavets ligstænger, hvormed brødrene bar døde kolleger til graven. »Mennesket, født af en kvinde, lever et stakket tid og mættes af uro« står der på den ene, mens den anden har indskriften »Til erindring om sin grav. Er bekostet af skomagerlavet i Viborg år 1777«. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

borg-skomagernes lavsartikler. De havde derfor hidtil betragtet skomager- og garverhåndværkene som to forskellige professioner! Men nu havde de ladet sig overbevise af skomagernes argumentation. De var dog heller ikke upåvirket af Dyssels synspunkter om, at mange skomagere udførte underlødigt arbejde. Gyldenchrone og Wøldike skelnede mellem de velhavende skomagere, som angiveligt kun udførte arbejde på bestilling, og de uformuende, der fortrinsvis levede af at sælge skotøj på torvedagene og markederne. På torve og markeder var de fleste kunder »bønder og fattige folk«, og en bonde, »der kun sjældent bruger sko og derfor kan have et par en lang tid, ser ikke så meget på arbejdets styrke og godhed, som at han kan få godt køb« [dvs. billige varer]. Men når folk forud vidste, at skotøj, solgt på markeder, ikke var så godt som bestilt arbejde, og heller ikke kostede så meget, kunne de jo heller ikke føle sig bedraget. Gyldenchrone og Wøldike indstillede derfor til kongen, at skomagerne fortsat fik lov til at garve til eget forbrug. De skomagere, der ikke var i stand til dette, skulle dog forpligtes til at købe hos Dyssel.

Som det var almindelig praksis i interne købstadsanliggender i 1700-tallet, fulgte Danske Kancelli og kongen indstillingen fra stiftsøvrigheden. Dog blev klausulen om de mindre duelige skomageres pligtkøb udeladt i det kongelige brev.

Mens magtkampen mellem skomagerne og Dyssel således entydigt faldt ud til fordel for førstnævnte, blev håndværkerne den tabende part, da hattemagerlavet i 1780 klagede til kongen over ubillig konkurrence fra Hans Peter Schiønning's hattefabrik. Schiønning havde etableret sin virksomhed med penge fra købmand Borreschmidt, og han ønskede nu at antage en medinteressent. Der var på dette tidspunkt en stærk politisk interesse for at ophjælpe den danske industri, og kancelliet fandt da også, at Borreschmidt »langt fra« havde forset sig ved at give Schiønning forskud på penge og materialer.¹⁶

Hattemagernes nederlag i denne sag bør dog ikke udelukkende tilskrives den merkantilistiske politik, men måske lige så meget at de lokale hattemagere manglede lavsanerkendelse. Der kendes flere eksempler på, at hattemagerne i Viborg modtog bistand fra kolleger i andre byer, når de var i konflikt med andre borgere i Viborg.¹⁷ Men det skete også, at hattemagerne i Viborg kom i modsætningsforhold til fagfæller i nabobyerne. I sådanne tilfælde kom det stærke hierarki

Skomager Hammershøjs hus i Sct. Mathias Gade 62, ca. 1880. Kun en enkelt bygning, Sumborgs nuværende forretning, er krøbet i vejret. Håndkoloreret glasplade.

blandt hattemagerlavene i funktion. Lavet i Aalborg fungerede som højeste myndighed ved løsning af lavsinterne problemer i Jylland, mens det københavnske lav var øverste instans for landet som helhed. Disse domstole, var med til at understrege lavenes karakter af »stat i staten«.¹⁸

Lavenes struktur og traditioner gennemgik kun få ændringer mellem 1726 og 1850. Edvard Hammershøj, der blev født i 1842, var den sidste skomager, som nåede at blive zünftig svend i Viborg. Han gav en indgående skildring af sine lære- og svendeår i en række erindringsinterviews, og her indtager »svendegøringen«, hvor han blev optaget i lavets »broderskab«, en helt central rolle.¹⁹ Læserne fornemmer tydeligt, at han betragtede det som et af livets absolutte højdepunkter. Hammershøj havde da været læredreng i 6-8 år og derefter gennemført et svendestykke under tilsyn af to skuemestre med efterfølgende godkendelse af magistraten. Til lejligheden var hele lavet forsamlet, og efter den højtidelige åbning af lavsladen, dvs. den store kiste med protokoller og andre værdigenstande, blev den yngste svend beordret ud for at hente det nye medlem. Da ingen havde indsigelser mod Hammershøj, tog oldgesellen lavets fornemme velkomst og udbragte en skål for den unge mand. Derefter drak den nye svend, og oldgesellen overlod velkomsten til

oldermanden, som derpå lod den passere hele rækken rundt. »Stadig hed det »Skål du!«, og den nye laugsbroder var dus med alle brødrene«. Efter at laden blev lukket, kunne man gå over til den uformelle del af festen. Ved Hammershøj's »svendegøring« indeholdt den både elementer af international håndværkerkultur – nemlig den såkaldte »Møllervise«, der blev sunget på dansk og tysk – og tidstypiske træk af national karakter i form af en række fædrelandssange.

Bestillingshåndværk og markedshåndværk

I 1819 indrettede murer Laurids Grønbek sig en lille regnskabsbog over de økonomiske mellemværender med hans kunder. Bogen kom til at følge ham i ca. 20 år, og den viser, at Grønbek og hans medhjælpere havde masser af kunder i Viborg samt enkelte uden for byen. Han var f.eks. en hyppig gæst i Mønsted, hvor han efterså kalkgruberne for Landhusholdningsselskabets regning. De offentlige opgaver omfattede bl.a. en større istandsættelse af Søndre sogns kirke (1823-1826), reparation af domkirkens tårne (1829), opsætning af nyt stentag på fattighuset (1833) samt indretning af Nørre sogns skolehus samme år. De øvrige opgaver spænder fra en større ombygning af købmand Jørgen Gjørups gård (1823) og opførelse af en farveriskorsten og etablering af en varmeindretning hos fabrikant Salmonsens (1831-1832) til opsætning af kakkellovne og reparation af diverse røghatte, bageovne og brændevinskedler.²⁰

Laurids Grønbek var i sagens natur en udpræget »bestillingshåndværker«. Inden for mange andre håndværk – især fag med let transportable varer – spillede markedshandelen derimod en central rolle. I sine erindringer hævder Hammershøj sågar, at mindre end $\frac{1}{10}$ af byens skoproduktion i midten af 1800-tallet blev afsat i Viborg. Det var da heller ikke »simple folk, der drog ud omkring med deres varer«, men derimod »ofte byens bedste håndværksmestre«, og de brugte hele vintersæsonen til at opbygge de lagre, der blev afsat på sommerens markeder.²¹ Om sine egne barndoms- og ungdomsoplevelser fortæller han: »hvor vi kom frem, havde vi vor kundekreds, der søgte os år for år. Der brugtes forskellige faconer og snit på de forskellige egne, og den slags måtte man være kendt med, hvis man ville sælge.« Han lader også forstå, at en turné til andre jyske markeder kunne give ganske godt med klingende mønt, og det var en efter-

spurgt »vare« i et samfund, hvor pengeøkonomien endnu ikke var særligt veludviklet.²²

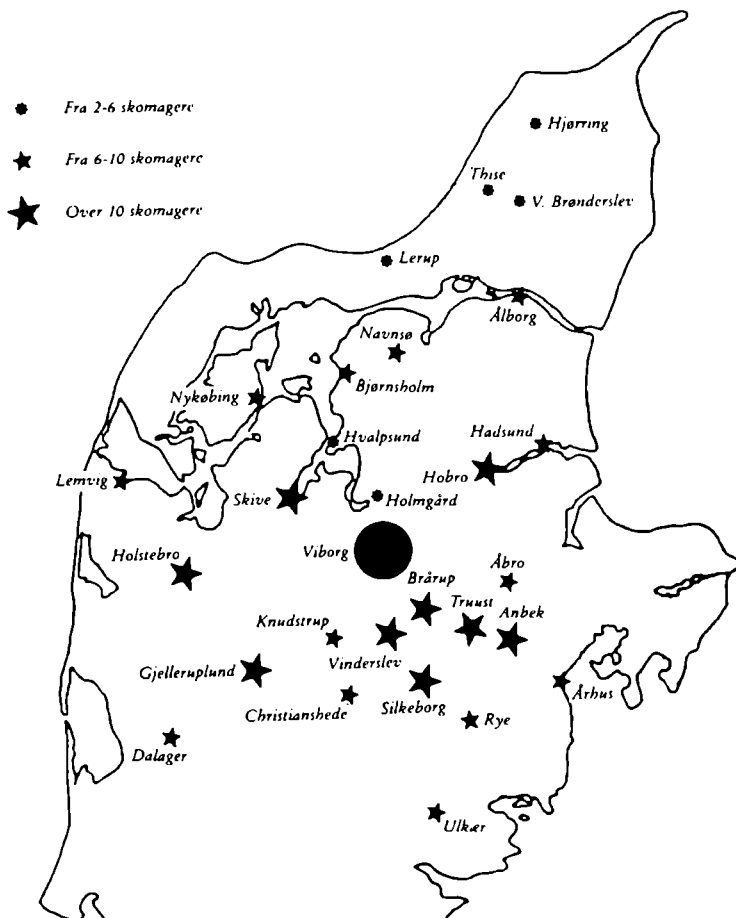
I 1775 blev der udsendt en forordning, som påbød alle håndværkere og handlende at anskaffe sig et såkaldt markedspas, hvis de agtede at rejse til en anden lokalitet for at sælge varer på et marked. Markedspasset skulle forevises ved ankomsten til markedet og afleveres ved hjemkomsten. Ved årets slutning skulle købstædernes myndigheder indsende lister til centraladministrationen over de af byens borgere, der havde fået pas til markeder i andre byer (udrejselister) og over de fremmede, der havde forevist pas ved byens egne markeder (tilrejselister). I Rentekammerets arkiv findes et stort antal markedslister fra perioden 1776-99, men fra Jylland er der næsten udelukkende tale om tilrejselister.²³ Desuden findes der en del spredte lister fra 1800-tallet; for Viborgs vedkommende foreligger der således udrejselister fra årene 1847-62.²⁴

Set i lyset af konflikten om Dysseles garveri i 1742-43 og Hammershøjs erindringer frembyder markedslisterne fra slutningen af 1700-tallet lidt af en overraskelse. For på denne tid foretog Viborg-skomagerne tilsyneladende kun ganske få markedsrejser, og det samlede antal registrerede rejser fra Viborg lå ofte kun på 30-40 pr. år.²⁵ Hattemagerne og kræmmerne stod for den største del af disse ture, men det hændte også, at en blikkenslager, gørtler, bager, tinstøber eller rebslager aflagde besøg på et marked i en anden by. Skive var langt det vigtigste rejsemål, men der blev også gjort en del rejser til Hobro, Mariager, Randers, Thisted og Århus. Men sammenlignet med mange andre byer såsom Aalborg, Randers, Hobro og Århus udviste viborgenserne åbenbart en ret så beskeden rejseaktivitet. Det må dog erindres, at Viborg netop i slutningen af 1700-tallet havde et usædvanligt lavt antal næringsdrivende, men hovedforklaringen er sikkert, at materialet fra 1700-tallet stort set kun omfatter markedslister fra købstæder. Derudover eksisterede der også en lang række landsbymarkeder, som først opnåede officiel anerkendelse i 1800-tallet. Resultatet ville formentlig have været ganske anderledes, hvis vi også havde haft 1700-talslister fra disse steder.

Der kan dog ikke herske tvivl om, at de viborgensiske markedsrejser tog et meget kraftigt opsving i løbet af 1800-tallet. En gennemgang af udrejselisterne fra en række år mellem 1847 og 1860 viser nemlig, at Viborgs byfoged i denne periode udstedte 600-1.100 markedspas om året. Passene

»Hatten« til et brændevinstøj. Viborg Stiftsmuseum.

Viborg-skomagernes markedtsrejser 1860. Kortet viser de markedspladser, som i løbet af 1860 blev besøgt af mere end én skomager fra Viborg. Gengivet fra »Fra Viborg Amt« 1987, s. 36.

gav tilladelse til handel på 28-37 markedspladser, og 60-70% af rejserne gik til markeder på landet. Hobro var næsten altid den mest besøgte lokalitet; alene i 1851 blev der fremstillet 127 pas til besøg i denne by. Også Skive og Holstebro var særdeles populære rejsemål, hvorimod ingen af de øvrige købstæder modtog mere end 15 markedsbesøg fra Viborg i løbet af et år. Langt de fleste rejser til landsbymarkeder gik til lokaliteter inden for en radius af ca. 50 km fra Viborg, og nogle af disse småbyer – Anbæk, Ans, Brårup, Gjelleruplund, Knudstrup, Truust og Vinderslev – havde visse år mere end 50 besøg af markedssælgere fra Viborg. Men viborgenserne kom også helt til Vendsyssel – som det fremgår af kortet, der belyser skomagernes udrejseaktivitet i 1860.

Til marked i Viborg

Viborg dannede ramme om to årlige krammarkeder: snapsstingsmarkedet og toftemarkedet. Derudover fik byen i løbet af 1700-tallet to hestemarkeder og to kvægmarkeder.²⁶ Toftemarkedet og de fire kreaturmarkeder varede hver især én, evt. to dage, hvorimod snapsstingsmarkedet var berammet til 12 dage. Da terminsforretningerne blev reduceret kraftigt i begyndelsen af 1800-tallet, gik det imidlertid hårdt ud over den tidligere så livlige handel på snapsstingsmarkedet. I konsekvens af dette foreslog de eligerede borgere i 1835 at indskrænke markedet til de sidste tre dage af terminen. På denne måde kunne man bedre sikre, at de potentielle købere og sælgere var tilstede på samme tid, for de markedsdøgende opholdt sig kun én, allerhøjest to, dage i byen, bemærkede borgerne. Forslaget vandt tilslutning både hos magistraten og stiftamtmanden, og den 2. februar 1836 gav kongen sin tilladelse til begrænsningen.²⁷

I det meste af 1800-tallet var toftemarkedet klart det største af byens markeder, og markedslisterne viser, at det allerede fra omkring 1790 havde væsentligt flere besøg af udenbys sælgere end snapsstingsmarkedet. Denne succes må formentlig tilskrives, at toftemarkedet blev afholdt i slutningen af september, og at landbefolkningen derfor brugte det til at skaffe sig vinterforsyning.²⁸ Toftemarkedet blev dog også berørt af de vanskelige økonomiske vilkår i 1810'erne og 1820'erne. F.eks. var der stor mangel på fødevarer og

Hans Smidths tegning af en torvedag på Nytorv engang i begyndelsen af 1880'erne.

korn ved markedet i 1813, hvor »Viborger Samler« bl.a. gav denne meddelelse: »Gæssene, som plejer at komme i tusindvis, var den første dag ligesom landsforviste, næste dag var der dog nogle, men for få til at bringe prisen ned så meget, at man kunne købe dem til opfedning.«²⁹ Avisen tilføjede, at gæssene fortrinsvis kom fra Nordjylland, hvor de blev opkøbt af gåsekræmmere med henblik på markedssalg.

I slutningen af 1700-tallet modtog de to krammarkeder tilsammen årligt 60-135 besøg af udenbys håndværkere og handlende. En gennemgang af en række udvalgte markeds-lister fra denne periode viser, at snapstingsmarkederne blev besøgt af sælgere fra 10-20 andre byer, mens den geografiske spredning som regel var lidt mindre ved toftemarkederne. Randers var den stærkest repræsenterede by ved de fleste

Isenkræmmer Gjerløvs forretning på Nytorv o. 1910. Forretningen blev grundlagt af Joseph Vater, der som flere andre af byens håndværkere og handlende var indvandret fra Tyskland. Hans far havde sammen med kolleger fra især Bøhmen og Westfalen jævnligt i begyndelsen af 1800-årene besøgt markederne i Jylland for at sælge isenkram. Da Napoleons hær rykkede frem i Tyskland, lykkedes det under dramatiske omstændigheder for unge Joseph Vater at flygte til Danmark, hvorved han undgik at blive udskrevet til Napoleons hær. I 1821 giftede han sig med enken, som ejede hjørneejendommen på Nytorv og begyndte at handle med isenkram.

markeder; ved nogle toftemarkeder mødte ikke færre end 25-30 randrusianere op for at sælge ud af deres varer. Andre byer med høje besøgstal var Hobro, Århus, Horsens, Fredericia og Haderslev. Derimod var der kun få sælgere fra Nord- og Vestjylland, bortset fra Holstebro. Langt de fleste markedsgæster kom fra Nørrejylland, dvs. Jylland nord for Kongeåen, men der var også enkelte sælgere fra Flensborg, Rendsburg, Husum og andre slesvigske byer. Dertil kommer, at snapstingsmarkederne gerne fik besøg af et par odenseanske kræmmere og én eller to repræsentanter for københavnske handelshuse.

Der var nogenlunde lige mange handlende og håndværkere blandt de udenbys markedssælgere. De handlende var fortrinsvis galanteri- og lærredskræmmere, og mange af disse var jøder. Håndværkerne fordelte sig på et stort antal fag. Navnlig sadelmagerprofessionen, men også feldbereder-, rebslager-, parykmager-, guldsmede-, bager- og bogbindererhvervene var velrepræsenteret, i alt fald ved snapstingsmarkederne.³⁰ Det er mere bemærkelsesværdigt, at Viborg i årene fra 1776 til 1797 kun fik besøg af to udenbys skomagere – nemlig en christiansfelder, der deltog i fire snapstingsmarkeder, og en randrusianer, der var med på fire toftemarkeder. Imidlertid havde det viborgensiske skomagerarbejde et særdeles godt ry viden om. I en indberetning fra Thisted 1735 anføres det således, at thyboerne skulle til Viborg eller Aalborg for at få »et par gode sko eller skikkelig klædning«.³¹ På denne baggrund er det naturligt, at skomagere fra andre byer afstod fra at rejse til Viborg med deres varer; de har vel på forhånd anset det for usandsynligt, at de ville kunne afsætte skotøj af betydning.

Købmændenes varer

I 1732 modtog alle danske købstadsmyndigheder en forespørgsel fra Rentekammeret, der ønskede at få klarhed over størrelsen af varelagerne hos byernes købmænd og kræmmere. Man skal næppe forvente, at »inkvisitionsforretningerne« har fået alt med, men de giver uden tvivl et godt billede af varesammensætningen hos de enkelte købmænd.³² Indberetningen fra Viborg omfatter i alt 22 handlende. Bortset fra Cort Møller og Niels Andersen, der udelukkende solgte tekstiler, og Sivert Harck, der holdt sig til vin og brændevin, forhandlede de alle et bredt sortiment af varer. Man kunne købe tekstiler hos 16, krydderier hos 14, hør og hamp

hos 13, tjære hos 12 og vin hos 7 købmænd og kræmmere. Ikke desto mindre er det muligt at udskille flere ret klare handelsprofiler. Et par købmænd havde et temmeligt varieret udbud af drikkevarer men solgte til gengæld ikke meget af andre varer. Andre lagde megen vægt på grove varer såsom tjære og jern, og atter andre stod særligt stærkt på tekstilområdet. Det sidste var tilfældet for tre af de største købmænd, deriblandt Jørgen Schaltz, der bl.a. falbød baj, bast, bielefeldslærred, camelot, cartun, chalong, cosianter, damask, floretbånd, fløj, kammerdug, kirsej, kniplinger, lybsk lærred, multum, olmerdug, plys, rask, ry og tvist. Derudover var Schaltz leveringsdygtig i diverse krydderier og kolonialvarer samt vin, salt, tjære, sæbe, farvestoffer, knive, sakse, spejle, tobakspiber og hårpudder m.m.³³ Meget af dette kunne man også få hos Søren Møller, men han udmærkede sig i øvrigt ved som den eneste i byen at sælge porcelæn. Desuden var Møller en af de to købmænd, der solgte bøger. Hos Møller drejede det sig om 50 almanakker, to dusin ABC'er, to dusin katekismer og to dusin »evangelii bøger«.

Takket være inkvisitionsforretninger,³⁴ skifter og købmændsbøger er det muligt at følge udviklingen i købmændenes varesortiment ganske nøje. Disse kilder viser, at der ikke foregik nogen specialisering af betydning før 1850, men at der opstod en række nye varetyper, ligesom andre begyndte at optræde i flere varianter. I J.C. Møllers konkursbo fra

Det mekaniske legetøj, snurretoppen og æselkærren, blev først almindeligt i sidste del af 1800-årene. Det meste var fremstillet i Tyskland. Dukken i træsen-gen har påmalet hår, efter mode i 1880'erne, og den er som de fleste dukker i tiden «en forklædt voksen». Foto: Lars Guldager.

1848³⁵ finder vi således ikke bare vin, brændevin, cognac og rom, men også store mængder punchekstrakt – og ikke bare pibetobak og kardustobak til skrå, men også cerutter og cigarer af mange forskellige mærker. Det ene af pakhusene var fyldt med stenkul, mens købmanden opbevarede frø af rødkløver og rajgræs m.m. på et af lofterne. Butikken indeholdt bl.a. et stort og varieret udbud af glas og porcelæn. Men det mest bemærkelsesværdige er unægtelig købmandens store samling af legetøj og andre genstande til børn. Der nævnes bl.a. ti dusin børneure, ni farvelader, syv legetøjsfrugtknive, nogle trækasser med magnetiske skibe og kanner, en æske med tinsoldater, et børnegevær, 11 børnepatrontasker, fire små billedbøger med kulørte billeder, 12 legetøjstrædyr, seks børneblikvandkander, tre børnekompasser, to æsker børneværktøj, fire børnehalvmåner, tre børneblikkaffemøller, fire børnesparebøsser, to børnefuglebure, tre børnesypuder, seks børnevaser med blomster, 11 børnespejle, fem spil børnekort, 34 børnetrompeter, fire dusin børnepiske og to børnehagestokke med harmonikaer. Endelig må de 21 1/4 dusin mundharmonikaer vel også henregnes til kategorien legetøj.

Handelens veje og vilkår

I 1747 indhentede Rentekammeret forslag fra alle de danske købstæder til, hvad der »kunne tjene til det almindelige bedste og indbyggernes velfærd at befordre«. ³⁶ Fra hele landet indkom der lange jeremiader over de mistrøstige vilkår for byerhvervene, ³⁷ og indberetningen fra Viborg er bestemt ikke nogen undtagelse. Købmændene beklagede sig over omvandrende kræmmere fra Holsten, Sachsen, Böhmen og Italien, der gik dem i bedene ved at drive ulovlig handel på landet. Der var også en del godsejere, fogeder, møllere, gårdmænd, husmænd, bønderkarle og tjenestepiger, som beskæftigede sig med handel i større eller mindre omfang. Kromændene udgjorde imidlertid det største problem, da de ofte solgte »adskillige slags alengods, specerier (dvs. krydderier), hør, hamp, jern, humle, salt, tobak, tjære og andet«, altså »alt hvad den gemene (dvs. jævne) almue er behøvende«. Dertil kom, at krofolkene ikke købte øl og brændevin i købstæderne – som lovgivningen påbød – men fremstillede varerne selv.

Endelig klagede Viborg-købmændene over, at Aalborg havde gjort hele Limfjorden til sit handelsdistrikt. Aalbor-

genserne benyttede fladbundede kåde, der var i stand til at passere de tiltagende sandbanker ved Løgstør, og de medførte »tømmerlaster og andre varer, som de afsætter såvel til købstæderne som til vedkommende på landet, for hvilket de modtager både korn og fedevarer«. Skibsførerne sejlede ganske enkelt ind i Limfjordens lavvandede vige og handlede med de lokale bønder. Viborgenserne anmodede kongen om at få sandbankerne fjernet, sådan at det igen blev muligt for store skibe at sejle helt ind til Hjarbæk. Derved ville man kunne undgå den dyre omladning til kåde, som nu fandt sted i Aalborg.

Ønsket gik delvis i opfyldelse i 1775, da der blev etableret en åbning i sandbankerne ved en kraftig storm.³⁸ Borreschmidt og en anden af de større Viborg-købmænd, Niels Chr. Gjørup, reagerede prompte ved at anskaffe en galease, der blev sat i sejlads på Norge.³⁹ Åbningen sandede dog hurtigt til på ny, og problemet blev først løst ved anlæggelsen af Frederik VII's kanal i Løgstør 1856-1861. Kågfarten på Limfjorden fortsatte derfor med uformindsket kraft op gennem det meste af 1800-tallet, og den ophørte først i 1880'erne.⁴⁰ De kåde, der blev benyttet i sejladsen mellem Hjarbæk og Aalborg, blev for det meste af ejet af skippere i Hjarbæk og Kvols.⁴¹

I midten af 1830'erne begyndte Aalborg imidlertid at miste sit greb om handelen på Limfjorden. For Aggertangen, der blev gennembrudt ved en stormflod i 1825, var nu blevet sejlbar for større fartøjer. Den nye transportvej blev hurtigt udnyttet af købmænd i den vestlige del af fjorden, og også Viborgs erhvervsfolk fattede efterhånden interesse for den. Dette gælder især for købmanden Severin Buchwald. Han ejede to fabrikker, der med tiden oparbejdede en stor eksport til England. Buchwald var også den eneste skibsejer i Viborg, da der i 1841 blev udarbejdet en fortegnelse over de fartøjer, der hørte hjemme i byens tolddistrikt.⁴²

Toldbøger for Viborg i årene 1705 til 1815 viser, at Aalborg til stadighed spillede en central rolle som mellemstation ved tilførsel af varer fra andre dele af landet, især København, og fra Sydnorge. Det var i særlig grad de tunge varer som jern, kakkelvogne, tømmer, salt m.m., der kom til Viborg ad denne vej. Men Aalborg forsynede også landstingsbyen med mange andre varer, deriblandt forskellige fabriksprodukter fra Aalborg og Nørre Sundby. Som et typisk eksempel kan nævnes, at skipper Hans Larsen af Kvols den 24. juli 1790 afgik fra Aalborg med følgende ladning: 10 lispund (dvs. 79 kg)

Kaag med jydepotter, brændt i Gammelstrup og lastet i Kvols, er nået til Vesteraa i Aalborg. Foto: Tønnies.

hampeblår, 500 pund kaffebønner, 4 ris gråt papir, 1 tønde tjære, 100 pund hagl, 500 pund sukker, 1.000 tagsten fra Sønderborg, 550 stk. norsk tømmer, 200 norske lægter, 70 pund kommen, 30 pund københavnsk skevand og 10 gros (dvs. 1440) Sundby-tobakspiber. Varerne var bestilt af seks forskellige købmænd i Viborg.⁴³

Viborg havde også en stor varetilførsel fra vestkystens havnebyer. Det var først og fremmest kolonialvarer, tekstiler og isenkram fra Hamburg og Altona, der blev ført til Hjeriting ved Varde af Fanø-skipperne og derfra fragtet videre ad landevejen. Hjeriting fungerede også som indfaldsport for tilsvarende varer fra Amsterdam. Fra omkring 1800 skete der imidlertid en kraftig reduktion i antallet af transporter fra Hjeriting til Viborg.

Også Ringkøbing havde gode søfartsforbindelser til Nordtyskland og Holland, og det sætter sig spredte spor i Viborgs toldbøger. I 1750 ankom Mathias Lybkens således

med skib fra Amsterdam, og han medbragte en stor mængde skomagerværktøj samt forskellige andre redskaber. På Ringkøbing toldkammer oplyste han, at han ville drage videre til Viborg, Aalborg, Randers, Århus og Horsens. Tolderen i Viborg kunne tilføje, at den hollandske værkstøjsmager havde solgt for 3½ rdl. på toftemarkedet, og at han nu agtede sig tilbage til Ringkøbing. Vi kan kun gisne om årsagerne til den afbrudte markedsturné; måske har salget ikke havde levet op til forventningerne.⁴⁴

I visse perioder blev der i øvrigt indført relativt meget tobak fra fabrikkerne i Ringkøbing og Ribe. Desuden endte en del strandingsgods hos liebhavere i Viborg og omegn.

I Østjylland var Hobro og Randers til stadighed vigtige transitbyer for varer fra København. Men i 1800-tallet blev de to byer også vigtige mellemstationer for varer fra Flensborg, der fortrinsvis leverede brændevin, og Hamburg. Navnlig voksede kontakten mellem Viborg og Randers ganske betydeligt. Endnu mere markant er udviklingen i forholdet mellem Viborg og Århus. I det meste af 1700-tallet havde Århus en beskeden mellemhandlerrolle mellem København og Viborg, men i 1815 indtog den østjyske by en førsteplads i rækken af leverandører til Viborg, og en ret stor del af de århusianske varer stammede nu fra havnebyer i Slesvig-Holsten og Nordtyskland.

Toldbøgerne vidner også om en omfattende sydvendt kontakt ad landevejen. Således modtog Viborg mange handelsmænd, der havde været i Holsten for at købe humle med henblik på markedssalg m.m. En anden gruppe handlende, der optræder i stort tal, er kniplings- og lærredskræmmerne fra Haderslev.⁴⁵

Toldbøgernes udførselsfortegnelser giver et indblik i Viborgs rolle som distributionssted. Dette gælder ikke mindst for årene 1726-1730, hvor hovedstaden havde monopol på import og oplagring af vin, brændevin, salt og tobak, hvilket betød at tolderne holdt et vågent øje med disse varers bevægelser. Alene i 1730 afsatte Viborg vin til følgende herregårde: Bjellerup ladegård, Brusgård, Gl. Estrup, Jungetgård, Kølbygård, Ristrup, Ryomgård, Skærsø, Tange og Ulstrup. Desuden solgte Viborg vin til flere købstæder, deriblandt Aalborg og Randers, selv om disse byer selv hjemtog vin fra København. Langt mere bemærkelsesværdigt er det, at Viborg også havde en ganske betydelig afsætning af salt. I 1730 blev der f.eks. sendt 5½ læst til Nykøbing, 7½ læst til Løgstør, ca. 13½ læst til Lemvig, 39 læster til Nibe og hele 56

læster til Aalborg (1 læst salt fyldte normalt ca. 3.180 liter). Hertil kommer mindre mængder salt til Hobro, Skive, Thisted, Holstebro og Ringkøbing-egnen. Den store afsætning til den østlige limfjordsregion skyldes, at dette område oplevede et sandt boom i sildefiskeriet netop i årene omkring 1730. Dette var i øvrigt den direkte baggrund for, at Nibe opnåede købstadsprivilegium i 1727.⁴⁶

Udførselslisterne giver også oplysninger om afsætningen af Viborgs egen produktion. Toldbogen fra 1750, der hører til de mere detaljerede, fortæller os bl.a., at Anders Borreschmidt dette år tilsendte rådmann Stuhlman i Altona 533 handsker, Sr. Bratrup i Flensborg 200 handsker og firmaet Becker & Glerup i København 28 dusin par »mands-, fruentimmer- og børnehandsker«. En anden af byens større købmænd, Hans Pors, sendte samme år for 50 rdl. handsker og skind til Hjørring – antagelig med henblik på eksport. Om de to købmænd har udført forlagsvirksomhed – dvs. forsynet nogle af byens mange handske- og skindmagere med råvarer mod at aftage deres færdige produkter – må stå hen i det uvisse.

Der er også en stor informationstæthed i udførselsfortegnelsen fra 1790. Noget af det mest iøjnefaldende i denne liste er de 18 forsendelser fra byens syv hattemagere. Hattemagerne havde tilsyneladende faste aftagere i andre byer – Aalborg, Randers, Århus, Holstebro og Mandal i Sydnorge – og disse købere aftog jævnlige 6-40 dusin uldhatte, ja en enkelt leverance bestod endda af hele 75 dusin. I årets løb blev det i alt til 413 dusin. Dertil kommer, at flere af hattemagerne også deltog i markeder i Skive, Holstebro og Lundby.

Enkelte toldbøger er forsynet med vareregistre over den samlede mængde af ind- og udførte varer. I 1815 optræder eksempelvis 80 varetyper i fortegnelsen over import fra udlandet, mens listen over udførsel til udlandet kun omfatter seks varekategorier, nemlig tørrede huder, saltede huder, fåreskind, kalveskind, uld og uldne strømper. Ulden var langt den vigtigste vare med 23 skippund og 16 lispund, dvs. ca. 3.775 kg.

Der er ikke bevaret toldbøger fra de følgende årtier. Men Ursins bog om byens historie indeholder en tabel over den samlede eksport i årene 1838-47.⁴⁷ Det fremgår, at Viborg bl.a. udførte en større mængde flæsk, rug, byggryn, kartoffelmel og mursten. Uld, huder og skind spillede dog stadigvæk en meget stor rolle, og specielt bemærkes de 81.704½ kg kradsuld, der må være fremstillet på Severin Buchwalds fabrikker. Ben til benmel var en anden vægtig eksportvare.

Herrekjolen er en del af et sæt med knæbukser og vest i uldstof. Dragten blev båret af forpagteren på Krabbesholm, Bertel Clementin, da han blev gift i 1781. Viborg Stiftsmuseum.

Købmændenes kunder

Ifølge Ursins byhistorie bestod Viborgs handelsopland i store træk af det område, der ligger inden for en radius af 2½ mil, dvs. ca. 20 km fra byen. Ursin bemærkede også, at Skive og Hobro »i de senere år« havde erobret en del af Viborgs opland. For Hobros vedkommende skyldtes det angiveligt, at købmændene kunne tilbyde bønderne særdeles gode priser på deres korn, fordi de var sikre på at kunne sælge kornet til Norge.⁴⁸

Udvalgte købmænds regnskabsbøger⁴⁹ og oplysninger i købmandsskifter bekræfter, at langt de fleste kunder boede inden for en afstand af 20 km fra Viborg. Visse købmænd havde dog en påfaldende stærk koncentration af kunder i bestemte dele af oplandet. Dette gælder bl.a. for Jacob Pedersen Schaltz, der ved sin død i 1729 havde hele 20 debitorer i hjembyen(?) Skals. I alt nævnes der 192 debitorer i det pågældende skifte, men tilsyneladende boede omkring halvdelen i Viborg, og ingen anden landsby eller købstad optræder mere end tre gange i debitorlisten.⁵⁰

Mange småhandlende havde stort set kun kunder i selve byen. Ganske anderledes forholdt det sig med böhmeren Frans Deisig, der var galanterihandler i Viborg fra 1784 til sin død i 1792. At dømme efter skatteligninger hørte Deisig til blandt byens største erhvervsdrivende, og hans bo rummede tekstiler, isenkram og nips i utallige varianter og betydelige kvanta. Der skal bl.a. have været 53.000 synåle, 5.000 stoppenåle og 15.000 sorte lakerede hårnåle!⁵¹ Deisig efterlod sig også ti regnskabsbøger, hvoraf de fem handler om økonomiske mellemværender med kunder i og omkring Randers, Hobro, Mariager, Skive, Thisted, Lemvig og Holstebro. Skiftet giver indtryk af, at Deisig benyttede kommissionærer i flere af disse byer, som åbenbart ikke selv havde galanterihandlere. Vi kender ikke det samlede antal kunder, men boets eksekutorer nåede frem til i alt 572 debitorer. Mange af de kunder, der nævnes i købmandsbøgerne, er kun noteret for et eller ganske få køb, men selv blandt de fjernereboende kunder finder vi en del med længerevarende handelsrelationer. Dette kan belyses ved tre eksempler fra Holstebro 1787-92. »Bost Meister« (dvs. postmester!) Grøn er registreret for 13 køb, der spændte fra strikkede strømper til messingkridthuse, fingerringe og stangbriller. Forvalter Beck, der gjorde ca. 25 kreditkøb, synes at have haft en særlig forkærlighed for Deisigs asparges, men købte også moreller, kirsebærvin, peberrod, citroner m.m. Pastor Tran-

berg havde ca. 40 handeler på kredit, og det drejede sig om så forskellige ting som taft, et vildkatteskind, en terrin, et merskumspibehoved, appelsiner, syltede kirsebær, soya, spegesild, havefrø og frugttræer.⁵²

De tre eksempler viser, at en købmand kunne bruges på forskellige måder af forskellige kunder. Dette fremgår også af Niels Nielsen Gjørups handelsbog fra perioden 1797-1816.⁵³ Gjørup, der tog borgerskab i 1779, var en af byens største købmænd frem til 1799, hvor han nedlagde sin handel for at hellige sig garveri.⁵⁴ Handelsvirksomheden blev dog genoptaget efter få år, og i 1811 blev Gjørup også medinteressent i det store brændevinsbrænderi, der senere blev kendt som »Gamle Brænderi«.⁵⁵ Desuden var han i en årrække byens vejermester. Ved sin død i 1815 var Gjørup på ny blevet byens største erhvervsmand, men skatteligningen vidner tydeligt om hans sammensatte økonomi; af den samlede takst på 13 skillingsdele tegnede handelsvirksomheden sig kun for 3½, mens håndværk (dvs. brænderi og garveri) stod for 4, avlsbrug 5 og logiydelse ½.⁵⁶ Købmandsbogen viser, at Gjørup

Brænderigården fotograferet langt senere, omkring 1915, da ingeniør Claudi West boede her. Brænderiet blev indrettet i 1811, men det var først med dampkraftens indførelse i 1847, at der for alvor var tale om industriel produktion. Virksomheden ophørte i 1875. Året efter købte murermester Louens gården og byggede en etage mere på stuehuset.

solgte skind og læder til en del borgere i Viborg og omegn, og blandt disse er der naturligt nok flere skomagere samt en sadelmager og en bogbinder. Men garveriet havde også gode kunder i det vestlige limfjordsområde. Det drejede sig om sadelmageren Christen Als, skomagere Ludvigsen og Niels Madsen – alle fra Thisted – samt købmændene Henrik Knakkegaard, Thisted, og Niels Ettrup, Nykøbing. De tre håndværkere var alle kunder i 3-4 år og udførte hver især 5-8 kreditkøb. Relationerne til Knakkegaard og Ettrup kan følges i henholdsvis 6 og 15 år. For Ettrups vedkommende blev det til mere end 50 handeler, og mange af købene havde en samlet værdi på langt over 100 rdl.⁵⁷

En del af Gjørups kreditkunder købte mange forskellige slags varer hos ham. Men der var også mange, som holdt sig til bestemte typer varer, hvilket indikerer, at de har skaffet de øvrige livsfornødenheder hos andre købmænd.⁵⁸ I årene 1797-1805 udførte smeden Harild Sindahl eksempelvis ikke færre end 115 kreditkøb hos Gjørup. Hattemageren Søren Jørgensen gjorde 38 kreditkøb af uld, trille, bånd, lærred og lidser mellem 1797 og 1806. Kontiene for kaptajn Arff og for Niels Bering til Lærkenborg er også totalt domineret af tekstilkøb, men her var det helt andre materialer, der stod i centrum. Berings 16 kredithandeler i årene 1797-1800 omfattede således bl.a. silke, dvelk, taft, chalong, olmerdug, orgensin, bommesi samt et større antal knapper. Der var også flere kunder, som fortrinsvis gik efter kolonial- og drikkevarer. Bager Dinesen er et markant eksempel. Han gennemførte 66 kreditkøb i løbet af 1815, men købene drejede sig kun om en eneste vare: dansk brændevin. En anden kunde med et helt specielt indkøbsmønster var etatsråd Lassen i Skive. Hans otte kreditkøb mellem 1797 og 1810 vedrørte stort set kun kløverfrø!⁵⁹

Ligesom hos Deisig – og hos mange andre købmænd – tegner de højere stænder sig for en uforholdsmæssig stor del kredithandelerne. Gjørups hovedbog indeholder dog også en del bondekonti, men her er der for det meste blot en henvisning til en anden regnskabsbog, som ikke længere er bevaret. I de øvrige tilfælde består bondekontoen af få og små kreditkøb. Dette fænomen kendes fra mange andre købmandsbøger fra 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, og det skyldes uden tvivl, at en stor del af bondens handels-samkvem med købmanden foregik ved varebytte.

Det var også ganske almindeligt, at byens borgere afbetalte deres købmandsgæld med en form for modydelse. Dette

kommer klart til udtryk i vinhandler Anders Borchardts to handelsbøger fra 1780'erne, hvor man bl.a. kan se, at en rebslager betalte af med sejl garn og grimer, mens en skomager leverede et par støvlefødder. Der var også flere kunder, der betalte med bærme.⁶⁰ Dette affaldsprodukt ved brændevinsbrænding var særdeles velegnet som kreaturfoder og gødning. I øvrigt kunne dyregødning også være en handelsvare. Dette fremgår af Christen Breums hovedbog (1797-1804), hvor man bl.a. kan se, at købmanden ved en lejlighed erhvervede »23 læs møg« som afdrag på en spillegæld!⁶¹

Den tidlige industri

Tugt- og manufakturhuset fra 1743 må betragtes som Viborgs første industrianlæg. Denne institution havde det privilegium at råde over en meget betydelig og billig arbejdskraft; til gengæld kneb det ofte med kvalifikationer og motivation. Tugt- og manufakturhuset løb da også ind i mange afsætningsproblemer. I 1750'erne blev det besluttet, at institutionen kunne indsende sine produkter til Generalmagasinet, der fungerede som indkøbscentral for råvarer til de danske industrier og salgscentral for færdige varer. Generalmagasinet nåede imidlertid hurtigt frem til den opfattelse, at varerne fra Viborg både var for dyre og af for ringe kvalitet. Efter en nærmere undersøgelse af fængslets forhold besluttede Kommercekollegiet i 1763 at indstille al klædefabrikation i Tugt- og manufakturhuset. I stedet blev huset indrettet til et spinderi, der i begyndelsen fik garnet fra Generalmagasinet og afleverede de færdige produkter dertil. I 1779 blev der indgået en aftale om, at fængslet for fremtiden skulle levere spunden uld til de militære fabrikker, der havde for få spindere. Dette blev faktisk en økonomisk succes, idet der blev oparbejdet en ret anseelig kassebeholdning i løbet af 1780'erne, men efter 1800 begyndte Tugt- og manufakturhuset på ny at komme i økonomisk krise.⁶²

I 1809 rettede regeringen en henvendelse til landets klædefabrikanter med forslag om, at der ved hver fabrik blev lavet et vist antal vævestole til fremstilling af soldatertøj.⁶³ Bertel Bruun, der var klædefabrikant i Fredericia foreslog kollegiet, at der blev etableret en fabrik specielt til dette formål, da alle andre fabrikker var indrettet til fremstilling af finere klæde. Dette resulterede i, at Bruun fik kongelig bevilling til at etablere en sådan virksomhed i Viborg. Han havde samme år købt Asmildkloster med Søndermølle og Åle mølle, og

Prospekt af Viborg 1836, anvendt som brevhoved. Ejeren af Asmildkloster, landsdommer Hoff indsatte o. 1805 en flydefærge over søen. Den spinkle bro og dæmningen blev anlagt af den nye ejer, Bertel Bruun, i 1813. Han havde ret til at opkræve bropenge. Vejen til Overlund var dengang noget længere end i dag, idet vejen løb nedden om Brænderigården og langs søen og i en bue nord om den nuværende Salonsø, hvor resterne af den gamle dæmning i dag er gangsti.

han har formentlig haft overvejelser om at anlægge fabrikken dér. Imidlertid endte forhandlingerne med de centrale myndigheder med en beslutning om for anden gang at indrette Tugt- og manufakturhuset til klædefabrik. Staten skulle anskaffe det fornødne maskineri, hvorimod Bruun og hans medinteressent fik til opgave at vedligeholde det. Entreprenørerne skulle også stå for vedligeholdelsen af bygningerne og forplejningen af fangerne mod til gengæld at oppebære alle indtægterne fra institutionen.

Aftalen tillod entreprenørerne at opsiges kontrakten med et års varsel. Bruun og hans skiftende medinteressenter benyttede sig af denne ret i både 1816 og 1819, men lod sig begge gange overtale til at fortsætte efter at fået forskellige indrømmelser fra det offentliges side. I forbindelse med opsigelsen i 1819 gav Bruun en længere redegørelse for den økonomiske udvikling på fabrikken siden 1811.⁶⁴ Det fremgår her, at fabrikken kørte på højtryk i de tre første år, hvor »10 til 13 vævestole blev holdt i stadig gang ved fanger som til lærtes«. Men fra og med 1815 måtte entreprenørerne sælge med betydelige tab. Et særligt problem var, at regeringen efter krigsafslutningen nægtede at købe de store mængder klæde, som den havde bestilt i 1813. Situationen var ikke blevet bedre siden da. Hvis vi tør tro Bertel Bruun, gav fangerens arbejde i 1818-1819 en årlig fortjeneste på højst 4.000 rbd., mens udgifterne til forplejning, løn, opsyn, pension m.m. i alt løb op på 12.500 rbd.

I 1823 indgav Bruun for tredje gang en opsigelse. Han begrundede den med det stærkt stigende antal fanger, der betød en væsentlig forøgelse af omkostningerne til forplejning. Denne gang viste der sig en afløser. Købmanden Peder Guldberg ville gerne overtage entreprisen, og da han ovenikøbet tilbød en væsentligt lavere pris end forgænger, havde de centrale myndigheder ikke de store betænkeligheder ved at slå til.⁶⁵ Guldberg beholdt entreprisen helt frem til 1845, og i løbet af denne periode voksede tugthusets produktion ganske betragteligt. Det fremgår af de årlige industritabeller, der indeholder oplysninger om produktion, råvareforbrug og antal ansatte hos alle industrielle virksomheder i landet.⁶⁶ Industritabellerne viser, at Guldberg allerede i 1824-1825 udvidede produktionen til også at omfatte gulvtæpper, lærred, benklæder, trøjer og strømper. Klædefremstilling var dog stadig klart den vigtigste produktionsgren; i 1825 blev der fremstillet 8.788 alen klæde, og den følgende tid lå årsproduktionen på 10-15.000 alen (1 alen er 62,8 cm). I 1827 og 1830 begyndte tugthuset også at producere uldgarn og rask. Til gengæld blev produktionen af beklædningsgenstande i 1830 flyttet over i en nyoprettet fabrik, der udelukkende blev forsynet med råvarer fra tugthuset. Men tugthuset havde tillige en betydelig afsætning af uldgarn til København; i 1835 blev der f.eks. sendt 4.082 pund til hovedstaden. Klædeproduktionen fortsatte også med at vokse, og der var ligefrem tale om en fordobling i årene mellem 1835 og 1841. I 1844 – det sidste år, hvor tugthusdriften var i Guldbergs entreprise – blev der i alt fremstillet 30.720 alen klæde – samt 2.357 alen dækken (vist nok hestedækketøj), 1.406 alen fangeklæde, 312 alen multum og 4.135 kg uldgarn. Men på dette tidspunkt beskæftigede Guldberg også gennemsnitligt 380 fanger – samt en fuldmægtig, en bogholder, seks fabrikmestre, en farver og en svend. Produktionen fortsatte med uformindsket kraft, efter at tugthusdriften blev overtaget af det offentlige, men hertil kom endnu et par aktivitetsområder: handskefabrikation og kludeopsprætning. Alene i 1847 blev der produceret 4.886 par handsker og ca. 23.500 kg klude! Straffefangerne fik afgjort lov at arbejde for føden og lommepengene.

For Guldberg betød afståelsen af tugthusentreprisen dog ingenlunde afslutningen på hans industrikarriere. For i 1846 indrettede han en ny klædefabrik i sin egen købmandsgård i St. Sct. Mikkel's Gade, og allerede året efter var 47 personer beskæftiget i denne virksomhed.

For Bertel Bruun og hans efterkommere kom den økonomiske guldgrube derimod til at ligge lidt øst for Viborg.⁶⁷ Bertels ældste søn Johannes Ivar gennemførte i 1819 en rejse til Hamburg, Berlin og Böhmen for at studere moderne klædeproduktion, og kort efter hjemkomsten opbyggede han en stor klædefabrik i Åle mølle, hvor faderen havde etableret valkeri til efterbehandling af uldne klæder fra Tugt- og manufakturhuset. Fabrikken blev forsynet med nogle af tidens mest avancerede maskiner, og i 1821 blev den udbygget med et farveri. Industritællingerne viser, at denne virksomhed – Bruunshåb Klædefabrik – op gennem 1820'erne havde en årlig produktion på 12-15.000 alen klæde, og at der i første halvdel af 30'erne skete en stærk vækst til 25-30.000 alen – et niveau, der blev opretholdt i en længere årrække. Væksten gjorde det nødvendigt at forbedre transporten til og fra fabrikken. Derfor købte Johannes Ivar Bruun – sammen med et par Viborg-købmænd – to pramme til at sejle korn og klæde til Randers havn og fragte råvarer retur. I 1830 anlagde Bruun desuden en ladeplads ved Nørreåen neden for Vibæk. Her oprettede han en filialfabrik med tre kartemaskiner.

Allerede i 1824 havde Bruunshåb 48 fabriksarbejdere og tre daglejere, og antallet voksede støt de følgende år, indtil det i 1836 var nået op på 169 arbejdere og 15 daglejere. Medarbejderskaren var særdeles broget. Johannes Ivar Bruun fik overtalt flere huguenotfamilier fra Fredericia til at slå sig

Bruunshåb Klædefabrik 1828. Den første fabrik er malet af en ukendt kunstner på ydersiden af en tekop. Privateje.

Endnu findes tre af de gamle arbejderhuse på Vinkelvej i Bruunshåb, omend den tredje, købmandsforretningen, er ombygget til ukendelighed. I disse langhuse boede ofte fire familier, der deltes to og to om en skorsten. Foto: Kurt Nielsen.

ned i Bruunshåb, ligesom det lykkedes at tiltrække en række familier fra en østpreussisk fabriksby. Bruun opførte selv boliger til disse arbejdere, og han byggede også arbejderhuse til en del af den lokale bondebefolkning. Husene blev befolket med børnerige familier, hvor faderen kunne dyrke den tilhørende jordlod, mens moderen brugte hjemmets væv og leverede produkterne til fabrikken, og børnene sorterede uld og passede maskinerne på fabrikken.⁶⁸

Ud over de omtalte virksomheder eksisterede der kun få industrier i Viborg før 1830. Derimod opstod der adskillige industriaktiviteter i løbet af 1830'erne og 1840'erne, men de fleste af disse var meget små, og nogle overlevede kun i kort tid.

De vigtigste industribrancher var så afgjort bearbejdning af huder og skind samt fremstilling af tekstiler. Således opstod der fire garverier mellem 1823 og 1847, men flere af garverne havde anden virksomhed ved siden af. Eksempelvis etablerede J.C. Bjørn i 1844 en limfabrik med 6-8 ansatte. En anden garver, Jens Chr. Philipsen, drev i en længere årrække en kartefabrik. Den årlige produktion hos Philipsen løb ofte op i adskillige tusind karter, hvilket i sig selv er et klart vid-

Jens Chr. Philipsen (1789-1860), urmager og fabrikant, der blev en af Viborgs industri pionerer. Philipsen kom til Viborg som fattig urmager i 1824 og etablerede sig ved Sct. Mogens Port.

Købmandsgården på Nytorv sydside var i mange år ejet af den jødiske slægt Philipsen, der drev handskeproduktion og manufakturhandel. I et lokale i gårdens østende var tilbage i Snapstingstiden o. 1800 indrettet en »spillebule« med hasardspil. Det var naturligvis ulovligt, men som de spillelystne jordspekulanter sagde: »Der er højt til himlen og langt til København«.

nesbyrd om den store tekstilproduktion på Viborg-egnen. Ligesom Bruun forstod Philipsen at drage nytte af Viborgs store børnerigdom, og i 1825 havde han ikke færre end 80-90 børn i sit brød. Siden blev antallet stærkt reduceret, og efter 1840 beskæftigede han kun voksne arbejdere.

En anden stor virksomhed med børnearbejdskraft var Salmonsens bomuldstøjfabrik, der blev etableret i 1830 og udvidet med et farveri i 1832. Salmonsens kom fra København og skaffede en stor del af arbejdskraften derfra. Virksomheden havde adresse i Viborg i syv år, og de fleste år blev der fremstillet 40-50.000 alen bomuldstøj. Da produktionen var på sit højeste, beskæftigede Salmonsens 76 arbejdere samt to tøjmagermestre, en klædeskærer, en farvermester, en svend og tre daglejere.

Endelig er det værd at bemærke, at det hæderkronede handskemagerfag fik en renæssance i midten af 1840'erne. Udover Tugt- og manufakturhusets handskefabrik blev der i disse år etableret to fabrikker under ledelse af henholdsvis A. Topp og David Philipsen. Sidstnævnte havde været købmand i en årrække og drev tillige bomulds væveri. I 1846 beskæftigede Topps fabrik ni svende, to daglejere og 45 syersker, mens Philipsen havde syv svende, to daglejere og 51 syersker. Året efter, da også tugthuset havde fået gang i produktionen, fremstillede de tre fabrikker til sammen ca. 3.500 dusin (dvs. ca. 42.000) handsker. Dette må have ligget langt over byens samlede handskeproduktion i fagets »gyldne år« i midten af 1700-tallet.

Socialforsorg og sundhedsvæsen

Fattigvæsenet i 1700-tallet

De økonomisk vanskelige år efter storbranden fik gruppen af fattige til at vokse. Mange familier kunne knap forsørge deres syge og gamle, og med en tyngende fattigdom tæt inde på livet så mange borgere helst, at myndighederne for-drev tiggere og hjemløse fra byens gader.

I 1708 havde regeringen indført nye principper i social-forsorgen i Danmark. Den nye lovgivning indeholdt et for-bud mod tiggeri under enhver form. Til gengæld blev der i princippet indført forsørgelsesret for alle værdigt trængen-de, idet hvert pastorat blev forpligtet til at tage sig af sine egne fattige. I købstæderne skulle fattigadministrationen va-retages af en særlig fattiginspektion, bestående af byens sog-nepræster, et medlem af magistraten samt to eller flere bor-gere. Disse inspektører fik til opgave at udarbejde en forteg-nelse over byens fattige. Efter at have gjort en beregning over den samlede fornødne fattigunderstøttelse skulle fat-tiginspektørerne gøre et overslag over de forventede ind-tægter fra fattigbøsser, legater m.m. Men da dette »vel ikke længe kan strække sig til de fattiges fornødenhed«, måtte magistraten herefter sammenkalde borgerskabet på rådstu-en for dér at »fornemme hvad de godvilligen ville give om året«. Borgerne skulle selv anføre deres »frivillige« bidrag i en særlig bog. Men hvis det samlede beløb ikke var tilstræk-ke ligt stort, og borgerne ikke lod sig overtale til at betale mere, kunne magistraten pålægge dem at svare »efter deres middel og formue«. Den sidste bestemmelse blev indskær-pet i 1734; dette vidner om, at der ofte var problemer med opkrævningen.⁶⁹

Fattigregnskaberne fra Viborg giver indtryk af, at forord-ningen fra 1708 blev relativt vel modtaget i byen. Under alle omstændigheder blev der i 1709 indsamlet 393½ rdl. i »fri-villig gave«, og borgernes bidrag udgjorde dermed godt halvdelen af fattigvæsenets samlede indkomster, der i alt be-løb sig til 714 rdl. 16 skilling. Den næststørste post bestod af renter af udlånte kapitaler samt husleje, jordleje og landgilde af fattigvæsenets mange faste ejendomme i og uden for byen; de samlede indkomster på dette område lå i 1709 på godt 172 rdl. De øvrige indtægtskilder talte kun lidt. Det drejede sig bl.a. om ca. 30 rdl. fra indsamlingsbøsserne i kir-kerne og værtshusene og ca. 23 rdl., der blev indsamlet ved

årets bryllupper. Endvidere blev der afholdt auktioner over seks afdøde fattiglemmers ejendele, og dette gav i alt 10 rdl. 45 skilling.⁷⁰

Fattigvæsenets rente- og lejeindtægter voksede stærkt i løbet af 1700-tallet, og i 1770'erne var de nået op over 400 rdl. Til gengæld blev den frivillige gave stærkt reduceret. Allerede i 1730'erne var den nede på ca. 150 rdl. om året, og i 1770'erne udgjorde den ikke mere end ca. 40 rdl. Den samlede indkomst for fattigvæsenet lå derimod forholdsvis stabilt på ca. 500 rdl. Dette beløb var alt for lavt i forhold til fattigvæsenets reelle behov, selv om private legater og Gråbrødre hospital betød en væsentlig aflastning. En opgørelse fra 1831 viser, at der på dette tidspunkt eksisterede ikke færre end 21 legater i Viborg; 16 af disse blev indstiftet i løbet af 1700-tallet.⁷¹ Viborg hospital havde været hjemsted for fattige, gamle og vanføre siden 1500-tallet. I 1700-årene rummede institutionen som oftest en snes lemmer, men derudover havde hospitalet råd til at betale ugehjælp til yderligere 35-60 personer.⁷²

Byens fattigunderstøttelse bestod også af en ugentlig uddeling af en vis sum penge. Beløbene var gradueret i forhold til modtagernes behov, men næsten alle almissemodtagerne fik mellem 4 og 24 skilling om ugen. Antallet af modtagere lå temmelig konstant over længere tidsrum. I årene fra 1783 til 1810, hvor der foreligger en såkaldt distributionsprotokol, lå tallet langt de fleste år mellem 45 og 55.⁷³ Normalt var det kun muligt at optage nye modtagere på fordelingslisten i forbindelse med dødsfald eller anden vakance. I begyndelsen af 1786 tillod fattiginspektørerne dog, at antallet af fattige på almissehjælp blev forøget. Men allerede i maj måtte fattiginspektionen sande, at »kassen« ikke »længere kunne udholde« så stor en ugentlig uddeling. Man anså det derfor for nødvendigt igen at reducere listen med 24 personer. To måneder senere fandt inspektionen, at økonomien nu var så anstrengt, at det var nødvendigt »indtil videre at nedsætte portionerne således, at enhver af de 61 her indskrevne uden forskel beskæres 4 skilling ugentlig«. I december anså inspektørerne det dog igen forsvarligt at forøge almissen med 4 skilling pr. person. De begrundede det med, at nogle velhavende borgere havde lagt lidt ekstra i kassen.

De begrænsede midler gjorde det nødvendigt at foretage en hård prioritering. Et eksempel på dette ses i notitsen fra 6. september 1791: »I betragtning af Søren Thostrups enkes

meget trængende tilstand og hendes retmæssigere adgang til at nyde af fattiggassen end en fremmed, blev drengen Niels Laursen udelukket fra at nyde den ham af 14. juni til-lagte portion 12 skilling og bemeldte enke igen indsat i hans sted«. Tilsvarende besluttede fattiginspektionen 14 dage se-nere at fratage Jens Christian Grauballe og Søren Lindum deres almisse, da de »er arbejdsføre og altså kan forhverve deres brød uden at være fattiggassen til byrde«. De to porti-oner blev straks overdraget til to andre nødlidende mænd. Inspektionen var lidt mere forsigtig ved behandlingen af Søren Hjorths enke i 1797. Man vurderede ganske vist, at hun var »en stærk og før kvinde«, der sagtens ville kunne tjene sit brød »ved håndlangeri sommeren igennem«, men man fandt dog, at hun indtil videre skulle have ret til at be-holde sine 12 skilling pr. uge i vinterhalvåret. Dette gjaldt imidlertid kun under forudsætning af, at hun var villig til at påtage sig arbejde i byens spindeskole – en institution, der eksisterede fra 1796 til 1798 og beskæftigede en del subsi-stensløse kvinder.

I visse tilfælde havde fattiginspektionen mulighed for at yde forbigående hjælp til andre personer end de faste mod-tagere. Faste almisselemmer kunne også undtagelsesvis ryk-ke op i en højere klasse, selv om der ikke var ledige portio-ner. Den 25. februar 1794 blev det således besluttet at til-lægge Niels Lynderups datter yderligere 12 skilling pr. uge, da hun »ej mere kan flytte det ene ben, og ej røre sig fra sted til andet uden ved 2de krykker og dertil et menneskes hjælp«. To år senere blev kvinden arresteret for svig og be-drageri, og fattiginspektionen besluttede da øjeblikkeligt at fratage hende almissen. Hvordan hun herefter klarede sig, må stå hen i det uvisse.

Der er mange andre eksempler på, at fattighjælpsmodta-gere mistede deres støtte i kortere eller længere tid pga. dårlig opførsel. F.eks. mistede Christen Kochs i 1789 sine 12 skilling pr. uge »formedelst sin drukkenskab og slette opførsel«. Og i marts 1788 blev Peder Krog og Søren Kirkebæk begge frataget 4 skilling i en uge »for forsømmelse at bære Christen Vægter til jorde«. Fattighjælpsmodtagerne havde åbenbart pligt til at deltage i andre almissenyderes begravel-ser. Fattiginspektionen skred også hårdt ind over for almis-senydere, der nægtede at deltage i fejning af byens torve. Den 11. juli 1786 blev Niels Klems enke således udelukket fra al støtte, indtil hun bekvemmede sig til adlyde ordre. Det var også nær gået galt for Christen Qvieholms enke, da kan-

Træben fremstillet i privat huggehus. Fodsålen er jernbeslået. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

celliråd Kjærulff i 1797 angav hende for at »have huset og holdt værtskab for landstrygere og lediggængere«. Men den skikkelige ældre dame fik lov til at beholde sin almisse efter, at hun havde lovet aldrig at gøre det mere.

Den nye indretning af fattigvæsenet

Forordningen fra 1708 fandt først sin afløser den 5. juli 1803. Det nye reglement fastslog, at en købstad havde pligt til at forsørge alle værdigt trængende personer, der var født og opdraget i byen eller havde bopæl »og hjemstand« dér. De trængende skulle inddeles i tre klasser, afhængig af behovet for hjælp. Forsorgen blev overdraget til en fattigkommission, bistået af fattigforstandere. Kommissionens sammensæt-

Gråbrødre hospital, hvor syge og fattige fik mad og pleje. På nordsiden af de gamle bygninger indrettede myndighederne i 1739 dårekister, hvor stakkels vanvittige og i sindet forstyrrede mennesker blev spærret inde i mørke og kolde celler. En fasttømret seng og et lokum var eneste inventar, og om foråret var det natmanden, som blev sendt ind for at rense dårekisterne. Omkring 1780 blev der i stedet indrettet to dårekister i tugthuset.

ning svarede nogenlunde til den gamle fattiginspektion. Kommissionen skulle en gang om året udarbejde en forsørgelsesplan med en fortegnelse over alle de trængende og deres behov samt en redegørelse for finansieringen. Hvis de frivillige gaver m.m. ikke slog til, kunne grundejere pålignes en skat i forhold til størrelsen af deres grunde. Endelig indeholdt reglementet bestemmelser om gratis kur og pleje for syge fattiglemmer og gratis undervisning, skolebøger og skrivematerialer til fattige børn.

Den første fattigkommission i Viborg blev nedsat den 13. oktober 1803, og ved samme lejlighed blev der valgt ni fattigforstandere, en for hvert af byens kvarterer.⁷⁴ Byens trommeslager satte plakater op og sammenkaldte borgerne med trommen i gaderne for at bekendtgøre, at de, der havde brug for hjælp, skulle henvende sig hos kvarterets fattigforstander. Den samme besked blev læst op fra prædikestolen. I overensstemmelse med det nye reglement gennemførte præsterne og fattigforstanderne derefter en afhøring af hver ansøger, og resultaterne blev fremlagt ved det næste kommissionsmøde. Her kunne man straks konstatere, at behovet var langt større end rente- og lejeindtægterne. Det lykkedes heller ikke at indsamle særligt meget fra private godgørere. Fattigkommissionen indsendte da en ansøgning til Danske Kancelli om at få lov til også at råde over de private legater og en del af hospitalets indkomster. Først i 1810 kom der svar på denne forespørgsel. Det blev et afslag, hvilket muligvis hænger sammen med, at flere af legaterne blev administreret af biskoppen. Fattigkommissionen måtte nu bide i det sure æble og udskrive fattigskat. I begyndelsen var denne skat en temmelig beskeden afgift, men med tiden blev den langt den største indtægtskilde for fattigvæsenet.⁷⁵

Indførelsen af fattigskat gav øjeblikkeligt anledning til en forøgelse af antallet af ugentlige almissemodtagere – fra 53 til 76. I fattigkommissionens første forsørgelsesplan fra november 1812 kan der konstateres endnu en stigning til 98 modtagere, heraf 50 forældreløse børn.⁷⁶ Ellers var hovedparten af de støtteberettigede ældre mennesker. Men fattigkommissionen mente dog, at en stor del af dem stadig var i stand til at udføre lidt arbejde ved at spinde, sy, binde, hugge brænde, rive fjer, vogte dyr etc. To af mændene og en af kvinderne var også kalkslagere om sommeren. Forsørgelsesplanen oplyser tillige, at 2/3 af almissemodtagerne også fik støtte fra hospitalet eller et legat.

Plejebørn, arbejdstilbud og tilbagebetalingspligt

Trods de store administrative ændringer i årene efter 1800 var der mange ligheder mellem 17- og 1800-tallets fattigvæsen. Dette gælder bl.a. den – efter vor tids opfattelse – ret så kyniske behandling af plejebørn. Disse børn blev som oftest anbragt hos lavestbydende, og det var ikke ualmindeligt, at et barn skiftede hjem flere gange – af økonomiske årsager. I efteråret 1810 modtog fattigkommissionen eksempelvis et brev fra skomager Niels Giested, der i fire år havde haft Johanne Pedersdatters ældste uægte barn »til føde, klæde og renlighed for 6 skilling daglig på fattigkassens bekostning«. Giested erklærede nu, at han ikke ville finde sig i mindre end 12 skilling daglig; dette krav skal ses i lyset af den stærke inflation i krigsårene. Men hans kone, der deltog i fattigkommissionens møde, »erklærede sig fornøjet med 10 skilling daglig, hvilket kommissionen med hensyn til den gode pleje barnet hidtil har nydt der, ikke kunne anse som ubillig«. ⁷⁷ Et år senere fik familien Giested også Johanne Pedersdatters andet barn, der hidtil havde boet hos Peder Mikkelsen. Giested fik tilstået 10 mark 8 skilling ugentlig (24 skilling daglig) for hvert barn. Samme dag fik også Peder Kirkefejers datters barn et nyt hjem. Rebslager Sabroe ville ikke beholde hende, men Severin Mathiasen tilbød 10 mark ugentlig, og det blev tilstået ham. ⁷⁸

Fattigvæsenet var meget omhyggelig med at få plejebørnene sat i tjeneste, så snart de var tilstrækkeligt gamle til at udføre et stykke arbejde. I juli 1799 besluttede fattiginspektoren således at bede Schiermers kone om at forsøge at skaffe hendes plejedatter, hittebarnet Anne Marie, en plads som barnepige, gåsheyrde el.lign. Anne Marie skulle da have været 11-13 år gammel. Anne Marie gled ud af distributionsprotokollen tre uger senere, så man må formode, at det lykkedes at finde et arbejde til hende. Otte år tidligere havde Galmejers datter, Lisbeth, været i samme situation, men hun havde nægtet at modtage den tilbudte tjeneste og var derfor blevet frataget sin fattighjælp. ⁷⁹

I juni 1811 fremkom købmand Niels Severin Gjørup med et særligt godt tilbud til byens almissemodtagere; han ville gerne have 18 fattige børn til hjælp på sin nyetablerede kartefabrik. Han tilbød at give dem 3 mark ugentlig den første måneds tid, indtil han havde fundet ud af, om de duede til arbejdet; derefter ville de få noget mere. Gjørup havde imidlertid også forståelse for børnenes skolegang, så han foreslog fattigkommissionen at opdele børnene i to grupper, der ar-

bejdede på skift. Først skulle den ene gruppe arbejde 3-4 uger på fabrikken, mens den anden passede skolen – derefter omvendt. Fattigkommissionen »fandt nyttig og stadig anvendelse af børns evner i en alder af 7-9 år overmåde ønskelig« og gik særdeles aktivt ind i sagen. Fattigforstanderne drog rundt i hvert sit kvarter og talte med »de forældre, der havde børn, som syntes dertil skikkede« – såvel de, som nød understøttelse som de, der (endnu) ikke havde begæret en sådan. Da dette ikke gav de ønskede resultater, indkaldte kommissionen alle de forældre, der modtog fattighjælp og havde børn i den rette alder, til et møde på rådstuen. Her fik de at vide, at forældre, der »uden grund ville unddrage deres børn fra dette lette arbejde«, ville miste al understøttelse. Så var tommelskruerne sat på. Selv om heller ikke dette initiativ forløb helt tilfredsstillende, kunne Gjørup et par måneder senere meddele, at han nu havde 16 børn i sit brød; heraf hørte dog kun de 11 under fattigvæsenet.⁸⁰

Fattigvæsenets ønske om at begrænse sine omkostninger havde mange andre konsekvenser. Hvis en person f.eks. havde været under kommunalt finansieret kur og pleje, men på ny var blevet arbejdsfør, blev han eller hun pålagt at tilbagebetale de afholdte udgifter. Dette var bl.a. tilfældet med Peder Jensen Lyneberg. I et brev til fattigkommissionen, dateret 30. april 1830, fortalte den 30-årige skomager, at fattigvæsenet havde dækket alle hans udgifter til kost og logi og givet ham hjælp til klæder, lige siden han blev syg. Til gengæld havde fattigvæsenet »hævet betalingen« for hans arbejde som håndlanger ved domkirkens hovedreparation, ved skovhugsten i Viborg krat den foregående vinter samt flere andre steder. Lyneberg erklærede, at han altid havde været »villig og flittig« til det arbejde, han var »blevet sat til«. Men da han mente, at han efterhånden måtte have betalt hele sin gæld tilbage, ville han »nødig længere ... være under fattigvæsenets bestyrelse«, således at han igen kunne få lejlighed til at skaffe sig arbejde ved den profession, han var uddannet til.⁸¹

Den problematiske forsørgelsesret

Fattigreglementets bestemmelse om fattigforsørgelsesret blev ændret flere gange mellem 1803 og 1850, men i en stor del af perioden stod det fast, at en person kun kunne opnå forsørgelsesret i et sogn, hvis han eller hun havde opholdt sig der i tre eller fem år. Dette gav anledning til ganske me-

get skrivers mellem landets mange fattigkommissioner. Overalt gjaldt det om så vidt muligt at »tørre problemerne af« på andre myndigheder.⁸² Et par eksempler kan belyse forholdene.

Otto Schrøder stammede fra Viborg, men fik sin smedeuddannelse i Randers. Derefter drog han på valsen, og han opholdt sig bl.a. i Tyskland, Holsten, København, Roskilde og Kalundborg. I 1828 blev han ramt af koldfeber (en slags malaria), og han blev kureret for denne sygdom i sin hjemby. Men fattigkommissionen krævede refusion fra Randers pga. det langvarige ophold i denne by. Fattigkommissionen i Randers accepterede dette, hvorefter den unge smed blev sendt dertil.⁸³

Til gengæld blev Nicolai Schaarup med familie (kone, to børn og svigermor) ekspederet til Viborg. Det skete i 1844. Familien havde i tre måneder opholdt sig i Ebeltoft, hvor Nicolai var blevet »nedlagt af sygdom«. Distriktslægen konstaterede, at den 38-årige mand led af delirium tremens og gav ham medicin. Da familien ikke kunne klare sig uden husstandsoverhovedet, måtte de også have det lokale fattigvæsen til at dække huslejen. Byens fattigkommission fandt frem til, at Nicolai Schaarup havde været slagter i Viborg, og at han havde forladt byen efter et tugthusophold i 1842. Derefter havde familien opholdt sig nogen tid i Dråby på Mols. Ved tilbagerejsen til Viborg medbragte familien ikke andet end gangklæderne. Dette gav anledning til en protestskrivelse fra fattigkommissionen i Viborg, men kommissionen i Ebeltoft svarede, at alt, hvad Nicolai Schaarup efterlod sig, tilhørte hans yngre bror, der havde lånt det til Nicolai. Nu blev disse effekter sat på auktion for at dække i alt fald lidt af fattigvæsenets udgifter til familien.⁸⁴

En auktion blev også afslutningen på Thomas Niensens understøttelsessag fra 1838. Han og hans kone stammede fra Vium, men i 1836 drog de til Engelsborg ved Viborg »i det glade håb« om at finde arbejde ved den nye landevej, og/eller tjene lidt ved at slå og plukke lyng for byens bage-re. Desuden var især konen god til at væve bændler og bånd. Men Thomas Nielsen blev ramt af sygdom og måtte have støtte hjemmefra til lægehjælp og medicin i den sidste levetid. Pastor Sindahl nærede dog håb om, at en auktion over Niensens efterladenskaber ville kunne dække disse udgifter, ja måske endda »give et overskud til Vium pastorats fattig-kasse«!⁸⁵

Viborgs andet fattighus fra 1845, fotograferet omkring 1890, en dag, hvor der var hestemarked i Gravene. Bygningen blev revet ned i 1904.

Fattighuse og sygehuse

Myndighederne fik fra omkring 1820 den opfattelse, at der kunne spares store penge ved at koncentrere de fattige i særlige huse og anstalter, og de har måske også håbet på, at sammenstuvningen af gamle, syge og forhulede eksistenser ville afskrække mange potentielle almissenydere fra at søge fattighjælp.⁸⁶

I 1826 fik Viborg derfor et fattighus. Det skete på initiativ af fattigforstanderen og barberen Chr. Dragheim. I et brev til fattigkommissionen gjorde han opmærksom på, at Viborg hidtil havde haft en årlig udgift på 100 rbd. til huslejhjælp til fattige. Dette beløb kunne spares, hvis byen købte en større gård, som netop var sat på auktion, og indrettede den til bolig for enlige almissmodtagere. Her ville de kunne få en »langt bekvemmere bolig« end deres nuværende »usle huller«. Desuden ville en koncentration af byens fattige gøre det lettere for de øvrige beboere i Viborg at rekvirere arbejdskraft fra fattighjælpsmodtagerne. Endelig håbede

Dragheim, at der også ville blive mulighed for at indrette to værelser i gården til sygestuer for personer, der ikke hørte under byens fattigforsorg.⁸⁷

Fattighuset i Skottenborg formåede kun at dække byens behov i en kort årrække. I 1843 vurderede fattigkommissionen, at en udvidelse var nødvendig. Det blev besluttet at opføre en grundmuret bygning i to etager ved Gamle Vagt lige over for det gamle fattighus, og i maj 1844 blev projektet godkendt af regeringen. To måneder senere modtog fattigkommissionen et brev fra købmand Buchwald. Han og købmand Boye agtede at anlægge en kradsuldsfabrik og havde i den forbindelse behov for et antal arbejdere til opsætning af klude. Disse arbejdere kunne passende skaffes i fattighuset, hvorved det ville blive muligt at foretage en kendelig reduktion af fattighjælpen. Den selvbevidste købmand forventede endda, at fattigkommissionen ville stille et arbejdslokale til rådighed i huset.⁸⁸ Buchwalds »tilbud« blev vel modtaget både af fattigkommissionen og af stiftsøvrigheden, der fungerede som kommissionens tilsynsførende. Biskop Øllgaard og stiftamtmand Bretton besluttede ligefrem, at enhver der ikke selv kunne finde arbejde,

Barber Dragheims sygehus på Hjultorvet, tegnet af C. Gullew. Hele Dragheim familien deltog i pasning og pleje af patienterne, og når fru Dragheim havde vaskedag, spændte hun snore på tværs af torvet for at kunne tørre sengelinned.

men modtog understøttelse, skulle opsprætte klude.⁸⁹ Målsætningen var helt klart, at alle almisenyndende skulle formindske understøttelsen så meget som muligt ved at udføre arbejde.

Arbejdsanstalten blev en realitet i slutningen af 1845. Der er bevaret en protokol over arbejdsindsatsen i de første ni år, og den viser ganske rigtig, at kludebehandling var langt den vigtigste opgave for de 15-37 fattiglemmer, men det var også ret almindeligt, at de fattige blev udlejet til kartoffeloptagning, brændehugst, havearbejde, vask eller andet daglejerarbejde. Andre blev hjemme og strikkede, spandt eller syede overlæder til klamper. Nogle var endda så flittige, at fattigvæsenet udbetalte dem »overarbejdspenge«.⁹⁰

Som nævnt stillede Chr. Dragheim i 1826 også forslag om oprettelse af et sygehus. Også dette initiativ blev ført ud i livet, idet Dragheim samme år indrettede sit hus på Hjultorvet til 12 senge. Institutionen var på dette tidspunkt det eneste sygehus i Viborg Amt, men endnu omkring 1840 var der kun 27 sygehuse i hele landet, og de fleste af disse var ganske små.⁹¹ Sygehuset på Hjultorvet eksisterede i 40 år og blev gennem hele perioden drevet af familien Dragheim, omend med betydelige offentlige tilskud. Dragheim'erne stod dog kun for kost og pleje; det lægelige tilsyn blev udført af distriktslægen, der også indlagde en del af sine egne patienter på sygehuset. Patienterne kom fra store dele af oplandet, og mange – især de, der havde kroniske lidelser – opholdt sig på stedet i mange måneder. En stor del af patienterne lå der for offentlig regning.⁹²

Sundhed og sygdom

Men hvordan stod det egentlig til med den almene sundhedstilstand? En af de første redegørelser for dette emne finder vi i »Viborger Samler« 1773. I en anonym artikel, der formentlig er skrevet af landfysikus Christian Elovius Mangor, bliver kopper, blodgang (dysenteri), forrådnelsesfebre (tarminfektioner) og sprinkelfeber (en slags tyfus) udpeget som (særligt?) farlige og smitsomme sygdomme. Der fremlægges talrige husråd, som den raske kunne benytte sig af for at undgå at blive syg, når hans hjemegn var ramt af en epidemi. Den raske opfordres bl.a. til at afholde sig fra stærke drikke og svært fordøjelig mad såsom flæsk, røget kød og tør fisk; disse spiser »avler seje væsker« og gør sygdommen »mere rasende« hos patienten. Hvis man havde behov for at

Apotekerkrugger i træ.
Krukken tv. indeholder ifl. etiketten: »Mumia vera. De jordiske rester af Skriveren Veni Amon og Rytterer Befalingsmanden af Kasernen Rameses Me-Amores«. Viborg Stiftsmuseum.

Knive og glas til brug ved åreladning. Det var samtidens opfattelse, at mange sygdomme kunne fordrives ved at årelade. I 1860'erne fik Viborg ligefrem en iglepark på Søndermarken, hvorfra apotekerne kunne købe igler til videre salg. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

aflægge besøg hos en patient, burde man »skylle sin mund i forvejen med kamfer-eddike, eller blot eddike, og synke lidt deraf med spyttet«. Desuden var det vigtigt at holde den syges værelse rent og sørge for hyppig udluftning og rygning af rummet. Til rygningen kunne man både bruge tobak, tjære og eddike, men det mest effektive middel var svovl, der var strøet på trækul. I alle tilfælde handlede det om, at smitten blev opsuget af dampen eller røgen.⁹³

Læserne af »Viborger Samler« kunne også i de følgende år læse en række kortere eller længere artikler med lægelige råd. Der var bl.a. indlæg om midler mod lungesot, brede og dybtliggende brystvorter, blodgang, hundegalskab, orm, fnat og kløe. Men det mest bemærkelsesværdige er vel nok de mange indlæg om forsøg på at bekæmpe kopper ved indpodning af dele af en koppeblære.⁹⁴

I 1803 blev det påbudt alle landets embedslæger at indsende årlige medicinalberetninger til det nyoprettede Sundhedskollegium, der fra nu af skulle føre tilsyn med det dan-

ske sundhedsvæsen. De fleste af indberetningerne fra Viborg-egnen er temmeligt detaljerede.⁹⁵

Medicinalberetningerne giver indtryk af, at egnen gennemgående var et sundt opholdssted, og embedslægerne var enige om, at den høje beliggenhed og den friske vind spillede en vigtig rolle i denne sammenhæng. I sin beretning for 1845 kunne distriktslæge Hoff da også konstatere, at egnen var rig på ældre mennesker. Han bemærkede også, at de epidemiske sygdomme i almindelighed var af en mild karakter, og de rasede stort set kun blandt den fattigste del af befolkningen, som levede mest uhumsk.

Der var stor udskiftning i sygdomsbilledet. Nogle år var der mange tilfælde af halsbetændelse og dysenteri, andre år optrådte mæslinger eller skarlagensfeber epidemisk, og atter andre år var influenzaen den dominerende sygdom. Men nogle epidemier kunne – med vekslende intensitet – strække sig over flere år. Dette gjaldt åbenbart især tyfus. I sin beretning for 1845 beskriver Lind, hvordan denne sygdom tilsyneladende kunne ophøre, når den var kommet under lægekontrol for så igen at bryde frem nogen tid efter, at den offentlige behandling var afsluttet. Lind noterede i den forbindelse, at en streng karantæne ville udgøre et særdeles effektivt middel mod udbredelse af epidemiske febre. Men da karantæneforanstaltninger var til stor gene for mange mennesker, og tyfusepidemierne sædvanligvis ikke gav anledning til ret mange dødsfald, blev den offentlige indsats som regel begrænset til behandling af de smittede og advarsel mod besøg og unødigt samvær med syge personer. Lind beklagede også, at en stor del af befolkningen var utilbøjelig til at søge læge. I sin beretning for 1837 hævdede han ligefrem, at fattiglemmerne var de eneste medlemmer af »den talrige... almueklasse«, der nogensinde konsulterede en læge. Fattigvæsenets klienter fik som nævnt gratis kur, mens andre patienter skulle betale for behandlingen.

Kopper var den eneste af de epidemiske sygdomme, der var genstand for en virkelig målrettet og effektiv bekæmpelse. Den første medicinalberetning fra Viborg, der stammer fra 1805, viser, at man allerede da – ni år efter opfindelsen af koppevaccinationen – var godt i gang med at vaccinere. Distriktskirurg Weiskopff oplyser, at han selv havde gennemført 150 vaccinationer på to år. Fem år senere blev vaccination påbudt ved lov, og det blev ovenikøbet besluttet, at man ikke kunne blive konfirmeret eller gift uden at være vaccineret eller have haft naturlige kopper. Trods et stort vaccina-

Jens Georg Lind (1794-1871) blev udnævnt til embedslæge i Viborg i 1822. Embedslægen skulle ikke alene bekæmpe epidemier, men også føre tilsyn med apotekere og jordemødre, skride ind over for kvaksalveri, besørge retlige obduktioner og »efterforske almuenes levemåde, vandets beskaffenhed, de sædvanlige fødemidler, klædedragt og renlighed«.

Den lille bæk langs Sct. Jørgens Vej, som endnu ikke var rørlagt, da Alfred Brændgaard malede gaden i 1930'erne, ledte spildevand fra byens rendesten ud i Sønder sø. Med farverier, garverier, brændevinsbrænding og avlsbrug med kreaturer rundt i byen flød uhumskheder i store mængder i gaderne endnu i midten af 1800-årene. Embedslæge Lind klagede bl.a. over handskemager Topp i Sct. Mathias Gade, fordi han dagen igennem lod strømme af rådne materier løbe gennem gaderne og efterlod en ulidelig stank, som alle følte sig forulempet ved. Lind krævede derfor, at dette afskyelige uvæsen og svineri blev standset. Kommunen var imidlertid meget tilbageholdende med at gøre noget ved spildevandet, skønt det især om vinteren var et problem, når vandet i rendestenene frøs til is. Men en vinterdag faldt den korpulente stiftamtmand Rosenkrantz i en frossen affaldssø på Gammel torv. Så kom der gang i tingene. Byrådet ansatte en mand med den bolsjevistiske titel »gadekommissær« som skulle kontrollere, at husejerne huggede afløbsrender. Privateje.

tionsarbejde forekom der imidlertid stadig koppepidemier som det var tilfældet i Viborg 1836-1838. Den langvarige epidemi synes dog ikke at have kostet nogen viborgenser livet, men lægerne kunne konstatere, at ikke alle de personer, der tidligere var blevet vaccineret, slap for sygdommen. Embedslægerne førte også tilsyn med de sanitære forhold.⁹⁶

Finkultur og folkelig kultur

Det kulturelle liv i Viborg i 17-1800-årene er et mangesidigt fænomen, som det ikke er let at få overblik over – og som i mange tilfælde heller ikke har sat sig særlige spor. Der var store forskelle på livsstil og skikke hos de finere kredse og de jævne samfundslag. Nogle befolkningsgrupper havde deres egne traditioner og mødesteder. Tydeligst kom dette til udtryk hos lavshåndværkerne, men også det finere borgerskab havde sine egne rammer for selskabelig udfoldelse. Klubberne spillede en stor rolle i denne sammenhæng, og de blev ikke bare anvendt til store baller, men også til diskussion om kultur og politik m.m.⁹⁷

Kulturlivet i Viborg havde mange ligheder med forholdene i nabobyerne, men der var også en klar forskel pga. den stærke repræsentation af embedsmænd. Den dannede bl.a. grobund for en række selskaber af faglig eller social karakter. Den giver utvivlsomt også en stor del af forklaringen på, hvorfor så mange officielle begivenheder blev markeret så stærkt, som det var tilfældet. Som eksempel kan nævnes, at Viborg var en af de byer, hvor forordningen om indfødsret af 29. januar 1776 blev fejret med mest festivitas; man afholdt hele to store fester på rådhuset, opførte en koncert, affyrede 27 kanonskud og illuminerede de vigtigste af byens huse.⁹⁸ De kongelige fødselsdage og jubilæer gik bestemt heller ikke upåagtet hen. Som oftest blev den royale begivenhed fejret med et stort bal, der gerne blev kombineret med en koncert, teaterforestilling el.lign. De kunstneriske aktiviteter indeholdt i mange tilfælde associationer til dagens hovedperson; i oktober 1773 blev arveprins Frederik således fejret med et festfyrværkeri, »som foruden adskillige forandringer med ildpumper, lyskugler og raketter forestillede et F med kongelig krone over, som brændte en halv time«. Og ved kongens fødselsdag den 28. januar 1823 blev forestillingen i Privatteatret afsluttet med en fremvisning af »H[an]s majestæts brystbillede på en transparent piedestal ... omringet af hvidklædte piger og i baggrunden sortklædte mandfolk«, der fremførte en sang, som Steen Steensen Blicher havde skrevet til lejligheden. Herefter råbte stiftamtmanden et »længe leve« for regenten, og dette blev ledsaget af »tilskuernes ofte gentagne hurra!«. ⁹⁹

Den stærke markering af de kongelige fødselsdage må ses i sammenhænge med de relativt hyppige royale visitter i den gamle jyske hovedby. Frederik VI aflagde således talri-

Byens mange kgl. embedsmænd fejrede royale mærkedage med bal og skåltaler og udenfor på rådhustrappen blev saluteret med små kanoner. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

ge besøg, og det samme var tilfældet med kronprins Frederik (den senere Frederik VII). Et af de mest bemærkelsesværdige besøg fandt sted i maj 1843, hvor kronprinsen bl.a. »lod ... anstille forsøg på at opdage den løngang, der som sagnet beretter, skal gå fra byens domkirke under søen til Asmild kloster kirke«. Udgravningerne i enkemadam Haubroes toft gav dog intet resultat.¹⁰⁰

Kirkelige forhold

Også de fremmede befolkningsgrupper spillede en rolle for byens kulturliv, i alt fald på det religiøse område. I 1799 fik den jødiske koloni tilladelse til at holde synagoge,¹⁰¹ men senere, da menigheden ikke var nær så stor, blev medlemmerne betjent af præsteskabet i Fredericia. Som eksempel kan nævnes, at Levin Salmosen i 1833 blev viet af en kateket fra Fredericia; vielsen foregik dog i Viborg.¹⁰² I slutningen af 1700-tallet var der undertiden også bud efter katolske og reformerte præster fra Fredericia for at betjene de soldater, der ikke var protestanter. Domkirkens præster gennemførte imidlertid også en del dåbshandlinger, vielser og begravelser for katolske og reformerte militærfolk.¹⁰³ Desuden blev

Biskop Jens Bloch og hustruen Christine. Bloch var biskop i Viborg fra 1805 til 1830. Han var en lærd, distræt herre, men meget afholdt. Hans kærlige hjerte og anseelige formue gjorde ham det let af være en gæstfri biskop, lyder hans eftermæle. Også efterfølgeren, den mere stille N. E. Øllgaard, sad længe i bispestolen, fra 1830 til 1854. De øvrige bisper i perioden var J. Trelund (1725-1735), A. Wøldike (1735-1770), C. M. Rottbøll (1770-1780) og P. Tetens (1781-1805).

der i 1775 – efter ansøgning fra regimentschefen – givet tilladelse til, at der blev prædikeret på tysk i domkirken hver anden søndag. Ansøgningen havde forinden været forelagt biskop Rottbøll, og han havde gennemført en skriftlig rundspørge blandt menighedens medlemmer, der ikke havde indvendinger. For som Rottbøll formulerede det: menigheden »består af få og sådanne personer, som det kan være lige meget enten de hører en tysk eller en dansk prædiken«. ¹⁰⁴ Domkirkens menighed bestod overvejende af adelige og gejstlige personer, hvorimod den øvrige befolkning enten søgte Nørre sogns eller Søndre sogns kirke. ¹⁰⁵ I 1809 blev det imidlertid besluttet at nedlægge Nørre sogns kirke ved den næste embedsvakance, og den indtrådte allerede to år senere. Herefter blev sognets menighed overført til domkirken.

I øvrigt synes Viborg ikke at have gjort sig særligt meget bemærket på det kirkelige område i 17-1800-årene. Byen var dog i midten af 1730'erne hjemsted for en lille bevægelse af yderliggående pietistisk observans. Lederen, Morten Støt-

trup, tog både afstand fra barnedåben, skriftemålet og dogmet om Jesu legemes og blods tilstedeværelse i nadveren. Desuden talte han spottende om præsterne og præsteembedet. Synspunkterne blev bakket op af hans brødre og forældre. Efter at biskop Trellund og en række andre gejstlige forgæves havde forsøgt at bringe dem tilbage på troens rette vej, blev de tre Støttrup-brødre hver især idømt en længere fængselsstraf og hensat i Kastellet i København. Her blev de udsat for undervisning af den kendte pietist Matthias Hviid. Da heller ikke dette hjalp, fandt de centrale myndigheder ingen anden udvej end at landsforvise brødrene – »for kirkens og landets rolighed«, som det hedder.¹⁰⁶

Den Viborger Samler, første udgivelse 1773. Bladet var en af provinsens første aviser.

Bøger, aviser og læsning

Viborg var hjemsted for et bogtrykkeri i flere korte perioder i 1730'erne og 1740'erne. Men først i 1771 fik byen et levedygtigt trykkeri. Initiativtageren var landfysikus Christian Elovius Mangor, men det praktiske arbejde blev i mange år ledet af hans bror Christopher Heerfordt Mangor. Trykkeriet havde lige fra starten en stor og blandet produktion. I de første tre år blev der bl.a. udsendt et tre-bindt værk på i alt 958 sider(!) om Tordenskjolds liv, en bog om en ulykkelig kærlighedshistorie i den engelske kongefamilie, de to første bind af et værk om havevæsen, en fremstilling om Grønlands folk og natur, et par større prædikener, en bønnebog og adskillige små lejlighedsstryk.¹⁰⁷

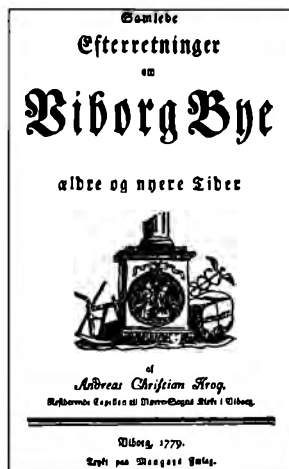
Det var også landfysikus Mangor, der fik idéen til »Viborger Samler«. Han håbede, at et lettilgængeligt ugeblad kunne »opvække agtsomheden hos dem, der af afsky til bøger intet læser«. Af abonnentlisten i prøvenummeret fra 1772 kan man dog se, at »Viborger Samler« – i alt fald i starten – overvejende appellerede til godsejere, præster, latinskolefolk og embedsmænd; derimod optræder der kun to håndværkere blandt de 225 abonnenter.¹⁰⁸

De første rigtige numre af bladet så dagens lys i 1773. De var på otte små sider, og det meste af pladsen blev anvendt til oplysende artikler. Men mange numre indeholdt også et tillæg med officielle bekendtgørelser, nyheder fra landstinget, notitser om kendte personers dødsfald, annoncer m.m. I løbet af 1780'erne og 1790'erne kom nyhedsstoffet til at beslaglægge en stadig større del af pladsen, mens de belærende artikler skrumpede ind. Anton Frants Just, der overtog bladet i 1797, tog skridtet fuldt ud og gjorde »Viborger Sam-

ler« til en rigtig avis med faste spalter til udenrigsstof, indenlandske nyheder, meddelelser m.m. På dette tidspunkt havde bladet godt 300 abonnenter; en stor del af disse var naturligvis bosat i Viborg, men der var også mange læsere i Randers, Holstebro, Århus og Aalborg.¹⁰⁹ »Viborger Samler« var ugeblad indtil 1803, hvorefter den begyndte at udkomme to gange ugentlig. Fra 1816 udkom der tre numre og fra 1839 fire numre pr. uge. I 1839 blev navnet også ændret til Viborg Stiftstidende.

Avisen og trykkeriet vedblev at udgøre to sider af samme virksomhed – og til denne hørte også en omfattende papir- og boghandel. Virksomheden havde også pæne annonceindtægter, ligesom der blev tjent godt på trykning af skemaer og formularer til embedsmænd m.fl. Men den samlede økonomiske tilstand for trykkeriet var temmelig svingende. Just gik således konkurs i 1817, men ved gode venners hjælp fik han mulighed for at fortsætte sit redaktørhverv helt frem til 1828. For Viborg og omegn var den kulturelle betydning af trykkeriet uomtvistelig. Den gav bl.a. mulighed for, at en række lokale forfattere, især præster og latinskolelærere, kunne få udgivet deres værker. Nogle af de bedst kendte er A.C. Krog's »Samlede Efterretninger om Viborg Bye i ældre og nyere Tider« fra 1779, Niels Blicher's »Topographie over Vium Præstekald« fra 1795 – der i dag anses for en klassiker inden for den sognetopografiske genre – samt N.V. Dorph's »Rotvelsk Lexikon« fra 1824 som beskriver taternes sprog.¹¹⁰

Den stigende produktion af bøger, tidsskrifter og aviser i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet gav anledning til et stort antal læseselskaber i København og provinsbyerne.¹¹¹ Disse selskaber, der bestod af personer med mere eller mindre fælles interesser, byggede på princippet om cirkulation af litteratur, der var indkøbt for medlemmernes kontingenter. De udcirkulerede bøger blev typisk sat på auktion eller overdraget til et bibliotek. Mange læseselskaber havde tilknytning til en boghandel. Dette var bl.a. tilfældet med det ældste kendte Viborg-selskab, som blev etableret af Just omkring 1800 og som i øvrigt kun havde 14 medlemmer.¹¹² Fra 1830'erne og 1840'erne kendes der flere selskaber, deriblandt »Det teologiske læseselskab«, »Den ørstedeske forening«, der primært satsede på populære skrifter om religiøse, landbrugsfaglige og industrielle emner, og »Den viborgske bogsamling«, der havde en væsentligt bredere indkøbsprofil, hvad der uden tvivl hænger sammen med, at selskabet fortrinsvis bestod af håndværkere, hvori-

Titelbladet til A. C. Krogs værk om Viborgs historie.

Bogtrykker Just forfattede også selv digte og romaner samt håndbøger om landbrug og retskrivning. Størst succes havde han med »Håndbog for den læsende Ungdom«, der kom i 13 oplag.

mod de øvrige læseselskaber i Viborg først og fremmest rekrutterede medlemmer i de øverste sociale lag.¹¹³

Alle de nævnte læseselskaber ophørte med at eksistere efter få års levetid. Derimod kan »Det viborgske læseselskab« følges fra grundlæggelsen i 1830 og helt frem til 1884, takket være den bevarede forhandlingsprotokol.¹¹⁴ Ligesom mange andre læseselskaber blev denne forening til på initiativ af en enkelt person. Det var i dette tilfælde den særdeles aktive stiftsprovst Ursin. Selskabet havde til formål at indkøbe »det vigtigste af, hvad den danske og tyske litteratur efterhånden tilbyder, som kan antages at have interesse for et dannet publikum i almindelighed, altså æstetiske og historiske skrifter, rejsebeskrivelser, journaler, småskrifter, der vedkommer dagens anliggender og enkelte dagblade, dog ej de egentlig politiske«.¹¹⁵ De lange bogkataloger viser, at disse bestemmelser blev overholdt, men der var en klar overvægt af skønlitteratur. Forhandlingsprotokollen viser også, at selskabet til stadighed havde 25-65 medlemmer, hvoraf en mindre del boede i oplandet eller i nabokøbstæderne.

Viborg blev forsynet med et egentligt bibliotek i 1817, men først ni år senere blev det åbnet for offentligheden – og da kun to gange to timer om ugen. Viborg Stiftsbibliotek, som det kom til at hedde, modtog store boggaver fra Kongens håndbibliotek, ligesom flere af stiftets præster efter opfordring donerede en del bøger dertil. Imidlertid var biblioteket i det meste af 1800-tallet under en skandaløst ringe administration. Både katalogiseringen og den fysiske opbevaring lod meget tilbage at ønske, og da disse forhold endelig blev bragt i orden, var en meget stor del af den oprindelig bogmasse gået til på grund af fugt.¹¹⁶

Forlystelseslivet

»De offentlige forlystelser er ... kun få og temmelig indskrænkede«, skrev Ursin i sit byhistoriske værk fra 1849. Men en gennemgang af byens aviser viser, at der trods alt skete en hel del mellem år og dag.¹¹⁷

Markedsgøgl udgjorde et vigtigt element i den folkelige underholdning. Ved snapstingsmarkedet i 1783 havde man f.eks. mulighed for at opleve en rigtig kæmpe. Adolph Emes, der var »udstillet« hos vinhandler Borchardt, havde angiveligt en højde på 4 alen (ca. 2.5 meter)! Markedsunderholdningen kunne også bestå i en demonstration af tekniske færdigheder. I juni 1803 åbnede mekanikus Paulsen fra

København således et kunstkabinet på domhuset, og her foreviste han en hel uge »mekaniske kunststykker, elektriske og optiske eksperimenter, galvanismen eller det voltaiske batteri samt flere fysiske eksperimenter«. En lignende notits ses i »Viborger Samler« juni 1813, da mekanikus Davidson aflagde besøg i byen. Hans »mekaniske kunster« byggede på 10 års erfaringer, som han havde indhøstet i Skt. Petersborg, Stockholm, Hamburg og flere andre steder.¹¹⁸

Naturligvis kunne der også laves opvisninger på andre tider af året. I november 1793 gav magistraten f.eks. tilladelse til, at ekvilibrist, mekanisk kunstner og luftspringer Johan Fr. Albertz benyttede rådstuen til »at vise mange kunster«. Man kunne købe billetter til 1. og 2. plads i Albertz' logi hos kobbersmed Eggert eller ved indgangen til rådstuen. I marts 1843 kunne hr. Øsgevads omrejsende panorama opleves i to uger. Det drejede sig om perspektivrige og naturtro billeder af Hamborgs brand, Napoleons grav, Kreml, Slaget ved Wa-

Haven på Asmildkloster. Landsdommer Hoff indrettede haven i 1805. Her er det Bruun-familien og deres gæster, som en dag i 1893 nyder livet i det grønne.

terloo, Stormen på Warszawa, Peter den Stores statue i Skt. Petersborg, Århus domkirke m.m. Billederne gjorde tydeligvis et stort indtryk – ikke bare på byens børn, men også på avisens redaktør.¹¹⁹

»Viborger Samler« fortæller naturligvis også om de vædekørsler, der blev gennemført i årene 1831-1835. Til hvert af disse arrangementer blev der tilmeldt 7-10 heste, der konkurrerede om hvem, der hurtigst kunne gennemløbe en bestemt strækning. Under dette løb skulle hestene trække en vægt på 1200 pund; man ville nemlig have sikkerhed for, at den vindende hest var egnet til markarbejde, ligesom man søgte at forhindre, at der blev fremavlet særlige heste til væddeløb!¹²⁰ Flere af væddeløbskørslerne blev suppleret med et dyrskue.

Aviserne giver også et lille indblik i det finere borgerskabs selskabsliv – takket være de mange indbydelser til baller i byens klubber. Undertiden får vi også lidt at vide om festens forløb. Den 29. marts 1813 blev der f.eks. udsendt en indbydelse til offentlig maskerade i klubvært Hagemanns gård tre uger senere. Festen begyndte klokken 19, men indtil klokken ét måtte ingen tage masken af »for ikke at forstyrre den almindelige fornøjelse«. Interesserede kunne rekvirere masker og lejdragter hos guldsmed Harder, der også tog sig af billetsalget. Som det ofte var tilfældet, gik overskuddet til et socialt formål, her »de i krigen kvæstede og faldnes efterladte koner og børn«.

De mere private forlystelser ved vi ikke så meget om. Men man går næppe galt i byen ved at antage, at selskabsdansen har spillet en vigtig rolle ved mange private fester. Under alle omstændigheder indeholder aviserne mange notitser fra danselærere med tilbud om undervisning i gamle og nye danse.¹²¹

En anden måde at forlyste sig på var at gå ture i det grønne. I 1805 meddelte ejeren af Asmildkloster, landsdommer Hoff, at han netop havde anlagt »plantager og smukke spadserengange i og om haven for dem, som agter at fornøje sig uden for byen«. Endnu i midten af 1800-tallet var det ifølge Edvard Hammershøj almindelig skik blandt borgerne, at hele familien, mand, kone, svende, læredrenge og børn, et par gange om sommeren tog derover og spiste aftensmad i det grønne.¹²²

En anden forlystelse, der berørte en stor del af byens befolkning, var teaterlivet.¹²³ I de første årtier af 1800-tallet fik Viborg besøg af en række tyske teatertrupper. De opholdt sig

Viborgs meget spartanske teaterbygning 1843-1906. Den lå bag købmand Worres købmandsgård, Sct. Mathias Gade 21. En læserbrevskribent bad i 1853 ejeren om at friske teateret op med en kalkning og sørge for at rottehullerne var stoppet, inden efterårssæsonen.

gerne i byen i en længere periode og gav et stort antal forestillinger. Det Kongelige Teater kom også på besøg i 1822, hvor 13 skuespillere gav syv forestillinger i løbet af otte dage. De fysiske rammer om teatervirksomheden kom på plads i 1811, hvor 60-70 borgere etablerede et dramatisk selskab og indrettede en bindingsværkslænge ved domkirken til skuespilhus. Selskabet stod selv for opsætningen af de fleste stykker, og repertoiret spændte fra alvorlig dansk dramatik til tyske komedier og vaudeviller. Også flere af de lokale digtere såsom St. St. Blicher, A.F. Just og borgmester Gundelach fik opført nogle af deres stykker. Skuespillerne var i langt de fleste tilfælde amatører fra Viborg-egnen.

Trods den store popularitet blev teatret tvunget til at lukke i 1834, men teaterlivet fortsatte ufortrødent i klubsalene og andre større rum. I 1843 tog købmand Lars Worre initiativ til et nyt teater. Han ombyggede en gammel stald, så den kunne rumme 3-400 tilskuere.

Selv om det dramatiske selskab lavede teaterforestillinger for hele byen, var der tale om en lukket forening, som man kun kunne blive medlem af ved at blive stillet i forslag. Medlemskaren bestod i helt overvejende grad af personer

St. St. Blicher (1782-1848).

fra højere sociale lag. Også Dansesalonselskabet, der så dagens lys i 1847, havde en udpræget eksklusiv karakter.¹²⁴ Den oprindelige medlemskreds havde ellers en temmelig bred social sammensætning. Selskabet havde til formål at arrangere danseaftener i pavillonen i Asmild Klosterskov, og de første love fra 20. maj 1847 indeholder paragraffer om hvem, der kunne deltage i selskabets aktiviteter og på hvilke vilkår. Det fremgår bl.a., at håndværkssvende ikke kunne optages som medlemmer, og at tjenestepiger totalt var forment adgang til ballerne. Blandt katedralskolens disciple måtte kun elever fra øverste klasse deltage – og kun mod at betale entré. De måtte heller ikke medtage damer. Disciplene havde hermed de samme rettigheder som »de rejsende medlemmer«. Derimod havde de »ordinære medlemmer« gratis adgang til ballerne, og de kunne medtage så mange damer, de måtte ønske – »ligesom og enkelte ukonfirmerede børn af hin familie, men kun pigebørn må deltage i dansen«. De »ordinære medlemmer« var forpligtet til at have bopæl inden for en radius af 1 mil fra Viborg. Man kunne kun blive medlem ved afstemning, og mindst 2/3 af de voterende skulle svare ja. Derimod indeholder lovene ikke egentlige ordensregler, da selskabet »formentlig bestandig vil komme til at bestå ... af dannede mennesker«. Skulle imidlertid noget medlem ved usømmelig og upassende opførsel i det hele virke forstyrrende på selskabets øjemed, kunne en mulkt eller evt. eksklusion komme på tale.

Dansesalonselskabet flyttede i 1867 fra Asmild til en nyopført salon på Borgvold. Selskabets vedtægter undergik den første ændring i 1851 – det år, hvor 9. infanteribataljon vendte hjem fra treårskrigen og blev fejret med stor festivitas.¹²⁵ Det blev da besluttet, at officerer og underofficerer kunne få lov til at deltage i selskabets aktiviteter som »rejsende medlemmer«, og det samme gjaldt for de menige soldater – men kun de soldater, der ikke var håndværkssvende!

Viborg Dramatiske Selskab.

Under en demokratisk samfundsorden
1850-1940

Kort over Viborg 1858, gengivet efter Trap, Danmark. Byens første industrivirksomheder – de to dampbrænderier, gasværket og Tugt- og Manufakturhuset – ligger ved Søndersej.

- a. Dampbrænderi
- b. Søndre dampbrænderi
- c. Cathedralskole
- d. Borgervold
- e. Brænderi
- f. Dampbrænderi
- g. Rindbrænderi
- h. Strømfabrikation
- i. Hospital
- k. Løve Værk
- l. Føttestue
- m. Amtsskole
- n. Telegrafstation
- o. Gasværk
- p. Stenbrænderi
- q. Tugt- og Manufakturhuset

Viborg 1850-1940

af Henning Ringgaard Lauridsen

De nye tider

Den unge vejingeniør Enrico Dalgas lejede i 1854 et beskedent værelse hos skomager Berg i Sct. Mogens Gade 10. Dalgas havde et gemytligt forhold til sin vært, skønt det irriterede ham lidt, at skomageren havde det med at forsyne sig vel rigeligt fra ingeniørens cigarkasse.¹ Til gengæld havde han stort udbytte af naboskabet. I nr. 8 boede Georg Morville, med hvem han jævnligt drøftede plantning af skov på heden. Morville var netop gået i gang med at tilplante et hedeareal ved Margrethelund vest for Viborg, og mødet mellem de to personligheder i 1854 lagde kimen til dannelsen af Hedeselskabet nogle år senere.

Dalgas' ophold i Viborg skyldtes ellers, at han havde ansvaret for at anlægge den nye landevej – chausséen – mellem Randers og Ringkøbing, og vejbyggeriet, som omfattede en dæmning over Viborg sø, indvarslede en ny tid. Snart efter

Viborg 1859, set fra Borgvold. Oliemaleri af N. G. Rademacher. Den nye landevej fra Randers skal tydeligvis fremhæves. Hvor anlægget breder sig i dag, høstes høet. Jorden tilhørte Brænderigården, som med brænderifløjten og avlsbygningerne (t.v.) ligger centralt i billedet. Lidt oven for Brænderigården, tæt ved vejen op i byen ligger Viborgs første villa. Viborg Stiftsmuseum.

Viborgs banegård fra 1863 til 1896 lå ved Søndersø, på arealet nedenfor, hvor Søndersøparkens festsal ligger. Sporene løb langs søbredden og det gamle banelegeme tjener i dag som vandresti.

blev jernbanen det helt store samtaleemne, men også telegrafene havde folks bevågenhed, hvilket igen havde noget med tiden at gøre. Ja, faktisk var der en del forvirring omkring netop dette begreb i disse år, hvor Viborg fik helt nye forbindelseslinier til den omkringliggende verden.

I de gamle dage havde folk i byen troligt stillet deres lommeur efter byens ur på domkirkens søndre tårn. Tårnuret justerede klokken efter at solen stod stik syd kl. 12 middag. Men i 1857 fik Viborg så telegraf. Stationen annoncerede åbningstiderne i avisen, men tilføjede i notitsen: »Tiden regnes efter stationens ur«. Det sidste voldte problemer, idet telegraftid var en anden tid end den lokale tid. Telegrafene betjente sig af elektromagnetiske signaler, der bevægede sig med lysets hastighed, hvilket for menigmand var svært at forstå. F.eks. viste det sig, at man i Viborg modtog signalet fra København 12 minutter og 39 sekunder før det var afsendt, altså ifølge den lokale tid, hvilket naturligvis skyldtes tidsforskellen mellem de to byer. Det betød også, at arbejdstiden i de forskellige byer begyndte på forskellige tidspunkter, så først 12 minutter efter at telegrafene i København var bemandede, dukkede personalet i Viborg op, – altså hvis de fulgte lokal tid. Telegrafvæsenet havde derfor klogelig synkroniseret efter københavnske tid.

Men viborgenserne skulle få det værre endnu, idet postvæsenet nu også indførte deres egen tid. Ifølge byens postmester ville posthusets ur blive stillet efter telegrafuret, men 10 minutter bagefter dette. Det affødte et harmdirrende læserbrev i avisen, hvor en borger brokkede sig over, at diligen- cen afgik flere minutter før tiden efter byens ur. Man valgte da i Viborg i 1861 at lade byens ur følge posttiden, men da jernbanen kom i 1863 og medbragte sin egen tid, der var 10 minutter forud for byens tid, gik man i marts 1865 over til jernbanetid for i november 1865 at vælge telegraftid! Klokkeren havde travlt i de år. Orden i anarkiet kom i 1866, hvor posttid, jernbanetid og telegraftid blev synkroniseret efter københavnsk tid.²

Trods en forvirret tid var der tilsyneladende meget at glæde sig over i Viborg. Vej- og jernbanebyggeri skabte fremgang og landbruget oplevede stigende priser, hvilket gav- nede byens næringsdrivende. Politisk og mentalt var folke- stemningen endnu påvirket af ånden fra treårskrigen 1848-1850. Da soldaterne var vendt hjem fra krigen blev de fejret med æresport og festligheder, og i årene herefter kom fædre- landskærligheden især til udtryk på nationale mindedage og kongelige fødselsdage.

To besøg af den folkekære Frederik VII holdt stemningen oppe. Det første var i sommeren 1852. Kongen og grevinde Danner ankom fra Skive ud på aftenen den 24. juni og blev modtaget af klokkeringning og kanonskud, karetten blev eskorteret af ridende bønder med Dannebrogsgfaner og ved byens port overrakte unge piger blomster, hvorefter karetten rullede under en række æresporte ind gennem overfyldte gader. Byen stod på den anden ende i fire dage med koncer- ter, taler, kur, bal og diner, udflugt til Hald, fakkeltog og hyl- destsange. I 1861 kom parret igen og blev det meste af en uge. Denne gang havde borgerne rejst fem dannebrogsg- smykkede æresporte og viborgenserne hang ud af vinduer- ne, hvorfra de kastede blomster ned over æresgæsterne. Både Borgvold og Museet blev grundig inspiceret af kongen, inden han drog til Hjarbæk og herfra med dampskibet »Aal- borg« sejlede til Løgstør for at »bivaane kanalens åbning med sin allerhøjeste nærværelse«.³

Men feststemningen i den lille provinsby sluttede brat. En ny krig om Slesvig brød ud. Den 5. februar 1864 trak de dan- ske soldater sig tilbage fra Dannevirke, 18. april 1864 faldt Dybbøl stillingen og 26. april blev Viborg besat af preussiske tropper, dagen efter at trætte og udasede danske soldater

Mindesten ved landevejen øst for Ravnstrup med indskriften »Denne sten er sat til et minde om, at kong Frederik VII og gemalinde den 11. juli 1861 drog her forbi og veltilfreds«. Overleveringen vil vide, at kongen her steg af vognen, lettede blæren og fælte sig »veltilfreds«. Stenen kaldes derfor Tissestenen.

havde forladt byen. Fjenden forblev med skiftende troppestyrker i det meste af Jylland indtil efteråret, og tabet af Sønderjylland kom til at præge det politiske klima i Danmark i mange år.

Perioden fra 1864 til 1914 blev ikke desto mindre en tid med store forandringer. Landbruget var fortsat i perioden det vigtigste erhverv, men mekaniseringen gjorde det muligt eller nødvendigt for mange at flytte ind til byerne for at finde arbejde her. Dynamikken lå i den frembrydende industri, og der opstod en ny arbejdsdeling mellem land og by. Socialt og politisk satte nye samfundsgrupper dagsordenen. De gamle magthavere forsøgte længe at holde på deres privilegier, men ud af den grå almue voksede der stadig mere selvbevidste bønder, håndværkere og arbejdere, som organiserede sig i demokratiske foreninger for herigennem at påvirke den politiske og økonomiske udvikling i samfundet. Derved skabte de mange af de institutioner, som grundlaget for det samfund, vi kender i dag. Viborgs rolle i disse begivenhedsrige år vil fremgå af de følgende kapitler.

»Jødernes Badstue«, Sct. Ibs Gade 45, med have, udhus og afstand til naboer omkring 1910. Huset ligger her endnu. I dag er bindingsværket afdækket og huset klemt af nyere bygninger.

Viborg set fra øst 1871. Vest for byen anes den store vindmølle. I forgrunden ligger brohuset t.v., mens byens første rigtige badeanstalt fra 1852 ligger på den anden side af vejen. Herrerne kunne købe badebilletter i Brohuset, fra 1857 gjaldt det også damer nogle formiddage om ugen. I 1881 fik de deres egen badeafdeling.

Viborgs byplan 1850-1940

Viborg voksede ikke meget i fysisk udstrækning før 1900, hvorefter huse og gader i de næste årtier krøb længere og længere mod vest, syd og nord.

Som det ses på kortet side 128 lå næsten alle byens gårde og huse i 1858 inden for den gamle afgrænsning, som var bestemt af det middelalderlige gadenet. Kun godt en håndfuld huse, alle med bagbygninger og rummelige haver, lå langs Skottenborg, dog rakte bebyggelsen så langt mod vest, at Grønnegade var anlagt. Det skyldtes også, at amtet i 1854 byggede det nye sygehus her i byens fjerne udkant. Ved Sct. Mathias Port lå de første huse ved den nye landevej, men ellers var det kun kirkegården, som havde krævet en bid af bymarken. Inde i byen så man endnu i mange gader store slip mellem husene; både Sct. Ibs Gade, Sct. Nikolai Gade og Rosenstræde forekom meget landlige, og et stort areal langs

Reberbanens vestside var ganske enkelt byens grusgrav. Rebslagerne kunne derfor brede sig med deres reberbaner både i Sct. Nicolai Gade og langs Skottenborg. Mod vest ad Kirkebækvejen lå byens store vindmølle.⁴

I 1875 havde bygrænsen rykket sig en smule, men det skyldtes næsten udelukkende, at Viborg havde fået en garnisonsplads med eksercerhus og depotgård lige syd for kirkegården. Rødevej var nu ført igennem fra Skottenborg til Skivevej, og i nordbyen begyndte Brostrøms Planteskole at brede sig uden for Sct. Mogens Port. Ellers skete væksten inde i byen, hvor især institutionerne optog mere plads. Foruden garnisonen var det jernbanestationen ved Sønderø og det nye Råd-, Ting- og Arresthus ved Stænderpladsen.⁵ Byen blev også smukkere i de år; foruden to lidt ældre anlæg, »Tausens Minde« og et haveanlæg nord for bispegården havde slotsgartner T. Rothe udvidet Borgvold-anlægget, efter at tre velhavende borgere havde købt Kildetoften og skænket det til byen. På spidsen ud mod Nørresø lå Salonen, som Dansesalonselskabet i 1867 lod opføre efter arkitekt Julius Tholles tegninger.

Samme Tholle havde også sammen med arkitekt V. Th. Walther tegnet det nye Råd-, Ting- og Arresthus i italiensk renæssance, og han var arkitekt på de militære bygninger. Det byggeri, som optog viborgenserne mest i disse år, var dog den radikale ombygning af domkirken. Kirken var efterhånden i en elendig forfatning og efter grundige undersøgelser i 1857 kom kunsthistorikeren N. L. Høyen og arkitekten N. S. Nebelong med forslag om at nedbryde det meste af domkirken og derefter opføre den i en skikkelse, der lå tæt på den oprindelige romanske katedral. En del af kirkens indre, højkirkens mure og de underste dele af apsis samt Sct. Kjelds og Sct. Annas kapeller skulle dog bevares. Det lykkedes at vinde myndighederne for planen, og arkitekt Julius Tholle blev udpeget til at lede arbejdet.

I foråret 1864 gik håndværkerne i gang med at nedbryde og genopbygge koret. Under arbejdet var der kritiske røster fremme omkring det betænkelige i at rive ned og bygge nyt, bl.a. fra brygger J. C. Jacobsens side, men kritikerne talte for døde øren. Resultatet blev, at stort set hele kirken blev nedbrudt og arkitekterne opgav også at bevare de to små kapeller. Det enorme byggearbejde varede helt frem til 1876. I efteråret 1871 døde Nebelong og Tholle; på det tidspunkt stod kirkens ydre færdigt, og det blev arkitekt H. B. Storck, der udformede katedralens indre.⁶

Sydssiden af domkirken under nedrivningen. Endnu står syddøren flankeret af to søjler, et stiltræk som blev kopieret i flere landsbykirker i stiftet. Det skamferede murværk fortæller historien om en bygning, der var påbegyndt opført i granitstenskvadrer, men færdigbygget i røde munkesten.

Den nye domkirke blev en kopi af det, samtiden mente var en romansk kirke. Materialet var ren granit, skønt tegl også indgik som byggemateriale i den oprindelige domkirke, som bisp Eskil påbegyndte omkring 1130. Det mest beklagelige ved det ambitiøse genopbygningsarbejde var, at det afskrællede domkirken dens historie. Alle de tidstypiske stiltræk, som ombygninger og tilbygninger gennem århundreder havde givet den, forsvandt med den radikale løsning. Men Viborg domkirke blev trods det meget berømmet ud over landet, og det skyldtes både den nationale bestræbelse efter krigsnederlaget i 1864 mod at genskabe nationale mindesmærker, men især kirkens udsmykning, som kunstneren Joakim Skovgaard og hans folk udførte i årene 1900 til 1913. Skovgaards vældige billedbog af bibelske motiver på kirkerummets store flader blev kendt af børn som voksne i det ganske land.

Bykortet fra 1900 over Viborg viser vækst mod vest og syd. På Skottenborg, helt ude ved Overdammen havde amtet i 1882 opført Arbejdsanstalten, mens vandtårnet umiddelbart syd herfor vidnede om, at byen lige havde fået offentligt vandværk. Det lå ved Nørresø. Et boligkvarter groede frem mellem Grønnegade og den nyanlagte Boyesgade. Størst byggeaktivitet foregik dog i kvarteret omkring den

Viborgs første vandtårn på Skottenborg under opførelse i 1899. Det smukke tårn lå, hvor SID har kontorer i dag.

nye banegård, som i 1896 var blevet flyttet til dens nuværende plads. Den brede Jernbanegade fik efterhånden et sammenhængende etagebyggeri, ejendommene blev opført i historiske stilarter med karnapper og tårne og pyntelige facadeudsmykninger. I området mellem Jernbanegade, Dumpen og Toldbodgade etablerede den nye tids virksomheder sig: svineslagteri, fabrikker, telegraf- og telefonstation, fra 1907 elektricitetsværk og, lidt længere mod syd ved Århusvej, det nye gasværk. At Viborg Amts- og Bysygehus fra 1889 derved kom til at ligge mellem jernbanen, svineslagteriet og gasværket må siges at være en uheldig mangel på planlægning. Til gengæld gav rømningen af den gamle jernbanestation og gasværket ved Søndersø albuerum for sindssygehospitalets udvidelse med Hack Kampmanns karakteristiske røde bygninger langs søbredden.

En betydelig befolkningstilvækst efter 1900 fik byen til at vokse både i udstrækning og højde, forstået således, at de fleste lave borgerhuse i byens hovedgader blev revet ned og

De fleste lave gamle købstadshuse i byens nye hovedstrøg var revet ned, da fotografen omkring 1914 indfangede børnene, der enten gik bud med hatteæske eller skulle i butikken for at købe chokolade. Sct. Mathias Gade er blevet kloakeret. Bygningen bagerst i knækket var posthus indtil 1917. En enkel gaslygte anbragt skråt over for biografen skal sikre, at aftengæster kan orientere sig.

Jernbanegade o. 1900. Den lige gade var stort anlagt med allétræer og fik fornemme bygninger i flere etager. En mand skovler lidt hestepærer på trillebøren. Trafikken er endnu begrænset i det nye kvarter.

erstattet af grundmurede etageejendomme. Nye villaer skød op i brokvarteret mellem Holstebrovej (Vesterbrogade) og Skottenborg/Jegstrupvej. Kroghs Tobaksfabrikker etablerede sig i Gothersgade i 1914, og på det tidspunkt var alle gaderne ind mod Grønnegade og Gravene ved at være bebygget med gadehuse og etageejendomme. Mod vest var der et åbent stykke ud til Fredensgade og Slesvigsgade. På sydsiden af Holstebrovej ned mod Jyllandsgade byggede håndværkere både villaer og etageboliger. En lille klynge husedykkede også op ved Middagshøjvej på sydsiden af jernbanen⁷, men det var for de fleste viborgensere meget langt ude.

En håndfuld lokale arkitekter kom til at sætte deres markante præg på det bybillede, som tonede frem i de første årtier af århundredet. Tydeligst kan man følge arkitekt Søren Vig-Nielsen, der kom til byen i 1904 og fik et næsten 60-årigt virke. I Sct. Mathias Gade tegnede han fornemme bygninger

Villa Tatoi blev tegnet af arkitekt Cl. Aug. Wiinholt, der også var arkitekt på Viborg Tekniske Skole i Reberbanen fra 1894. Tatio i Ll. Sct. Pederstræde blev bygget højt på bakken med udsigt over søerne i 1893. Navnet relaterer til det græske kongepalads ved Athen.

som Folkebladets hus, West-end, Den Danske Bank og Generalkommandoen. Andre markante bygningsværker er Viborg Teater, brandstationen i Ll. Sct. Hans Gade, El-værket i Sparregade, KFUM på Trekonervej, Søndermarkens skole, KFUK og Hans Tausens Hus i Boyesgade, og Ibsgården i Sct. Ibs Gade. Han leverede også tegninger til en lang række private villaer. Hans arkitektur var som det lå i tiden stærkt præget af historicismen og fuld af referencer til historiske stilarter.

To af Vig-Nielsens samtidige, Valdemar Cortsen og Aage Paludan, kom især til at præge boligbyggeriet. Cortsen flyttede fra byen i 1922, men har efterladt bl.a. Rosenstræde 14-16, Nytorv 2 og Sct. Mathias Gade 50. Paludan var som mange af sine samtidige påvirket af jugend og Bedre Byggeskik, hvilket tydeligt ses på de fine villaer på Volden og boligkarreén Skansen ved Sct. Mogensport samt på de mange huse, han fik opført i Fredensgade.

Arkitekt Jens Madsen, der i mange år arbejdede på Vig-Nielsens tegnestue, var også påvirket af Bedre Byggeskik. Han lod bl.a. bygge en række villaer i Kildevejskvarteret,

Generalkommando-bygningen blev opført i 1914, set fra gårdsiden. Arkitekt var Søren Vig-Nielsen. Generalen residerede i midteretagen, på det lille torv foran dukkede regimentsmusikken op én gang om dagen. Næsten skjult t.h. fandtes et brevduetårn, hvorved generalstaben pr. brevdue kunne holde kontakt til omverdenen. Nogle af arkitekt Vig-Nielsen markante bygninger har svungne gavle og frontispicer, mens andre er udstyret med takkede gavle i gotisk stil; begge stiltræk peger på en inspiration fra Viborgs historiske bygninger. Arkitekten var i øvrigt frygtet af samtidens håndværkere for sine ubetingede krav om kvalitet.

opførte rækkehusene i Sct. Nicolai Gade og tegnede Håndværkerstiftelsens bygning på Sct. Laurentiivej. I 1930'ernes slutning brød han nye veje, idet han sammen med sønnen Fritz Madsen tegnede ejendommen på Sct. Ibs Gade og Sct. Villads Stræde samt Privatbankens bygning ved Sct. Mathias Port i funktionalistisk stil. I 1940 fortsatte de med opførelsen af Broparken på Vesterbrogade.

I 1920'erne var Viborg vokset mod nord, især efter at Viborg Katedralskole flyttede ud på Aalborgvej i 1926. Brostrøms Planteskole dækkede ganske vist store arealer mellem Skivevej og Aalborgvej, men området langs Nørremøllevej og ned mod Nørresø var nok så attraktive for folk, der ville opføre småhuse og villaer. I 1930'erne fortsatte husbyggeriet ud ad Nørremøllevej med de første gader i Gudekvarteret. Mod nordvest blev kasernearealet langsomt indkapslet med fortrinsvis villaer omkring Spidstøften og i »trækvarteret« vest for Overdamsvej. Nørresø var for længst blevet en tumleplads i fritiden med både en militær og to civile bade-

Kort over Viborg 1928. Byens vækst mod nord og vest er begyndt.

Volden 2. Den smukke villa i »skønvirke« stil blev tegnet af bygmester Aage Paludan i 1915. Der blev kælet for detaljerne, inklusiv havelågen, som her er skjult bag bevoksningen. Foto: Hans Langballe.

anstalter, den nyeste opført på Kærvænget i 1940 efter tegning af Jens Madsen.

Det sønære – søudsigten – var for længst blevet tillokken- de for boligejere. Ønsket lå måske allerede hos overretspro- kurator C. Neckelmann, da han i 1855 opførte byens første villa på skråningen ovenfor Brænderigården. Også fra den fornemme villa »Tatoi« i Ll. Sct. Peder Stræde var der vid udsigt ved opførelsen i 1893. De landskabsagtige pragtvilla- er ved Sønæs fra begyndelsen af 1900-årene var kun for vel- beslåede borgere, mens der blandt de attraktive huse med søudsigt langs Skovbrynet og Sønder Allé også var plads for mellemindkomster. Husene længere ud ad Århusvej og kvarteret omkring Søndermarkens skole ved Koldingvej be- stod af mellemkrigstidens gedigne muremsterhuse i mursten og tegltag og enkle i udsmykning.

Villabyggeriet, som tog fart omkring Første Verdenskrig, markerede et brud, idet borgerne dermed flyttede fra deres arbejdsplads inde i byen ud til deres privatliv med have og udsigt. Og de nye villakvarterer på byens gamle tofter og marker skabte en villavejskultur med klippede hække, blomsterhaver og velpassede græsplæner.⁸

Kommunikation og transport 1850-1940

af Bente Jensen

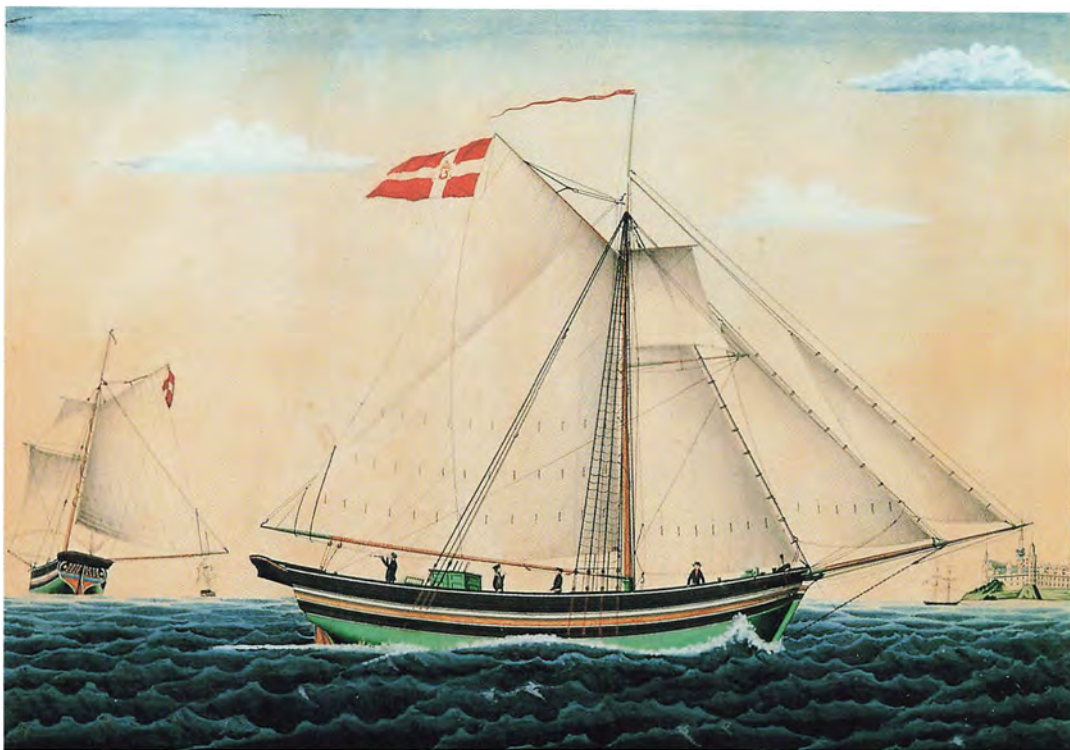
I det nye samfund, som tog form i perioden 1850 til 1940, spillede en udbygning af infrastrukturen en særdeles vigtig rolle. Veje, havne og jernbaner var nødvendige for en hurtig transport af varer og mennesker. Post, telegraf og telefon sikrede en hurtig kommunikation over store afstande, og i de enkelte lokalsamfund blev en effektiv forsyning af vand, gas og elektricitet afgørende for virksomhedernes og borgernes trivsel.

Fremsynede borgere i Viborg ønskede naturligvis del i de teknologiske fremskridt. Diskussionerne kom i hvert enkelt projekt til at gå på, hvem der skulle betale og hvor meget, om det skulle være privatmænd og erhvervslivet, amtsråd, kommunerne eller staten. Og alle parter gav deres besyv med, når havneplaner, postruter, etablering af telegraflinjer, jernbanelinjer og deres beliggenhed skulle realiseres.

Hjarbæk Havn

Viborg har haft en vedvarende drøm om at blive til en havneby gennem anlægget af en havn i Hjarbæk. Besejlingen af den vestlige Limfjord havde imidlertid været vanskelig på grund af sandbanker ved Løgstør grunde, men i 1825 lysnede det. En storm fra vest brød igennem Aggertangen, og i de kommende år uddybede stormfloder kanalen så meget, at skibe kunne passere vestfra. I 1836 blev de første planer om et havneanlæg i Hjarbæk fremlagt, og en havnekomité søgte byrådet om penge til at bygge en lade- og udskibningsbro. Der blev anlagt en ny landevej fra Viborg til Hjarbæk i 1845, og året efter blev der afholdt en borgerforsamling for at afgøre, om Viborg skulle foranstalte anlægget af en egentlig ladeplads. Det besluttede man, og ladningsbroen ved ladepladsen blev sat i licitation, og den stod efter vanskeligheder med både økonomi, planer og arbejdsledelse færdig til brug efter tre års arbejde i 1851.¹ Desuden blev der oprettet toldsted med fast toldbetjent ved Hjarbæk Havn.

Gennemsejlingen ved Agger betød, at det blev muligt at besejle Hjarbæk med større skibe. Det benyttede f.eks. Lars

Den lille jagt på 46 tons, Anna Kristine Elisabet af Løgstør, lå i fast rutefart mellem Hjarbæk og København i 1850'erne. Typisk sejlede skibet med uld til hovedstaden og bragte stykgods retur. Jagten er tegnet af J. Klysner fra Kvøls, der havde udmærkede evner som tegner. Desværre misbrugte han dem til at tegne falske pengesedler, hvilket han så måtte bøde for.

Peter Sørensen fra Hjarbæk sig af, da han i foråret 1852 bekendtgjorde, at han agtede regelmæssigt at besejle rute Aalborg–Hjarbæk–Skive. Anlæggelsen af Frederik VII's Kanal ved Løgstør med åbning af kanalen i juni 1861 lettede i væsentlig grad sejladsen mod øst, idet skibene herved kunne sejle uden om sandbankerne ved Løgstør.

I foråret 1858 begyndte dampskibet Limfjorden at gå i fast rutefart mellem Aalborg, Korsør, Hjarbæk og Skive. I forbindelse med denne fart blev der indsat en fjedervogn til befordring af passagerer mellem Viborg og Hjarbæk. Antallet af skibe, der havde hjemme i Hjarbæk, blev yderligere forøget, i 1852 var hjemskrevet fire fartøjer i Viborg, i 1862 var tallet steget til ni. Viborg Gasværk, der blev anlagt i 1858-1859, fik f.eks. leveret sine kul med skib til Hjarbæk.

Jernbanens ankomst til Viborg stoppede i første omgang en yderligere udvidelse af havnen. Ganske vist indgik Hjarbæk i flere af de første forslag til linjeføring, der blev lagt frem. I

Hjarbæk Havn 1907, hvor aktiviteten var begrænset. I havnebassinet ligger flere Limfjordssjægte og – med de høje master – to jagter, der enten blev benyttet til fragt eller som fiskekvaser til transport af levende fisk. Den hvide bygning i baggrunden er den nedlagte toldbygning, som i nogle få år var indrettet til højskole, hvorefter den blev gæstgiveri. Højskolen flyttede til Skals.

jernbaneloven af 1861 blev der åbnet for anlæg af hestetrukne havnebaner fra hovedbanen til havnene i de købstæder, der havde en sådan.² Viborg Byråd forsøgte derfor i 1861 at få en bane fra Viborg til Hjarbæk, men det mislykkedes. Derefter blev det forsøgt at knytte en bane fra Ravnstrup på Viborg-Skivebanen til Hjarbæk. Andragendet blev syltet af indenrigsministeren, og byrådet lod selv foranstalte et overslag over prisen. Anlægget ville koste 120.000 kr., og det var for kostbart for både ministerium og byråd.³ Antallet af skibe gik herefter hastigt tilbage. Viborg Kommune, der havde ejet havnen, overlod den til Hjarbæks beboere til fællesej som bådehavn i 1874, da var toldstedet allerede nedlagt. Havnen forfaldt. I 1890'erne søgte beboerne derfor statens støtte til istandsættelse og en udbedring af bundforholdene. Forbedringer skete, men ikke med andre ambitioner end at sikre forholdene for de lokale fiskerbåde og småfartøjer.⁴

Planerne om en større havn i Hjarbæk kom ikke til ende hermed. I 1914-1919 drøftede man anlæggelsen af en moderne trafikhavn, men planerne blev skrinlagt på grund af den ringe økonomiske situation omkring Første Verdenskrig,

selvom de var nået at blive godkendt af staten. Forinden var der bl.a. udført pejlinger på foranledning af byrådet til udgravning af flere sejrender. I 1920'erne blev havnen forbedret, så den kunne besejles af mindre fragtskibe. Samtidig blev virksomheder i Viborg interesserede i at bruge havnen til bl.a. transport af kunstgødning, kartofler, trælast og byggematerialer. Besejlingen af havnen steg, og det fik et byrådsudvalg til i årene 1935-1938 at udarbejde nye havneplaner. Byrådet sendte projektet til ministeriet for offentlige arbejder og vandbygningsdirektoratet til godkendelse og optog forhandlinger med socialministeriet for at få det godkendt som beskæftigelsesarbejde med tilskud. Udbruddet af Anden Verdenskrig stillede imidlertid alle planer i bero.⁵

Jernbanen

Jernbanen kom til Viborg i 1863 efter næsten 20 år med national og lokal diskussion af, hvordan jernbanerne skulle finansieres og gennem hvilke egne, de skulle føres. I 1834 var den danske konge blevet præsenteret for et jernbaneprojekt i hertugdømmerne, og der blev nedsat en kommission til at vurdere behovet for en bane mellem Kiel og Altona. Og i 1844 efter ti år med diskussioner om statens rolle i jernbanedriften og statslige undersøgelser i terrænet kunne den første bane, Ostseebahn, så åbne.

Stænderforsamlingen i Viborg beskæftigede sig i 1840 med jernbaneanlæg, men banernes realisering blev udsat. En af grundene var, at staten ikke havde afgjort, om anlæggene skulle finansieres af private, af kommunerne eller staten. Spørgsmålet var også, hvilken retning banerne skulle have i Jylland. I de første planer satsede man på en bane langs Jyllands højderyg. I disse planer stod Viborg centralt som station med en yderligere udbygning af Hjarbæk Havn, så der blev forbindelse til Limfjorden. De øvrige jyske byer skulle forbindes med hovedbanen gennem stikbaner til f.eks. Århus. Kravet om en jernbane kom i 1846 fra Viborg Amts Landøkonomiske Forening, der så jernbanen som et middel til at få transporteret studene til opkøberne i Slesvig og Holsten på en billigere og hurtigere måde. Hidtil var de blevet drevet af landevejen. Foreningen sendte derfor et andragende til Stænderforsamlingen om at tage sagen på dagsordenen.⁶ På forsamlingens næste ordinære møde i 1847 kom emnet op, og der blev foreslået en bane fra Rendsborg over Flensborg til Limfjorden.

Efter Treårskrigen satsede man ikke på Tyskland, men i stedet på England, der havde ophævet importforbuddet af kvæg. Og i 1850 fremlagde postembedsmanden Klee og naturvidenskabsmanden Poulsen et forslag om et tværbane, der gik gennem Århus til Viborg for at ende i Hjarbæk. Det var nationalliberal politik at styrke forbindelsen til England med tværbaner og en havn på Jyllands vestkyst, mens en jysk længdebane mod Tyskland skulle udskydes.⁷

Argumenterne for midt- og vestvendte baner i Jylland var lave anlægsomkostninger og et ønske om at udvikle og hjælpe egne, som endnu ikke var forbundet med trafikårer. Herefter kom i 1853 en østbaneløsning, der placerede Viborg på en tværbane fra Århus med endestation i Skive. Hermed var Hjarbæks rolle som station ved Limfjorden udspillet. Tværbanen var billigere end en længdebane, og Danmark skulle derefter knyttes sammen pr. skib fra Århus over Korsør. Enden på sagen blev efter mere diskussion en længdebane med østlig linjeføring, der placerede Viborg på tværbanen og ikke som håbet som hovedstation på linjen.

Strækningen mellem Langå og Viborg skulle efter kontrakten mellem staten og det engelske konsortium, som varetog jernbanebyggeriet, åbnes senest den 1. juli 1863. Fristen blev næsten overholdt. Fra regeringen mødte Orla Lehman til festlighederne i Viborg den 20. juli og blev hyldet be- hørigt. Bagefter var der festlig diner i Klubben. Ved festens

Viborgs første banegård ved Søndersø. Personalet og hesten, der skulle rangere og trække drejeskiven med lokomotivet rundt, er opstillet på stationens østside. Ca. 1890.

slutning blev gæsterne indbudt til en tur med toget til Langå. Det blev en imponerende udflugt med 300 deltagere.⁸ Dagen efter blev banen åbnet for offentlig trafik. Og endnu nogle dage senere fejrede de forretningsdrivende i Randers og Viborg jernbaneforbindelsen med en stor fest i Randers med musik, taler og optog. Noget af den første godstransport bestod i øvrigt af tilhugne granitsten til restaureringen af Viborg domkirke.⁹ Også Viborg Gasværk gik hurtigt over til at få transporteret kul pr. jernbane i stedet som før via Hjarbæk Havn.

Da krigen udbrød i 1864, vakte det irritation i Viborg, at jernbanen blev standset. Man så ingen grund til, at staten skulle hæmme samfærdsel i de dele af landet, som ikke var besat. Få dage senere blev det beordret, at togene skulle sættes til disposition til troppetransporter. Alt togmateriel fra Viborg, Århus og Randers blev samlet, og fem døgn heftig troppetransport af hæren fra Langå til Skive startede 11. april 1864. Man troede, at fjenden var lige i hælene på transporterne, så der blev kørt uafbrudt, dag og nat.

Den 26. april blev der i Viborg indkvarteret 4.500 prøjser.¹⁰ Den 7. maj forlød det, at prøjsiske ingeniører havde brændt, hvad der kunne brændes og ødelagt stensætningen i Hjarbæk Havn – angiveligt for at sikre sig, at der ikke blev landsat danske tropper. Der blev ligeledes udført sabotage mod selve jernbaneanlægget. Da det blev almindelige tilstande igen, blev togdriften genoptaget. Og jernbanen fik snart følgeskab af endnu flere baner.

Ålestrupbanen

Den næste jernbane, der forbandt Viborg med omverdenen, blev Ålestrupbanen. Strækningen var en del af banen mellem Viborg og Løgstør. Allerede i 1866 havde der været ideer fremme om at anlægge en bane mellem byerne. Det blev til en årelang kamp om linjeføringen, fordi Hobro og Viborg trak i hver sin retning. I 1875 blev der nedsat en komité på 11 medlemmer valgt af de kommuner, der var interesserede i baneanlægget. Man besluttede sig for at få anlagt en gaffelbane fra Løgstør til de to byer, men striden fortsatte i spørgsmålet om, hvor de to linjer skulle mødes. Valget faldt til slut på Ålestrup. Selv efter den vedtagelse kom der til at gå ti år, inden der blev fremsendt et forslag om en statsbane fra Hobro over Ålestrup og privatbane mellem Viborg og Ålestrup, begge til Løgstør.

Stationsforstander Niels Graae, der virkede i Viborg fra 1863 til 1868. Graae kom fra en stilling i det engelske firma Peto, Brassey & Bretts, som anlagde jernbanen.

Folkemængden afventer kronprins Frederiks besøg med toget den 9. maj 1895. Æresporten er rejst ved indkørslen til Ll. Sct. Mikkels Gade. Jernbanehotellet til venstre lå på hjørnet af Ll. Sct. Mikkels Gade og Sct. Jørgens Vej, dengang Jernbanegade. Kronprinsen rullede under stor festivitas gennem æresporten og op til Preislers Hotel i Sct. Mathias Gade, hvor kronprinsen boede under opholdet.

Efter yderligere tre år blev forslaget vedtaget i folketinget og Viborg Amtsråd fik koncessionen til anlæggelsen af banestrækningen mellem Viborg og Ålestrup. Amtsrådet krævede dog, at de implicerede kommuner lagde en skilling, og at staten ville forpagte banen. Begge dele gik igennem. Viborg Byråd var interesserede i banen og ville gerne give penge. Byrådet stillede dog betingelser for, hvordan linjen skulle forbindes med Viborg by. Rådet havde oprindelig ønsket en østlig linjeføring over Anderslevgård, Skals og Tostrup. Nu var rådet blevet bekymret over, om linjen ville berøre Sindsygehospitalets grund ved Søndersø og true institutionens placering i Viborg. Desuden ønskede man en vestlig linje, fordi det ville give mulighed for at gå tæt på Hjarbæk og få

den forbindelse med Limfjorden, som var glippet ved det første baneanlæg.¹¹

Strækningen Viborg-Ålestrup blev først taget i brug 14. september 1893. En måned efter Hobro-Løgstørbanen. Banen var dog kun blevet bygget færdig til gården Møgelkjær fire kilometer vest for Viborg. Herfra var der lagt midlertidige spor via Viborg-Skivebanen. Den endelige færdiggørelse var forsinket af diskussionen om flytningen af jernbanestationen i Viborg.

Køreplanen bestod af to daglige afgangene i hver sin retning, der siden blev udvidet til flere afgangene. I 1920'erne blev indført små letbyggede benzinmotorvogne, og i 1930'erne kom de første motorvogne. Allerede i 1930'erne var banen stærkt truet af nedlæggelse på grund af konkurrencen fra landevejstrafikken kombineret med et stærkt nedslidt spor. DSB besluttede dog at lade banen køre videre.¹²

Byens banegårde

Da placeringen af jernbanestationen blev drøftet i 1859 ønskede byrådet at få station og spor ført helt ind i byen. Stationen blev derfor anlagt i byens sydlige del tæt ved Sønder sø. Det viste sig imidlertid hurtigt, at stationen ikke kunne stå for den stigende belastning, som bl.a. Ålestrupbanen medførte. Endelig var stationen konstrueret som en rebroussementstation, hvor togene skulle vendes før videre fremfærd, hvilket gav ekstra arbejde og tabt rejsetid.

Regeringen var ikke villig til at give penge til flytningen. I 1891 fremsatte Ingerslev et forslag i Folketinget om stationens udvidelse. Gennem tre rigsdagssamlinger blev forslaget diskuteret, og først som del i et større jernbaneforlig i 1894, blev flytningen endelig vedtaget. Grunden til den langstrakte diskussion var Folketingets utilfredshed med, at regeringen ville udvide den gamle station i stedet for at flytte den.¹³

Resultatet blev, at banegården blev flyttet til sin nuværende plads. Det blev til et sted, som viborgenserne dengang opfattede som ingenmandsland. Hvor Jernbanegade blev lagt, endte markjordene – og den nye station fik plads på den bare mark tæt ved Langdammen. Området var vådt, og det gjorde byggeriet vanskeligt. Det stod først færdigt i 1896. De nye jernbanelinjer gennem Viborg betød, at der blev trængsel på den sydlige udkørsel, hvilket førte til anlæggelse af den høje dæmning ved Århusvejen.

Viborg-Herningbanen

Den jyske jernbanekommission fremførte i 1899 ønsket om en statsbane mellem Viborg og Herning. Forslaget blev vedtaget nogle år senere med den begrundelse, at Herning-Viborgbanen skulle være en kulturbane, dvs. et datidigt egnsudviklingsprojekt. Der var tale om en hedebane gennem et tyndt befolket og ringe opdyrket område. Statsbanerne var på forhånd klar over, at driften ikke ville blive rentabel. For at holde omkostningerne nede sparede man på indhegninger og kun to af holdepladserne blev udstyret med egentlig statsbanepersonel, herunder Karup. De øvrige stationer blev »konestationer«, dvs. de blev bestyret af baneformændenes koner til en løn, der svarede til 10% af stationens indtægt. Stationerne blev forbundet med telefonforbindelse ikke telegraf pga. personalets beskaffenhed.

Banen åbnede 25. juni 1906 med tre daglige tog i hver retning. Den blev hurtig en succes med en ret stor godstrafik, samtidig med at den fungerede som mergelbane ved hedeopdyrkningen. Derfor blev konerne efter få år erstattet af assistenter, og telegrafen afløste telefonen.

Allerede i den næste jernbanekommission i 1904 rejstes spørgsmålet, hvorvidt man kunne bruge automobildrift i stedet for tog. Konklusionen var, at biler var gode på almindelige dage, men de kunne ikke klare en spidsbelastning.

Ledvogteren har sænket bommene ved overgangen ved Skovbrynet og trafikanterne til Middagshøjvejkoarteret må vente på, at det et lille rangertog passerer. I baggrunden anes det nye gasværk på Århusvej.

Viborgs første hyrevogne har indtaget deres pladser foran den ny banegård. Viborg fik bogstavet T på nummerpladerne. Foto 1910 eller 1911.

Banen mellem Rødkjærsbro og Kjellerup, der indirekte fik betydning for Viborg, blev anlagt i 1912 med 60%, dvs. det højeste statstilskud og blev så i 1924 forlænget til Silkeborg. Hermed var det ikke slut.

Fårupbanen

Fårupbanen blev den sidste jernbane, der forbandt folk i Viborg med omverdenen. Privatbanen blev ført mellem Mariager over Fårup til Viborg. Den blev officielt åbnet 1. juli 1927. Fire dage forinden havde folk uden at betale fået lov til at prøve den nye strækning. Banepersonalet huskede senere, hvordan en mand var stået på toget, ladet træskoene stå på perronen og fuld af respekt havde entret det pæne nye tog. Så trods det, at jernbanen var blevet en vane for mange, omfattede andre den stadig med stor andægtighed.¹⁴

Allerede i 1905 havde lokale folk i Kvorning fremsendt en plan, og linjen var med i lovforslag først i 1907, inden den endelig blev vedtaget i 1917 og gennemført i 1927 med 50%

En ventende passager på Fårup Station. Banen gav sjældent overskud, om end der blev transporteret en del gods, især tørv, samt pap fra Bruunshåb Papfabrik.

statstilskud.¹⁵ Forinden havde diskussionen gået på linjeføringen, der også krævede opbakning fra Randers Byråd. For byrådet i Viborg var det vigtigt, at banen gik til Mariager med de havnemuligheder, som lå her.

Men der skulle altså gå næsten 22 år, inden strækningen åbnede og allerede ved indvielsesfesten blev der udtrykt betænkelighed for banens videre skæbne. Bortset fra det første år, da banen havde overskud, skrantede økonomien da også. Den oprindelige idé med, at banen skulle knytte Mariager Havn til Viborg, blev aldrig den store succes.

Post

Samtidig med, at vejene blev bedre, fik Viborg også bedre postforbindelser. Fra 1. maj 1845 blev der oprettet en ugentlig postgang mellem Århus og Viborg over Ans. Om sommeren blev posten befordret med ridende bud, om vinteren

Posten skal ud! I vinteren 1936-1937 måtte postbudene ty til hest og kane for at få posten bragt ud. De vinterklædte bude holder i posthusets gård i Sct. Mathias Gade 19.

med en dagvogn, der gennemrejste ruten. På samme tid fandtes en ugentlig brev- og pakkepost mellem Randers og Viborg. I 1835 var der oprettet postruter fra Randers over Viborg, Skive, Nykøbing til Thisted med en gang ugentlig brev- og pakkepost. Den sidste forbindelse blev udvidet i 1852 til to gange ugentlig, da der blev oprettet daglig brev- og pakkepost på den østjyske hovedrute. Forbindelsen til Randers havde været dårlig. Hidtil havde kørselstiden været fem timer, og mange valgte derfor at hente posten selv pr. stafet, det gik hurtigere. Efter Langåbanens åbning blev posten sendt med toget.¹⁶

I midten af 1850'erne gik der på ruten mellem Århus og Viborg over Ans en dagvogn to gange ugentlig, men i marts 1858 indsatte postvæsenet en lukket vogn, som medtog brev-, pakke- og personpost. Denne forbindelse bortfaldt, da jernbanen efter åbningen i 1863 også transportererede posten. Ved samme lejlighed åbnede en daglig postforbindelse i lukket vogn mellem Viborg og Holstebro og en to gange ugentlig forbindelse ved lukket vogn mellem Viborg og Hobro. Forbindelsen med Viborg og Thisted blev vedligeholdt med lukket vogn daglig over Skive og Nykøbing. 1. august 1867 oprettedes en tre gange ugentlig forbindelse mellem Viborg og Horsens over Silkeborg og Brædstrup, i 1875 skete en udvidelse til daglig forbindelse. I 1883 blev den forbindelse erstattet af en diligence mellem Rødkjærsbro, Kjellerup og Silkeborg.

Jernbanen betød som antydnet en ændring for postleveringen til Viborg. Da togene begyndte at køre mellem Viborg og Skive i efteråret 1864, blev landevejsruten straks nedlagt mellem disse to byer samt mellem Viborg og Hobro. Fra 1. oktober 1863 havde post- og telegrafvæsenet indgået en aftale om transport af den jyske post med jernbane efter forhandlinger med Det danske Jernbaneselskab, som var privat. I Viborg betød det, at der efter 1863 blev oprettet befordring mellem posthuset og banegården i en enspændervogn.¹⁷

I selve Viborg var udbringningsniveauet højt. Der blev indført husstandsdeling i 1850, fra 1863 to gange om dagen, og i 1885 toppede servicen med 6 udbringninger på hverdagene, to om søndagen. I 1886 var posten også presset af privat konkurrence, idet en K. Mathisen havde oprettet en postservice for pakker og breve med egne frimærker og 12 gule postkasser. Portoprisen var lavere end statens. I 1890 blev forretningen dog opkøbt af postvæsenet. Borgerne for-

Et udvalg af Viborg private byposts frimærker.

Landpostbud Christiansen, der havde sin daglige rute Viborg-Bruunshåb-Vinkel. Ca. 1900.

ventede det høje antal udbringninger, og det var hyppigt stof i avisen, når posten udeblev eller der var uregelmæssigheder. Niveaulet var derimod lavt på landet, hvor der først blev husstandsomdelt fra 1894. I 1926 indkøbte postvæsenet to biler til afløsning af hestetrukne hestetransport.¹⁸

Fra 1813 til 1851 lå postgården i Viborg i Sct. Mogens Gade 35. Herfra flyttede den til Sct. Mathias Gade 52, men forholdene var langt fra ideelle, og allerede i 1889 havde der været diskussion om bygning af et nyt posthus, men det endte med, at man nøjedes med en ombygning. Det nuværende postkontor i Sct. Mathias Gade blev opført efter tegninger af kongelig bygningsinspektør Hack Kampmann i 1917.¹⁹ Posthusets placering gav anledning til diskussion. Byrådet havde været indstillet på, at det skulle placeres i nærheden af jernbanen, men borgerne protesterede over, hvad man stadig omkring tyve år efter stationens flytning, opfattede som en afsides beliggenhed. Borgerne vandt.²⁰

Telegrafstationen

Telegrafen kom til Viborg i 1857. Den 12. december 1856 tog en rådstuesamling stilling til anlæggelse af en privatdreven telegraflinie fra Hobro over Viborg, Skive og Nykøbing til Thisted. Begyndelsen var taget i august, hvor kommunalbestyrelsen i Thisted opfordrede de involverede kommuner til at gå ind i projektet, som de havde hentet inspiration til i et lignende anlæg i Svendborg. Der var givet hjemmel i loven om telegrafanlæg til at tillade private tilslutninger til den statslige hovedlinje, der gik fra Fredericia til Frederikshavn. Det blev besluttet enstemmigt, at Viborg kommune skulle stille garanti for 25% af den private linjes anlægsudgifter, og linjen kunne åbne i december 1857.²¹ Stationen blev installeret i øverste etage af en nyopført bygning i Domkirkestræde. Kommunen havde ladet huset opføre, og i underetagen indrettede brandvæsenet sprøjterum og brændselsrum.

Krigen i 1864 satte kommunikationen på spidsen. Den 16. marts beklagede avisen sig over, at der blev udspremt rygter om krigen, bl.a. fordi det ikke var private personer tilladt at modtage og afsende depecher. Telegrafen var efter ordre forbeholdt statslige og militære beskeder. Det syntes avisen var urimeligt, når telegrafen var privat finansieret, men snart skulle alle meddelelser forstumme, idet prøjserne totalbeskadede materiellet for at afskære danskere fra at kommunikere med hinanden. Efter krigen søgte den private telegraf

Viborg Telegrafstation i Jernbanegade. Kvinder overtog hurtigt de nye arbejdspladser på telegrafstationer og telefoncentraler, her er et hold under oplæring i 1917. Telegrafistinderne lærte at lytte sig frem til meddelelsen, når et telegram tikkede ind, og papirstrimlen med morsetegnene tjente alene som kontrol.

at få erstatning fra staten for ødelæggelserne. Det fik den også, men allerede i 1871 overtog staten telegrafstationen, som forblev i Dømkirkestræde, hvor Statstelegrafens lejede sig ind. Efter jernbanestationens flytning, fulgte telegrafstationen i 1897 med til Jernbanegade, og da post- og telegrafvæsenet i 1927 blev slået sammen, blev der også til fælles lokaler på posthuset i Sct. Mathias Gade.²³

Telefonen

I flere jyske byer havde telefonen holdt sit indtog, før der blev taget initiativ til en central i Viborg i 1887. Allerede i 1884 havde fabrikant Brems fremlagt en plan for byrådet. Den var blevet henlagt, men da en forbindelse mellem Kjellerup og Silkeborg var på tegnebrættet i 1887, turde byrådet ikke vente længere af bekymring for at blive sat af udviklingen. Restauratør Christensen var dog ikke så langmodig.

Han havde allerede indlagt en privat linie mellem sine to restaurationer Borgvold og Viborg Klub.

Byrådet udstedte nu en koncession på anlæggelse af telefon i byen. Blandt ansøgerne blev urmager Larsen valgt, og han fik i 15 år eneret på at drive det lokale telefonvæsen. Larsen organiserede sig dog sammen med en gruppe borgere i aktieselskabet »Viborg Telefonselskab«. Byrådet blev forevist typer af telefonanlæg og valgte Ericssons løsning. Centralstationen kom til at ligge på hjørnet af Sct. Mathias Gade og Sct. Mogens Gade.

I oktober 1887 kunne avisen meddele, at nu åbnede telefonen for indenbys samtaler. En telefonbog var også på vej med fortegnelse over abonnenterne, i alt 69, samt oplysninger om stationens tjenestetid. Et eksempel på aktiviteten er, at der i 1888/1889 blev ekspederet 82.363 samtaler, året efter 109.059 i urmager Larsens forretningsejendom.²⁴

Herefter gik man i gang med at etablere linjer til Viborgs opland og de omliggende købstæder. I perioden 1888-1889 blev anlagt seksten oplandslinjer. Telefonpælene dukkede op i landskabet. Og arbejdet startede med at holde ledningerne intakte. Både for telefon- og telegrafledninger blev det skarpt indskærpet at holde sig fra dem og ikke forårsage skade.²⁵

I slutningen af 1800-tallet arbejdede Viborg Telefonselskab for en sammenslutning af de jyske selskaber. Selskabet var lille, i 1893 havde det 81 abonnenter i byen og 35 på landet.

Chr. Nielsen ved en af sine omnibusser omkring 1925. Ruten mellem Viborg og Hald Ege blev en givtig forretning, efterhånden som Folkekuren voksede. Baggage, inklusiv cykler, kunne anbringes på taget.

Det indgik i sammenslutningen i 1896, men ikke uden kommunen blandede sig. Også borgerne klagede, fordi det medførte høje takststigninger, men Viborg Telefonselskab kunne vanskeligt holde sig uden for sammenslutningen, fordi den sikrede trafikken mellemby. Hvis ikke selskabet gik med, ville linjerne blive ført uden om Viborg, og det var ingen interesserede i.²⁶

Vejnettet

Som indlandsby har Viborg altid været afhængig af landevejene, og gennem århundreder var hærvejen byens vigtigste fjernforbindelse. Vejenes tilstand var imidlertid ofte bedrøvelige, hvilket skabte stigende irritation, efterhånden som handel og samfærdsel tog til i 1800-årene.

I 1841 kom vejene til at sortere under amtsrådet. Det betød en grundforbedring af egnens vigtigste færdselsstrøg og næste trin var at udvide med nye veje, som forbedrede forbindelsen til kysten. Fra Skivevejen anlagde amtet som omtalt en ny vej til Hjarbæk, hvorved afstanden til Viborgs ladeplads blev forkortet med ca. 3 km. Regeringen havde faktisk også allerede i 1793 udformet en plan om bygning af stenveje, chausséer, som skulle forbinde landsdelene. Planen lod dog vente på sig. Et forarbejde blev sat i værk i 1837, men først i 1854 tog vejvæsenet under ledelse af E. Dalgas for alvor i fat i Midtjylland. Under den energiske ingeniørkaptajn gik det til gengæld stærkt. I 1855 kunne viborgenserne køre over den nyanlagte dæmning og bro over Viborg Sø og fortsætte på den nye vej helt til Ørum. Året efter åbnede strækningen til Læsten, og i 1861 var chausséen ført igennem til Randers. Gik turen mod vest, kunne man fra 1857 køre på den nye landevej helt til Hagebro.²⁷

Med jernbanebyggeriet dalede interessen for landevejene mærkbart en tid for først at dukke frem igen i begyndelsen af 1900-årene. Den fornyede interesse skyldtes bilen, som var begyndt at tøffe rundt på vejene. I Viborg var der adskillige automobiler allerede i 1903, og i 1909 fik byen tre autobildroscher på en gang. Efterhånden fik bilerne frit spillerum, men de høje hastigheder på op mod 50 km i timen krævede ordentlige veje. Landevejene måtte igen forbedres, især fordi også lastbiler og rutebiler begyndte at spille en rolle. Vognmand A. Jensen forsøgte sig allerede i 1911 med rutedrift mellem Viborg og Randers. Han var dog lidt for tidligt ude og satte penge til.

P-skilt fra dengang man skulle læse sig til trafikale anvisninger. Skiltet sad ved indkørslen til Hjultorvet.

Lastbilen blev hurtigt et alternativ til gods pr. bane. I 1928 var der indregistreret ca. 325 personbiler og 130 lastbiler i Viborg. I 1939 var tallene 495 og 206.

Bilen gav familien en hidtil ukendt frihed i valg af udflugtsmål. Denne søndagstur med eftermiddagskaffe i det grønne i sommeren 1925 omfattede tre generationer.

Efter Første Verdenskrig gik det bedre. De første faste rutebiler blev Viborg-Silkeborg, Viborg-Farsø og Viborg-Hobro, og i 1921 vovede vognmand Peter Hansen at tilbyde regelmæssig rutebiltransport helt til Århus. Ruter forbandt snart nabobyerne Holstebro, Skive, Aalborg og Randers, og i 1924 åbnede en daglig rute Viborg-Vejle. I 1927 krævede lovgiverne koncession for bilrutetrafik og en del ruter overgik til DSB. Blandt dem var ruten til Århus, hvilket fik Peter Hansen til, sammen med broderen Johannes, i 1930'erne at koncentrere driften på Vejle samt tre forskellige forbindelser til Hobro. Peter Hansen sad også med ved bordenden, da andelselskabet Viborg Ruteautomobilstation blev stiftet i 1937. Foreningen fik en grund stillet til rådighed på Trekroner over for banegården, og her blev rutebilstationen anlagt i 1939-1940.²⁸

Lastbilerne begyndte også at gøre sig gældende. Igen var vognmand A. Jensen først ude, idet han i 1916 begyndte at forstyrre Viborgs indbyggere ved at rulle rundt i gaderne i en lastbil på jernfælge. Ret hurtigt fandt de øvrige vognmænd ud af, at lastbilerne var fremtiden, og amtets vejfolk kunne snart konstatere, at de tunge køretøjer belastede landevejene, så flere af dem blev som et vaskebræt at køre på. Løsningen på problemet kom i slutningen af tyverne, hvor asfalten dukkede op og sikrede de vejfarende en behagelig transport.

Befolkningens levevilkår 1850-1940

af Per Boje

Befolkningsforhold

Afmålt vækst

De større danske byer oplevede fra midten af 1800-tallet frem til 1940 generelt en betydelig befolkningsvækst. Viborg var ingen undtagelse, idet byens befolkning mere end fire-dobledes, fra lige godt 4.000 indbyggere til næsten 18.500. Viborg voksede dermed langt mere end en lang række danske småbyer, der alene varetog opgaver i forhold til det nære opland, men byens væksttempo var ikke imponerende i forhold til landets største byer som København med funktioner knyttet til hele landet og de største provinsbyer som Århus, Odense og Aalborg, der varetog opgaver i forhold til hele landsdele. Byen voksede lidt midt imellem, som det var typisk for de større provinsbyer, der fungerede som regionalcentre med et underliggende net af mindre købstæder og småbyer, for hvilke de fungerede som oplandsbyer.

Men selv regionalcentre havde Viborg købstad svært ved at følge befolkningsmæssigt, ligesom væksten i en række mindre og mellemstore provinsbyer oversteg Viborgs, om end de langt fra nåede Viborgs størrelse i absolutte tal. Viborg var trods alt landets 11. største provinsby i 1940. Det var pænt, men ikke prangende i forhold til en 10. plads i Kongeriget i 1850.¹ Og slet ikke bemærkelsesværdigt i forhold til de nærtliggende højdespringere Silkeborg og Herning, der end ikke eksisterede som byer i 1850, men som i 1940 hver med godt 14.000 indbyggere havde nået en placering som nr. 17 og 18 på provinsbyernes rangstige ordnet efter befolkningstal.

Med fem eller ti års mellemrum blev der i perioden afholdt folketælling. Viborg-borgerne fik her bekræftet deres fornemmelse, at byen voksede, og også hurtigere end de omkringliggende landsogne, der fra 1970 har udgjort en del af Viborg kommune, jfr. tabel 2. Endnu i 1850 boede der flere mennesker i landsognene; men forholdet blev hurtigt vendt om, og i 1940 boede der i Viborg by mere end dobbelt så

mange mennesker som i landsognene. Af nye såkaldte bymæssige bebyggelser var der tre i Viborgs omegn, nemlig stationsbyerne Løgstrup, Skelhøje og Sparkær med tilsammen knap 1.000 indbyggere i 1940. Ved kommunalreformen i 1970 blev Skelhøje og Sparkær dog placeret lige uden for kommunegrænsen.²

Tabel 2: Indbyggertal i Viborg og omegnssogne, 1850-1940

a) Viborg købstad

1850	4039	1906	9521
1855	4579	1911	10885
1860	4861	1916	12663
1870	6422	1921	14244
1880	7653	1925	15357
1890	8352	1930	16635
1901	8623	1935	17174
		1940	18445

b: Omegnssogne

	1850	1901	1911	1940
Almind	431	666	667	605
Asmild	531	735	784	1312
Dollerup	252	401	523	1117
Finderup	269	303	348	369
Fiskbæk	257	447	502	783
Kvols	192	239	220	209
Lysgaard	251	489	552	602
Ravnstrup	210	365	394	461
Romlund	216	331	351	337
(Sdr.) Rind	328	473	487	626
Tapdrup	305	387	455	512
Taarup	347	460	463	568
Vinkel	382	566	612	730
Vorde	432	704	703	719
i alt	4403	6566	7061	8950

Kilde: Statiske Undersøgelser nr. 10 og Statistiske Meddelelser.

Der blev år for år flere viborgensere i de 90 år fra 1850-1940. Et pænt fødselsoverskud kendetegnede det meste af perioden, hvortil kom, at byen i begyndelsen og slutningen af perioden trak mange tilflyttere til.

Traditionelle førindustrielle samfund har typisk høje fødselstal. Det havde Viborg også ved midten af 1800-tallet med en summarisk fødselskvotient på omkring 40 promille, jfr.

tabel 3. I de sidste årtier af århundredet skete der imidlertid et kraftigt fald i fødselstallene set i forhold til befolkningens størrelse. En del af faldet kan forklares ved en ændring i befolkningens alderssammensætning, men faldet var samtidig et led i den såkaldte demografiske transition, dvs. overgangen fra et samfund med høje fødsels- og dødstal, der nogenlunde balancerede, til et samfund med lave fødsels- og dødstal, der ligeledes var i omtrent balance.

Tabel 3: Antal vielser, fødte og døde i Viborg købstad, 1850-1940

	vielser	fødsler	dødsfald	fødsels- overskud
1850-1854	231	842	507	335
1855-1859	186	896	583	313
1860-1864	153	972	597	375
1865-1869	221	1083	756	327
1870-1874	236	1153	732	421
1875-1879	262	1285	776	509
1880-1884	258	1326	807	519
1885-1889	248	1335	835	500
1890-1894	227	1172	1023	149
1895-1900	337	1387	1138	249
1901-1905	292	1111	857	254
1906-1910	320	1326	1077	249
1911-1915	374	1302	1089	213
1916-1920	554	1552	1452	100
1921-1925	515	1690	1408	282
1926-1930		1573	1532	41
1931-1935		1517	1603	-86
1936-1940	718	1792	1632	160

Anmærkning: Antal fødte og døde er inklusive dødfødte 1850-1889.

Kilde: St. Med. og RA, Sundhedsstyrelsen, Medicinalindberetninger.

De lavere fødselstal afspejler en ændret holdning hos befolkningen, der i stigende grad praktiserede fødselsbegrænsning, bl.a. ved mere udbredt brug af såkaldte franske artikler. Anvendelsen af prævention skal dog ikke overvurderes. Trods skammen ved børn født uden for ægteskab udgjorde antallet af såkaldt uægtefødte omkring 10% af samtlige fødte omkring år 1900. Der var store grupper af befolkningen, for hvem enten manglende kendskab til eller relativt høje priser på præventionsmidler betød, at mulige konsekvenser ikke

blev tillagt afgørende vægt i nuet. Hertil kom, at gummivarerne stadig ind i begyndelsen af dette århundrede var af så tykke kvaliteter, at de ikke umiddelbart virkede tillokkende. Det lavere fødselstal skal formentlig især tilskrives øget viden om kvindens »sikre« perioder.

I mellemkrigstiden slog brugen af prævention afgørende igennem, om end ikke med alles billigelse. En af byens læger indberettede f.eks. i anden halvdel af 1920'erne til Sundhedsstyrelsen med slet skjult tilfredshed, at han ikke havde belært nogen om brugen af »det nødvendige beskyttelsesmiddel«, men at han vidste, at en af byens materialister anbefalede sig med alt til faget henhørende. Lægen havde dog efter eget udsagn ikke forhørt sig, om det kun var gifte, materialisten solgte præventionsmidlerne til. Den øgede brug af prævention, måske kombineret med de økonomisk usikre tider, førte til et fortsat fald i fødselshyppigheden. Det var et udbredt fænomen i de vestlige samfund, og viste sig også i Viborg, hvor fødselshyppigheden i 1930'erne var under det halve af tallet i midten af 1800-tallet. Ja, fødselshyp-

Johanne og Niels Maltesen sammen med deres fem børn i hjemmet i Sct. Nicolaj Gade 18 i 1915. Typisk for tiden hænger billederne tæt på stuevæggen. Familien har også fået råd til et solidt spisebord og en fornem buffet med spejl og skabe. Niels Maltesen var graver på Viborg Kirkegård. Børnene kom godt på vej. Datteren Karen t.v. blev gift med en glarmester, Kathrine med en landmand, sønnen Peter blev udlært snedker, Dagny blev gift med en trikotagefabrikant og den ældste dreng, Karsten, blev grosserer.

pigheden faldt så meget, at det hidtidige fødselsoverskud blev ændret til et fødselsunderskud.³

Det var faldende fødselshyppighed og ikke stigende dødelighed, der førte til fødselsunderskuddet i 1930'erne. Tværtimod havde dødeligheden fortsat en nedadgående tendens, der allerede var sat ind før midten af 1800-tallet. Dette fald fremgår dog ikke specielt tydeligt for Viborgs vedkommende, idet antallet af dødsfald lå højt på grund af et stigende antal indlæggelser af udenbys borgere på byens sygehuse. Dødeligheden blandt voksne ændredes ikke afgørende, men overlevelseshyppigheden for børn var stigende, først for de lidt ældre børn og sidst i perioden også for de helt små, selv om disses dødsrisiko, som senere omtalt, forblev høj i mellemkrigstiden sammenlignet med niveauet i dag.

Viborg trækker

Væksten i Viborgs befolkningstal var bestemt af udviklingen i fødsels- og dødshyppighederne, men også af flytningerne til og fra byen. Og mens udviklingen i fødselsoverskuddet i vid udstrækning fulgte det generelle mønster for det danske samfund i perioden, så var flytningerne i højere grad bestemt af lokale forhold, om end ikke udelukkende. Desværre kender vi ikke omfanget af til- og fraflytninger. Vi kan kun beregne et tilnærmet mål for forskellen mellem til- og fraflytninger, dvs. omfanget af nettoflytninger, jf. tabel 4. Beregningerne har dog en tendens til at undervurdere tilflytningen i den første del af perioden, og at overvurdere den i dette århundrede. Fremgangen i nettotilflytningen til Viborg var derfor næppe helt så stor fra omkring århundredskiftet, som det fremgår af tabel 4, men svingningerne fortæller dog en del om, hvordan samtiden vurderede erhvervsmulighederne i Viborg.

Perioden var præget af en stadig strøm af landboere, der søgte til de større byer i jagten på bedre eksistensmuligheder og for manges vedkommende også tiltrukket af udsigten til andre oplevelser, bl.a. efter dagens arbejde. Der kom i bogstaveligste forstand tidligere lys i byerne, og da forlystelseslivet tog et opsving fra slutningen af århundredet, skete det i mindre kontrollerede omgivelser i byen end i de små landbosamfund.

Folk fra Viborg og omegn udvandrede også til det fjerne Amerika, ikke mindst i masseudvandringens epoke frem til den første verdenskrig, ligesom mange flyttede fra Viborg til andre dele af landet, hvor ikke mindst hovedstaden og de

Tabel 4: Beregnet netto-tilflytning til Viborg købstad, 1850-1940.

1850-1854	205
1855-1859	-31
1860-1864	406
1865-1869	453
1870-1874	195
1875-1879	106
1880-1884	-169
1885-1889	-151
1890-1894	-13
1895-1900	-114
1901-1905	644
1906-1910	1115
1911-1915	1565
1916-1920	1481
1921-1925	831
1926-1930	1237
1931-1935	625
1936-1940	1111

Anmærkning: Beregningerne er foretaget uden korrektion for udvandring til udlandet, af særlig betydning før den første verdenskrig, og uden korrektion for, at mange dødsfald kan tilskrives udenbys borgere, af særlig betydning i dette århundrede.

Kilde: St. Med. og RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalindberetninger.

Mange danskere drog i årene 1870-1914 til det fjerne Amerika i håb om at finde en bedre fremtid der. Første station på rejsen kunne være at henvende sig på landbohjemmet i Gravene hos den lokale agent for en af de store rederier, Cunard-linen.

større provinsbyer trak. Strømmen fra Viborg var stor, men så meget større var så også tilflytningen, når den i store dele af perioden mere end opvejede fraflytningen.

Svingningerne i nettotilvandringen fremkom i et samspil mellem mulighederne i Viborg by, i andre, typisk større byer, i udlandet og for ringe fremtidsudsigter på landet. I 1880'erne og 1890'erne var der en nettovandring ud af Viborg, idet udvandringen til USA var stor, foruden at en tids industrialisering og øget engroshandel i flere henseender gik udenom Viborg, som det senere fremgår af gennemgangen af byens erhvervsgrundlag.⁴

Efter nettovandringerne at dømme opfattedes jobmulighederne i Viborg som specielt gode i 1860erne, der var år med store bygge- og anlægsarbejder, og på ny efter århundredskiftet, dog ikke overraskende med en vis afmatning i begyndelsen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Viborg manglede måske nok muligheder, som flere andre større danske byer havde, men alligevel trak den tusinder af nye borgere til, og den voksede mere i kraft af tilflyttere end i kraft af fødselsoverskuddet. Jobmulighederne i Viborg var bedre end i landdistrikterne, og udsigten til spændende oplevelser tilsyneladende også større. Viborgs tiltrækning må dog ikke overvurderes. En del tilflyttere kom ikke ganske frivilligt. Antallet af soldater øgedes i byen, ligesom sindslidende bidrog til væksten. Men mere herom senere.

Mange unge, få gamle og stadigt mindre husstande

Det var især de unge, der vandrede. Sådan var det i 1800-tallet, og sådan var det i mellemkrigstiden. Efter syv års skolegang var de fleste unge henvist til at forsørge sig selv. For drengene var de nærliggende muligheder en læreplads eller ufaglært arbejde; for pigerne var det en plads som tyende, der om ikke trak, så var den nødvendige aflastning af de fleste forældres økonomi. Dette i forening med den høje fødselshyppighed betød, at Viborg i lighed med andre byer i vækst havde mange børn og unge, jf. tabel 5. Knap 60% af befolkningen var ikke fyldt 30 år i 1850, nogenlunde ligeligt fordelt med en tredjedel på hver af de tre tiårsgrupper. I 1935, da fødselstallet var meget lavere, var gennemsnitsalderen betydeligt højere. Børn og unge fyldte mindre i gadebilledet, om end de da stadig lige akkurat udgjorde majoriteten. Hver af de tre tiårsgrupper udgjorde en lavere andel end tidligere, men da unge fortsat flyttede til byen var det især børnene, der fyldte relativt mindre. Andelen af børn under 15 år var i runde tal faldet fra 30 til 25%, hvilket dog fortsat var ganske meget i forhold til nutidens godt 15%.

I den anden ende af alderspyramiden blev der i løbet af perioden flere ældre. De, der havde rundet de 65, udgjorde dog en nogenlunde uændret andel på 6-7%. Viborg i 1935 var langt fra nutidens pensionistsamfund med en næsten tre gange så stor andel på 65 år eller mere. Sagt på en anden måde befandt en højere andel af befolkningen sig i de produktive aldersgrupper, om end det ikke betød, at en højere andel af befolkningen var ude på det, vi i dag forstår ved arbejdsmarkedet. Det store flertal af unge var på arbejdsmarkedet, idet kun få var under uddannelse eller blev forsørget hjemme. Men de gifte kvinders erhvervsfrekvens var i hele perioden lav, om end kvindernes arbejdsindsats ikke skal undervurderes, hvad enten det drejede sig om at passe en større husholdning i tilknytning til mandens selvstændige virksomhed, eller det drejede sig om lønarbejde som et vigtigt supplement til mandens. Det var trods alt kun et mindretal af kvinderne, der helt var forsørget af manden, selv om det blev mere udbredt i takt med en stigende andel kernefamilier af beskeden størrelse.

Husstandene blev gennemsnitligt mindre i perioden. Flere faktorer bidrog hertil. Andelen af udvidede husstande var faldende. Her tænker de fleste måske i første række på, at det blev mindre almindeligt, at tre generationer boede i samme husstand. Betydningen heraf var imidlertid begrænset,

Tabel 5: Aldersfordeling for befolkningen i Viborg købstad, 1850 og 1935.

alder	1850			1935		
	mænd	kvinder	i alt	mænd	kvinder	i alt
under 5 år	229	234	463	670	615	1285
5-9 år	187	186	373	721	691	1412
10-14	161	172	333	746	784	1530
15-19	199	183	382	715	881	1596
20-24	198	197	395	639	894	1533
25-29	216	202	418	682	835	1517
30-34	166	134	300	622	768	1390
35-39	140	135	275	622	718	1340
40-44	100	112	212	540	625	1165
45-49	71	91	162	493	571	1064
50-54	81	96	177	452	482	934
55-59	86	96	182	390	411	801
60-64	53	66	119	293	302	595
65-69	44	59	103	213	233	446
70-74	32	37	69	144	162	306
75-79	8	32	40	121	134	255
80-	11	25	36	63	99	162
uoplyst			0	7	6	13
	1982	2057	4039	8133	9211	17344

Kilde: Statistisk Tabelværk og Statistiske Meddelelser

da det i hele perioden kun var en mindre del af familierne, der havde økonomisk formåen til at have den ældste generation boende, ligesom de familier, hvor det overhovedet kunne være aktuelt, var relativt få. Andelen af ældre var trods alt beskeden. Mange døde, inden deres børn etablerede egen familie, idet vielsesalderen var relativt høj. Følelsen af en social forpligtelse til om økonomisk muligt at sørge for en forælder, der var blevet enlig, var dog til stede og aftog kun langsomt i perioden, så der var også i slutningen af perioden familier, hvor en bedsteforælder boede og måske også deltog i opdragelsen af den yngste generation. Også andre familiemedlemmer end bedsteforældre fandtes i nogle husholdninger, f.eks. enlige kvindelige slægtninge, der som såkaldte skyggetanter gik til hånd i børneopdragelsen og husholdningen og dermed ydede et bidrag til gengæld for opholdet. Det var et fænomen, der især var knyttet til den bedrestillede del af familierne med gode boligforhold. Også hos familier med trange pladsforhold kunne der bo slægtninge, men i

Gården i Sortebrødre Kirkestræde 5 en forårsdag, hvor husmoderen er i gang med at vaske. Her er pænt og ryddeligt, om end blandingen med husdyrhold, brønd, vaskeplads, tørverum og lokummer ikke skabte de bedste hygiejniske forhold.

en del tilfælde var det blot midlertidigt f.eks. som en første hjælp til familiemedlemmer, der flyttede til byen fra landet.

Efterhånden som det blev almindeligt med færre børn i familien, faldt den gennemsnitlige husstandsstørrelse. I samme retning trak, at flere familier efterhånden kunne undvære at leje værelser ud til fremmede. Mange erhvervsdrivende havde heller ikke længere personale på kost og logi.

De store husstande finder vi i begyndelsen af perioden blandt økonomisk velstillede som proprietærer og gårdmænd samt købmænd, for hvilke den gennemsnitlige husstandsstørrelse var henholdsvis 6,1 og 6,7. Disse husstande omfattede ud over forældre og børn også andre slægtninge samt mandlige og kvindelige medhjælpere. For de sidstnævnte var grænsen mellem at arbejde i mandens virksomhed eller privaten ofte flydende, alene af den grund, at mange måltider var fælles for ansatte og familien.

I 1850 var der dog også mange husstande, som udgjordes af kernefamilier på én eller to generationer. Børneflokkens størrelse varierede dog en del, idet ikke få familier var »vel-

signet« med 4-5 børn eller flere. Da børnene ikke sjældent kom hurtigt efter ægteskabet, ja de ni måneder var ikke nogen given minimumsperiode mellem vielse og fødsel, så er det ikke de unge familier, der udgør de mindste husstande, men derimod de ældre. Den trykte statistik muliggør ikke en skelnen mellem de forskellige typer husstande, men ikke mindst blandt arbejdsmændene uden fast tilknytning til en bestemt arbejdsgiver, finder vi kernefamilierne. Den gennemsnitlige husstandsstørrelse for arbejdsmændene var da også blot 3,3, altså betydeligt lavere end de ovennævnte godt 6 for de økonomisk velstillede i midten af 1800-tallet, men ikke meget forskelligt fra de 3,6, som var gennemsnittet for alle husstande i byen i 1940, da husstande, der alene bestod af en kernefamilie, var blevet langt mere almindelige.

Bonde- og embedsby

Viborg købstad havde en afmålt vækst i perioden 1850-1940. En væsentlig del af forklaringen herpå finder vi i byens erhvervsgrundlag, jf. tabel 6. Det er ganske vist vanskeligt at vurdere erhvervsudviklingen på grundlag af det statistiske

Tabel 6: Befolkningen i Viborg købstad fordelt efter erhverv, 1855, 1906 og 1940

	1855	1906	1940
landbrug	375	1066	1742
søfart, fiskeri, færgefart	9	0	-
håndværk, industri	1903	4065	6556
handel, transport	455	1335	3071
jernbane, post, telegraf, transport	-	467	1413
adm., militær, liberale erhverv, anden servicevirksomhed	529	1557	2484
selvpensionerede, kapitalister	184	257	2507
understøttede	85	722	-
daglejere, arbejdsmænd	517	-	-
indsatte i straffeanstalter, fængsler	277	-	-
andet, uoplyst	45	52	672
i alt	4379	9521	18445

Anmærkning: Tallene omfatter forsørgede i husstandene, dvs. hustruer og børn samt tyende er typisk talt med under husfaderens erhverv. Sammenligninger mellem årene er vanskelige på grund af forskellige opgørelsesprincipper i de statistiske publikationer. – angiver således, at der ikke foreligger særskilt opgørelse for den pågældende erhvervsgruppe.

Kilde: Statistisk Tabelværk og Statistiske Meddelelser.

To generationer, søsteren Karen og moderen »Manon« i dagligstuen hos fotograf Christian Jørgensen i Domkirkestræde 10 o. 1910. Firmaet blev startet af den dygtige fotograf Chr. E. Jørgensen, som døde allerede i 1897, samme år som Christian blev født. Moderen førte virksomheden videre. Christian blev uddannet i Tyskland 1899-1901, overtog forretningen i 1909. I 1919 solgte han det til Carl Zarcho for i stedet at blive filmfotograf hos Nordisk Film.

materiale, da der skete en række vigtige optællingsmæssige ændringer i perioden, men nogle væsentlige hovedtræk kan dog udledes, når der samtidig sker en sammenligning med erhvervsgrundlaget i andre større danske byer.

Viborg oplevede i perioden erhvervmæssig vækst, men byen havde kun i begrænset udstrækning del i periodens ekspansive industri- og handelssektorer. Godt halvdelen af Viborgs befolkning forsørgedes af fremstillingsvirksomhed og handel. Det var hovederhvervene, men det var det også i andre byer, og endda typisk i endnu højere grad. Viborg lå på disse områder relativt lavt. Derimod havde byen sammenlignet med andre større provinsbyer en overraskende høj andel forsørget ved landbrug og ved administration og anden offentlig servicevirksomhed. Viborg forblev en bondeby og fik et stadig stærkere præg af embedsby.⁵

Levestandard

Hvordan havde viborgenserne det i perioden 1850-1940? Fik de det bedre, havde de det bedre end borgerne i andre byer, og hvordan havde de det i forhold til hinanden? Det er centrale spørgsmål, men også spørgsmål, som det i realiteten er umuligt at svare på, da de indeholder et betydeligt subjektivt element. Vi kan imidlertid nærme os en besvarelse, ikke systematisk, men brudvis ved for det første at se på indkomstudviklingen og ved for det andet at skildre byens bolig- og sundhedsforhold, der blandt flere indgår som nogle væsentlige elementer i det brede begreb levestandard efter nutidens opfattelse.⁶

Indkomstudvikling og indkomstfordeling

Løn eller indkomst angivet i kr. eller rigsbankdaler, som var gældende frem til 1873, er i sig selv ikke interessant. Nej, det afgørende for de fleste er, hvad de kan købe for de penge, der er tilbage, når skatten er betalt – og hvad naboen har til forbrug. Skatten udjævner i dag indkomstforskellene, men før 1940 var skatten uden væsentlig progression og så lav, at det giver mening at se på bruttoindkomsten, når vi skal vurdere den disponible indkomst.

Bruttoindkomsterne øgedes stærkt i perioden. I midten af 1800-tallet var det ikke usædvanligt, at en arbejders årsløn var nogle hundrede kroner.⁷ Knap hundrede år senere var den op mod et par tusinde. Men priserne var også steget, om end ikke så meget. Så den gennemsnitlige viborgenser havde mulighed for at købe meget mere sidst i perioden. I slutningen af perioden havde de fleste mulighed for et vist forbrugsvalg; i begyndelsen drejede det sig for mange alene om at overleve. Den gennemsnitlige viborgensers realløn var ganske enkelt flere gange større i 1940 end i 1850.

Alle viborgensere fik generelt del i reallønsfremgangen, men indkomsterne og det liv, der fulgte heraf, var unægtelig meget ulige fordelt, først som sidst i perioden. Det kan diskuteres, hvorvidt der skete en vis udjævning i indkomstfordelingen, men vi skal være varsomme med at drage for vidtgående konklusioner. De tidligste indkomstoplysninger er højst ufuldstændige, bl.a. på grund af utilstrækkelig viden om beskæftigelsesforholdene. Lønnens størrelse er vigtig, men ligeså vigtig er sikkerheden for indtjeningen. Og perioden igennem var store grupper ramt af arbejdsløshed.

LøbeNr.	Matr.Nr.	GadeNr.	Navn.	Familienavn	Størrelse.	Skatteindtægt.			Skat.	Bidrag til Domskat.	Bidrag til Sandseogningskaffe.
						For Civile a 6 ¹ / ₁₀ % (Militæres civile Indtægt 6 ⁴ / ₁₀ %)	For Milit.	For Milit. a 2 %			
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Ø.	Kr. Ø.	Kr. Ø.
489	337b	3	Løjtnant, J. A. Schoubye	2	1500		1400	28	„		
90	-	-	Pen.OverhornblæserJFHennings		500	500		32	„	1	92
					600	100		6	70		20
Mageløss.											
91	305	1	Stenhugger Chr. Pedersen	3	500	50		3	35		10
92	-	-	Arbejdsmand Jens Sahl	5	400	50		3	35		10
93	338	2	Avlsmand A. C. Kjær	2	1000	550		36	85		10
94	-	-	Avlsbestyrer Chr. Kjær	4	700	50		3	35		10
95	337a	4	Stolemager A. F. J. Bendix	2	1000	550		36	85		10
96	-	-	Premierløjtnant O. S. Gad		1000		1000	20	„	64	
97	-	-	Postexpedient A. M. Schultz		1300	1150		77	05		30
98	-	-	SekondløjtnantN.P.Christensen		700		600	12	„		38
99	-	-	— O. Nors		700		600	12	„		38
500	336	6	BogholderKollektørA WSandberg	2	3200	3200		214	40		60

Ligningen efter formue og lejlighed i Viborg Købstad 1895.

Tilbagevendende arbejdsløshed var en del af hverdagen for de relativt mange, der beskæftigedes på daglejebasis, herunder ikke mindst kvinderne. Andre ramtes af arbejdsløshed i forbindelse med konjunkturtilbageslag, eller fordi deres erhverv blev udkonkurreret af ændrede forbrugsmønstre eller nye produktionsteknikker, ligesom en række fag havde et tydeligt sæsonpræg. 1930'ernes økonomiske krise med arbejdsløshedsprocenter blandt de organiserede arbejdere på mere end 30%, da det var værst, er velkendt, men perioder med tilsvarende høj arbejdsløshed kendes også i anden halvdel af 1800-tallet og 1920'erne, hvor 1920-1921 og midten af 1920'erne var hårde år for mange lønmodtagere og selvstændige.

Mange viborgensere havde det imidlertid godt i disse krisear med stor arbejdsløshed. En uforholdsmæssig høj andel af Viborgs borgere var som tidligere nævnt offentligt ansatte, og deres lønninger reguleredes kun undtagelsesvist ned, selv i perioder med faldende priser. Modsat havde de svært ved at følge med i perioder med stærkt stigende priser. Det var tilfældet under den første verdenskrig og årene umiddelbart efter, men generelt var periodens prisstigninger så moderate, at de ikke afgørende ramte de offentligt ansatte. Og vigtigst var det, at de typisk ikke ramtes af arbejdsløshed og dermed kunne leve et trygt liv, samtidig med at den økonomiske fremgang ved sammenligning med en tidligere generation var tydelig.

Dameselskab i generalinde Tuxens hjem i 1916. Borgerskabets døtre skulle lære pæne manéer i de rette kredse. Siddende fra venstre fru stabsintendant Pallis, generalinde Tuxen, kommandørinde Schütter, frk. Dora Pallis, oberstinde Teisen, oberstinde Rohrdanz, frk. Karen Tuxen. Stående fru stabslæge Hartvig-Müller og generalinde Odder.

I begyndelsen af perioden var købmændene som i de fleste andre provinsbyer både statusmæssigt og økonomisk en ledende gruppe. På de offentligt tilgængelige ligningslister udgjorde købmændene mellem en femtedel og tredjedel af de største skatteydere, alt efter hvor mange skatteydere, der tælles med. Jo snævrere gruppen gøres, jo større var købmændenes andel, således 40% hvis den f.eks. indsnævres til de ti største skatteydere i 1865. I mellemkrigstiden var købmændene fortsat velrepræsenteret blandt de største skatteydere, men andelen var mindsket. Som en ny gruppe blandt de absolut største skatteydere var fabrikterne kommet til. Industrialiseringen satte sit spor med tre til fire fabrikanter på topti-indkomstlisterne.

Viborg adskilte sig fra andre provinsbyer ved, at byens skattelister fik et meget stort islæt af offentligt ansatte blandt de største indkomstmodtagere og formuebesiddere. De le-

dende embedsmænd i Viborg var såmænd ikke bedre aflagt end embedsmænd i andre byer, men der kom bare relativt flere af dem, så de ikke kun statusmæssigt, men også økonomisk fik en fremtrædende placering i byen. Det gjaldt ikke mindst de akademiske embedsmænd, embedslæger, jurister, herunder amtmand og landsdommere, gejstlige, bisp og provst, og såmænd også landsarkivaren med hensyn til formuebesiddelse i 1920, hvortil kom gruppen af højt placerede militærpersoner. Ikke mindst i mellemkrigstiden, da de selvstændige erhvervsdrivende havde nogle vanskelige år i 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, rykkede de akademisk uddannede embedsmænd frem på listen over de største indkomstmottagere.

I 1920, dvs. inden den første af mellemkrigstiden økonomiske kriser fik effekt og inden vedtagelsen af en ny tjenestemandsløst med forbedrede vilkår for embedsmændene, udgjorde de akademisk uddannede embedsmænd mindre end 10% af byens 50 største indkomstmottagere. I 1935 var andelen derimod en tredjedel. Til kredsen af akademikere

Modehatten. T.v. en »Kys mig straks hat« fra 1810, øverst en stor damehat fra o. 1900 og t.h. en klokkehat o. 1920.

Forskellen i boligkvaliteten var markant helt frem til slutningen af 1930'erne. Den gamle kone i baghuset i Sct. Mathias Gade 37 har fået indlagt vand, da billedet blev taget omkring 1920, men afløbet er klareret med et rør ud gennem muren. Det giver naturligvis altid vand til hønsene.

blandt de største skatteydere kan i øvrigt for 1935 føjes et par privatpraktiserende læger, fire sagførere og en landinspektør, så akademikerne sad på knap halvdelen af de største indkomster i byen.⁸

Der var stor økonomisk ulighed i Viborg som i andre byer, om end byen delvis på grund af det relativt svage private erhvervsliv manglede meget store private formuer.⁹ Der var ganske enkelt ingen millionærer i Viborg. I slutningen af mellemkrigstiden havde 47 viborgensere en skattepligtig formue på mere end 100.000 kr., men i modsætning til andre provinsbyer af tilsvarende størrelse var der ingen, der bare ejede en halv million kr. De største formuer blev nedskrevet noget under kriseårene i 1920'erne og 1930'erne, men antallet af velhavende viborgensere gik dog frem i mellemkrigstiden, da blot 35 skatteydere i 1920 var noteret for formuer på 100.000 kr. eller mere. Det var trods alt mange penge. Flertallet af byens borgere var uden formue, og omregnet til nutidige forhold havde de 35 viborgensere hver en tocifret millionformue.

Omkring århundredskiftet var der i Viborg ca. 125 familier, hvor husstandsoverhovedet årligt tjente mere end 4.000 kr. Det var familier, for hvem økonomiske restriktioner ikke var nødvendige i dagligdagen, selv om også velhavere kan have økonomiske problemer. Disse familier levede i en række henseender borgerskabets behagelige liv, boligmæssigt, selskabeligt og i stigende grad også med hensyn til fritidsaktiviteter, herunder rejser til udlandet. Det var en verden, som en lidt større gruppe håbede på at få del i og også nærmede sig, men som de havde svært ved at følge med til, jo lavere indkomsten var.

De flestes indtjening var så beskeden, at det ikke var de økonomisk bedst stillede, der udgjorde målestokken. Det store flertal havde sin egen målestok. Men også inden for det store flertal var der skarpe skel. Det gjorde en forskel, om familiens husstandsoverhovede f.eks. i begyndelsen af århundredet havde en fast indtægt på 1.200 kr. eller mere, eller om han måtte kæmpe for at skrabbe det halve sammen i løbet af året, også selv om ingen af familierne følte sig fri af knaphedens lov. Der var synlige økonomiske forskelle, som samtiden yderligere nuancerede, og som ingen var i tvivl om, hverken tidligere eller senere i perioden. Det var også forskelle, der havde nøje, om end ikke fuldstændig sammenhæng med det bredere begreb levestandard, som i det følgende vil blive belyst med hensyn til boligforhold og sundhedsforhold.

Salonen, »Klubben«, »Preisler« og »Phønix« var mødesteder for Viborgs bedre borgerskab. Her eftermiddagskaffe på Salonen, 1910. Nr. to f.v. Emma Christensen, der forpagtede Salonen. Sammen med sin mand, Carl Christensen, var de fra 1885 værtpar i »Klubben« (Palæ) og officersforeningen. Carl Christensen drev også konditori i kælderens indtil 1895, hvor parret i stedet forpagtede Salonen samt byggede hotel »Phønix«. Carl Christensen døde i 1902, enken solgte »Phønix« men beholdt Salonen, indtil sønnen Johs. Christensen (midt i billedet) i 1917 tog over. Allerede i 1912 havde han købt hotel »Preisler«.

Gade- og boligmiljøer

I 1850 var belysning i gader og huse overalt i Danmark særdeles beskedne. Tællelys, tranlamper og åbne ildsteder var de beskedne lyskilder. I 1850'erne ændredes dette, da etableringen af gasværker bragte den lysende gas til flere danske byer. Med H.C. Andersens ord så strålede gassen »saa at de gamle Lygter, ligesom blev rent borte i det.«¹⁰ H.C. Andersen kan nu ikke have tænkt på Viborg, da byen tidligere slet ikke havde nogen gadelygter.¹¹

Odense var i 1853 landets første by, der fik gasværk, og i 1859 kom Viborg til som den femtende by i landet.¹² Byen var allerede ude med forhandlinger om etableringen af et gasværk i foråret 1853, men der gik altså seks år, før det private firma Det danske Gaskompagni kunne indvi et værk nord for Tugthuset ved bredden af Sønder sø. Udskydelsen

af opførelsen skyldtes især, at Det danske Gaskompagni havde vanskeligt ved at klare de store finansielle forpligtelser, der var knyttet til anlæggelsen af flere gasværker inden for en kort årrække.

Da Viborg gasværk først var kommet i drift steg gasforbruget i resten af århundredet år for år, men væksten var dog moderat. I det første årti var den årlige vækst blot et par procent, mens den i 1870'erne nåede et niveau på omkring 5%. Det var ikke imponerende taget i betragtning, at byen voksede og havde økonomisk fremgang, og at de nye gaslamper gav meget bedre lys end tidligere kendt, men omkostningerne holdt ganske enkelt de private kunder væk. Disse fik desuden fra 1860'erne et godt alternativ med de nye petroleumslamper, der hurtigt vandt stor udbredelse, da den såkaldte stenolie blev sendt på markedet efter de første oliefund i Titusville i USA i 1859.

Gasværkets økonomi sikredes i de første år af nogle få større kunder. Tugthuset, der var nabo til gasværket, var den suverænt største, mens de følgende kunder rangordnet efter forbrug var jernbanen, Preislers Hotel, Klubben og de tre købmænd Sandberg, Samson og Stockholm.

Gassen blev i begyndelsen kun anvendt til belysning, men fra 1870'erne begyndte gasmotorer at blive et alternativ til mindre dampmaskiner, og fra 1880'erne fandt gassen i stigende grad anvendelse til madlavning. Det var dog kun en lille del af det samlede gasforbrug, der ikke gik til belysning. Selv efter lavere priser på kogegassen og efter at kommunen

Gasværket i Riddergade. En støjende og beskidt arbejdsplads. Her findes stenkullene.

VIBORG
GASVÆRK.

TELEFONER:

Kontoret 173	Driftkontoret 23
Udsællingen 207	Bestyrelsen (privat) . . . 172

GAS **KONTRA**
ELEKTRICITET

Gasbelysning i moderne Form er den billigste Lyskilde, der gives. ~~~~~ Selv ved Brug af de mest økonomiske elektriske Lamper vil elektrisk Lys dog være 3 Gange dyrere end Auer-Gaslyset.

Gaslamper med Lysstyrke fra 30 til 115 Normallys forbruger for $\frac{1}{8}$ til $1\frac{1}{2}$ **Øre** Gas pr. Brændetime. En 16-Lys elektrisk Glødelampe koster **2 Øre** pr. Brændetime.

Statistikken udviser, at Elektricitet (Kortslutninger) forårsager forholdsvis flere Ildbrænde end Gas.

Gasværkets reklame i Viborg Vejviser 1909-1910.

i 1888 havde indgået en ny kontrakt om Det danske Gaskompagnis fortsatte drift af gasværket, forblev antallet af private gasforbrugere lavt. Byen var imidlertid en vigtig kunde, da den i disse år aftog gas til godt 130 gadelygter, hvoraf de to dog kun tændtes på helligdage.¹³

I 1924 købte kommunen gasværket af Gaskompagniet, der i år 1900 til erstatning for det gamle gasværk i Riddergade lod opføre et helt nyt værk mod syd ved Århusvej. Gassen var da ved at blive almindelig i private hjem, men nu mere som kogegas end til belysning, der i stigende grad blev elektrisk. I 1940 strakte det kommunale gasværks ledningsnet sig ud til næsten alle samlede bebyggelser i byen. Kun yderbebyggelserne manglede gasforsyning.¹⁴

Det hvide lys

Viborgenserne havde længe kendt til tidens nye lyskilde, det elektriske lys, inden de valgte at investere i den ny teknologi. Måske var de mandlige beslutningstagere i byen bare velovervejede. De kan meget vel have læst de spændende be-

retninger om de tidligste forsøg med elektrisk lys, således en demonstration med en buelampe på Christiansborg Slots ridebane i 1857 og oplysningen af Sortedamssøen i København ved en skøjtefest i februar 1871, men de kan også have læst, at de første mange elektriske anlæg var præget af en udtalt mangel på driftssikkerhed, som fortsatte i nogen tid selv efter Edisons opfindelse af glødelampen i 1879.¹⁵ Hertil kom til d'herres nøje overvejelse, at mange danseetableringer, selv i hovedstaden, holdt fast ved gasbelysningen, da »det stærke, hvide lys var ugalant over for damernes teint«. Hvorfor så ikke være tilfreds med gasbelysningen på Preislers hotel og spare udgifterne til anlæg af et elektricitetsværk.

Odense fik i 1891 som landets første by en offentlig elforsyning, og i det foregående tiår havde flere virksomheder og institutioner i mange byer allerede etableret private lysanlæg. Hertil kom, at elektriciteten nu ikke længere kun anvendtes til belysning, men i stigende grad – som også gassen – til at drive mindre motorer. Udviklingen accelererede i begyndelsen af århundredet. I de femten år 1891-1906 blev der anlagt mere end 80 elværker med offentlig elforsyning. I 1907 indviedes 30 nye værker.¹⁶ Det år kom Viborg endelig med, da byen etablerede et kommunalt elværk.

Viborgs størrelse taget i betragtning kom elektriciteten altså sent til byen. Byrådet var præget af en udtalt konservatisme og økonomisk forsigtighed, men det må også med i billedet, at byen manglede flere større private erhvervsdrivende med fælles interesse i sagen. Det danske Gaskompagni søgte endvidere længst muligt at holde på sit monopol som central lys- og kraftkilde, og det kom i Viborg som andetsteds med gode tilbud vedrørende gadebelysningen, da elektriciteten blev en potentiel konkurrent.¹⁷ Gasprisen i Viborg kom nu til at høre til landets laveste.

Forud for etableringen af elværket i 1907 havde der været et længere og afslutningsvis også ganske dramatisk begivenhedsforløb.¹⁸ I 1903 nedsatte byrådet et elektricitetsudvalg, men efter at en undersøgelse havde vist, at der kun var meldt interesse for levering af strøm til 11 pærer, stillede udvalget sagen i bero. I 1905 blev den dog genoptaget, da byens initiativrige fabrikant Brems ansøgte om i samarbejde med et udenbys firma at få koncession på at anlægge et elværk. Ansøgningen fra Brems blev forhandlet i eludvalget, der udformede et udkast til kontrakt. Udkastet blev forelagt byrådet til vedtagelse på et møde den 31. januar 1906.

Elværket rykker ud en vinterdag i 1906 med den høje stige til Sct. Leonis Gade 4.

Vedtagelsen af kontrakten med Brems lignede umiddelbart en ekspeditionssag, men sådan kom det ikke til at gå – ifølge lektor Lomholt fra Katedralskolen på grund af hans indgriben. I 1928 fortalte han til Viborg Stifts Folkeblad om sin tid i Viborg byråd.¹⁹ Praleri lå ham fjernt, men han mente ifølge avisens referat nok at turde sige, at det var hans skyld, at byen fik et kommunalt elværk i stedet for et privat. Dagen før byrådsmødet den 31. januar havde den daværende redaktør Bertelsen spurgt om hans stilling til forslaget om en koncession til Brems. Lomholt svarede, at han endnu ikke havde bestemt sig, men ville ladet mødets forløb være afgørende. På mødet meddelte han, at han ikke kunne se nogen grund til, at byen ikke selv skulle stå for opførelse og drift af et elværk, og jo før jo bedre. Til hans erklæret store overraskelse blev forslaget om et kommunalt værk vedtaget med otte stemmer mod syv.

Lomholts hukommelse kunne have været bedre. Det samtidige referat fra byrådsmødet fortæller nemlig, at beslutningen blev vedtaget med otte stemmer for og tre imod. Tre by-

rådsmedlemmer, herunder den kongevalgte borgmester, undlod at stemme.²⁰ Borgmesteren ønskede tydeligvis ikke at blive inddraget i stridighederne mellem forskellige erhvervsinteresser, herunder mellem nogle af byens førende erhvervsdrivende. Lomholts overraskelse over afstemningsresultatet var nok ikke helt så stor, som han langt senere gav udtryk for. Han havde på forhånd diskuteret sagen med fabrikant Aage Philipsen, byens anden energiske fabrikant med interesse for en ny tids teknologi,²¹ og hans indlæg var formentlig et led i et bevidst forsøg på at sabotere koncessionen til Brems. Til byrådsmødet var der således i al hast fremskaffet skrivelser dateret henholdsvis dagen før og samme dag, som mødet blev afholdt. Tilbud indeholdt heri gjorde det muligt for byrådsflertallet at henholde sig til, at anlæggelse og drift af et elværk formentlig kunne gøres billigere end aftalt med Brems.

Det hidtidige eludvalg trådte i protest tilbage efter byrådsmødet. Et nyt udvalg gik imidlertid i gang med projekteringen af det kommunale værk, da en prøvetegning resulterede i tilmelding af 270-280 lamper. Og da værket først var i gang i 1907, voksede efterspørgslen så hurtigt, at elværkets kapacitet måtte udvides med korte mellemrum. Den første forøgelse af maskinkapaciteten skete allerede i 1908, da man havde nået en tilslutning på 2.700 lampesteder og 54 elmotorer.

I den følgende periode indgik det i overvejelserne at få leveret strømmen udefra frem for at producere den lokalt. De tidlige elværker var alle jævnstrømsværker. De kørte med lav spænding, og deres forsyningsområde var derfor begrænset. Men netop i årene, da Viborg fik sit elværk, begyndte vekselstrømmen at vinde frem. Den muliggjorde langt højere spændinger og forsyning over store afstande. Dette i forening med stigende anvendelse af vandkraft i udlandet førte til planer om at anlægge et vandkraftværk ved Gudenåen, som skulle kunne forsyne en stor del af den nordøstlige del af Jylland. I 1911 afgav en af Rigsdagen nedsat kommission således en betænkning herom, som fik Berlingske Tidende til med tanke på udnyttelsen af Niagara Falls ved den amerikansk-canadiske grænse at skrive, at det nu var Danmarks tur til at få sit Niagara – ved hjælp af den fredelige Gudenå.

Udbruddet af Den første verdenskrig forsinkede Gudenåplanerne, men i 1921 kunne værket indvies. Det økonomisk forsigtige byråd i Viborg var under krigen sprunget fra pro-

Nilfisk fra midten af 1920'erne. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

jektet, men i 1928 fik Viborg by også glæde af værket, idet der da etableredes en højspændingsledning mellem Tange og Viborg til aflastning af byens eget elværk, hvis kapacitet siden 1908 var blevet øget i flere omgange.

Elektricitetsforbruget voksede hurtigt, selv om det i 1915 stadig kun var 50% af Viborgs lejligheder, der havde indlagt elektricitet, primært til belysning. Væksten kom imidlertid ikke kun fra nye forbrugere, men også fra, at elektriciteten trængte frem på stadig flere områder. Elmotoren var afgørende herfor. Flere virksomheder med behov for beskednen maskinkraft fik elmotorer, herunder f.eks. kaffeforretninger med salg af friskmalet kaffe og brændehandlere, der leverede brænde i håndterlig størrelse. Og efterhånden vandt elmotorer også indpas i store husholdninger, det være sig erhvervsmæssige og private. Fra midten af 1920'erne begyndte Nilfisk-støvsugere gennem et effektivt tilrettelagt dørsalg at hjælpe med til at holde støvet fra hoteller og de bedst udstyrede Viborg-hjem, mens der endnu skulle gå nogle tiår, inden elektrisk køkkenudstyr i form af køleskabe og elkomfurer vandt indpas. Gammeldags brændekomfurer var stadig i brug i nogle køkkener, men ellers var gassen på det nærmeste enerådende til madlavning.

Også til gadebelysning holdt brugen af gas sig i mellemkrigstiden. Kort efter etableringen af det kommunale elværk opstilledes der elektriske lygter på byens torve. Der var dog langt flest gaslygter, i 1912 således i alt 217, som gastænderen skulle nå på sin runde efter mørkets frembrud. Heraf brændte kun de 35 hele natten.²² Samme år lagde gaslygterne beslag på 80% af byens udgifter til gadebelysning. Det var dog ikke kun byens torve, der nu havde elbelysning, men også forretningsgaderne og Jernbanegade.²³

Uagtet H.C. Andersens begejstring for gaslygterne henlå Viborg endnu ved slutningen af 1800-tallet i en meget beskednen belysning efter solnedgangstid – og det var til dels fortsat tilfældet i slutningen af mellemkrigstiden.

Boligforhold

I 1850 boede de økonomisk velstillede borgere i Viborg som i andre købstæder i byens centrum, hvor der var flest mennesker og mest færdsel. Det var vel kun naturligt for de handlende, der havde bolig og forretning i samme bygning, men det gjaldt også embedsstanden, der ønskede en bolig tæt ved de typisk centralt beliggende offentlige institutioner.

Piske- og røremaskinen »Viborg« fra A. Philipsen & Co. Aage Philipsens interesse i at få elværk i byen hang vel også sammen med firmaets produktion. Røremaskinen kunne tilsluttes elmotor.

Hestevogne og hestesko gav nok nogen støj ved mødet med stenbroen, men færdslen var begrænset efter mørkets frembrud, og stenbro var der såmænd heller ikke overalt i det indre af byen, hvilket så til gengæld i sommertiden kunne give en del støv. Sådan havde det været i århundreder, så det var de færreste med økonomisk frihed, der tænkte på at flytte fra de centrale færdselsstrøg og opgive fordelene ved på få minutter til fods at kunne nå, hvad der var værd at nå i dagligdagen – og at hilse på andre passanter.

Nogle af byens bedste og største boliger lå ved århundredskiftet i Sct. Mathias Gade, men det var også her, at de store udvidede husstande holdt til. Boligerne var derfor ofte skueplads for en ganske stor og broget menneskeflokk, hvoraf de fleste kun havde et lille areal til privat disposition. Ja mange af lærlingene, der boede hos mester måtte sove i gårdens værksted eller et usselt kammer på loftet, hvor mus og rotter holdt dem med selskab natten igennem.²⁴ Derimod blev der typisk givet god plads til de repræsentative funktioner. Lejlighedernes udstyr var her ved århundredskiftet stadig relativt beskedent, med undtagelse af enkelte nyopførte eller gennemmoderniserede boliger.

I Sct. Mathias Gades vestlige ende lå en af de traditionelt indrettede ejendomme. Nr. 17 ejedes i 1880 af avlsbruger Andersen, der selv boede i en af stuelejlighederne med kone og fem børn i alderen tre til elleve, samt med en tjenestekarl og tjenestepige i begyndelsen af tyverne. I den anden stuelejlighed boede en enke med sin søn og en logerende soldat, mens kælderlejligheden var udlejet til en anden enke med fire små børn, som også lejede ud, nemlig til to soldater. Hun ernærede sig desuden ved ølhandel. I den fine første sals lejlighed boede en af militærets kaptajner standsmæssigt med frue, fire børn i alderen fem til fjorten og to tjenestepiger.

På hjørnet af Sct. Mathias Gade og St. Sct. Mikkels Gade lå Kompagnigården. I gården var der bl.a. indrettet et køkken i en halvtagsbygning, ligesom der i lighed med andre ejendomme var tørvehus og lokum. Ejendommen var sammenbygget af flere forhuse, idet ejerne oprindeligt havde indrettet ejendommen til en større lejekaserne, da byen fik garnison. I 1880 boede der ikke mindre end 12 familier med i alt 57 personer. Husstandene var af meget forskellig karakter. Der var bl.a. et stationsbud med kone og børn, der var en ugift præst med husbestyrerinde, der var to ugifte kvinder, der havde en ung medhjælperboende, der var en købmandsfamilie med kone, to små børn og to ansatte, en

Oberst Grüner, frue og plejedatter på tur i Sct. Mathias Gades vestende o. 1900. T.v. ligger fortsat de lave købstadshuse, lidt forskudt, så man fra stuen kunne holde øje med livet i gaden. I forgrunden t.h. det karakteristiske gitterværk ved kældernedgangen, som endnu findes flere steder i Viborg.

handelsbetjent og en tjenestekar, og der var fem andre familier, der alle havde en ung tjenestepige, hvad enten, der var seks eller bare et enkelt barn at passe for husets frue.

I 1907 blev ejendommen nedrevet og nyopført bl.a. med indretning af flere butikker i stueetagen. I de mere end 3 m høje 1. og 2. sals etager lå i 1930'erne stadig nogle af Viborgs bedre lejligheder, f.eks. to fem værelses lejligheder, der mod en årlig leje på 1.200 – 1.300 kr. ud over de repræsentative rum indeholdt børne- og pigeværelser, badeværelse med badekar og tilhørende vandopvarmer samt håndvask, og adgang til brænde- og viktualiekælder. I 1933 nyindrettedes to fire værelses lejligheder i ejendommen ved opsplitning af en tidligere syv værelses lejlighed. Lejlighederne opvarmedes fortsat med kakkellovne. Der blev også opsat radiatorer, i alt ni, men det var kun i en frisørsalon i stueetagen.²⁵

I sidegaderne lå de mere beskedne boliger, spartansk udstyrede, ligesom pladsen typisk var trang. Lofterne var ikke gipsede, men stod undertiden som rå bræddelofter, og komfurer var der ikke tale om i begyndelsen af perioden. Var der mere end et værelse, og var den økonomiske formåen be-

De sorte støbejernskomfurer holdt sig i mange hjem helt frem til 2. Verdenskrig. Viborg Stiftsmuseum.

grænset, ja så var logerende som tidligere nævnt et udbredt fænomen. Det er vanskeligt i dag at forestille sig boligstandarden i disse småboliger, idet husmoderens evne eller vilje til at holde orden og rent på den knappe plads var meget varierende. Men motivationen kan næppe siges at have været stor, når pladsen og antallet af beboere tages i betragtning.

I Ll. Sct. Mikkels Gade kunne man i mellemkrigstiden stadig få et indtryk af, hvorledes en relativ stor del af Viborgs befolkning levede i begyndelsen af den her undersøgte periode. Det skal dog tages i betragtning, at grundudnyttelsen øgedes i løbet af perioden og derigennem forringede boligmiljøet. Det er nr. 10, ejet af arbejdsmand Ole Jacobsen, et eksempel på. Her lå indtil 1870'erne et lille forhus på 8 fag, 10 $\frac{3}{4}$ alen i længden og 9 $\frac{1}{2}$ alen i dybden, i en etage, med en skorsten og en kakkellovn. I forhuset var der køkken og tørvehus med stengulv, mens der bag huset var et lille halvtag

Justitsråd Neckelmanns villa, byens første, senere ombygget til Viborg Hallen. Neckelmann boede alene med sin familie i det store hus, der var omgivet af en stor have. I kælderen var der brænde-, viktualie- og vaskerum. I stueetagen var der fra en korridor adgang til værelser med godt 3 $\frac{1}{2}$ m. til loftet og med olie-malede bræddegulve. Huset havde 19 kakkellovne. Et sidehus havde som noget nyt i tiden badekammer, og huset havde også iskælder til naturis fra søen. Foto: 16. maj 1929.

Spartanske boliger lå i baggårdene, bl.a. dette i Ll. Sct. Mikkels Gade. Det blev først nedrevet i 1960.

over en svinesti og et lokum. I 1876 blev svinestien ombygget til beboelse, og på ny i begyndelsen af århundredet til et 12 $\frac{1}{4}$ alen langt og 5 alen dybt sidehus indeholdende vaskehus og snedkerværksted i stueetagen samt to værelser ovenpå.

Der var i 1930'erne indrettet i alt fire lejligheder i de to bygninger, en i hver af de to stueetager, og en i hver af tagetagerne, hvortil der var adgang fra trapper inde i husene og ad et par udvendige trætrapper. Lejlighederne var på et, to og tre værelser, og varierede i beboelsesareal fra 11 kv.m til 33 kv.m, med de to-værelses lejligheder liggende mellem disse yderpunkter. Pladsen var trang, også i højden, da den indvendige frihøjde varierede fra 1,95 m til 2,10 m. Tidligere havde der været to boliger i forhusets loftsetage, idet der havde været udlejning af et gavlværelset og en et-værelses lejlighed med køkken.²⁶

Disse småhuse lå der mange af i Ll. Sct. Mikkels Gade i 1860'erne, f.eks. også nr. 30. Det var et lidt kortere forhus, kun på 7 $\frac{1}{2}$ fag, men med kælder under de fem fag. Det var

Vaskevugge. Viborg Stiftsmuseum. Foto: Lars Guldager.

som nr. 10 delvis opført med bindingsværk, men havde gipsede lofter og var vurderet lidt højere end nr. 10, nemlig 900 rbd mod 800 rbd for nr. 10. Til ejendommen hørte en sidebygning, der var indrettet til bageri og køkken, hvilket måske skal ses i sammenhæng med, at ejeren var en udenbys møller Sørensen fra Ravnstrup. I 1869 brændte ejendommen, så mølleren, der var en dynamisk person, der bl.a. også drev vatfabrikation, benyttede lejligheden til at opføre et større »moderne« forhus i to etager, der stod færdigt i foråret 1870.²⁷

Det ny forhus blev på 10 fag, 12,5 m langt og 8,5 m dybt. Det var med fuld kælder, hvor der indrettedes brænde- og viktualiekældre. Forlængelsen af forhuset betød, at der blev indkørsel til gården gennem en port under huset. I stueetagen og på første salen var der lejligheder med køkkener med spisekamre, mens der på loftet indrettedes to værelser. Huset udstyredes med tre komfurer og i alt 13 kakkelovne, hvilket der tilsyneladende ikke havde været tidligere. Som noget nyt indrettedes der vaskehus med jerngrubekeddel og brænderum i et sidehus, ligesom lokummet som tidligere lå under et halvtag i gården.

I mellemkrigstiden genfindes ejendommen stort set uændret. Forhuset indeholdt 6 lejligheder, tre på tre værelser, en på to værelser i tagetagen og en på et værelse over porten i stueetagen. Den sidstnævnte var på knap 20 m², men kun med 1,64 m fri højde, mens de øvrige lejligheders boligareal varierede mellem 34 og 51 m² og højden mellem 2,20 og 2,70 m, altså lejligheder, der både i areal og loftshøjde var langt bedre end de ældre lejligheder i nr. 10. Det gennemsnitlige boligareal pr. beboer var dog særdeles begrænset i tre af lejlighederne, hvor der boede fra fem til otte personer, f.eks. seks personer i kælderlejligheden på knap 43 m². I det dårligt vedligeholdte sidehus var der desuden indrettet en to værelses lejlighed, der i midten af 1930'erne kostede 180 kr. om året i leje mod f.eks. omkring 400 kr. for de tre værelses lejligheder. »Billigst« boede dog Annemaria Laursen, der i flere år gav 96 kr. om året for værelset over porten.²⁸

Eksemplet er med til at illustrere, at arbejdernes generelt stigende realløn i anden halvdel af 1800-tallet for en dels vedkommende blev omsat i bedre boliger, selv om standarden forblev lav i mange ejendomme. Den honnerte bolig var et vigtigt mål for de mange bestillingsmandsfamilier og arbejderfamilier, hvor faderen havde regelmæssigt og rimeligt vellønnet arbejde.

Blandingen af forskellige boligtyper i den indre bys ejendomme holdt sig i mellemkrigstidens Viborg. Jørgen Hæstrups erindringer giver et godt eksempel herpå.²⁹ Hæstrup var født i 1909 som søn af kantor Hæstrup, der havde et virksomt liv som lærer og kantor ved Sdr. Sogns Kirke, ligesom han var en flittig dirigent og korleder. Arbejdsdagene var lange, ofte fra tidlig morgen til sent ud på aftenen, da det sociale liv efter de musikalske udfoldelser tydeligvis var et vigtigt aspekt for den dynamiske kantor. En stor del af dette liv udfoldedes i de gæstfri stuer i Sct. Mogens Gade 9, der er et af Viborgs mest kendte huse opført i 1643 på et middelalderligt kælderfundament. Her boede familien til leje, indtil den i midten af 1920'erne flyttede til Odense.

Familien boede i forhusets stueetage. Her var der god plads til familien, der foruden forældrene og Jørgen en del af tiden omfattede en broder og tjenestepige. Huset, der var med tykke mure, havde dybe vinduesnicher og mærkelige hulrum med meget forskellige anvendelser. I et opbevarede

Familierne i de store herskabslejligheder i midtbyen kunne disponere over mange rum, som her assessor P. H. Grønlund, der o. 1920 sidder i herreværelset i forhuset i Sct. Mogens Gade 8.

Jørgen og broderen f.eks. deres legetøj, og i et andet smed en af husets regelmæssige gæster kasseret undertøj. Huset havde store dimensioner og gav anledning til megen fantasi, herunder om ulydige nonner, der skulle have siddet inde-muret i hulrummene.

Lejligheden var bl.a. møbleret med mahognisofa med grønt fløjel, ligesom der var gardiner, borde og flere sofaer samt flygel med metronom. Der var også pryldenstande, herunder to gipsbuster af henholdsvis Beethoven og Mozart. Ingen var i tvivl om hjemmets musikalske interesser, ligesom det vidnede om en vis velstand. Jørgen havde da også en god barndom, herunder med udnyttelse af den til huset hørende gård, hvor der var gode muligheder for bl.a. boldspil, undertiden med knuste ruder til følge.

Velstanden var dog på ingen måde overvældende. Faderen udtrykte regelmæssigt sin utilfredshed med familiens økonomi, og den ene gang han rejste til udlandet, var det takket være modtagelsen af et legat. Indkomsten, der var på 1.300 kr. nogle år før Jørgen blev født, steg med faderens anciennitet og nye generelle forbedringer af lærernes lønforhold, så faderens løn nogle år efter Jørgens fødsel, da familien flyttede til Sct. Mogens Gade, havde passeret de 2.000 kr. Det var ikke nok til at fjerne økonomiske bekymringer, men indkomsten muliggjorde dog en dagligdag, der var ganske anderledes end den, der levedes i ejendommens baghus og sidebygninger. Her boede arbejdere og soldater, som i så mange andre baghuse i Viborg.³⁰

Jørgen Hæstrup fortæller ikke meget om ejendommens øvrige beboere. Han fortæller dog om de små huse, der lå oppe i det ene hjørne af gården. I det ene hus var der heste, og i et kammer op til stalden boede et par hesteoppassere. Hestene, der var opstaldet til brug for garnisonens officerer og deres fruer, skinnede i de striglede flanker, men oppasserne var højst umilitæriske i slatne bukser og gråhvide skjortærmer. Lugten af varm gødning, sved, pudset læder og dårlig tobak var den samme for heste og soldater. I det andet hus oppe i hjørnet af gården boede den respektable familien Andersen.

Madame Andersen, gift med arbejdsmand Andersen med gråt hvalrosskæg, fulgte nøje livets gang i gården. Med mellemrum tonede hun frem i husets dør og meddelte, at de igangværende aktiviteter øjeblikkelig skulle indstilles. Andre gange var den bryske tone aflagt, og den lille Jørgen kom på besøg og fik fedtemadder og kaffe. Fedtemadderne var

Børn finder altid noget at lege med. Her er Eyvind Snerding (t.h., født 1899) sammen med en kammerat i gang med at grave i sandet i en gård i Reberbanen. Givetvis er det lillesøsteren, som har fået lov at være med.

uforligneligt velsmagende, på tommetykt rugbrød med fedt fra en hankeløs kop, der aldrig løb tom. Glæden ved besøget blev ikke mindre, når der blev lejlighed til at studere »Familie-Journalen« og »Hjemmet«, der ikke fandt vej til familien Hæstrups stuer. Nogle gange legede Jørgen og de andre børn med familien Andersens to børn Jakob og Martine, men de var lidt ældre. Hæstrup betoner aldersforskellen og lader solidariteten herske mellem gårdens beboere. Han understreger, at Martine hørte med i gårdens liv.

Børnene var ifølge Hæstrups fremstilling ikke bevidste om de økonomiske og sociale forskelle mellem ejendommens beboere. Det var forældrene uden tvivl. Og børnene fik i hvert fald en påmindelse om det, når de skulle i skole. I 1921 gik Jørgen f.eks. på latinskolen. Den et år ældre Martine gik på friskolen, dvs. den kommunale skole, der ikke krævede forældrebetaling. Af ejendommens andre børn gik karetmager Lundorffs otte-årige dreng i realskolen, mens murer-svend Jensens tre mellemste af i alt syv børn gik i borgerskolen.³¹ De to ældste var i arbejde, og de to yngste endnu ikke i skolealderen.

Ejendommens daværende fire børnefamilier sendte deres børn i fire forskellige skoler. Skolevejens længde kan ikke bruges som forklaring herpå og næppe heller alene forskel i evner, Jørgens gode åndsevner i øvrigt ufortalt. Viborgs skolebørn markerede da også i mange år forskellene ved indbyrdes stridigheder. Der var, som det er udtrykt andetsteds, »blod mellem Borgerskolens og Friskolens drenge«, men trods de indbyrdes kampe stod eleverne fra de to skoler i fælles front over for de af dem foragtede disciple fra latin-skolen.³² Solidariteten mellem gårdens børn i Sct. Mogens Gade 9 som omtalt af Hæstrup kom nok undertiden på prøve over for skolesolidariteten – og den sociale solidaritet, selv om der ikke nødvendigvis direkte blev sat ord på denne i dagligdagen.

Mellemløstidens boliger

Med accept af en vis usikkerhed kan vi følge udviklingen i byens boligmasse i mellemløstiden. Fra 1916 til 1940 voksede antallet af boliger fra knap 3.000 til knap 5.000. Mere end halvdelen af denne vækst skete i 1930'erne, hvor byggeaktiviteten var særlig stor. Tilvæksten i boliger oversteg fremgangen i indbyggertal, så det gennemsnitlige antal beboere pr. bolig faldt fra et niveau, der var ganske højt sammenlignet med andre provinsbyer, til et niveau på linje med provinsbyer af tilsvarende størrelse. De mindre lejligheder udgjorde en stadig mindre del af boligudbudet, og boligerne blev stadig bedre udstyrede, om end det store flertal af boligerne stadig i 1940 var primitivt udstyrede i forhold til nutidens standard.

To tredjedele af boligvæksten kom fra nye lejligheder med tre til fem værelser. For sin tid var det relativt store lejligheder, der krævede en god fast indtægt f.eks. som bestillingsmand eller i anden funktionærlignende stilling. Arbejderfamilierne begyndte i stigende grad at efterspørge lejligheder med tre værelser mod tidligere to værelser. Skiftet afspejler sig delvis i, at der endnu i 1920'erne byggedes nogenlunde lige mange to og tre værelses lejligheder, mens det i 1930'erne var de tre værelses, der byggedes flest af.

Knap 10% af Viborgs boliger i 1916 var på kun et værelse. Det var en noget højere andel end i andre provinsbyer af tilsvarende størrelse. Disse lejligheder var typisk særdeles ringe udstyrede, ofte dårligt beliggende i baghuse og kældre, og vidner om, at en ganske betragtelig del af Viborgs befolk-

Tabel 7: Antal lejligheder i Viborg fordelt efter værelsesantal, 1916, 1930 og 1940

	antal			procentvis fordeling		
	1916	1930	1940	1916	1930	1940
1 vær	228	152	230	8,7	4,5	4,7
2 vær	807	1125	1500	30,9	33,6	31,0
3 vær	795	1086	1628	30,4	32,4	33,6
4 vær	385	473	759	14,7	14,1	15,7
5 vær	170	238	371	6,5	7,1	7,7
6- vær	229	279	358	8,8	8,3	7,4
i alt	2614	3353	4846			
forretningslejligheder med beboelse	274	363				

Anmærkning: Tallene er ikke fuldstændige, da der for nogle lejligheder mangler oplysning om antal værelser.

Kilde: Statistiske Meddelelser

ning havde en ussel boligstandard. Nok var det enlige, der boede i nogle af disse små lejligheder, men en stor del af dem rummede familier, ikke sjældent enlige kvinder med børn. Reallønsfremgangen i slutningen af 1800-tallet var dog så udtalt, at disse billige, men dårlige boliger ikke var særligt efterspurgt. Efter de halvårlige flyttedage, hvor en stor del af byens lejere skiftede bolig, stod relativt flest af disse lejligheder ledige.³³ En del af dem blev nedlagt i tyverne, nogle direkte kasseret af sundhedskommissionen.

I 1930'erne kom der igen en del nye et værelses lejligheder til, men det var en ganske anden slags, nemlig nogle efter tidens standard særdeles veludstyrede lejligheder med moderne bekvemmeligheder. En stor del af Solgårdens 94 aldersrenteboliger tilhørte denne kategori af lejligheder. Mindre, men moderne udstyrede lejligheder, udgjorde et vigtigt og efterspurgt element i 1930'ernes nybyggeri, således som også Broparken fra 1938-1939 vidnede om.

De store boliger, med 6 eller flere værelser, udgjorde en faldende andel, men der blev dog stadig flere af dem. Der blev bygget store lejligheder i nye etageejendomme i byens centrum, samt rummelige villaer i byens udkant. Som embedslægen udtrykte det i slutningen af 1920'erne: tendensen går mod hver mand sit hus med have og radio. Det omfattende villabyggeri i mellemkrigstiden, der alene i 1930'erne resulterede i næsten en tredobling af antallet af villaer, fra

De velhavende familier havde mange tjenende ånder omkring sig i dagligdagen. Her hjælper en oppasser tjenestefolkene med storvasken hos officersfamilien Snerding i Reberbanen 12.

omkring 250 til knap 700 i 1940, bidrog dog typisk med noget mindre lejligheder. Omkring halvdelen af villalejlighederne lå i huse, hvor der var to lejligheder, mens et mindre antal villaer havde tre eller flere lejligheder.

Viborg-boligernes værelsesantal vidner om fremgang i boligstandarden i mellemkrigstiden, men det stigende antal kernefamilier havde dog fortsat et begrænset antal værelser til rådighed. Eget børneværelse hørte så afgjort til undtagelserne, selv i relativt velstillede familier. Når der tages hensyn til, at boligstatistikken medregner de små pigeværelser – i etageejendomme typisk beliggende i tilknytning til køkkenet eller på loftet, i villaer typisk beliggende i kælderen – så var det mindre end 200 Viborg-familier, der havde seks eller flere værelser til egen disposition. Først i 1930'erne, da fødselstallet faldt drastisk, kunne det komme på tale, at børnene fik eget værelse. Lejligheder blev da også først anset som overbefolkede af de statistiske myndigheder, når der boede mere end to personer pr. værelse. Sådanne lejligheder havde Viborg ikke mange tilbage af i mellemkrigstiden, men i 1930 var det dog tilfældet for godt 7% af lejlighederne med mere end 13% af befolkningen, mens kun fire lejligheder blev betegnet som stærkt overbefolkede, dvs. med mere end fire personer pr. værelse.

Moderne boligfaciliteter

I slutningen af mellemkrigstiden havde mere end 90% af alle boliger indlagt gas. Det var da helt overvejende alene til brug som kogegas med den deraf følgende karakteristiske lugt af gas i køkkenerne. I løbet af en kort periode fra 1910'erne trængte elektriciteten frem som belysningskilde i de fleste nye boliger. Med de ringeste af de ældre boliger trak det dog ud, så endnu i 1930 var knap 15% af byens lejligheder uden elektricitet. Andelen blev i løbet af 1930'erne reduceret til et par procent, svarende til mindre end 150 af byens knap 5.000 boliger.

Mens det gik relativt hurtigt med udbredelsen af elektriciteten gik det langsommere med nye varmesystemer og bedre bade- og toiletforhold. Kun omkring en fjerdedel af lejlighederne fik installeret centralvarme og adgang til varmt vand før den anden verdenskrig, mens godt halvdelen af lejlighederne fik erstattet det gammeldags *das* med w.c.³⁴

Centralvarmen var ikke alene mere renlig end brugen af kakkellovne, men den gjorde det samtidig lettere, at også andre rum som sove-, gæste- og børneværelse i større lejligheder fik egen opvarmning i form af en mindre radiator eller ribbeovn, som de tidligste støbejernsradiatorer blev kaldt. Centralvarmen kunne også som noget nyt betyde varmt vand fra hanerne, hvis der ikke tidligere var opsat gasvandvarmere. Stadig flere fik adgang til privat bad, om end det skal bemærkes, at tallene i tabel 8 også dækker over lejligheder med adgang til fælles bade faciliteter. I 1930 deltes beboerne i ca. en tredjedel af lejlighederne om adgang til bade faciliteterne med andre beboere i ejendommen. Andelen af voborgensere med moderne opvarmning og bade faciliteter var da også ganske stor sammenlignet med flere andre provin-

Sigurd Snerding, født 1909, på armen af barnepigen Alvilda.

Tabel 8: Procentvis andel lejligheder i Viborg med moderne faciliteter, 1930 og 1940

	1930	1940
el	86,7	97,3
gas	uoplyst	92,5
wc	30,1	56,1
bade faciliteter	14,0	29,0
centralvarme	11,4	26,9
varmt vand	9,5	24,2

Kilde: Statistiske Meddelelser

byer af tilsvarende størrelse. Viborg fik derimod først i år 1900 en offentlig vandforsyning med ordentligt rent vand, og den sidste offentlige brønd blev ikke nedlagt før i 1913.³⁵

Det gik langsomt med at slippe af med de gamle latriner, indrettet i små selvstændige skure i gården eller som aflukker i vaskehus eller bryggers. Det er dog de færreste, der kan huske aflukker med flere pladser ved siden af hinanden, men det forekom, også ved nybyggeri som bl.a. i forbindelse med en omfattende modernisering af det respektable Gråbrødre kloster i begyndelsen af 1850'erne.³⁶ Sejlivede latriner og dårlige kloakeringsforhold var en fremtrædende del af Viborgs dagligdag, til mange borgeres udtalte utilfredshed.³⁷

Kloakering påbegyndtes først fra 1881, og den forblev længe utilstrækkelig. Der var nok underjordiske kloakledninger, men flere steder udmundede de i en åben rende eller grøft, hvorfra stanken kunne være ganske markant. Hertil kom, at spildevandet fra husene samledes i åbne brønde, hvor de mere faste materier kunne bundfældes. Distriktslæge Heiberg veg ikke tilbage for at betegne disse åbne brønde som sundhedsskadelige.

Sct. Ibs Gade 1903. For at undgå at træde i de åbne rendesten anbragte mange brædder på tværs. Den store forbedring af sundhedstilstanden i byen kom først med en ordentlig kloakering og det fælles vandværk fra 1900.

Byrådet valgte at lade en københavnsk sagkyndig udtale sig. Denne påpegede flere muligheder, herunder nogle enkle forbedringer af det eksisterende system f.eks. lukning af brøndene med dæksler og anbringelse af vandlåse på spildevandsrørene, så kloaklugten ikke så let trængte ind i huse. Han mente langt fra, at det eksisterende system var ideelt, men anførte samtidig, at de mange åbne møddinger i byen var et større problem. Byrådet fandt trods kritikken alligevel støtte i rapporten til at holde de fremtidige kloakeringsinvesteringer på et beskedent niveau. Det henholdt sig bl.a. til, at det stærke terrænfald i Viborg sikrede en hurtig gennemstrømning af vandet, ligesom det mente, at de åbne brønde var med til at sikre, at kloakrørene ventileredes på en simpel og praktisk måde.³⁸

Først i 1921 begyndte byen at blive kloakeret med et lukket og tilstrækkeligt dimensioneret kloaknet, om end yderkvartererne endnu ikke var nået med, da byen i 1938 indviede et rensningsanlæg, påbegyndt i 1925. Søerne modtog nu ikke i samme grad som tidligere urensset spildevand.

Byrådet var ikke uden fornemmelse for de hygiejniske forhold og fik, om end noget sent, indført et offentligt natrenovationsssystem og senere også dagrenovation. I begyndelsen af perioden var det overladt det private initiativ, men i de sidste årtier af 1800-tallet stilledes der faste krav til indretningen af byens latriner. Der indførtes et såkaldt tøndesystem. Fra 1880'erne indskærpedes husejerne, at latrinerne skulle være udstyret med lette tøndesystemer af træ, der var begede indvendigt, og som havde en afstand på to tommer til sædet. Det lettede natmændenes arbejde. Samtidig krævedes det, at latrinerne forsynedes med fast uigennemtrængeligt gulv. Tilsvarende holdt sundhedskommissionen i stigende grad øje med, at møddingerne var tætte, så der ikke skete nedsivning til grundvandet og dermed vandet i de brønde, der lå på mange af gårdspladserne.³⁹ Fra 1918 blev renovationen en kommunal opgave.

Ordrede spildevandsforhold var forudsætningen for, at byens borgere kunne følge en ny tid med indretning af træk og slip eller vandklosetter, som de blev benævnt. Der var et »folkeligt« pres herfor, men f.eks. i 1903 fik værten for Afholdshotellet et afslag på at måtte indrette w.c.'er. Tilladelse blev først givet i 1912. Værten på Preislers hotel mente måske med rette, at hans gæster var mere trængende, så han lod indrette w.c.'er uden tilladelse, men fik efterfølgende påbud om gå tilbage til det velkendte tøndesystem. I det hele

Endnu i 1936 stod denne brønd i Rosenstræde. I baggrunden en barak ved Østre skole.

Skraldemanden på arbejde, her i færd med at opskrabe hundeefterladenskaber. Håndkoloreret glasplade.

taget var byrådet ikke meget for at imødekomme borgernes påtrængende behov. Det afviste f.eks. også ønsket om indretning af offentlige toiletter. Argumentet var, at de ansås for unødvendige, da der var gårde nok.⁴⁰

Kloakeringsforholdene var i begyndelsen af århundredet endnu ikke til w.c.'er, selv om en del husejere klarede problemet med anlæggelse af private, men relativt kostbare septic-tanke. Med det nye kloaksystem påbegyndt i 1921 ændredes situationen, og som det tidligere er anført, så fik vandklosetterne hurtigt stigende udbredelse i mellemkrigs-tiden, selv om stadig mere end 40% af byens boliger havde gammeldags das, hvilket var noget mere end i andre større provinsbyer.

Latrin-tønderne gav således stadig arbejde til natmændene til glæde for nogle af de landmænd, der herigennem fik et vigtigt gødningstilskud. Det må dog med, at natmændene ikke fik lov til at tømme alle latrin-tønder. Helmuth Spanggaard Pedersen fortæller således i sine erindringer fra 1930'erne, at hans forældre – og de var sikkert ikke ene herom, selv om det var i strid med sundhedsvedtægten – pleje-

de at tømme latrin-tønden i baghaven, inden natmændene kom. Så blev der så meget mere af egen avl som et godt tilskud til en stram økonomi.

Helmuth Spanggaard Pedersens barndomshjem kan her til slut stå som eksponent for, hvor store boligforbedringer den talmæssigt omfattende gruppe af fast beskæftigede arbejdere og lavere funktionærer oplevede i mellemkrigstiden.⁴¹

Den lille Helmuth voksede op i 1930'erne under stabile rammer på Middagshøjvej. Faderen arbejdede på Statshospitalet som plejer. Moderen havde før ægteskabet været plejerske sammesteds. Det var et arbejde, som hun genoptog, da børnene ikke længere var helt små. Den faste indtægt kombineret med god økonomisk sans satte familien i stand til at købe eget hus i 1926 for 8.600 kr.⁴² Familien Pedersens hus var opført i 1920 af snedker Christen Mathiasen og på 65 m². i grundplan. Pedersen boede i begyndelsen i stueetagen bestående af stue, soveværelse og køkken. Der var en lille kælder på ca. 6 m², der anvendtes som viktualierum. Ovenpå med skrå vægge var der lejere. Her var der oprindeligt foruden loft ét stort værelse, der var velegnet til husning af soldater, men senere indrettedes tagetagen med to værelser. Økonomien tillod allerede, mens børnene var små, at familien inddrog beboelsen ovenpå. Det var ganske passende med to ekstra værelser til den hurtigt voksende familie, der udgjordes af en søskendeflok på to piger og to drenge. Hertil kom to børn, der døde af lungebetændelse kun et år gamle.

Møblementet bestod i Helmuths første år alene af et spise-stuemøblement med bord og seks stole, buffet med spejl, anretterbord og et dækketøjsskab, hvortil kom skrivebord, en lille bogreol samt en divan, hvorunder legetøjet blev opbevaret i en lille trækasse. På gulvet lå der et imiteret linoleumstæppe. I soveværelset var der to senge, klædeskab, servante med servantestel og et lille natbord. Der var kun én elektrisk lampe i hvert værelse, nemlig en »hejselampe« over spisebordet i stuen og en pendel i soveværelset. Det var respektabelt, om end beskedent. Det var også tilfældet, da familien indrettede en slags dagligstue i slutningen af 1930'erne i det tidligere soveværelse. Her møbleredes med et par klubstole, et lille bord og et billigt gulvtæppe.

Bagindgangen til huset skete gennem bryggerset, der samtidig fungerede som baggang og vaskehus. Køkkenet, der var med terrassogulv, havde husets eneste håndvask, så

bryggerset fungerede også som badeværelse, når den månedlige storvask var overstået. Så blev det sidste hold vand i gruekedlen tømt over i en balje, der måtte gøre det ud for badekar. I et hjørne af bryggerset var det gammeldags das opmuret.

Opvarmningen skete med kakkelovn. I stuen stod der en, som moderen fyrede op i hver morgen i vinterhalvåret. Det gav en del støv, når kachelovnen som det første blev tømt for aske, men kachelovnen var i øvrigt meget praktisk. Den indeholdt således kogerum, hvor der altid stod en kedel vand til opvarmning. Herover var der et mindre rum, hvor optændingspinde til næste dag blev tørret, og øverst var der et rum til kaffekanden, så der altid var varm kaffe. På kachelovnens krone og i pinderummet blev der ofte tørret tøj. Bleer, våde vanter, sokker og bukser om vinteren samt lejlighedsvis klatvaske viste, at husmoderen havde nok at se til. I kachelovnen blev der i øvrigt også hver dag varmet nogle mursten, som indpakket i avispapir blev brugt som varmedunke i børnenes senge. Det tog det værste af kulden ved sengetid, men kunne jo ikke hindre bidende kolde morgener, når der ikke længere var ild i kachelovnen.⁴³

Sundhed og sygdom

Sundhedsforholdene blev bedre i løbet af perioden. I 1940 havde viborgenserne et overlevelsesmønster, der nogenlunde svarede til nutidens, mens den gennemsnitlige dødelighed lå på mere end det dobbelte omkring midten af 1800-tallet. Forbedringerne skete gradvis og gjorde sig gældende for alle aldersgrupper, men størst betydning havde det, at børnenes chance for at overleve blev meget større. I begyndelsen var det tilfældet for de lidt ældre børn og i slutningen af perioden også for de spæde, selv om spædbørnsdødeligheden var høj sammenlignet med de fleste vestlige lande. I begyndelsen kunne omkring 85% af de nyfødte forvente at opleve deres første fødselsdag. I mellemkrigstiden gjaldt det mere end 90%.

I 1862 udtrykte distriktslæge B. Berg sin tilfredshed med det foregående års dødelighed i Viborg by. 108 var døde, hvilket Berg beregnede til en summarisk dødshyppighed på 2,2%, når han satte dødstallet i forhold til byens indbyggertal. Det var et niveau, der var det dobbelte af nutidens, men året før havde niveauet været tæt på de 2,5, og tre år tidligere havde dødshyppigheden ligget over 3. Det havde været

år med udbredte epidemier; i 1858 drejede det sig om en epidemi af skarlagensfeber, der også ramte andre dele af landet, og som i Viborg kostede ikke mindre end 35 livet ifølge den officielle registrering af dødsårsager.

Den gennemsnitlige dødelighed i Viborg lå på niveau med dødeligheden i landets hovedstad eller største provinsbyer, selv om det i datidens samfund var farligere at bo i byen end på landet, og typisk farligere jo større byen var. Viborgs daværende beskedne befolkningsstørrelse og åbne bebyggelse taget i betragtning, kunne man have forventet en lavere dødelighed, men som Berg og andre læger ofte fremhævede i datiden, så lå Viborg klimatisk ganske udsat. Ifølge Berg var luften »ualmindelig skarp og tør« om vinteren og foråret, når de østlige vinde var fremherskende. Og om sommeren afløstes kolde dage af dage med en trykkende varme, som efterfulgtes af kolde nætter, især når »Vesterhavets Taa-ge ligesom vælter frem og bedækker Landskabet«. ⁴⁴ Klimaet i Viborg var præget af, at byen i modsætning til de fleste danske købstæder ikke lå ved havet, og naturligvis havde det skiftende vejrlig sin betydning for sundhedstilstanden. Men det ustabile klima gjaldt jo også andre byer.

Senere i perioden blev byens læger i stigende grad opmærksomme på boligforhold, fødevarer og de almindelige hygiejniske forhold som forklaring på sundhedstilstanden.

Balthasar Berg var distriktslæge fra 1853-1978. En væsentlig indsats ydede han for at forbedre brød- og kødkvaliteten.

Patienten ser lidt betuttet ud, her på operationsstuen, omgivet af overlægen, P. W. Heiberg (t.v.), samt yngre læger og sygeplejersker. Bedøvelsesmasken ligger parat på bordet.

Fattigdom med deraf følgende dårlige boligforhold og ringe fødevarer samt en generel dårlig hygiejne var ikke noget specielt for Viborg, men byen og oplandet havde, ikke mindst i begyndelsen af perioden, et fattigdomsproblem.

Viborg fik da også sin rigelige del af tidens alvorlige sygdomme. Men deres tag i befolkningen aftog efterhånden, hvilket skyldtes en kombination af flere faktorer: Stigende realløn og dermed bedre boliger og sundere mad havde betydning. Medvirkende var også en tiltagende offentlig regulering, der bl.a. gjorde det vanskeligere at sælge fordærvede fødevarer, og som førte til en række hygiejniske forbedringer, ligesom lægelige fremskridt bidrog til en bedre sundhedstilstand.

Privatpraktiserende læger begyndte først at være fast etableret i Viborg fra 1860'erne, og i 1862 indberettede distriktslægen f.eks., at landbefolkningen i Viborgs nærmeste omegn stadig ikke brugte at tilkalde lægehjælp, men i stedet forlod sig på kloge folk og gamle husråd. Blev lægen inddraget, skete det ikke sjældent blot som »konsultation ved bud«, hvor der var rig mulighed for, at der opstod misforståelser. Periodens sygdomsbillede er derfor behæftet med betydelig usikkerhed, men ikke mere, end at nogle klare hovedtræk træder frem.

Mange viborgensere levede, også tidligere, et langt liv, om end de ikke nødvendigvis døde mætte af dage. Ved midten af 1800-tallet var trods alt 6-7% af Viborgs befolkning mere end 65 år. Men mere end halvdelen af befolkningen nåede ikke så høj en alder. Det var der mange forskellige årsager til.

Viborg var ikke specielt farlig eller voldelig. Mord blev der ikke begået mange af, men alvorlige dødsulykker var der hvert år. Der var fald og sammenstyrtningsulykker bl.a. i forbindelse med byggeri, og det var ikke altid ufarligt at udføre traditionelt landbrugsarbejde eller at omgås sparkende heste, hvortil kom risikoen forbundet med en ny tids begyndende mekanisering, ligesom omgangen med våben resulterede i flere vådeskudsulykker. Tallene for disse ulykketyper var dog små, og den enkelte ulykketype forekom ikke hvert år. En noget hyppigere ulykkeskategori var drukneulykkerne. Viborg-søerne var farlige for en befolkning, der generelt ikke havde lært svømning. Trafikulykker med dødelig udgang kom i stigende grad til i mellemkrigstiden.

Livet var i 1800-tallet for mange præget af knaphed og stor usikkerhed med at sikre det daglige udkomme. Hårdt

fysisk arbejde svækkede mange. Og alkoholisme var ganske udbredt. Brændevinen var billig, og delirium tremens forekom regelmæssigt blandt dødsårsagerne i anden halvdel af 1800-tallet, selv om distriktslægen udtrykte en vis optimisme, da bayerskøllet trængte frem fra 1860'erne. Der skete hos den bedre stillede del af arbejderbefolkningen en gradvis forbrugsomlægning fra alkoholsvagt hvidtøl og brændevin over til bayerskøl. I mellemkrigstiden blev delirium tremens kun sjældent angivet som dødsårsag.

Mord, ulykker, alkoholisme og selvmord afstedkom en del dødsfald, men tallene var trods alt beskedne. De kunne samlet typisk tælles på en eller to hænder og viser ingen klar tendens. Skal vi derfor forklare periodens stærkt faldende dødelighed, er det vigtigere at se på nogle af de sygdomme, der var på retur i perioden, og som i midten af 1800-årene endnu var årsag til mange dødsfald. Disse sygdomme kan opdeles i tre nogenlunde lige store grupper: for det første sygdomme i brystorganer, der i vid udstrækning kan tilskrives usunde bolig- og arbejdsforhold, for det andet sygdomme på grund af forkert eller mangelfuld ernæring og for det tredje epidemiske sygdomme.

Lungebetændelse var en af de hyppigst nævnte dødsårsager. Ingen aldersgruppe eller social gruppe kunne vide sig sikker. Lungebetændelsen var en ofte tilstødende komplikation, når almentilstanden var svækket som hos ældre eller efter sygdom. Og børn i deres første leveår var udsatte. I mellemkrigstiden, da børnedødeligheden var reduceret betydeligt, skete mere end 80% af dødsfaldene blandt børn i det første leveår.⁴⁵ Heraf blev i nogle år mere end en tredjedel tilskrevet lungebetændelse.⁴⁶

Først med pencillinen fik lægerne et effektivt middel mod lungebetændelse, men risikoen for alvorlige lungebetændelser var dog aftagende i slutningen af perioden i takt med de stadig bedre boligforhold, herunder de bedre opvarmingsmuligheder. Der blev også relativt færre af de særligt udsatte grupper som omvandrende håndværkersvende og jernbanebørster. Disses indkvarteringsforhold var ofte præget af fugt og træk, hvortil kom, at jernbanebørsterne, der i stort tal arbejdede ved anlægget af de mange nye jernbaner med forbindelse til Viborg, udførte hårdt manuelt arbejde i næsten al slags vejr.

Bronkitis var en anden alvorlig brystsygdom, der især ramte børn under fem år, men opmærksomheden samlede sig især om tuberkulosen. Den snigende sygdom slog nok

Bayersk øl var med til at nedsætte forbruget af brændevin.

især ned i de dårligst stillede hjem, men den kunne ramme alle sociale grupper. Den følte særligt meningsløs, da den i vid udstrækning ramte unge eller yngre med mindreårige børn. Aldersgruppen fra 15 til 50 år rammes hårdest. Sygdommen forværrede kun langsomt den angrebnes tilstand og var svær at erkende, da symptomerne i de tidlige stadier blot var almindelig forkølelse og træthed. Senere stadier karakteriseredes ved hoste, dernæst opkastning af pus og afmagring og til slut blodspytning og blodstyrning.

Endnu omkring århundredskiftet blev de fleste tuberkulosepatienter behandlet i hjemmene, men ind i det nye århundrede opførtes tuberkulosesanatorier med offentlig støtte. Kampen mod tuberkulosen i disse år øgede i afgørende grad viborgenserne forståelse for frisk luft, sol og renlighed. Udflugter i den naturskønne omegn af Viborg havde fundet sted i årtier, men fik nu et betydeligt opsving, også fremhjulpet af stigende velstand. Tuberkulosen var formentlig på tilbagetog i mellemkrigstiden, selv om embedslægen i slutningen af 1930'erne gerne havde set, at der i Viborg by og amt ofredes mere på tuberkulosearbejdet, herunder bl.a. med oprettelsen af en særlig tuberkulosestation som i flere andre byer.⁴⁷

En bedre kost

I midten af 1800-tallet var kosten særdeles ensformig for en stor del af befolkningen. Varm mad var der ikke nødvendigvis tale om hver dag, men derimod om brød med en anelse fedtstof. Eventuelt pålæg var i de dårligst stillede hjem forbeholdt faderen. Sulten var en nærværende realitet, som undertiden blev holdt nede, også hos småbørnene med lidt brændevin.

Allerede i anden halvdel af 1800-tallet skete der markante fremskridt på ernæringsområdet, hvilket kostreglementerne på byens institutioner vidner om.

I 1850 var kosten på fattighuset og den dertil knyttede arbejdsanstalt nærende, men unægtelig ikke varieret. Den fulgte et fast ugeprogram. Tre dage om ugen var der grøddag, nemlig 1 pot (svarende til knap en liter) grød til hver uden brød. Tre andre dage bestod middagsmaden kl. 12 af henholdsvis ærter og flæsk, kål og flæsk samt øllebrød med flæsk og kartofler. Portionerne af denne såkaldte søbemad var på $\frac{3}{4}$ pot med tilhørende 12 lod brød (svarende til ca. 150 g). Kød var forbeholdt søndagen, hvor der også var suppe,

Spytbakke fra Søndre sogns kirke. Foto: Lars Guldager.

formentlig kogt på kødet. Morgenmaden, eller frokosten som den betegnedes, bestod af et halvt pund brød uden noget til og 3/8 pot øl, dvs. alkoholsvagt hvidtøl. Aftensmaden var tilsvarende et halvt pund »tørt« brød, men nu med mælk til at skylle ned med, ligeledes afmålt til 3/8 pot. Til middagsmaden var der formentlig vand på bordet, hvis det ikke var nok med væsken i den tynde grød eller søbemaden.⁴⁸

Fattiglemmerne kunne i midten af 1880'erne glæde sig over, at Indenrigsministeriet havde nøje indseende med vilkårene på landets fattiggårde og skulle godkende kostreglementerne.⁴⁹ Glæden var nok behersket, da de ofte ønskede en bedre og mere varieret kost, men ministeriet talte dog fattiglemmernes sag over for de lokale forvaltere af knappe skattekroner.

Et nyt spisereglement blev godkendt for Viborg Fattiggaard i 1885.⁵⁰ Det angav, at de lemmer, der var på fuld kost, og som ikke var på særlig diæt, nu skulle have 3 kvint smør, dvs. 15 g, til brødet morgen og aften. Det lokalt producerede og vel ganske nærende øl og mælk blev der til gengæld sparet på, da det kun blev givet, når lægen ordinerede det. Ellers skulle de morgen og aften tildelte 37 kvint rugbrød, eller efter ordination 25 kvint rugsigtebrød, skylles ned med 1

Bekæmpelsen af tuberkulosen foregik også ved, at lægemyndighederne manede befolkningen til omtanke. Skiltet sad i en af byens købmandsbutikker. Foto: Lars Guldager.

Spisereglement

for

Viborg Fattiggaard

	50 Portioner Ialt.	Pr. Portion.
Middagsmad.		
Søndag: Dretjødssuppe, 3 Bægle til hver:		
Kogt paa fersk Kjøb	25 Pbd.	1/2 Pbd.
Kartofler	15 Pbd.	1 1/2 Pgl.
Rødder og Grøntsager	50 Ø.	1 Ø.
Mandag: Grød, 3 Bægle til hver:		
Sød Mælk til Kogning	18 3/4 Pbd.	1 1/2 Pgl.
Bjergryn	10 Pbd.	20 Kv.
Sødet Øl	25 Pbd.	1/4 Pbd.
Sirup	1 1/2 Pbd.	3 Kv.
Saltet Silb.	25 Stk.	1/2 Silb.
Kartofler	17 Pbd.	1 Pgl.
Tirsdag: Kaal, 3 Bægle til hver:		
Kogt paa saltet Fjæst	9 1/2 Pbd.	19 Kv.
Kartofler	15 Pbd.	1 1/2 Pgl.

pægl (svarende til knap ½ liter) tevand med fløde og sukker. Middagsmaden blev i forhold til tidligere mere varieret og skulle have både forret og efterret, ligesom der blev uddelt 37 kvint rugbrød til middagsmaden. Til forret var der stadig grød i tre dage, men det skulle være forskellig grød og med tilbehør. Af de øvrige fire dage var der to dage med 1 pot suppe kogt på okse-, kalve- eller lammekød med fornødne urter og rødder, en dag med 1 pot grynsuppe med surt og sødt samt en dag med 1 pot sago- eller byggrynsvælling kogt i mælk. Til efterret skulle der varieres med fire retter. Såvidt muligt skulle der to af ugens dage serveres fisk, enten stegt eller kogt med tilhørende »sauce«. De tre øvrige retter var kødretter.

Kosten i fattiggården var ofte bedre end den, mange uden for fattiggården fik. Det ændrer dog ikke ved synet på fattiggården, og det i manges øjne nedværdigende i at opgive friheden og få nådsens brød på det offentliges regning. Et opgør med denne mentalitet skete gradvis bl.a. fremmet gennem flere socialreformer fra begyndelsen af 1890'erne og den store socialreform i 1933. Fattiggårdene blev nedlagt i 1930'erne og for de ældre erstattet med alderdomshjem. På den ny tids alderdomshjem skulle de ældre have vilkår, der mindede om vilkårene i et hjem med en dygtig husmoder og en økonomi svarende til den bedrestillede del af arbejderklassen eller store dele af funktionærgruppen. Kostmæssigt var der kun få ligheder med den tidligere tids spisereglementer. I kostplanen fra 1938⁵¹ var portionerne blevet rigeligere, nøje anført med kalorieindhold. Middagsbordet bød typisk på to retter, hvor hovedretten var fisk eller kød med kartofler og grønsager. Søndagsmiddagen kunne bestå af kærnemælksfromage med rød sauce efterfulgt af kalvesteg med sauce og kartofler eller bøf med kartofler efterfulgt af æblekage. Til maden blev der drukket vand.

Tørkosten var i forhold til det tidligere kendte udvidet med to dl sødmælk eller en portion tykmælk om formiddagen og eftermiddagskaffe med sukker og fløde samt franskbrød med smør eller hjemmebagt kage. Til morgenmad fik de ældre havregrød med sukker eller øllebrød og halvanden dl sødmælk, ligesom der var både smør, margarine og ost til brødet, der kunne skylles ned med kaffe. Om aftenen var der tre forskellige slags brød, hvortil der kun var fedt og margarine, men til gengæld ost og 2-3 slags pålæg. Til maden kunne de drikke en kvart liter øl eller kærnemælk samt te. Velfærdsdanmark slog igennem på en ny og ganske kon-

kret måde for de ældre her i 1930'erne. Til sammenligning kan nævnes, at da man i 1920'erne havde indført en madordning for skolebørnene i vintermånederne, så fik ca. 40 børn på Søndermarkens skole alene »dr. Schiødtz skolefrokost, dvs. varm sødmælk og rugbrød med margarine«. ⁵²

Også for den brede befolkning uden for de offentlige institutioner var der i takt med en generelt stigende realløn mulighed for at efterspørge bedre mad. Fødevarerudbuddet blev også meget mere varieret. På torvet kom der efter åbningen af jernbanen regelmæssige forsyninger af frugt og grønsager fra især Århus. Gode forsyninger af frisk fisk fra Limfjorden erstattede delvist de saltede sild og aborrer, ⁵³ og mange familiefædre stangede ål i søen eller cyklede til Hjarbæk for at fiske. Mere eksotisk var det, når den ivrige lystfisker kantor Hæstrup hældte friske havørreder ud i jernvasken hjemme i Sct. Mogens Gade 9 i årene omkring den første verdenskrig efter regelmæssige udflugter til bl.a. Karup å. Familien Pedersen fra Middagshøjvej 15 cyklede i stedet til Kvols i trediverne sammen med en af faderens kolleger. Her lejede de såkaldte gliveredskaber, der som regel bidrog til en pæn ålefangst. ⁵⁴ Temmelig mange Viborgfamilier kunne også variere kosten ved at hente friske afgrøder i kålhaven eller køkkenhaven, og kolonihaver blev der flere af i mellemkrigstiden.

Den fattigere del af Viborgs indbyggere fik i midten af 1800-tallet ikke godt kød, i den udstrækning de overhovedet fik kød. Kvaliteten var ringe, om end det i 1870'erne blev anset som et fremskridt, at der efterhånden blev solgt mindre mængder kød af gamle køer, idet der var et stigende salg af hestekød. De bedrestillede viborgensere kunne glæde sig over, at byen i disse år fik en slagter, der lagde vægt på kødets kvalitet og udstillingen af varerne. Det fik andre af byens slagtere til at lægge sig i selen som følge af konkurrencen. Hertil kom, at byens sundhedspoliti skærpede tilsynet med de mange landslagtere, der på torvet undertiden prøvede at sælge fordærvet eller sygdomsinficeret kød. Myndighederne måtte dog tilstå, at det kunne være svært at skelne mellem kød fra selvdøde dyr og kød fra dyr, som var blevet slagtet, lige inden de bukkede under af sygdom. ⁵⁵ Tiltroen til landslagternes og for den sags skyld bøndernes handelsetik kunne ligge på et lille sted. For den fattigere del af befolkningen var det uden tvivl et fremskridt, da Viborg i 1897 fik eget slagteri. Her var dyrene under mere effektiv dyrlægekontrol, og indvolde og mindre gode kødkvaliteter, der ikke

Ålestangning i Sønderø. I baggrunden Sindssygehuset, det tidlige Tugt- og Manufakturhus.

Slagtermester Marurin Schütt, Vestergade 10, o. 1935. Hygiejnisk var det et stort fremskridt, at slagterne efterhånden forlod deres boder på Hjultorvet og rykkede indenfor i butikker med fliser og glas.

kunne gå til eksport, udgjorde en sund og billig kostmulighed. Egentligt slagteriaffald fandt også afsætning.

I midten af 1930'erne fik byen den overvejende del af sin mælkeforsyning fra tre mejerier med 3.700 tilknyttede køer, hvortil kom mælken fra ca. 20 avlsbrugere med i alt 130 køer. Foruden stalddørssalget skete mælkesalget fra godt 30 mejeriudsalg og 12 mælkevogne.⁵⁶ Den daglige mælkeforsyning var vigtig, da mulighederne for opbevaring i sommerhalvåret var nærmest ikke eksisterende. Forbruget af nærrende fedtstoffer var dog på vej frem i slutningen af 1800-tallet. Det traditionelle fedt, herunder også importeret amerikansk fedt, blev fra midten af 1880'erne i stigende grad erstattet af den ny tids kunstmør, margarinen.

Efterhånden skete der en klar forbedring af myndighedernes fødevarerkontrol, om end relativt sent. I 1912 oprettedes et offentlig slagtehus og levnedsmiddellaboratorium. Fra 1924 foretog slagtehusets inspektør regelmæssigt tilsyn med samtlige kødudsalg og pølsefabrikker. Og i 1927 efter boykot fra den danske dyrlægeforenings side lykkedes det gennem

et tillæg til byens sundhedsvedtægt fra 1913 at få byens mælkekontrol gjort effektiv bl.a. ved fast ansættelse af en dyrlæge med assistent. Tilsyneladende til irritation for Sindsygehospitalets ledelse, da den med ministeriel godkendelse fortsatte med at anvende ikke kontrolleret mælk for – efter embedslægens skøn og harme – at spare omkring en halv øre pr. l mælk.

Stigende realløn kombineret med bedre fødevarekontrol betød, dels at egentlige mangelsygdomme som f.eks. skæve rygge som følge af engelsk syge blev færre, dels at madforgiftninger med diaré og opkastninger formentlig blev færre. Viborgenserne må i lighed med den øvrige befolkning være begyndt at vokse både i højde og vægt, også selv om mange børn fik en vanskelig start på livet endnu i mellemkrigstiden. Sundhedstilstanden kan vel næppe betegnes som tilfredsstillende, når skolelægen f.eks. i 1935 blandt årets knap 250 nye elever fandt en mere eller mindre alvorlig lidelse hos 40 af dem.⁵⁷ Der var f.eks. en med bronkitis, to var blegstotige og nogle havde synsfejl. Otte var fejlnærede, mens den største gruppe, elleve i alt, havde polypper og var

Skolebørnene fra Østre Skole ser både sunde og friske ud denne formiddag i Ll. Sct. Hans Gade i 1905. Lægeindberetninger fortalte imidlertid om mange lidelser blandt byens børn.

udsat for stadige forkølelser, mellemøre- og ørebetændelse. Der var stadig en relativ stor gruppe børn, hvis forældre ikke fandt det naturligt at søge læge, selv om børnene var næsten konstant syge. Blandt byens skolebørn var der i øvrigt 25, som hver tredje måned kom til kontrollerende vejning, idet de var undervægtige. Skolelægens helhedsindtryk var dog, at børnene ernæringsmæssigt, med hensyn til påklædning og personlig pleje samt rettidig sygdomsbehandling var i betydelig fremgang her i 1930'erne, uanset krisetider og arbejdsløshed. Velfærdsdanmark var i relation til børnene tilsyneladende ved for alvor at slå igennem.

Epidemiske sygdomme

Mæslinge- og kighosteepidemier optrådte regelmæssigt. Det var tidligere frygtede sygdomme med relativ høj dødelighed, som især ramte børn og unge. Også i denne periode skete der dødsfald i forbindelse med disse sygdomme: F.eks. blev der i Viborg registreret 14 dødsfald som følge af kighoste både i 1872 og 1882. I 1861 døde 32 af mæslinger i Viborg lægedistrikt, inklusive landdistrikterne. Det store flertal, nemlig 28, var børn under 10 år. Sygdommen blev bragt til Viborg, i første omgang af nogle skoleelever fra Katedralskolen, der i januar vendte tilbage efter juleferie i Lemvig, og dernæst i april af en arbejder, der kom fra Salling for at ar-

Epidemihuset ved Viborg Sygehus, opført 1887, fik en barsk omtale af amtslægen i 1918. Det var umulige forhold at manøvrere med 40-50 patienter med indtil 4-5 forskellige epidemiske sygdomme på en gang.

bejde på klædefabrikken i Bruunshaab, hvorfra den så igen kom til Viborg by. Senere i perioden blev dødsfaldene dog sjældnere som direkte følge af disse sygdomme. Medicinhistorikerne er uenige om grunden hertil. Nogle har peget på bedre hygiejne og ernæring, mens andre har peget på, at mange epidemisygdomme har en naturlig cyklus. Det kan betyde, at netop disse velkendte sygdomme var blevet endemiske, dvs. befolkningen opbyggede et naturligt immunforsvar over for dem.

Difteritis var indtil århundredskiftet en meget udbredt sygdom. Ingen gruppe kunne føle sig sikker, om end halsbælgninger ifølge distriktslægen i 1852 ikke mindst var udbredt hos de fattige i dårlige boliger. Året efter indberettede præsten f.eks. 10 dødsfald som følge af difteritis. Samme år behandlede distriktslægen 42 patienter for sygdommen, hvoraf de 31 var under 15 år. Efter århundredskiftet faldt antallet af tilfælde relativt stærkt. Øget modstandskraft kan spille ind, ligesom den lægelige indsats øgedes mærkbart. Behandlingen tidligt i perioden, herunder med at give børnene brækmidler og påsætning af igler på halsen, havde ikke en så gavnlig virkning, som lægerne selv troede.⁵⁸

I 1857-1858 døde i alt 49 af skarlagensfeber i Viborg, mens de to næste større epidemier med skarlagensfeber i 1867-1868 og 1879-1880 kostede henholdsvis 62 og 42 livet. Til det sidste tal kan dog evt. lægges 8 og 9 døde i henholdsvis 1878 og 1881. I mange af de øvrige mellemliggende år registreredes der ikke nogen dødsfald som følge af skarlagensfeberen, der undertiden efterfulgtes af halssygdom.

Tyfus forekom typisk kun i mindre antal, men sygdommen var frygtet. Sygdommen toppede formentlig før den første verdenskrig. Bedre hygiejne og drikkevandsforsyning var med til at sende sygdommen på retur.

Også paratyfus'en dukkede med mellemrum op i perioden. For 1932 omtaler embedslægen f.eks. en mindre epidemi i Nørremøllekvarteret, idet der blev konstateret seks tilfælde i tre familier. Alle kom under behandling på sygehuset og blev igen raske, men tilfældene gav anledning til planer for forbedring af de hygiejniske forhold, der stadig ikke var tilfredsstillende specielt i Viborgs yderkvarterer. Der udarbejdedes en kloakplan for kvarteret, så forureningen af Nørresø kunne mindskes. Det trak dog ud med dens gennemførelse. I 1936 konstaterede embedslægen, at »sagen ligger på et embedskontor, hvor den synes at sove en tornerosesøvn«. I 1939 var planen dog gennemført, men andre

yderkvarterer manglede stadig kloakering. Epidemien medvirkede i øvrigt til, at hele byen kom under sundhedsvedtægtens bestemmelser om opbevaring og bortkørsel af dag- og natrenovation.

En anden, mindre farlig sygdom, der i datiden henregnedes under de epidemiske sygdomme var koldfeberen. I dag ville vi formentlig stille diagnosen malaria, men ville ikke vente at finde en lokal smittekilde hertil. Frem til 1860'erne var det imidlertid almindeligt, at dele af befolkningen rammes af tilbagevendende feberanfald, som vi kan formode skyldes myggestik. I en lægeberetning peges især på området øst for Viborg som særligt udsat. Inden en effektiv dræning var dette område præget af mange vådområder, ligesom der konstateredes mange tilfælde af koldfeber efter særligt regnfulde forår, hvor myggene havde haft gode vækstbetingelser. Dødsfald tilskrives ikke direkte koldfeberen, men den var særdeles ubehagelig, som distriktslæge Berg selv prøvede det. Han kunne dog samtidig konstatere, at feberen kunne slås ned ved brug af bl.a. kinin, som Viborgs apoteker solgte i relativt store mængder under navnet Febrifuga, og som en del af befolkningen kurerede sig selv med.⁵⁹

For det 20. århundrede er den »spanske syge« vel den mest kendte epidemi. Det var en influenza-epidemi af den såkaldte hårde a-type, der har sit udspring i Asien. Hen mod en kvart million danskere pådrog sig influenzaen.⁶⁰ Omkring en tiendedel af de syge fik yderligere komplikationer i form af lungebetændelse, mens antallet af døde lå et sted mellem to og tre procent. Ca. en fjerdedel af lungebetændelsestilfældene endte dødeligt.⁶¹

Influenza-epidemien kom i to bølger, en mindre juli-august 1918 og hovedbølgen, der begyndte i oktober/november og varede frem til februar/marts 1919.

Den første influenzabølge ramte knap Viborg, hvorimod epidemien fra begyndelsen af oktober ramte hårdt i alle sociale kredse. Smittevejene var vanskelige at lokalisere i byen, hvor de personlige kontakter var mange. Fra lægelig side var man derfor forsigtig med at udpege byens forlystelsestabilisementer som steder, hvor der især skete udbredelse af sygdommen, selv om de var under mistanke. Det var lettere på landet at se, hvorledes samling af mange mennesker fremmede sygdommens udbredelse. Den høje smitterisiko viste sig f.eks. i forbindelse med gymnastikopvisninger, baller og bryllupsgilder.

Hierarkiet er tydeligt i det opstillede billede. Øverst overlæge Heiberg med reservelægen ved sin side, nedenfor sygeplejersker og patienter med forskellige lidelser.

Fra begyndelsen af november 1918 lukkede alle byens skoler og forlystelsessteder, ligesom møder og lignende blev aflyst. Forbudene mod større forsamlinger opretholdtes indtil udgangen af året, og satte unægtelig sit præg på dagliglivet i byen. Hertil kom nervøsiteten, når sygdommen ramte, og sygdomsforløbet trak ud over de 3-8 dage, som de ukomplicerede tilfælde tog.

Den spanske syge var den hidtil sidste epidemi, der resulterede i en markant overdødelighed. Men også andre epidemier har i mellemkrigstiden givet anledning til ekstraordinære foranstaltninger for at forhindre smitte, således f.eks. i forbindelse med forekomsten af poliomyelitis eller børnelammelse. Sygdommen var kendt også før den første verdenskrig og viste sig flere gange i mellemkrigstiden bl.a. i 1933-1934.

Kønssygdomme

Den borgerlige seksualmoral i slutningen af 1800-tallet tilføjede, at seksualiteten hørte ægteskabet til. Det var imidlertid en moral, som landbefolkningen havde tradition for at

bryde, og som heller ikke holdt i 1800-tallets voksende byer som Viborg. Sædeligheden var ikke altid, som præsten prædikede, og et af de store debattemner i slutningen af 1800-tallet drejede sig om, hvorledes udbredelsen af kønssygdomme kunne holdes nede. Helt konkret var det en vigtig del af embedslægernes arbejde, eventuelt i samarbejde med de politimæssige myndigheder, at lokalisere smitekilder og om nødvendigt på det offentliges regning sikre behandling, så fremtidig smitte blev undgået.

Antallet af behandlede for kønssygdomme svingede en del, men var dog aftagende i slutningen af perioden. I anden halvdel af 1800-tallet steg antallet af tilfælde i kølvandet på treårskrigen 1848-1850 og 1864. En del tapre danske Jens'er hentede efter egen angivelse andet end hæder på slagmarken, hvilket nogle koner kom til at erfare. Også de mange jernbanebørster, der kom til byen i forbindelse med de store anlægsarbejder første gang i begyndelsen af 1860'erne, satte sig flere spor. I de 20 år fra 1844-1864 lå det årlige antal syfilis-tilfælde i Viborg-lægedistrikt typisk på omkring fem, men i årene 1850-1852 var tallet fordoblet og i årene 1862-1864 godt tredoblet. Antallet af gonorré-tilfælde viste tilsvarende en stærk stigning. En yderligere tredobling fandt sted i 1865-1866. Alene i Viborg by registreredes 31 syfilis-tilfælde i 1865.⁶² Det må dog bemærkes, at lægernes skelnen mellem gonorré og syfilis er usikker, da lægerne længe opfattede gonorré som et første stadie i syfilis'ens udvikling.

Lægernes kamp mod kønssygdommene var et sisyfosarbejde, selv om der var ganske effektive behandlingsmetoder. Nye tilfælde af smittede kom stadig til. I nogle tilfælde skete der åbenbare misbrug, i mange tilfælde opstod forelskelser, som ikke holdt, men fik følger, og i de fleste tilfælde skete smitten vel gennem forbindelser, hvor parterne som i de nævnte tilfælde med indkaldte soldater og jernbanebørster var ganske klare over forholdets kortvarige karakter, men måske ikke over dets længevarende virkning. Prostitutionen er et gammelt erhverv.

Promiskuiteten herskede i nogle familier, typisk om end ikke udelukkende i nogle af de fattigste. Der er eksempler, hvor hele eller det meste af en familie skulle under behandling for syfilis eller gonorré. Ikke kun forældrene, men også et eller flere af børnene var i nogle tilfælde smittede, idet det dog må understreges, at smitte kunne ske på anden måde end ved samleje. I andre tilfælde var det kun børnene, der rantes, således f.eks. hos en af byens fiskere. Her blev i 1840

tre søstre behandlet for syfilis, mens en lillesøster på 12 år ikke fejlede noget. Heller ikke forældrene var smittede. I 1851, da lillesøsteren var blevet 23 år, kom hun imidlertid også under behandling. Det viste sig, at hun i flere år havde været angrebet af syfilis ifølge distriktslægens diagnose. Hele ansigtet og hovedbunden var fulde af store sår og hvide stribede ar. Tre år tidligere havde hun tabt det venstre øje. Hun havde stadig det højre, men det øverste øjenlåg var næsten bortædt, det nederste fuldstændig. Under øjet var der en rød næsten to cm bred stribe, så kun en lille del af øjet kunne dækkes. Også læberne var flere steder bortædt, så tænderne, hvoraf hun i formunden kun havde nogle få stumper tilbage, var helt blottede. Ikke overraskende talte hun, der var lille af bygning, snøvlende og helt uforståeligt for lægen, der fik oplyst, at symptomerne var begyndt, da hun var 15-16 år.

Distriktslægens diagnose kan have været forkert, men det ændrer ikke ved, at kønssygdommene generelt var udbredte. Det var derfor en tilbagevendende diskussion, om det var muligt at begrænse kønssygdommens udbredelse ved at tillade prostitution for derigennem at holde de mulige smitekilder under stadig observation. Det var ikke mindst aktuelt i Viborg med de mange unge, normalt danske soldater; men i 1864 var det preussiske soldater, der fyldte i gadebilledet.

I 1864 var Viborg den eneste by i landet, stiftsfysikus var bekendt med, der havde offentlig accepteret prostitution. Politiet havde fra 1863 tolereret, at 2-4 piger holdt til i et bordel imod, at de regelmæssigt lod sig undersøge for kønssygdomme. Under okkupationen i 1864 gjorde de ifølge stiftsfysikus »uhyre lykke hos preusserne« og sparede måske derved byen for store ubehageligheder. Pigerne rejste frem og tilbage mellem Viborg og Århus, og med en sådan foretagssomhed undrer det ikke, at de visiteredes meget hyppigere under okkupationen end normalt. En af pigerne tog i øvrigt med tyskerne, da disse forlod Viborg. Pigerne var ifølge stiftsfysikus formentlig medvirkende til, at den hemmelige prostitution tilsyneladende ikke var tiltaget de foregående år trods øget samfærdsel med flere rejsende og omvandrende svende.

I 1874 blev det ved lov tilladt at drive prostitution, blot den var under offentligt tilsyn, idet man dermed mente at kunne begrænse smitterisikoen. I København og bl.a. Odense oprettedes bordeller, og de såkaldte offentlige fruentimere eller glædespiger blev registreret af politiet og under-

Læge Charles Jørgensen,
Århus,
er hjemkommen.
Hudsygdomme - Røntgen-
behandling - Kønssygdomme.

Annonce i Viborg Stiftstidende 2. juni 1919.

kastet regelmæssig lægelig kontrol. Det var der som nævnt ikke noget nyt i i Viborg, men loven gav anledning til fornyet diskussion om det rimelige i, at det offentlige tillod prostitution. I Viborg førte det til, at bordellet blev lukket i foråret 1879. Det skete, efter at borgmester Bruhn havde foretaget en høring hos flere myndighedspersoner.⁶³

Mod den offentlige prostitution og for en lukning af bordellet ytrede bl.a. biskop Jørgen Swane sig. Han fandt det uanstændigt med et bordel, og selv om det måske mindske de smitteriskoer, så understregede han, at »hensigten ikke adler midlet«. Hertil føjede han, at forældre til de mange udenbys latinskoleelever måtte være imod, da deres drenge kunne få »smudsige fantasier, der så kunne føre videre«. Også den militære øverstbefalende general Otto Bülow tænkte på at redde andre fra fordærvet, da han var imod, at de indkaldte i Hald-lejren fik tilladelse til at besøge Viborg, så længe bordellet var der. »Underklasserne« kunne ifølge Bülow let ledes i fristelse.

Tilsyneladende stod stiftsfysikus ret ene, da han gik ind for bordellets bevarelse. Han indrømmede det uheldige i, at bordellet blev drevet sammen med en beværtning, men lagde vægt på, at kontrollen med de prostituerede lettedes, og han frygtede, at den skjulte prostitution i stedet ville tage til, ikke mindst i betragtning af, at Viborg var garnisonsby, samt at lejren i Hald hvert år bragte en mængde soldater til byen. Om han havde ret i, at lukningen betød en opblomstring af den skjulte prostitution, får vi af gode grunde aldrig svar på, men sikkert er det, at det med lukning af bordellet ikke lykkedes at fjerne prostitutionen fra Viborg, trods stor politimæssig nidkærhed. I hvert fald var politiet til stadighed på vagt over for enlige kvinders færden, undertiden hjulpet på vej af anmeldelser fra medborgere. Og det var ikke altid sager, hvor kun »underklasserne« var involveret, i det mindste ikke på den mandlige side, sådan som general Bülow gik ud fra.

Vi ved ikke, hvordan Ane Malene, datter af gæstgiver Nielsen i Gravene, så ud, men hun havde ikke vanskeligt ved at få mandligt selskab. I begyndelsen af 1890'erne rapporterede politiet flere gange om hendes færden. Hun og veninden Lucie holdt ofte til på faderens værtshus, hvor der kom »mange mandfolk«, og hvor det var »bevist«, at der var »gæster til langt ud på natten«. Det blev også noteret, at hun var set spadserere med ukendte herrer, og at hun færdedes ude helt til ved ellevetiden. Hun var også set spadserere med

sekondløjtnant Grundtvig, med hvem hun skulle have haft samleje. Om hun var forelsket i uniformen, fortælles ikke, men derimod, at hun tidligere havde fået tilhold mod at drive »utugt mod betaling«, ligesom hun havde været undersøgt af distriktslæge Heiberg, men var fundet smittefri. Nogle måneder tidligere havde hun været til fest i Rindsholm Skov, hvor hun havde et forhold til proprietær Enhus. Hun var også senere til fest sammesteds med Lucie. Politiet var i dette tilfælde ikke fuldt underrettet, men var dog vidende om, at de to piger var gået i skoven med restauratør Andersen og en anden herre, af hvem de senere på Rindsholm Kro var blevet trakteret med portvin.

Ane Malene var måske kun en livsglad ung pige. Men hun fulgte ikke tidens normer for en anstændig kvindes opførsel. Og det er måske forklaringen på, at politiet året efter arresterede en kvinde fra fattiggården af samme navn. Hun var nu smittet med en kønssygdom, som hun angav at have pådraget sig på Preislers Hotel. Her havde hun nogle måneder tidligere været oppe på den københavnske handelsrejsende Halkjærs værelse sammen med en anden kvinde. Og aftenen efter var hun kommet igen.

Andre af kvinderne, der som mistænkte for prostitution var i politiets søgelys, færdedes mere ydmyge steder. Det er ikke overraskende, at den store del af kvinderne hørte til blandt de økonomisk dårligst stillede. Selv om de ofte blot boede i et værelse eller en et-værelses lejlighed, havde politiet nok ret i, at det kunne knibe med at tjene tilstrækkeligt ved f.eks. at vaske for soldater, ikke mindst når der også var børn at forsørge. De trange boligforhold betød samtidig, at den øvrige familie ofte måtte være vidende om formålet med de mandlige besøg. Det antog politiet f.eks. var tilfældet for det ældste barn på 12 år i en søskendeflok og for en moder, der bl.a. en aften opholdt sig i to timer på gårdens das, da den 21-årige datter havde besøg af en pranger i den et-værelses lejlighed. Moderen var enke efter en arbejdsmand og havde i øvrigt, da hun var gift, været kendt for et udsvævende levned. Eksemplerne er fra slutningen af 1800-tallet, men kunne formentlig uden store variationer være hentet fra mellemkrigstiden.

Der var i victorianismens tidsalder i slutningen af 1800-tallet langt til en seksualmoral, der var fælles for mænd og kvinder, selv om det diskuteredes i intellektuelle kredse. Kirken havde stadig stor magt over sindene, og det forblev generelt en skam at føde uden for ægteskab. Omkring 10%

Til inspiration. Pikante franske postkort blev i den victorianske tid forhandlet under disken. Viborg Stiftsmuseum.

af fødslerne var som tidligere nævnt uden for ægteskab, noget højere i slutningen af 1800-tallet og noget lavere i mellemkrigstiden. Nogle af mødrene var prostituerede, men det var undtagelsen. En del af de uægte fødsler kan tilskrives overgreb på unge tjenestepiger. Men de fleste fødsler uden for ægteskab skyldtes formentlig forhold mellem ligesindede unge. Sådanne forhold blev der nok flere af, da en bevidst holdning til en friere seksualmoral mellem to jævnbyrdige køn blev mere udbredt i mellemkrigstiden. Oprøret mod de herskende normer meldte sig.

Sundhedsvæsen og personlig hygiejne

Sundhedstilstanden hos befolkningen i Viborg og omegn bedredes i løbet af perioden. Stigende realløn, bedre boliger og bedre kost bidrog som nævnt hertil. Også bedre hygiejne og sundhedsvæsen var medvirkende til den sundhedsmæssige fremgang, selv om det absolutte niveau endnu i mellemkrigstiden var lavt i forhold til nutidens standard, og såmænd også i forhold til den samtidige standard i andre dele af landet. Selv ved sammenligning med Thy slog det f.eks. den nytillflyttede embedslæge V. Kiær i 1926, at tuberkulosen var ganske udbredt, hvilket han delvis forklarede med »egnens hele hygiejniske standard og forholdsvis ringe økonomiske kår«. Det var ikke mindst tilfældet for landdistrikterne og de gamle hedeegne, men Viborg blev ikke undtaget fra karakteristikken. Det var da også et tilbagevendende tema, ikke alene hos Kjær, men også hos andre af byens læger og centralt i Sundhedsstyrelsen op til 1930'erne, at især Viborgs dårlige kloakeringsforhold og udledningen af urensset spildevand i søerne på det nærmeste måtte betegnes som en skandale.

Forståelsen for den personlige hygiejnes betydning blev bedre i løbet af perioden, men lægerne havde gerne set, at udviklingen var gået stærkere. I begyndelsen af 1870'erne, da P.W. Heiberg kom til byen med friske kræfter som ny distriktslæge, talte han for renlighedens betydning, og en kollega mente, at »mængden« i stigende grad fik forståelse herfor. Det fjernede dog på ingen måde de personlige lugte, da regelmæssig badning og hyppig vask af tøj var forbeholdt et mindretal. Etableringen af en badeanstalt med russiske bade i 1840'erne måtte lukke efter få års virksomhed,⁶⁴ men fra 1881 kunne de, der havde råd, besøge en nyoprettet privat badeanstalt med »varme bade med tidssvarende indret-

ning«. Samtidig ombyggedes badefaciliteterne på Amtssygehuset, så de forsynedes med »emaljerede jernbadekar samt meget praktiske ovne til hurtig opvarmning af vandet«. Senere fik også byens skoler badeindretninger, så børnene lærte, at regelmæssig badning hørte til et sundt liv. Der oprettedes også badeanstalter ved Nørresø, både en privat, en militær og en kommunal til skolebørnene, om end det i slutningen af mellemkrigstiden fra lægelig side diskuteredes, hvor sunde søbadene egentlig var på grund af søernes tiltagende forurening. Det forekom ikke tilstrækkeligt betryggende, at badeanstalterne var placeret »hensigtsmæssigt« i forhold til de urensede kloakudløb. Søernes forurening ændrede måske nok karakter, men allerede i 1849 skrev stiftsprovst Ursin, at vandet i søerne i perioder om sommeren blev grumset.⁶⁵ Algevækst er ikke kun et nutidigt fænomen.

Badning i private hjem forblev begrænset. Kun få boliger nåede at blive udstyret med centralvarme og rindende varmt vand. Badning kunne foregå i forbindelse med den månedlige vaskedag, men ikke i alle familier. Hudsygdomme var almindelige, herunder de der fremkaldtes af fnatmidler og lus. Det var især de omvandrende håndværkersvende og jernbanebørsterne, der blev udpeget som inficerende med fnat i anden halvdel af 1800-tallet, mens den omvandrende hær af arbejdsløse i mellemkrigstiden blev angivet som de primære værter for de ubehagelige mider, der gav

Frk. Julia Schourup nyder livet ved Viborg Kommunale Badeanstalt i Nørresø. Frk. Schourup noterede: »Mine badeture foretoges i ofte indtil 12 graders kulde efter at vi først havde hugget hul i isen«.

Joh. M. Støttrups

Dampbageri & Badeanstalt,

✠ Lille Sct. Hansgade, Viborg. ✠

Fra Bageriet anbefales hver Dag friskt og godt Brød.

Badeanstalten.

Badetid fra Kl. 8 Morgen til Kl. 9 Aften.

I Karbad kan 2 ukonfirmerede Børn bade paa en Bille. Et mindre Barn under 8 Aar kan bade sammen med en Voxen paa en Bille.

Tempererede Styrte-, Skelet-, Sæde- og Brusebade

kan erholdes hver Dag hele Dagen.

Bagermester Støttrups reklame for sin dampbadeanstalt i Viborg Vejviser 1904-1905. Hvad tempererede skeletbade består i, må stå hen i det uvissel!

Gymnastiklærer Oscar Nielsen har fået gennet drengene i en klasse på Østre Skole under bruseren. De færreste havde på det tidspunkt mulighed for at bade hjemme. Ca. 1920.

anledning til stærk kløen, typisk med efterfølgende kradsen og infektioner. Også de typisk tætpakkede indkvarteringer af soldater i bag- og sidehuse gav gode vækstmuligheder for den blomstrende, men ubehagelige fauna.

Fnatten og lusene var på tilbagetog i mellemkrigstiden. Kampen mod småkravlet blev længe ført gennem omfattende desinfektion af angrebne boliger, men der var dog i 1920'erne en stigende erkendelse af, at det ikke var nok. Lægerne anbefalede derfor, at kommunen i tilfælde af fnat sparede på desinfektionen for i stedet at tilskynde til kogevaske af undertøj, lagner og pudevår. Det øvrige sengetøj skulle luftes og bankes. Det gjaldt også »gangtøjet«. Kemisk rensning var der forretninger for, men klientellet hørte ikke til de grupper, der var mest udsat for fnat.

Den bedre sundhedstilstand sikredes også gennem udbygning af sundhedsvæsenet. Befolkningen anvendte i stigende grad uddannet sundhedspersonale, og behandlingsmetoderne og medicinen blev stadig bedre. Kvaksalvere indgik næsten ikke i embedslægernes indberetninger fra

mellemløbetiden. En af undtagelserne var en magnetisør, der i efteråret 1926 holdt konsultation i Viborg, men som hurtigt rejste, da politiet gav ham en henstilling. En del sygeplejersker virkede på samme tid, trods ringe eller slet ingen uddannelse.

Jordemødre var med til de fleste fødsler i perioden. De havde hver et afgrænset distrikt, da hjemmefødsler var reglen. Embedslægerne var sammen med en enkelt praktiserende læge i begyndelsen af perioden ene om at dække behovet for lægelig assistance, og det var ofte først ved alvorlig sygdom, at de tilkaldtes. Dette mønster ændredes ved, at Viborg efterhånden fik flere praktiserende læger, i midten af 1920'erne var der f.eks. seks i byen. Efter at sygekasser fra 1892 kunne oprettes med statsstøtte fik flere mennesker råd til at søge læge, når sygdommen ramte dem.

I midten af 1800-tallet foregik næsten al sygdomsbehandling, også operationer, i hjemmene. Det offentlige stillede kun lokaler til rådighed, hvis det drejede sig om karantæne i forbindelse med farlige epidemier. Mange frygtede ligefrem at komme på »sygehus« og modtage behandling og pleje.

*Gasvandvarmer fra o. 1910.
Foto: Lars Guldager.*

Jordemoder Henriette Cyrine Dorthea Jensen (1873-1967). Cyrine Jensen fik ug i samtlige fag i skolen på nær mg x i geografi. Hun var datter af gæstgiver Ole Frederiksen, veteran fra 1864 og derfor kaldt »Wolle Fædreland«. Cyrine forlod jordemoderskolen med 1. karakter og eksamen – kommissionens ord for, at hun fandtes »bekvem til en jordemoders forretninger og embede«. I 1902 nedsatte hun sig som jordemoder i Viborg og hjalp i de næste mange år i hundredevis af små viborgensere til verden.

I tandlægestolen hos tandlæge A. Schrøder i St. Sct. Hans Gade 90, 1910.

Det kunne på grund af utilstrækkelig lægekunnen og smitterisiko være farligt, og det blev i store kredse set som socialt nedværdigende.

Fremmede for den almene sundhedstilstand var det formentlig, at byen i 1907 ansatte den første skolelæge, der skulle undersøge alle elever både ved nyindskrivningen og i det følgende år. Forsørgelsesanstaltens sygeafdeling fik ligeledes fast tilknyttet en læge. Mere effektiv tandbehandling kom også til i perioden; men det var formentlig kun den økonomisk bedre stillede del af befolkningen, der fik bedre tænder af flere tandlægers etablering i byen. I midten af 1920'erne drejede det sig om fem praktiserende tandlæger, der da formentlig lige havde fået eller var på vej til at få elektrisk drevne bor. Det var til afløsning af de tidligere foddrevne med deraf følgende stærkt uregelmæssig borehastighed, således som Jørgen Hæstrup havde det i smertelig erindring fra sin tidlige barndom i årene omkring det første verdenskrig.⁶⁶ Et moderne sundhedsvæsen var på vej.

Foddreven tandlægebor. Brugt i Viborg. Foto: Lars Guldager.

Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940

af Henning Ringgaard Lauridsen

Handel, håndværk og industri

Hver aften gennem flere hundrede år var Viborgs fem porte blevet forsvarligt lukket når mørket faldt på. Et plankeværk omsluttede købstaden og lukkelsen tjente især et skatteformål, idet torvebønder og handelsfolk i dagtimerne skulle passere toldboden ved byens indfaldsveje for at betale afgift af deres varer.

I 1852 blev ordningen ophævet, idet den indenlandske handel blev givet fuldstændig fri. Ikke mange ud over et par toldbetjente begræd, at byen på den måde åbnede sig, men der fulgte andre liberale reformer i kølvandet på vedtagelsen af den frie forfatning i 1849, som foruroligede de mere konservative blandt købstadens handlende og håndværkere. I særdeleshed frygtede de regeringens planer om indførelse af næringsfrihed, som ville ophæve købstædernes gamle eneret på handel og håndværk. Næringsloven trådte i

Bonde på vej til Viborg ad Nørremøllevejen. Nørremøllens underfaldshjul anes for enden af møllebygningen. Slægten Villadsen, som ejede møllen, solgte især maltbyg til ølbrygning til byens ølbryggere.

kraft i 1862 og dermed kunne enhver løse borgerskab for at drive handel og håndværk. De gamle regulerende lavsbestemmelser var ophævet, kun beskyttede »høkerloven« af 1856 købstæderne mod konkurrence inden for et »læbælte« i én mils omkreds af byen.

Men som altid i en brydningstid var der også på det tidspunkt i Viborg initiativrige folk, som så mulighederne under de nye markedsbetingelser. Og de havde konjunkturerne med sig. Trivsel og fremgang for de fleste erhverv i en indlandsby som Viborg afgang fortsat af indtjeningen i landbruget, og generelt var der gode priser på korn og andre landbrugsprodukter fra 1840'erne og helt frem til slutningen af 1870'erne. Derfor oplevede købmandsgårdene i Viborg en lang blomstringsperiode, og frygten for, at den frie næring og høkerhandelen på landet skulle ødelægge det gode forhold mellem købmand og bonde, viste sig at være overdrevet. Tilmed var der også andre måder at tjene penge på end blot at handle med bønderne. Den fremspirende industri med dampkraft og maskiner rummede store muligheder, og det var der også folk i Viborg, som havde blik for.

De fem storkøbmænd

Blandt købmændene var der fem, som ved århundredets midte havde kapital til og mod på både at drive købmandskab og fabriksproduktion. Deres købmandsgårde lå tæt på Nytorv, som på det tidspunkt var det helt centrale omdrejningspunkt for byens handelsliv.

Det største vingefang havde Jens Georg Boye. Viborgs Tietgen er han blevet kaldt. Boye fik borgerskab som købmand i 1837 efter at være uddannet kommis hos købmand Worre i Sct. Mathias Gade. Han drev handel med landboerne i et stort opland, idet han direkte eller med prangere som mellemlid opkøbte korn, huder, smør og uldtøj. Landbrugsvarerne solgte han videre, også til eksport, hvor ikke mindst Pontoppidans store handelshus i Hamburg var aftageren. Boye førte dog også mere eksotiske varer for at lokke byens borgerskab ind i butikken.

Boyes købmandsgård lå med butik og bolig på hjørnet Vestergade-St. Sct. Mikkel's Gade, mens pakhuse, brændevinsbrænderi og eddikebryggeri lå ud mod St. Hjultorvgade. I den længe i gyden, som endnu ligger der, stod stude opstaldet og blev fodret med affaldet, masken fra brænderiet. Råvaren var kartofler, som lå og gærede inde i gården.¹

Boye solgte allerede i 1856 sin store købmandsgård til sin mangeårige kommis, F. C. Essemann, der i 1866 overlod butikken til manufakturhandler R. Chr. Gronemann. Det sidste hus, der anes i Vestergade, er butikken og beboelsen i A. W. Sandbergs købmandsgård.

Omkring 1840 anlagde han en kradsuldsfabrik ved Rindsholm, som han dog allerede fire år senere solgte til købmand Buchwaldt. I stedet blev Boyes store satsning en nedslidt Østre Teglgård ved sydenden af Søndersø. Her forvandlede han på få år gården med de godt 400 tdr. land til et mønsterbrug. Hundrede kreaturer fyldte staldene og blev grundlag for et nyt ostemejeri, samtidig med at teglværket blev moderniseret med maskiner og dampkraft, så mursten, tagsten og drænrør kunne fremstilles på industriel vis. Skønt gården nedbrændte ved en påsat brand i 1866, lykkedes det ham i 1870'erne at skabe egnens mest moderne teglværk.

Initiativet rakte videre. Boye var således byens brand- og politiinspektør fra 1848 til 1858, derefter rådmand. Sammen med kollegaer stiftede han i 1846 Viborg Handelsforening og en afgørende indsats ydede han som medlem af komitéen til bygning af Hjarbæk Havn. For Boye og for handelsfolket var det en stor sejr, da Viborg med indvielse den 11. december 1851 atter fik sin gamle ladeplads bragt i brugbar stand med landingsbro, pakhus og toldbod. Boye gik dog straks videre

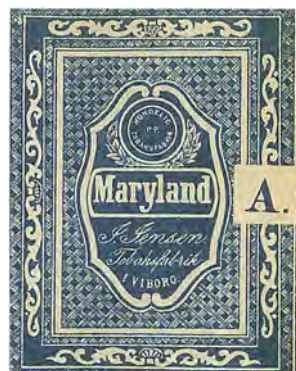
med planerne om at sikre byen bedre handelsforbindelser, idet han var idemand og udfarende kraft ved anlæggelsen af kanalen ved Løgstør i 1850'erne. Endelig tjente han på sine ældre dage penge på jordspekulation, idet han opkøbte jord og udstykkede grunde langs den vej, som senere fik navnet Boyesgade.

Købmandskollegaen i den store gård på nordsiden af Nytorv, S. A. M. Buchwaldt drev både kradsuldsfabrik i Rindsholm og klædefabrik i Viborg. Buchwaldt var tillige skibsreder i det små, idet han på eget skib i årene 1841 til 1858 sejlede kradsuld til England og bragte kul med tilbage til Hjarbæk. Import af tømmer fra Norge stod han ligeledes bag.²

Købmand P. Guldberg ejede karreén St. Sct. Mikkels Gade, Sct. Mathias Gade og Kompagnistræde. Her havde han butik, kontor, bolig og farveri, fra 1846 tillige fabrik med klædeproduktion. Guldberg, der som omtalt havde haft entreprisen på klædefremstilling i tugthuset, solgte klæde til købmænd, manufakturhandlere og skræddere i hele landet. 46 arbejdere havde Guldberg i gang på fabrikken i 1848 foruden en del, som vævede strømper på hånddrevne væve. I 1855 solgte han klæde for 53.000 rdl., men efter hans død i 1857 afvikledes virksomheden i løbet af fem år.³

Købmand Jens Jensen i St. Sct. Hans Gade drev vinhandel, købmandshandel, tobaksfabrik, brændevinsbrænderi og landbrug. I 1855 solgte han ca. 45.000 pund røgtobak og 16.000 pund skrátobak og beskæftigede 22 mand på fabrikken og fire på dampbrænderiet.⁴

Også A. W. Sandberg ejede et brænderi. Sandbergs købmandsgård – den senere Schütts gård – strakte sig fra Vestergade til Sct. Mathias Gade og rummede, foruden kramboden ud mod Vestergade, et virvar af stalde, pakhuse, kornmagasiner og salthuse. Han drev jernhandel, tømmerhandel, kornhandel, kolonialhandel og gæstgiveri, havde halvpart i et skib i Hjarbæk og en tid satsede han også på strømpefabrikation. I 1846 købte og moderniserede han imidlertid

»Ny Brænderi«, der lå ved Søndersø omtrent hvor Sønderparkens festsal ligger i dag. Til brænderiet hørte et par hundrede stude, som blev fedet på affaldet fra brændingen.⁵

Sandberg og Jens Jensen samt Haubroe i Brænderigården ved Riddergade fik med deres dampmaskiner og destillationsapparat hurtig kvalt byens mange små brænderier. Produktionen af brændevin i Viborg steg alligevel fra 88.000 pletter brændevin i 1838 til 318.000 pletter i 1848 og 483.000 liter i 1873,⁶ men næppe var de små brænderier bukket under, før de tre blev truet på livet udefra. I. Henius, ejeren af Aalborg Spritfabrik, udviklede i 1860 destillationsteknikken og blev snart konkurrenterne overlegen. Manglede han råvarer, opkøbte han råsprit fra andre fabrikker, og næste skridt var at overtage disse. I løbet af få år blev det danske spritmarked så godt som monopoliseret. De danske Spritfabrikker A/S var en realitet i 1881. I Viborg indstillede Haubroe brændingen i 1878, Jens Jensen opgav kampen i 1880, mens Sandbergs Brænderi, der var den mest moderne, i 1900 blev opkøbt og lukket af De danske Spritfabrikker.

Handelsstanden danner forening

Det var ikke uden problemer at skaffe de økonomiske midler, som de nye tider krævede. Selv velbeslåede købmænd

Sandbergs Brændevinsbrænderi ved Søndersø. Tidligere var der garveri i bygningen. Beliggenheden havde den fordel, at det var let at slippe af med spildevandet. I baggrunden sindssygehospitalet med vaske- og badehus i søkanten. Håndkoloreret glasplade. 1890.

Viborg Handelsforening på udflugt 1903. Forsamlingen tæller byens større købmænd og fabrikanter med fruer samt højere bank- og sparekassefunktionærer.

måtte gribe dybt i pengebogen, hvis de for alvor skulle sætte på fabriksdrift. For jævne købmænd i en beskeden jysk købstad var den udstrakte kreditgivning fra handelshuse i Hamburg og udeståender hos forretningsforbindelser heller ikke ideelt. Der manglede et moderne bankvæsen i landet.

Vanskelighederne med at låne indenlandsk kapital var da også den direkte årsag til, at Viborgs ledende købmænd så tidligt som i 1845 stiftede Viborg Handelsforening. Byen havde ganske vist allerede i 1828 fået sit første pengeinstitut, Viborg Byes og Omegns Sparekasse, men den havde de produktive folk ikke megen fornøjelse af. Princippet for sparekasserne var nemlig, at sparernes penge skulle anbringes i Nationalbanken, hvor sikkerheden og afkastet var højest. Derfor var den nye forenings første handling at skrive til Nationalbanken og anmode om at fremme »pengeomløbet til lettelse for produktion, handel og omsætning«. Initiativet lå på linie med henvendelser fra handelskredse i andre byer.⁷

Opbygningen af et kreditmarked skred imidlertid kun langsomt frem i provinsen, og i 1857 opstod panik i handelskredse. Et fald i kornpriserne på det internationale marked skabte pludselig en likviditetskrise i Hamburg. Det store handelshus Pontoppidan & Co. i Hamburg, der ydede store kreditter også til købmænd overalt i Jylland, var truet

og måtte i hast hjemkalde sine tilgodehavende. Det sved også i Viborg, idet det viste sig næsten umuligt i hast at rejse indenlandsk kapital. Handelsforeningen henvendte sig i den pressede situation til byrådet med anmodning om et lån, hvilket blev afvist, og selv om staten forsøgte at fremme lånemulighederne, gik otte købmænd fallit i Viborg i tidsrummet 1857-1860. Efter krisen kunne provinskøbmændene ikke længere få uindskrænket kredit i Hamburg og de blev i højere grad afhængig af København.⁸

Købmandsgårdenes sidste storhedstid

De fleste af Viborgs købmænd holdt sig helt frem til 1880'erne til den traditionelle handel, hvor køb og salg med oplandets bønder betød mest. Omkring 1850 havde byen en snes købmandsgårde og lidt færre høkere og småhandlende.

Lørdag var bondens dag, og købmanden så frem til dagen. Fra morgenstunden kom bondevognene rullende og søgte næsten alle mod St. Sct. Hans Gade, Vestergade eller Nytorv; her lå købmandsgårdene tættest. Næsten alle købmandsgårde havde en fast kreds af landkunder fra bestemte sogne, og når bondefamilien havde overladt heste og vogn til staldkarlen, søgte den ind i bondestuen for at få lidt mad og en dram, inden landboerne afleverede deres bestilling i butikken. Hos A. W. Sandberg i Vestergade var butikken udstyret med en lang disk, hvorpå der stod en høj, blank messingvægt. I loka-

Byens gamle Svaneapoteket på Nytorv fik i 1878 konkurrence da Hjultorvets apotek, fra 1937 Viborg Løveapotek, blev oprettet. Receptkonvolutterne er fra 1923.

lets ene ende sås store trug med mel og St. Croix sukker, hvide klipfisk lå stablet på hylder, nedenunder stod jernvarer pakket, mens der i den anden ende var rækker af skuffer fyldt med rosiner, svesker, figner, the og krydderier. I pakhuset stod sække med kaffebønner, ankre med rom og brændevin, sirup i tønder og bundter af røgtobak.⁹

Det var ikke nødvendigvis hver måned, bønderne besøgte staden, så der skulle købes stort ind: foruden kolonialvarer eksempelvis også lysgarn til vægge, kløverfrø, båndjern og bygningstømmer. Som betaling bragte bonden måske et par tønder rug, en bøtte smør, nogle fåre- og kalveskind, talg og uld.¹⁰

Bondens kone og døtre benyttede også byturen til at købe bånd og klæde. I første del af 1800-årene var manufakturhandel oftest blot et appendiks til den almindelige købmandsbod, og dette forhold var i Viborg blevet udnyttet af nogle jødiske familier, der gennem flere slægtled havde drevet manufakturhandel rundt i Centraleuropa. To familier virkede her fortsat i 1860'erne. Emanuel og Moses Samson drev forretning i St. Sct. Hans Gade samt en gros virksomhed og havde forretninger i mange vestjyske købstæder, mens Ph. Philipsens klædehandel lå i den lange bygning på sydsiden af Nytorv.

Ved århundredets midte specialiserede en række lokale købmænd sig også i manufaktur. I St. Sct. Hans Gade fik Samson konkurrence af kompagniskabet Nic. Stockholm og P. Hjørdemål. Allerede i 1850 rykkede Hjørdemål til Vestergade, hvor han efterhånden skabte byens største manufakturforretning. Stockholm tjente også ganske pænt, i skattekningen i 1870 havde han byens næsthøjeste indtægt, kun overgået af baron Rosenkrantz, mens Hjørdemål lå på tre-

Viborg, den 16/febr 1869

Dan Heise

til
Nicolai Stockholm
Mode og Manufacturhandel.

A. Smidt & Pankert

	Rdtr.	4	3
100 Gulde 127 Coad 327	1	1	14
Wortung	1	1	1
1 Rind Skerby	1	5	1
			14

Baggården til købmandsgården på Nytorv. På torvedage fyldtes den af heste og vogne, og det var staldkarens opgave at holde styr på heste og få vognene rangeret, så bonden kunne få sit køretøj, når han agtede sig hjem.

diepladsen.¹¹ Begge supplerede de købstadshandelen med markedshandel, idet deres folk slog boder op rundt på de mange midt- og vestjyske markeder. Da markederne blev forbudt i 1882, fortsatte de med en gros virksomhed; Hjarde-måls kundekreds var eksempelvis landkøbmænd og skræddere i Salling og vestpå i Ringkøbing Amt.

Flere af manufakturforretningerne var naturligvis også i deres annoncering meget opmærksomme på interessen for tidens mode blandt Evas døtre i købstaden. Vel kunne bondekoner købe sorte hovedklæder til sig selv og brunstribede silketørklæder til deres ægtemænd i Nic. Stockholms boder på de jyske markeder, men i den fine forretning i St. Sct. Hans Gade blev der vist byens fruer særlig opmærksomhed. Her lokkede førstekommissen med »Fine franske og engelske plaids«, fornemme kjoletøjer med franske besætninger eller forårs- og sommeroverfrakker, som mester personligt havde indkøbt på de største etableringer i Berlin.¹²

Viborgs handelsmønster var bestemt af stand og klasse. Byen havde derfor også købmandsbutikker, hvor det næsten

Købmand Martin Fischer i St. Sct. Hans Gade hentede mange faste kunder nord for Viborg. Det tætte forhold betød, at han lånte bønderne i Rødding penge, da de ville udtørre Rødding sø.

Jens Preisler

anbefaler nylig hjemkomne **Delikatessevarer.**

- Engelske Conserves:** *Mixed Pickles, Løg og Agurker, Cajennepeber, Carry, extrafint Taffelsall i Stenkrucker, Sennep, Saucer, chinesisk og japansk Soya, Biscuits.*
- Franske do.:** *Sardiner i Olie og i Tomater, Champignons Perigord, Trøster, Oliven, Tomater, Capers Sennep, Asparges, Ærter etc.*
- Norske do.:** *Ansioser i Olie og i Saltlage, Fuglevildt, Hummer.*

Alle Slags tørrede og friske, syltede og candiserede Sydfrugter samt Fondants, Dragés, Confecter og Choccoladefigurer saavel i løs Vægt, som arrangerede i elegante Æsker.

Annonce fra Preislers Kolonial- og Urtekramforretning. Her handlede borgerskabet. Tilsyneladende var det særligt fint med inportvarer.

udelukkende var byfolk, som handlede. Disse urtekram- og kolonialforretninger førte ud over kolonial- og delikatessevarer også cigarer, spiritus og udsøgte vine. Småkårsfolk handlede dog ikke her, men hos høkere i sidegaderne.

Det var også i Viborgs såkaldte skomagerkvarter – Sct. Pederstræderne og Ll. Sct. Mikkels Gade – at man fandt de små høkerbeværtninger, dog lå »Spegebjerg kro« i Rosenstræde. I beværtningerne samledes bl.a. markedsskomagerne for at aftale køretid til midt- og vestjyske markeder og for at drøfte fagets problemer eller måske blot for at spille en gang »te Viborg«. Flere af købmændene havde også borgerskab som værtshusholder, og så havde byen to gæstgiverier. Møgelvangs Gæstgiveri i Sct. Mogens Gade var i århundredets begyndelse byens fornemmeste, godt beliggende i den gamle hovedgade, nær postgården, men da bro og dæmning blev anlagt over Viborg sø sammen med den nye Randersvej i 1852, rykkede trafikken og posthuset til Sct. Mathias Gade. Her lå Brøndums Gæstgiveri. I 1840 købte snedkermester Fr. Preisler det på tvangsauktion, hvorefter sønnen Otto Preisler drev det frem til et velrenommeret hotel, alt imens Møgelvang sygnede hen og endte som et ordinært værtshus.¹³

Torvehandel og marked

I 1870 regulerede myndighederne byens torvehandel. Slagtere fra by og land fik plads på Hjultorvet, men for at alle de overdækkede slagterboder kunne være på det skrånende torv, måtte handelen med tørv, lyng og brænde flyttes til

Hestemarked i Gravene, september 1939. Mænd og heste tætpakket fra brandstationen og helt ned til teateret. Markedsdagene gav også travlhed i de mange små tilrøgede værtshuse i handelsgaden.

Gravene. Kalkvognene fra Mønsted og Daugbjerg fik stude i Baggravene, mens folkene fra Silkeborgkanten, der solgte træsko, træ og bødkerverer, fik lov at beholde deres pladser på Hjultorvet. Længst mod nord i Gravene holdt kreaturhandlerne til. Den ugentlige handel med kvæg blev dog i 1873 afløst af et kvægmarked den sidste lørdag i hver måned. Hestehandlerne hørte også til i den brede gade, omend to årlige forårs hestemarkeder og et efterårsmarked i nogle år flyttede til Sct. Mogens Port. Handelen med heste voksede i øvrigt fra slutningen af 1880'erne, idet studene blev afløst af heste som trækraft også på de små landbrug.

På Gammeltorv kunne man finde grydepigerne med et rigt udvalg af lertøj, både potter, krukker, kander og æbleskivepander. Mange af pigerne kom fra Sparkær og Gammelstrup, hvor pottebrænding fandt sted indtil jydepotterne i 1890'erne blev erstattet af jerngryder, som var mere holdbare i husmoderens nye komfur.

Jydepotter fremstillet i Gammelstrup. Foto: Lars Guldager.

Torvedag på Nytorv. Her dominerede kvinderne.

Nytorv var fortsat byens vigtigste torveplads med hektiske lørdage. I små studetrukne køretøjer mødte Alhedens »kartoffeltyskerne« med sække fulde af sødlige kartofler. Egnens møllere sad hele torvedagen oppe på de tunge møllervogne og vejede gryn af til folk, som selv medbragte lærredsposer. Fiskerne fra Hjarbæk, Knudby Strand og Louns solgte røget ål, sild og ørred. Herregårdsgartnerne fra Ørslevkloster, Hald og Tjele tilbød kunderne kål, gulerødder, persille, rødbeder og suppekvaste, mens husmandskoner stod med æg og levende fjerkræ. Byens håndværkere mødte også op. Skomagerne var flest i tal, mellem dem sås rebslagerne med deres runde rebringe og ruller af sejlgarn og murersnore, sadelmagerne med deres seletøj, blikkenslagerne og kobbersmedene med deres gryder og pander. I et hjørne af torvet kunne man også finde småboder, eksempelvis en kone som stillede hjemmegjorte tøjsko, knapsko og sko af siv eller halm frem på en kasse.¹⁴

I 1870 var Viborgs tidligere så storslåede Snaptingsmarked uden betydning, mens alle så frem til Toftemarkedet i

september. Markedet varede i to dage og foruden handelen med heste og kreaturer kunne man købe al slags kramvarer. Gøgl, gynger og karruseller fyldte i de dage godt på markedspladsen ved byens fæled. Særligt opsigt vakte det engang i 1880'erne, da det store engelske menageri »Wombwell« kom ind fra Sct. Mogensport og langsomt bevægede sig op ad Reberbanen til eksercerpladsen. Et langt vogntog af farvestrålende vogne, en af dem med løver i bur og løvetæmmersken siddende på bukken, iført lang pariserblå fløjlskjole og hat med hvide strudsefjer, og bag vognene flokke af elefanter og kameler, lamaer og zebraer.¹⁵

Lejren ved Hald

Den tabte krig i 1864 bragte paradoksalt nok Viborgs næringsdrivende en stor gevinst. Nederlaget medførte, at generalstaben ønskede at indøve et bedre samarbejde mellem hærens enheder. Derfor samledes hver sommer i årene 1868 til 1880 omkring 10.000 soldater for i 45 dage at holde militærøvelser ved herregården Hald. Både artilleri, kavaleri og infanteri deltog i lejringslejningerne, og for de næringsdrivende på Viborgegnen var der mange penge at tjene, når Hærens forplejningskorps i København hvert forår indbød til offentlig licitation på rådhuset i Viborg over forsyninger til lejren i Hald. Leverancerne omfattede mad og andre fornødenheder til de 10.000 mand, samt foder til en mængde heste.

Allerede før soldaterne begyndte at ankomme, var der travlhed hos de lokale leverandører. Martin Fischer solgte tømmer til fouragemagasiner, udsalgsboder, posthus og telegrafstation. Fra Hjarbæk og Louns kom bønder med vogne, fyldt med tang. Den skulle soldaterne bruge til at stoppe i madrasser, som de sov på i deres telte. Andre landboere med proprietær Krabbe på Hald i spidsen leverede kartofler samt havre, hør og halm til hestene. Købmænd, bagere og slagtere hentede store ordrer på fødevarer. Hver morgen sendte byens bagere ca. 4.000 rugbrød ud til lejren, foruden sigte- og hvedebrød, og bryggeriet Odin kunne sælge alt den øl, virksomheden kunne producere. Viborgs vognmænd havde naturligvis også kronede dage med utallige varetransporter samt kørsel med gæster fra banegården til lejren og retur på søndage og festdage.

I træboderne langs Karupvejen indrettede de handlende sig. Reklameskiltet over Jens Jensens bod lokkede med ud-

Ønskede husmoderen ikke at fragte levende fjerkræ hjem, kunne hønse slagter Jacobsen klare den sag på sin »hønseguillotine«.
Foto 1916.

En af de sidste slagtere på Hjultorvet.

Markedsplads i Haldlejren. Soldaterne boede i de spidse telte.

søgte franske og ungarske vine, spirituosa, punchekstrakter og tobaksvarer. I naboboden hos bog- og papirhandler Niels Christensen fra Nytorv 9, kunne soldaterne købe brevpapir med Haldlejren som brevhoved. Papirhandlerens ubetingede største salgssucces var dog lejravisen »Soldatens Fryd« som gik for 10 øre pr. nummer. Også en kanonfotograf fik rejst et primitivt atelier, så soldaten kunne sende et billede til kæresten. Viborgs postmester havde en filial i lejren og en fast vognmand til at klare postforbindelsen. Og efter en lang dags march kunne trætte soldater søge indenfor hos en sikkert fortravlet ligtorneoperatør.

Lokale landbokoner – de såkaldte rødgrødkoner – havde stor afsætning for deres madvarer på lejrens to markedspladser. De menige soldater fik middagsmad fra hærens feltkøkken, men de skulle selv sørge for de øvrige måltider, og derfor var der stor efterspørgsel efter konernes grød, pandekager, brød, kaffe og øl. Vasketøjet kunne de også klare.

På fridage tog en del af soldaterne naturligvis til Viborg, mens andre besøgte pavillonen i Bækkelund eller kroen i Birgittelyst ved Non Mølle, hvor kromanden annoncerede med musikalsk underholdning hver aften. Her lød lystige toner i sommernatten, mens yndige dansepiger svingede be-

Sivsko var en stor salgsartikel, hvorimod frisøren havde konkurrence.

nene. »Nonnerne« var soldaternes kærlige betegnelse for pigerne, der ikke ganske efterlevede klosterlivets forskrifter. Et tredie og mere blakket etablissement lå ved Hald Teglgård. Her var åbent til langt ud på natten, og stedet lokkede med usædvanligt mange servitricer og sangerinder. Disse havde på soldaternes lønningsdage ingen grund til klage over tilhørere og tilbedere. Sangkunsten var dog oftest mere end mådelig, men hvad gjorde det, så længe skønhederne havde andre talenter.¹⁶

Andelstiden

Den driftige lejrtime var forbi med sommeren 1880. For Viborgs næringsliv blev det et føleligt tab som tilmed faldt sammen med en ildevarslende krise i landbruget. Et voldsomt prisfald på korn på verdensmarkedet tvang landets hovederhverv ind i en omlægning fra kornavl og opfødning af stude til produktion af forædlede animalske landbrugsvarer. Gårdbrug som husmandssted fik flere malkekøer, svin og høns, såede flere marker til med græs og roer, omstillede sig kort sagt til et mere intensivt landbrug. Det betød en ny arbejdsdeling mellem land og by. Landmændene leverede nu mælk og svin til mejerier og slagterier, som de selv ejede på andelsbasis. Det gjorde dem mere uafhængige af købmandsgårdene og forbindelsen svækkedes yderligere, efterhånden som der opstod høkerforretninger og brugsforeninger i landsbyerne.

Egnens første brugsforening blev stiftet allerede i 1870. Det skete på højskolen i Hjarbæk, men brugsforeningen fik sit udsalgssted først hos tømrer Niels Smith, og året efter hos fisker Iver Bertelsen i Kvols. Brugsforeningen hentede medlemmerne blandt jævne fiskere, håndværkere og husmænd langs fjorden, og foreningens officielle navn var da også »Den sydlige Limfjordsejns Arbejderforening«. 53 familier var med fra starten, og foreningen gik godt indtil midten af firserne, hvor en ekspanderende kolonialhandel i Nybro Kro undergravede økonomien.¹⁷

Brugsen i Kvols fik i 1897 en efterfølger, idet en kreds stiftede Fiskbæk-Romlund Brugsforening, som senere fik navnet Løgstrup Brugsforening. Også i landsbyerne Almind, Lysgaard, Knudby, Tapdrup, Finderup, Dollerup, Ravnstrup og Rødding dannede andelsbønderne i årtierne omkring århundredskiftet deres egne brugsforeninger, mange steder suppleret med foderstofforretninger og ægalskredse.

»Kvols Brygge«. Brugsforeningen havde til huse i den røde bygning t.h. Foto: Kurt Nielsen.

Konkurrencen lurede også fra en anden kant, nemlig de nye stationsbyer, som ved århundredskiftet tiltrak unge handelskommiser, der drømte om at se deres eget navn over butiksdøren. Mest nærgående blev de to opkomlinge, Silkeborg og Herning, der efterhånden tog en pæn bid af Viborgs sydvestlige opland.

Handelslivet i Viborg havde store forventninger til, at den nye jernbane til Himmerland i 1896 ville øge byens opland mod nord. Det gjorde den måske også, men togene kørte altså også den anden vej. Eksempelvis samlede de nye slagterier svin ved de fleste stationer, men problemet for Viborg var, at byen ikke havde fået bygget et slagteri, da produktionsomlægningen i landbruget for alvor satte ind i 1880'erne. I stedet gik slagterierne i nabobyerne på strandhugst i Viborgs naturlige opland.

Handelsstanden havde grund til nervøsitet, og derfor henvendte deres forening sig til Viborg Amts Landøkonomiske Forening med et forslag om at bygge et privat slagteri i byen. Leverandørerne skulle forpligte sig til at levere mindst 20.000 svin årligt i 10 år, mod at de fik del i overskuddet. Underhånden havde foreningen taget kontakt til direktør Philip W. Heyman, der ejede flere slagterier rundt i landet og var interesseret i også at etablere sig i Viborg. Forslaget mødte imidlertid betænkelighed blandt landboerne. Andelstanken fristede dem mere end et privatejet slagteri, og planen faldt til jorden. Seks år senere gjorde handelsforeningen dog et nyt forsøg. Målet var nu at skaffe en lokal aktiekapital på 140.000 kr. og en slagtekapacitet på 15.000 svin årligt. Beklageligvis lykkedes det kun at sælge aktier for 90.000 kr., og modsat ved lignende projekter i andre byer afviste kommu-

Silkeborg Svineslagteri,

J. D. Koopmann,

Kjøber og betaler Slagterisvin, fede Svin og Sæer, med Dagens høieste Pris paa

Viborg Banegaard hver Lørdag fra 8 til 10,
Stockholm Station Lørdag den 28. Martz fra 8 til 10.

Bape.

Viborg Svinelagteri. Landmænd fra det nærmeste oplandet leverede selv svinene. Rundt i stationsbyerne lå også folde, hvor svinene blev opsamlet, indtil de blev bakset på jernbanevogne og sendt til Viborg. Slagteriet lå endnu i 1907 i næsten landlige omgivelser.

nen at støtte initiativet økonomisk. Viborg Svinelagteri A/S, som i 1897 blev opført tæt ved den nye banegård, var derfor økonomisk svagt funderet. Bestyrelsen bestod af fem handlende fra byen og to proprietærer fra oplandet, og de havde mere end svært ved at trække landmændene tilbage til Viborg. Særlig i det østlige opland følte mange større sympati for Randers Andels Svinelagteri. Allerede i 1901 måtte bestyrelsen derfor kapitulere. Aktiekapitalen var spist op og efter forhandlinger til flere sider opkøbte den kendte slagterier J. D. Koopmann i 1902 slagteriet for 72.000 kr.

Andelstanken spøjte dog fortsat hos landmændene. Landboforeningen tog omkring 1910 kontakt til amtets husmandsforeninger og med forstander Hauch på Asmildkloster Landbrugsskole som frontfigur gik det stærkt med at hverve andelshavere. 2.000 landmænd tegnede sig for knap 22.000 svin årligt og denne gang stillede Viborg Byråd et tilskud i udsigt. Koopmann var imidlertid meget lidt begejstret for lokalt at skulle til at slås med et andelsselskab. Derfor tilbød han Hauchs andelsfolk at overtage slagteriet for 100.000 kr. Det skete i 1912. Direktør og slagteriarbejdere

fortsatte under den nye ejer. Alle var omsider tilfredse, og når andelshaverne var i byen for at hæve betalingen for deres slagtesvin mærkede de handlende på en materiel behagelig måde »det gode forhold mellem land og by«. ¹⁸

Specialforretninger

Det tætte forhold mellem bonden og købmanden hørte dog nu fortiden til. Det samme gjorde købmandsgårdene. Flere købmænd slog sig på en gros handel eller agentvirksomhed, den betydeligste var Holger Christensen i Gravene, som fra 1897 drev en omfattende handel med isenkram og bygningsmaterialer. Vogne fra Holger Christensen stod på alle omegnens banegårde, og firmaet fik efterhånden de fleste forretninger rundt i landsbyerne som kunder.¹⁹ Andre specialiserede sig indenfor kolonial, manufaktur, isenkram, vin og tobak. Martin Fischer satsede eksempelvis udelukkende på trælast og bygningsartikler og tog for alvor konkurrencen op med Chr. Schourup, der i 1876 havde etableret sig med

Skovs købmandshandel på hjørnet af Reberbanen og Ll. Sct. Hans Gade o. 1907. Reberbanen lignede endnu en smal stillegade, skønt den var en del af hovedvejsnettet.

En af byens nye specialforretninger. Caroline Vammen (længst t.h.) i hendes damehatteforretning i St. Sct. Hans Gade 7.

tømmerhandel og savværk i Gravene. Firmaet blev i 1913 videreført af J. N. Kjærsgaard.²⁰

Skønt landboerne i et vist omfang svigtede byens butikker, begyndte det alligevel at gå fremad for handelslivet fra omkring år 1900. Håndværk og industri var i fremgang, hvilket betød et stigende indbyggertal i Viborg. Talrige småbutikker kilede sig ind mellem de større, og byens kommercielle tyngdepunkt forskubbede sig. Sct. Mathias Gade blev hovedstrøg med fornemme etagebygninger, mens det tynkede ud i kundestrømmen til St. Sct. Hans Gade og Nytorv. Forskydningen havde været på vej længe, men flytningen af jernbanestationen i 1896 til dens nuværende plads gav det afgørende skub. Sct. Mathias Port blev trafikcentrum, Gravene fik småbutikker, mens et egentligt industrikvarter skød op mellem Dumpen og Jernbanegade. Sidstnævnte gade fik naturligvis også et par hoteller, Jernbanehotellet og Hotel Royal, og i Sct. Mathias Gade fik Preisler i 1895 konkurrence af Hotel Phønix.

Viborg fik som andre købstæder et stort antal selvstændige småhandlende, og mønsteret holdt sig til efter 2. verdenskrig. Erhvervstællingen i 1925 viste, at byen havde 436 handels- og restaurationsvirksomheder. De havde tilsammen 1.017 ansatte. I 1935 var tallet på virksomheder steget til 536. Af dem var 423 detailforretninger, 64 en gros og 49 restaura-

J.H. Hermansen fik borgerskab som guldsmed i Viborg i 1866. Guld- og sølvsmede blev i deres arbejde kun i begrænset omfang berørt af industrialiseringen i slutningen af 1800-årene. Hermansen beskæftigede et stort antal svende.

tioner. Tilsammen beskæftigede de 1.423 mennesker. I byens nærmeste opland, Overlund og Hald Ege var der i alt 19 forretninger.²¹ Antallet af detailforretninger lå i 1935 tæt på gennemsnittet for købstæder af tilsvarende størrelse, hvorimod Viborg havde færre en gros virksomheder. Omsætningen pr. virksomhed var også kun på 141.000 kr. hvor tallet for Helsingør og Roskilde, der var byer med næsten samme indbyggertal, var henholdsvis 420.000 kr. og 565.000 kr.²² Den væsentligste forklaring lå i, at Viborg manglede den havn som i andre byer gav grundlag for større grossistvirksomhed.

I tyverne blev autoforhandlere, autoværksteder og benzinstationer en del af gadebilledet, og Viborgs position som landevejsby skabte stigende beskæftigelse i denne branche. De tre største virksomheder havde i 1938 flg. antal ansatte: Peter Henriksen 54 personer, A. Philipsen & Co. 84 og Johs. Olesen 20 personer.²³

CHEVROLET

PETER HENRIKSEN
DUMPEN 12-14
TELEFON 1251 - 1252
ONSTILLING TIL ALLE AFDELINGER

VIBORG
Forhandler for General Motor
Auf. Chevrolet-Forhandler

Olie - Autogummi
Originale Reservedele

**Stort mekanisk Værksted med nye Specialværktøjer
samt stor Smøre- & Vasketal**

A. Philipsen på Vesterbrogade forhandlede Ford. Denne imponerende præsentation af bilerne fandt sted ved markedspladsen ved Rødevej 19. august 1925. Mange fik bil i 1920'erne, blandt dem forfatteren Jeppe Aakjær. Han havde dog ringe lyst til selv at lære at køre, og ansatte derfor en skikkelig chauffør, som dog var fæstet til også at skulle hjælpe ved landbruget på gården »Jenle«, når han ikke kørte. Blot opdagede forfatteren snart, at chaufføren led af pudsesyge. Havde bilen været 4-5 mil ude og mødt en regnbyge, brugte han det meste af formiddagen til at »smuksere« bilen. På andre tidspunkter rodede han rundt med skruer og møtrikker under eller inde i bilen. Aakjær skrev derfor til Philipsen for at få en norm for, hvor meget tid en karl udenfor køretiden skulle bruge for at holde Ford'en i sømmelig stand. Forfatteren havde jo brug for kløren også til andet arbejde!

Handelslærlinge og handelsskole

Den nye næringslov betød sandsynligvis ikke de første år mange ændringer i lærlingeuddannelsen. Handelens lærlinge kunne hente lidt spredt teoretisk uddannelse på Borger- og Håndværkerforeningens aftenskole i 1870'erne, men først fra 1880'erne blev handelsskoleundervisning et tilbud for byens kommiser og kontorelever.

Oplæring var dog først og fremmest en sag mellem købmand og lærling. Et typisk eksempel var unge Georg Petersens læretid hos manufakturhandler Hans Munch på hjørnet af St. og Ll. Sct. Hans Gade. Her mødte knægten i konfirmationsjakkesæt med stiv flip i april 1900. Forældrene, der altid havde handlet i forretningen, have aftalt en læretid på fem år med Hans Munch. Vederlaget skulle være kost og logi.

Dagen for personalet startede kl. 7, og yngstelærling fik tildelt det sure. Han skulle først pudse kommis'ernes fodtøj, derefter kakkellovnen og de fem store petroleumslamper i butikken. Stod det hele ikke skinnende blankt til tiden, kunne der godt vanke en lussing. Skulle der løbes byture eller hentes varer på lager, blev yngstelærling naturligvis også jaget af sted. Ved middagsbordet herskede en patriarkalsk stemning. Ved købmandens højre side sad førstemanden, så kom det øvrige personale efter rang og stilling. Mens måltidet stod på, var prokuristen alene i butikken. Han var gift og gik hjem for at spise, når de andre var færdige, men fik han brug for assistance ved ekspeditionen, kaldte han, og der var aldrig tvivl om, hvem der skulle af sted.

Dagen gik med alt forefaldende arbejde for forretningens lærlinge. Georg fik hurtigt lov til at føre journalen, men det var førstemanden, som førte hovedbogen. Ekspeditionen af kunderne foregik i en harmonisk atmosfære, idet personalet kendte mange af kunderne og derfor også betjente dem passende efter stand. Forretningen lukkede først ved 21-tiden, men kl. 19.30 kom købmand Munch gående gennem butikken med høj hat og paraply og sagde godnat og gik på Preislers Hotel. Fire aftner om ugen kunne lærlingene også slippe af sted lidt før kl. 20.00, idet de skulle møde på handelsskolen. Søndag havde forretningen kun åbent om formiddagen, hvilket gav byens handelslærlinge mulighed for senere på dagen at mødes i »Den lumske Bugt«, dvs. i Carl Christensens Konditori i kælderens under Palæ.

Efter fem års læretid blev Georg Petersen på købmandens kontor højtideligt udnævnt til kommis med en månedsgage på 100 kr. Herefter blev han tituleret med »De« og efternavn af såvel købmanden som af hele personalet.²⁴

Det blev naturligt nok Viborg Handelsforening, som tog initiativ til en teoretisk uddannelse af fagets unge. Undervisning af handelselever i bogholderi og regning begyndte i efteråret 1880 på Borger- og Friskolen, som kommunen stillede gratis til rådighed. 23 elever i alderen mellem 14 og 18 år

Hans Munchs manufakturforretning på hjørnet af Ll. og St. Sct. Hans Gade, yngstemand til venstre med den pudsede ovn og klædet i metermål bag sig.

mødte to aftner om ugen, 21 af dem fortsatte den følgende vinter sammen med fire nye, hvorefter undervisningen op-
hørte et par år. I 1884 kom skolen i gang igen med flere fag
og med niveaudelt undervisning for lærlinge og handelsbe-
tjente. Hovedfagene var dansk og regning samt dobbelt bog-
holderi, tysk korrespondance og handelsregning, først i 1895
kom engelsk på skemaet, men på et andet tidspunkt, idet
undervisningen i engelsk og tysk indtil 1913 foregik hver
søndag formiddag. En egentlig afgangsprøve fik eleverne
først mulighed for at gå op til i 1902.

Pigerne var begyndt at blande sig allerede i 1892, og ved
århundredskiftet var den samlede elevflok på ca. 40. Herefter
fulgte en pæn stigning, idet tallet i 1910 nærmede sig 70,
og i 1920 næsten det dobbelte. I 1930'erne lå elevtallet på
godt 100. I 1935 blev den ordinære undervisning for han-
delslærlinge delt i en gren for butikslærlinge, én for kontor-
lærlinge og én for kontorlærlinge med realeksamen. Viborg
Handelsskole indførte dog ikke det sidstnævnte kursusfor-
løb før i 1941.²⁵

Sparekassen og konkurrenterne

I 1846 begyndte Viborg Byes og Omegns Sparekasse så småt at ændre praksis fra kun at sikre indlånerne deres opsparede midler i sikre statspapirer til også at låne midler ud til lokale investorer. Det kunne dog kun ske mod pant i værdipapirer og fast ejendom og sparekassen førte længe en meget restriktiv udlånspolitik.

Under de to slesvigske krige gjorde særlige forhold sig gældende. Ved Treårskrigen udbrud i 1848 gik rygtet blandt sparerne, at staten ville beslaglægge deres surt opsparede midler til køb af krigsmateriel til hæren, og en del skyndte sig hen for at hæve deres penge. Kontanter og værdipapirer var imidlertid ikke sådan at få fat på, idet bestyrelsen af frygt for fjendtlig besættelse havde sendt dem ud af byen. Også da preusserne under krigen i 1864 nærmede sig Viborg, skyndte ledelsen sig at bringe kassens aktiver i sikkerhed, hvilket snart skulle vise sig var en god ide. Den preussiske general, E. Von Bornstend, krævede nemlig at Viborg betalte 50.000 preussiske daler i krigsskat. Men da sparekassen og de offentlige kasser var tomme, kunne byens ledelse blot opgivende slå ud med hænderne, da den bryske general mødte på rådhuset. Kreditforeningens kassebeholdning blev han også snydt for. Den havde direktørens tjenestepige gemt i kakkelovnsrøret på sit værelse. Besættelsesmagten arresterede derfor seks af byens borgere, heriblandt kreditforeningens direktør, etatsråd og folketingsmand L. N. Bregendahl. En preussisk officer mødte op på hans bopæl, og Bregendahl gik støt og roligt ved siden af militærpersonen op til torvet, hvor han til de forsamlede Viborg-borgere sagde, at de ikke skulle give 4 skilling som løsesum for ham. Gidslerne blev herefter ført til Randers. Pressionen virkede dog ikke efter hensigten, og tyskerne opgav kravet og sendte dem hjem.²⁶

I 1872 oprettede Sparekassen en bankafdeling og blev dermed mere udfarende.²⁷ De gunstige tider i erhvervslivet øgede behovet for investeringer, og samtidig med at sparekassen øgede udlånet, opstod på egnen tre små sparekasser. I Viborg stiftede Dansk Arbejderforening i 1873 Arbejder Spare- og Laanekassen. Bag arbejderforeningen fra 1872 stod i øvrigt en kreds af Viborgs bedsteborgere, og formålet med foreningen og sparekassen var dobbelt: dels at afhjælpe arbejderklassens sociale nød, dels at forhindre arbejderne i at blive et offer for socialistisk agitation.

To små landbosparekasser havde givetvis i højere grad en politisk brod vendt mod byen. Lysgaard Sogns Spare- og Laanekasse blev oprettet i 1876, samme år som Rinds, Fjends og Nørlyng Herreders Landbo Spare- og Lånekasse. Især sidstnævnte hentede sine medlemmer i Løvelkredsen, der var domineret af venstregrundtviganere. Faktisk var højskoleforstanderen på Skals Folkehøjskole, A. Nielsen, og kredsens folketingsmand, gårdejer J. A. Thorup blandt initiativtagerne, og i argumentationen for en landbosparekasse fremførte initiativtagerne da også, at et af formålene var at gøre sig uafhængig af den aristokratisk styrede sparekasse i Viborg.²⁸

En skarpere konkurrent i købstaden dukkede op, da A/S Københavns Handelsbank i 1885 oprettede en filial i Viborg. Byens første egentlige bank indrettede lokaler i St. Sct. Miksels Gade, og for borgerne betød bankens entré på den finansielle scene bedre service og lavere rente. Handelsban-

Handelsbankens ekspeditionslokale i Budolfbygningen på hjørnet af St. Sct. Miksels Gade og Sct. Mathias Gade. Her havde banken til huse 1908-1925. Byens første egentlige bank blev straks konkurrent til Sparekassen, om end borgerne var tilbageholdende i starten. På den første åbningsdag mødte ingen op, men for dog at kunne påpege lidt omsætning, indsatte en af de ansatte et mindre beløb. Tiden er før kvinder blev betruet at administrere pengemidler.

ken annoncerede nemlig med daglig ekspedition, hvorefter sparekassen skyndsom ændrede åbningstiderne fra tre dage til alle ugens hverdage. Til gengæld måtte sparekassen sænke indlånsrenten fra 4% til 3%, idet bankvirksomheden stagnerede som følge af konkurrencen og den almindelige økonomiske krise i 1880'erne.²⁹ En vis konservatisme prægede vel også sparekassens ledelse. Direktionen bestod af ældre mænd, i mange år næsten udelukkende rekrutteret fra den konservative del af byens embedsstand og købmandsstand. De var imidlertid ikke uddannet til at drive bankvirksomhed, hvilket også medvirkede til en meget forsigtig udlånspolitik.

Viborg Bys og Omegns Sparekasse, set fra St. Sct. Pederstræde o. 1920.

Naturligvis var sparekassens virksomhed i sidste ende bestemt af den generelle økonomiske udvikling for pengemarkedet, og landbrugskrisen fra slutningen af 1870'erne betød eksempelvis nedgang i indlån. Stilstand prægede sparekassen helt frem til begyndelsen af halvfemserne, hvilket dog ikke alene skyldtes afdæmpet vækst, men også konkurrence fra de nye banker. Herefter blev de gunstige konjunkturer og byens fremgang i det hele taget synlige i regnskaberne. Fra 1913 til 1928 steg indlånet fra 8,6 mill. kr. til 20,5 mill., mens udlånet gik fra 6,8 mill. til 18,9 mill. Desværre findes der ikke tilsvarende tal for trediverne, hvor krisen dog må forventes at have dæmpet låneaktiviteten.

Stabilitet og soliditet prægede i høj grad Viborgs ældste pengeinstitut, men sparekassen havde også tæt kontakt med byens liv, idet et utal af foreninger og institutioner gennem årene modtog midler til velgørende formål fra sparekassen. Det gælder også flere af byens grønne anlæg og Undallslund plantage, pæne beløb gik tillige til domkirkens restaurering, til Viborg Teater og til Asmildkloster Landbrugsskole, og sparekassen støttede både Hedeselskabets flytning til Viborg og agitationen for et universitet i byen i 1921.³⁰

Kreditforeningen

Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere var en anden type pengeinstitut, der så dagens lys i 1851.

Tilblivelsen af den nye kreditinstitut, som skulle få afgørende betydning for finansieringen af fast ejendom i Danmark, skyldtes i høj grad Viborgkredsens folketingsmand, L. N. Bregendahl. Han havde med sit klare hoved og sine betydelige forhandlingsevner været en drivende kraft i lovgivningsarbejdet, og det faldt naturligt, at han efter lovens vedtagelse tog initiativet til i sin egen kreds at stifte en kreditforening. En anden nøgleperson var fabrikant M. P. Bruun fra Bruunshåb, og Bregendahl og Bruun kom til at præge foreningen i opbygningsperioden; Bregendahl som administrerende direktør indtil sin død i 1872 og Bruun som landbrugskyndig direktør indtil 1883.

Det første år foregik administrationen fra Bregendahls kontor, hvor direktøren klarede de løbende forretninger sammen med en kasserer og et bud. Snart flyttede foreningen til rådhuset, hvor den virkede indtil 1858. Den omskiftelige tilværelse fortsatte nogle år endnu, idet adressen i årene 1858-1863 var Sct. Mathias Gade 94, herefter svaneapotekets

Indlån i Sparekassen

år	mill. kr.
1853	0,5
1878	2,1
1903	5,1
1928	20,5

Kilde: Lomholt, 145.

Glasmaleri i Kreditforeningens hovedbygning, udført af kunstneren Karl Hansen Reistrup. Foto: Lars Guldager.

bygning på Nytorv, for endelig i 1868 at få længerevarende hjemsted på Hjultorvet. Her havde muremester C. V. Jensen og strømpevæver Nielsen opført den store bygning på nord-siden efter tegninger af arkitekt Julius Tholle. I de første år lejede kreditforeningen sig ind, men i forbindelse med en diskussion rejst af Jyllandsposten om at flytte foreningens hovedsæde til Århus, valgte bestyrelsen i 1880 at købe ejendommen.³¹ Nu var administrationen efterhånden vokset betydeligt, og staben var nået op på en kontorchef, en kasserer samt en ekspeditionssekretær, der havde fire assistenter og et bud til sin rådighed.

Kreditforeningens virksomhed var tæt forbundet med de økonomiske konjunkturer i landbruget. Interessen for serielån var ganske vist afdæmpet de første år, især blandt de mindre landbrug. Gårdmænd og husmænd kendte endnu ikke princippet med det solidariske ansvar, et princip som de senere, da andelstiden kom, skulle blive svorne tilhænger af. I 1870 var udlånet endnu kun på ca. 16 mill. kr., mens det i 1890 var på næsten 106 mill. kr. I 1920 var der et udestående på godt 440 mill. kr. og en reservefond på næsten 25 mill., mens tallene i 1940 lød på henholdsvis 750 mill. og ca. 47 mill. kr.³²

Den store landbrugskrise i 1880'erne betød i første omgang et fald i kreditforeningens udlån. Senere fulgte tab, størst i 1887-1888, men aldrig så store, at de svækkede foreningens reservefond. Kurserne på foreningens 4% obligationer lå imidlertid over pari, og for at komme betrængte lånta-

Kreditforeningens 50 års jubilæum i 1901 blev også markeret med dekorationer uden på hovedbygningen på Hjultorvet.

Et andet af kunstneren Karl Hansen Reistrups landbrugsmotiver i Kreditforeningens bygning ved Sct. Mathias Port. Storken fandtes endnu i det danske landskab. Foto: Lars Guldager.

gere til hjælp under krisen, fik de tilbud om lånekonvertering og nedskrivning af gæld.³³ Kriseårene hærgede imidlertid i de politisk højspændte år, hvor Højre og Venstre var røget i totterne på hinanden, efter at regeringslederen Estrup havde hjemsendt Folketinget og regerede videre på provisoriske love. Denne uro gav genlyd i kreditforeningens lokaler i Viborg, idet mange venstrebønder nu krævede, at foreningens repræsentantskab blev mere demokratisk sammensat. Der sad efter deres opfattelse for mange højresindede godsejere og proprietærer i toppen, og kravet førte til et dramatisk stormøde i Viborg i 1889. Stridslystne venstrebønder især fra Midt- og Østjylland myldrede til byen, og tilstrømningen gjorde, at generalforsamlingen måtte flyttes til eksercerpladsen, hvor formanden og direktøren forsvarede sig fra en stor tribune. Det turbulente møde førte til ændringer i foreningens statutter, men vigtigst for landbrugets økonomi var dog den konvertering, som blev iværksat.³⁴

De gode år i landbruget fra slutningen af 1890'erne og frem til 1920 skabte fornyet vækst i kreditforeningen. En vis uro plagede finansmarkedet i kølvandet på bl.a. Landmandsbankens krak i 1922. En del penge blev flyttet fra ban-

kerne over i kreditforeningsobligationer, andre penge flyttedes til udlandet. Pris- og lønstigninger satte ind, men inflationen blev modgået så kraftigt af regeringens politik, at midten af tyverne blev præget af deflation. Landbruget klarede sig imidlertid nogenlunde, indtil verdenskrisen i begyndelsen af trediverne ramte erhvervet med voldsom kraft. Prisfaldet på landbrugsvarer tyngede den enkelte landmand, og krisen betød, at kreditforeningen måtte overtage en del ejendomme på tvangsauktion, foruden at mange måtte søge henstand med terminsydelser. En konvertering blev muliggjort af lovgivningsvej, men alligevel bredte uroen sig i landbrugets rækker. To rabiate grupperinger, J.A.K. – Jord, Arbejde og Kapital – og L.S. – Landbrugernes Sammenslutning – gik til angreb på kreditforeningen med krav om bl.a. en halvering af renten på alle serier, og i marts 1934 fik de indkaldt til en ekstraordinær generalforsamling i Viborg.

Viborg blev dermed igen skueplads for et stormfuldt bondemøde. En tusindtals tilstrømning af jyske bønder sprængte alle rammer. Mødet var berammet i byrådssalen og fabrikant Philipsens folk havde trukket ledninger til højttalere i Afholdshotellets sal, i eksercerhuset og i håndværkerforeningens sal, men efter tumultagtige scener ved rådhuset, måtte mødet flyttes til eksercerpladsen, hvor talerne stod ved en højttaler bag på en lastbil. Angrebene haglede herfra ned over bestyrelsen og regeringen; en L.S. repræsentant, proprietær Bay udtalte bl.a., at »udviklingen styrer mod en katastrofe, både rentemæssigt og skattemæssigt. Udviklingen er ført frem af storkapitalen og jøder med deres lakajer, og de øver tilsammen et mægtigt tryk på regeringen. Og som løn for slidsomt stræb og ærlig vilje til at klare sig bliver landbruget jaget fra hus og hjem«.

Talen blev mødt med nogle rungende »hørt, hørt«, hvori- mod bestyrelsen i kreditforeningen havde svært ved at få ørenlyd over for de omtrent 15.000 utilfredse landmænd, der endte med at vedtage en resolution til regering og Rigsdag, hvori forsamlingen bl.a. krævede en større rentenedsættelse.³⁵ Indenrigsminister Bertel Dahlgaard var naturligvis opmærksom på Viborg-mødet, men holdt hovedet koldt og udtalte næste dag, »at ledelsen af konverteringspolitikken her i landet måtte ligge i Indenrigsministeriet og ikke på eksercerpladsen i Viborg.«³⁶

På trods af de stærke følelser i et kriseramte landbrug, bevarede kreditforeningen sin soliditet trediverne igennem. Og set i det lange perspektiv kan perioderne med økono-

Kreditforeningens ekspeditionskontor i 1901. Alvorlige ældre herrer med dokumenter og talkolonner under gaslygterne.

misk uro rettelig betegnes som krusninger i en udvikling, hvor kreditforeningen på udmærket vis løste sin opgave at skaffe jyske landmænd gode og billige lån.

Nye banker og nye bygninger

I april 1905 åbnede i Gravene 27 en ny bank i Viborg, den første, der var stiftet lokalt. A/S Viborg Bank, som den kom til at hedde, flyttede snart efter ind i lokaler på Preislers hotel i Sct. Mathias Gade. Tilsyneladende gik det godt for det lokale pengeinstitut, i 1914 kikkede banken sig om efter større lokaler og købte det gamle posthus, Sct. Mathias Gade 52 for at indrette sig her, når det nye posthus længere nede ad gaden stod færdigt. Det gjorde det først i 1917, men på det tidspunkt var der kommet andre kapitalinteresser på banen. Den danske Andelsbank, som var stiftet i 1914, ønskede at oprette et filialnet ud over det ganske land, og for at vinde fodfæste i Viborg tilbød banken at overtage aktierne i A/S Viborg Bank til kurs 175. Et flertal af aktionærerne lod sig friste af tilbuddet, og i oktober 1917 var »A/S Viborg Bank, Andelsbanken« en realitet. Året efter rev banken det gamle posthus ned for at opføre en moderne bankbygning. Andelsbanken rykkede ind i de nye lokaler i januar 1920.³⁷

Udsnit af kreditforeningens bygning fra 1906 på postkort.

Den markante bankbygning forblev imidlertid kun på Andelsbankens hænder i få år. I forsommeren 1925 krakke- de hovedbanken i København og trak filialerne med i fal- det. Handelsbanken overtog bygningen i Sct. Mathias Gade og har haft til huse her lige siden. Tydeligvis ønskede pen- geinstitutterne ved århundredets begyndelse alle at etablere sig i byens nye handelsstrøg. Allerede i 1905 var kreditfor- eningen rykket ind i sit nye domicil ved Sct. Mathias Port. Arkitekt Hack Kampmann tegnede bygningen, der i de første år fik elektrisk belysning ved hjælp af en lokomobil.³⁸ Længere mod øst, på Hjultorvets sydside, byggede spare- kassen sit nuværende hovedsæde, tegnet af den køben- havnske arkitekt Helge B. Møller. Bygningen blev indviet i 1915 og udvidet i 1935. Endelig i 1938 opførte Privatbanken den markante funkisbygning på hjørnet af Gravene og Sct. Mathias Gade. Denne bank havde etableret sig i Viborg under den lokale »bankkrig« i 1917, idet en gruppe aktio- nærer fra A/S Viborg Bank i protest mod Andelsbankens overtagelse af det lokale pengeinstitut tog initiativ til opret- telsen af Privatbanken for Viborg og Omegn A/S. Der var nok her mere tale om Viborg end omegn, idet andelsbøn- derne var gået til den nye andelsbank, mens mindretals- aktionærene, der nu fik Privatbanken til byen, primært talte købstadens erhvervsfolk. Bankens første formand var tobaksfabrikant Chr. Krogh, der i 1919 blev efterfulgt af stiftamtmand Howard Grøn.³⁹

Andelsbankens sammenbrud sved naturligvis også i loka- le andelskredse. Alligevel vovede en medlemskreds bag Løgstrup Brugsforening i 1926 at oprette Løgstrup Andels- kasse, mens en ny filial af den rekonstruerede andelsbank først fik adresse i Viborg igen i efteråret 1939.

Håndværkerne

Håndværkerne var nok den erhvervsgruppe, som følte størst usikkerhed omkring indførelse af fuld næringsfrihed i 1862. Ville deres solide fagtraditioner ikke smuldre, når kra- vene om svendebrev og faglig uddannelse faldt bort? Og hvordan skulle de dæmme op for truslen om, at enhver fuser frit kunne etablere sig indenfor deres fag?

Situationen krævede sammenhold. Håndværksmestre i mange byer stiftede derfor håndværkerforeninger og Viborg var ingen undtagelse. I juli 1856 indkaldte en håndfuld me- stre til et møde på rådhuset. Både mestre og svende mødte

op, og en måned senere var »Haandværkerforeningen i Viborg« en realitet.

Foreningen lagde ud med en defensiv politik, idet man ud over at udveksle ideer og virke til fælles gavn, også ville »modvirke alt, som stred mod standens interesser«. ⁴⁰ Et af foreningens første initiativer lå i forlængelse af den sociale forpligtelse, som lavene havde varetaget, idet man besluttede at oprette en sygekasse for medlemmerne. Også alle værdigt trængende enker efter viborgensiske håndværkere kunne hente hjælp. I 1861 dannede medlemmerne en lånekasse og året efter begyndte en indsamling af midler til friboliger for gamle og værdigt trængende næringsdrivende. Byrådet skænkede en grund til det gode formål og i 1865 stod stiftelsens smukke langstrakte bygning færdig i Reberbanen (s. 346).

*Smedenens lavsskilt,
ophængt hos Peter
Schneevoigt i Dumpen.*

Skomagersvende i Jens Hansens værksted i Vestergade 13. Som en skygge i baggrunden anes hjul og remtræk til en af de maskiner, der mekaniserede erhvervet og gjorde håndværket næsten overflødigt.

Inden for de enkelte fag opstod der i årene efter gennemførelsen af den frie næring nye foreninger på ruinerne af de gamle lav. Her tog fagets folk i høj grad vare på også den faglige uddannelse og mestrene fik et forum, hvor de fortsat kunne drøfte sager af fælles interesse. På lidt længere sigt skulle det da også vise sig, at det ikke var de liberale markedsbetingelser, men derimod industriens fremmarch, som kom til at true en række håndværksfag.

I 1860 boede der i Viborg 285 selvstændige håndværkere og 121 svende. De fordelte sig på 44 forskellige fag. Antallet var i 1901 vokset til 402 håndværkere samt 233 svende. Ved århundredskiftet var der 60 fag.⁴¹

Viborgs stolte skomagerlav blev hårdt ramt, efterhånden som fabriksfremstillede sko og støvler blev stillet frem bag butiksruderne. I 1860 kunne lavets oldermand Chr. Hammershøj samle i alt 75 selvstændige skomagere, foruden en snes svende. I 1901 var tallet faldet til 66, men det skulle gå meget værre. To lokale mestre valgte dog det moderne at gå over til maskiner. Jens Hansen begyndte i 1896 en fabriks-

Vestergade 11-13. Da billedet blev taget, kunne en enkel gård fortsat rumme adskillige håndværkere og handlende. Ud til gaden lå både Carl Møllers Galanteri- og Lædervarerbutik, Jens Hansens skotøjsforretning og Martin Abildgaards hatteforretning. I gården fandtes skotøjsfabrikken, en møbelforretning og kleinsmed Horns cykelværksted.

produktion af solide fedtlæderstøvler i sit værksted i Vestergade 6. Senere købte han Vestergade 13 og forsøgte sig også med laksko, men måtte lukke i midten af tyverne. Kollegaen Jens Holtegaard startede sin skofabrik i Reberbanen i 1898. I 1908 overlod han den til sønnen Carl, der fem år senere indrettede en lidt større fabrik i St. Sct. Hans Gade 11. En pæn ordre på støvler til sikringsstyrken under 1. Verdenskrig gav arbejde til 17 mand i krigsårene, men i 1922 døde Carl Holtegaard og enken valgte at indstille produktionen. En tredje fagmand, tøffelmagersvend Ernst Pilgaard, købte i 1917 en træskoforretning i St. Sct. Mikkel's Gade 12 og begyndte en maskinel produktion. Det gik så godt, at han i 1928 udvidede ved køb af nabobygningen. Fabrikationen omfattede nu al slags fodtøj, men effektivt industrielt snit kom der dog aldrig over skotøjsfremstillingen i købstaden med de stolte skomagertraditioner.⁴²

Håndværkets tabere blev, foruden skomagerne, hattemagere, børstenbindere, bødkere, buntmagere, handskemagere, karetmagere, sadelmagere og rebslagere, mens bygningshåndværkere og typografer kunne glæde sig over fremgang. Eksempelvis gik murerne fra otte mestre i 1860 til 26 i 1901, tømrerne gik fra seks til 20, snedkerne fra ti til 21 og malerne fra seks til 17. Disse erhverv havde også relativ mange svende, der i antal blev tredoblet i perioden.

Et gevaldigt løft for byggefagene kom med ombygningen af Viborg domkirke. Selv om udenbys håndværkere var i gang på den store byggeplads, gik der betydelige ordrer til de lokale håndværksmestre. Byens to største murermestre C. W. Jensen og A. S. Louens fik deres del, tømmerarbejder gik til Gotthardt, Stein og Jensen-Smidt, mens snedkermester Bønding udførte det meste snedkerarbejde på nær stolestaderne. Kirkens blytag blev lagt af murermester Chr. Gullev. Adskillige andre større byggerier var også i gang i disse år, bl.a. det nye rådhus med arrestbygning på Stænderpladsen, eksercerhus og depotbygninger til den nye garnison ved Rødevej, garnisonsygehuset i Rosenstræde og kreditforeningens hovedkontor på Hjultorvet.

Byggeaktiviteten faldt i 1880'erne. Af offentligt byggeri var der kun fattiggården i 1883, katedralskolens gymnastiksal samme år og Østre skole i 1887. Større travlhed på stilladserne kom med Viborgs nye sygehus på Århusvej i 1888-1889 og Landsarkivet i Ll. Sct. Hans Gade i 1890-1891. Det private byggeri i byen lå det trægt med både i 1870'erne og 1880'erne, mens der til gengæld byggedes en del huse og

Støvlelæst. Foto: Lars Guldager.

Snedkermester A. Bøndings værksted i Sct. Mathias Gade 66, o. 1890. Den enkelte svend eller lærling udfører hele det håndværksmæssige arbejde med at fremstille et møbel.

gårde på bymarken og i oplandet. Hedeopdyrkningen var i gang, men det passede nu ikke byens håndværkere, at flere og flere landhåndværkere svingede murskeen og lægtehammeren, når hedebonden skulle have tag over hovedet. Den skærpede konkurrence var medvirkende til, at en kreds af byggefagenes mestre i februar 1885 stiftede Viborg Tømrer- og Murermesterforening. Foreningens indsats i de følgende år sigtede da også mod både at skabe et indre sammenhold mestrene imellem og at sikre fagets renommé.⁴³

Blandt murer- og tømrermestrene kom dynastiet Jensen til at dominere. Det var grundlagt af C. W. Jensen i 1862. Sønnen Chr. F. Jensen blev mureruddannet og skabte et større byggefirma, men døde relativ ung i 1922, knap to år efter at han var blevet Viborgs borgmester. Tredje slægtled talte arkitekt Frederik Jensen og tømrermester C. W. Jensen. Fr. Jensen videreførte murerfirmaet, mens C.W. Jensen skabte byens førende tømrerfirma. Afsættet tog C. W. i 1916-1917 da han fik kæmpeordren på at bygge Røde Kors baraklejren i

Hald Ege. Men også de fleste andre bygningshåndværkere oplevede de to første årtier af 1900-tallet som gode år, idet befolkningsvæksten skabte behov for nye boliger. Dyrtid med kraftige prishop på materialer og lønninger slog lidt af rytmen i stykker ved verdenskrigens slutning. Under krisen i trediverne blev byggeriet imidlertid ikke så hårdt ramt, idet renten var lav, befolkningstallet fortsatte med at stige, og ved siden af det private foregik der en del offentligt byggeri, ikke mindst på sygehuset og ved militæret.⁴⁴

Fra begyndelsen af det 20. århundrede kom der flere maskiner hos byens håndværksmestre. Springet ind i elektricitetsens tidsalder kom med elværket i 1906, og elmotorer blev snart en populær trækraft på værkstederne. Mekaniseringen fremmede også den glidende overgang fra håndværk til småindustri. Det skete i et vist omfang hos eksempelvis blikkenslagere, snedkere og smede, mens mekaniseringen skabte helt nye erhverv som elektrikere og mekanikere.

Chr. Riegels Trævarefabrik o. 1906. Her er der tale om en vis industriel arbejdsdeling, idet de enkelte arbejdere kun udfører en delfunktion. Her finpudser og samler de alene de strygebrætter og brødbakker, som andre maskinelt har skåret til i en anden fabriksdel.

Også i dele af træbranchen fik arbejdet mere karakter af fabriksproduktion. Størst succes havde isenkræmmer Chr. Riegels, som i 1901 byggede en trævarefabrik på Århusvej for at producere husholdningsartikler som træskeer, kosteskafter, anretterbakker og strygebrætter samt børnestole og lignende. I de efterhånden mange fabrikslokaler foregik en rationel arbejdsdeling mellem de forskellige arbejdere, alle udførte kun en delproces, men produktionen skaffede i tredive arbejderne arbejde til omkring 120 mand.

På valsen

Håndværkerne i de jyske købstæder havde en lang tradition for tætte forbindelser til hertugdømmerne og Tyskland. Spredt indvandring af håndværkere sydfra forekom fortsat i midten af 1800-årene og traditionen blandt nyuddannede svende med at tage på valsen til Centraleuropa fortsatte helt frem til 1. verdenskrig. Også unge industrifolk søgte ude-lands for at studere fabriksdrift.

Familien Stein er et eksempel på de sydvendte forbindelser. Johan Peter Stein blev født i 1829 nær Lüneburg. I 1852 fik han lærebrev som tømrer i hjembyen og 1854 afgangsbrev fra Baugewerkschule i Nienburg. Kort efter kom han til København og herfra tog han diligencen til Viborg. Købmand Worre i Sct. Mathias Gade gav ham arbejdet med at istandsætte den gamle teaterbygning, men at han blev i byen skyldtes sikkert karetmager Løgstrups datter i Gravene. I 1859 blev de gift i Viborg domkirke. Sandsynligvis arbejdede han som tømrersvend, indtil han i 1868 fik antaget sit mesterstykke af skuemestrene i byen. Samme år fik han dansk indfødselsret og borgerskab som tømrermester. I sit mangeårige virke havde han byggearbejder bl.a. på domkirkens genopførelse, byggeriet af det nye rådhus, ombygningen af tugthuset til sindssygehospital, opførelsen af soldaterlejren ved Hald og byggeriet af Latinskolens gymnastiksal.

Sønnen Vilhelm Stein, født 1860, blev oplært hos faderen, men tog til København og fik svendebrev her. Herefter drog han som mange andre håndværkssvende »på valsen«, idet han i årene 1881-1884 drog rundt til en række centraleuropæiske byer. Første stop var Hamburg, herfra gik rejsen til Berlin, videre mod syd over Leipzig til Wien, over Alperne til Zürich og Bern, dernæst til Venedig og flere norditalienske byer, sydpå til Rom og hjem igen over Schweiz og Westfalen. Hvor den farende svend kom frem søgte han arbejde,

men oftest tjente han kun til dagen og vejen. Sortest så det ud i Wien, hvor løsarbejdere fra Bøhmen hvert forår i store sværme invaderede byggepladserne, og det blev Steins held, at han traf den berømte danske arkitekt Theophilus Hansen, der netop i disse år arbejdede på opførelsen af rigsdagsbygningen. Med arkitektens visitkort i lommen kunne han pludselig få arbejde overalt og forbindelsen rakte også til et gratis vinterophold på Wiens tekniske skole. Også i Hamburg havde han i nogle vintermåneder fulgt undervisningen på teknisk skole, men ud over at arbejde og studere hentede tømrersvendene også nogle markante indtryk fra Europas storbyer. De voldsomme kontraster i det frembrydende industrisamfund mødte han allerede i Hamburg, hvor han fornemmede byens virvar af fabrikker, skibe og pakhuse. Indtryk hentede han også i de store havnekvartéer med markedsalarm, forlystelser og klynger af rejseklare emigranter ved Amerikabådene. Og en aften dumpede han ind i en ren røverkule, en fugtig underjordisk grotte, samlingsstedet for storbyens vagabonder og pjalteproletariat, der hutlede sig igennem ved tiggeri og smårapserier.

Et godt sammenhold eksisterede mellem de omvandrende håndværkssvende. Når en skandinavisk håndværker nåede en by, søgte han til de særlige danske eller skandinaviske foreninger eller svendehjem, som lå det pågældende sted. Her udvekslede naverne tips om jobmuligheder, men livet kunne også være hårdt med druk og sult.⁴⁵

Viborg Tekniske Skole

Allerede før lavene blev opløst tog en lille kreds af borgere med købmændene Guldberg og Buchwaldt i spidsen i 1843 initiativet til undervisning af håndværkerlærlinge. Den ledende kraft blev lærer Rasmus Christensen. Eleverne blev undervist i læsning, retskrivning, regning og tegning tre timer hver søndag eftermiddag, og Viborg Søndagsskole blev reelt en forløber for byens tekniske skole. Håndværksmestrene begyndte første gang at røre på sig i 1862, hvor Håndværkerforeningen vedtog at oprette »Aftenskole for svende og yngre håndværkere«. Undervisningen foregik i friskolen i St. Sct. Mikkel's Gade, men det kneb med tilslutningen. Derimod fortsatte søndagsskolens lærlingeundervisning, og der er ingen tvivl om, at kvikke elever her tilegnede sig noget af den lærdom, som de ikke havde fået i samtidens dårligt fungerende kommuneskole.⁴⁶

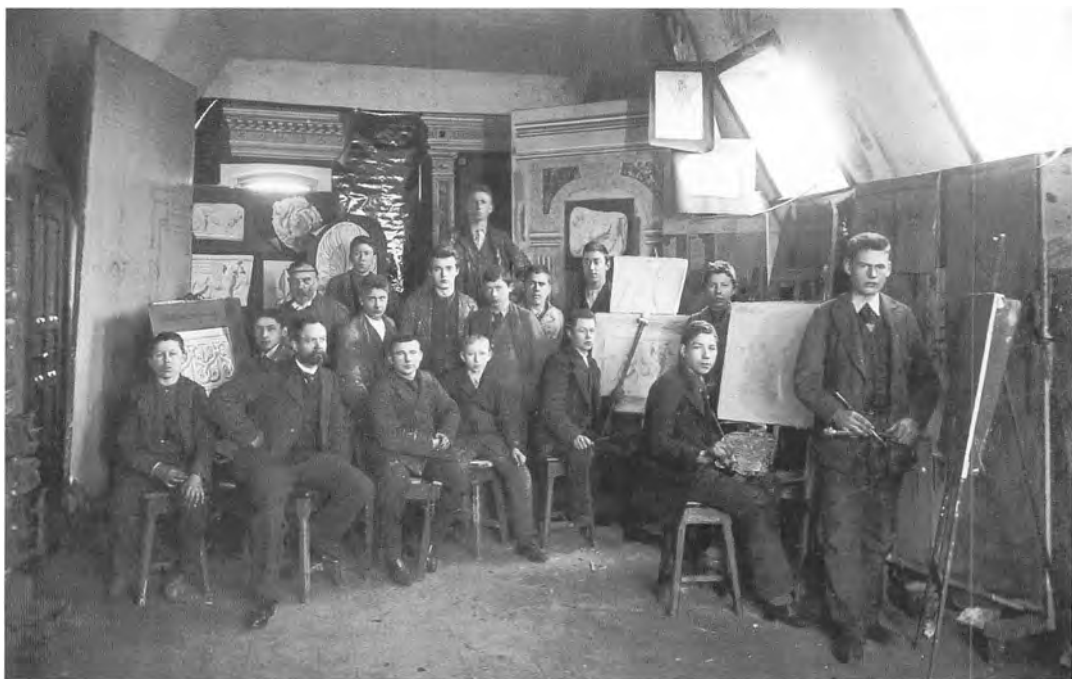
Tømrermester Johan Peter Stein, 1829-1891.

Bagermester Wilhelm Jürgen Hogrebes vandrerbog. Som mange andre håndværkere kom han fra Tyskland og fik borgerskab i Viborg.

I 1870 gjorde Håndværkerforeningen et nyt forsøg på at oprette en egentlig teknisk skole. 84 elever deltog fra starten, og foreningen rykkede aftenundervisningen til foreningens lokaler. Tilmed lykkedes det at få så gode lærerkræfter som førnævnte Rasmus Christensen samt adjunkt Feddersen og malermester Frants Jæger. Øget opbakning fra mestrenes side betød også et voksende elevtal, hvilket i 1892 fik bestyrelsen til at se sig om efter en bygning, som kunne indrettes til teknisk skole. Det endte med, at den foretrak at bygge på en grund i Reberbanen, og med både offentlige og private tilskud opførtes Viborg Tekniske Skole i 1894-1895. Arkitekt var Aug. Wiinholt.

De nye lokaler gav mange flere unge mulighed for undervisning. Ved indflytningen lød elevtallet på 238, heraf 40 piger. De gik på fagskolen i eftermiddags- og aften timerne, om end malerne havde dagklasser, vel af hensyn til lysforholdene. Lidt malurt dryppede forstanderen dog i bægeret i de første årsberetninger: eleverne forsømte for meget. En af årsagerne var vel tidspunktet for undervisningen. Læredrenge, som i dagtimerne løb rundt på et stillads eller stod bøjet over en drejebænk, kunne meget vel få tunge øjenlåg om aftenen i et fyldt, kakkelovnsopvarmet klasseværelse. Elevtal-

Malerlærlinge i tegne- og malerstuen på teknisk skole i Reberbanen.

Fynbo-Pedersens snedkerværksted i Sct. Mathias Gade, malet af C. Wire, der i øvrigt har anbragt sig selv t.h. i billedet. Privateje.

let holdt sig dog konstant på omkring 200, med et mindre tilbagegang under 1. verdenskrig, for så at stige til nær de 300 i mellemkrigsårene.⁴⁷ Først med den nye lærlingelov i 1937 blev det fastlagt, at undervisningen skulle afvikles inden kl. 20.00. Loven krævede også, at læremestrene nu både skulle betale skolepenge og rekvisitter til undervisningen, samt at lærlingens oplæring i et fag skulle afsluttes ved, at han eller hun aflagde en svendeprøve. Det havde man ganske vist kunnet hele tiden i en række fag, idet traditionen fra lavstaden holdt sig i Viborg, om end på frivillig basis.

Industriens fortrin

Dampkraftens sejrsgang i industrien i sidste halvdel af 1800-tallet kom til at svække Viborgs position i forhold til langt de fleste andre provinsbyer. Byens beliggenhed på et sidespor i det landsdækkende jernbanenet var uheldig, og havnen i Hjarbæk kom aldrig til at indfri forventningerne. Netop

Lærer og kantor Rasmus Christensen, 1801-1876. Gennem mange år en skattet underviser af byens børn og unge.

kombinationen af gode havneforhold, centrale jernbanelinier og et solidt befolkningsgrundlag i oplandet skabte en kraftig industriel udvikling i byer som Århus, Aalborg, Randers, Odense, Horsens, Vejle og Svendborg.

Klædeindustriens flagskib, Bruunshåb Klædefabrik er et godt eksempel på de lokale virksomheders vilkår. Under krigen 1848-1850 solgte fabrikken store mængder klæde til den danske hær, men indtjeningen forsvandt delvist i fejlinvesteringer. M. P. Bruun opførte en filialfabrik – »Ny Bruunshåb« – ved Jægergården i Århus ud fra en vurdering af, at vandkraften i Bruunshåb i længden ikke ville være tilstrækkelig til en fortsat mekanisering. Derfor indførte han en arbejdsdeling mellem moderfabrikken og filialvirksomheden, så råulden blev kartet, spundet og farvet i Bruunshåb, mens vævningen skete i Århus. Transporten mellem de to virksomheder var imidlertid besværlig, og meget tyder på, at M. P. Bruun ønskede at flytte hele produktionen til Århus. Bruun-slægten ville det imidlertid anderledes. I 1856 blev han tvunget til at udtræde af interessentskabet, hvorefter Århusfabrikken afvikledes efter kun fire års drift.⁴⁸

Den nye ledelse på Bruunshåb Klædefabrik, Johannes I. Bruuns søn, Bertel Bruun og dennes svoger, Frederik Plum Bruun, overtog en fabrik med en stabil kundekreds blandt købmænd og grossister rundt i hele landet. Men Bruunslægten manglede kapital til investeringer i den afsidesliggende fabrik, og sidste halvdel af 1800-tallet blev mest tilbagegang. I 1909 fik virksomheden et knæk, den aldrig forvandt. En voldsom brand raserede natten til den 21. maj totalt fabrikken. En genoptagelse af produktionen i nye bygninger slog fejl og i juli 1913 fulgte tvangsauktionen.⁴⁹ Fem

Tabel 9: Viborgegnens industrivirksomheder 1855-1935, fordelt på brancher og med angivelse af antal virksomheder og beskæftigede.

Branche	1855		1872		1881		1917		1935	
	virks.	besk.	virks.	Besk.	virks.	besk.	virks.	besk.	virks.	besk.
Beklædning	6	345	6	156	5	130	7	202	7	416
Metal	3	28	8	108	8	84	5	63	4	38
Nærings & nydelse	4	48	6	59	5	52	7	607	5	98
Træ/papir	2	24	2	16	5	31	6	197	7	174
Grafisk	1	5	1	6	2	14	3	?	4	?

Kilde: Tabel 2 og 8 i Lauridsen, 1990.

år efter indrettede fabrikant Janus Smith sig med en papfabrik i de tomme lokaler. Papproduktionen krævede store mængder vand, og det var der rigeligt af i Bruunshåb.

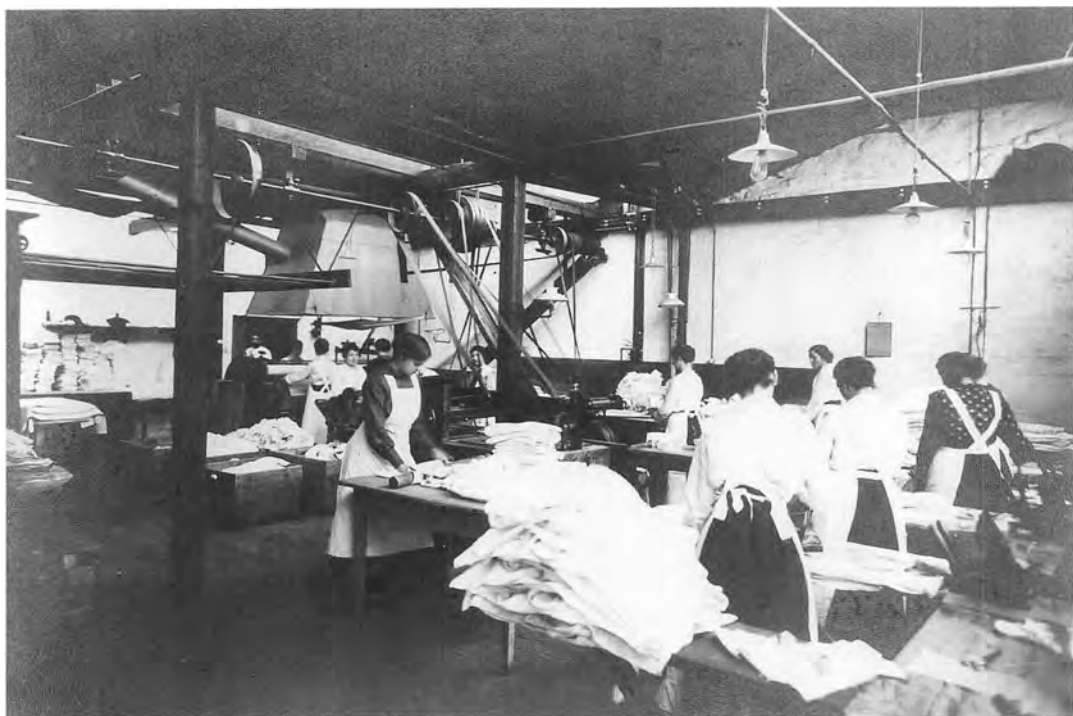
Langt bedre gik det for trikotagefabrikken i Dollerup. Et uldspinderi var grundlagt ved møllen i 1851, og under den markante industrimand, A. P. Jensen, ekspanderede fabrikken. I 1882 arbejdede 31 mænd og 7 kvinder på stedet, mens 30 kvinder var tilknyttet som hjemmesyersker. I 1907 fandt 90 mennesker arbejde ved møllen og i 1935 i alt 235. Grundlaget for produktionen var ulden fra fårene på den jyske hede, og i løbet af få årtier udkonkurrerede fabrikken den gamle hosebinderindustri. A. P. Jensen solgte garn og uldent undertøj til grossister i hele landet, store ordrer fik han også fra den russiske hær, hvilket gjorde ham i stand til løbende at investere i nye maskiner og dampkraft. Fabrikkens isolerede beliggenhed blev delvis afhjulpet med anlæggelsen af Karupbanen med station ved Skelhøje i 1907.

Årene op mod 1. verdenskrig var fusionernes tid i tekstilindustrien, og det blev i første omgang en styrkelse for Dollerup Trikotagefabrik. I 1914 indgik fabrikken som den største af fire virksomheder i A/S De forenede jyske Farverier og Trikotagefabrikker. Især under verdenskrigen og i de første mellemkrigsår viste regnskaberne imponerende overskud til aktionærerne. Produktionen forblev stabil i trediverne, omend ledelsen efterhånden satsede mere og mere på et nyt fabriksanlæg på Dollerupvej i Århus på bekostning af virksomheden på heden.⁵⁰

I Viborg fik beklædningsindustrien også fat ved århundredskiftet. I det nye industrikvarter ved banegården lå De forenede Vattefabrikker samt Th. Bentsens Klædefabrik og Dampfarveri. Farversvend Thomas Bentsens udgangspunkt var et farveri i Dumpen, som han overtog i 1896. Han udvidede med uldspinderi og klædeproduktion samt i 1906-1908 også med kemisk tøjrensning og dampvaskeri. Hovedproduktionen i mellemkrigstiden var dels konfektion, dels uldtæpper til Folkekuren i Hald Ege. På den kvindedomineerede arbejdsplads var der 30 ansatte i 1917, mens tallet i 1935 nåede op på 75.

Metalindustrien

Når pigerne fra Bentsen kom tilbage fra middagspausen blev de ofte på deres vej ned ad Dumpen mødt med piften. Det var smedesvende og læredrenge fra Schneevogts Ma-

Dampvaskeriet på Bentsens Klædefabrik i Dumpen. Strygningen er ved at blive mekaniseret, om end der endnu var meget håndarbejde tilbage til kvinderne.

skinfabrik og Jernstøberi på modsat side af gaden, som holdt udkik efter dem. Metalvirksomheden var grundlagt allerede i 1851 af den unge smedesvend Rasmus Schneevoigt, som havde tjent en grund ved at konstruere en dampmaskine og nogle tekstilmaskiner til købmand Guldberg. I begyndelsen producerede Schneevoigt mest dampmaskiner og specialmaskiner til klædefabrikker, men efterhånden som landbruget blev mekaniseret, gik maskinfabrikken i højere grad over til at fremstille vindmotorer, hakkelsesmaskiner og tærskværker til omegnens landbrug. I 1901 havde fabrikken og støberiet 30 mand ansat, i tyverne omkring 50. Det er i det hele taget karakteristisk for de fleste af periodens småvirksomheder, at de orienterede sig mod omegnens landbrug. Derfor ramte krisen i trediverne også Schneevoigt, som gik i betalingsstandsning i 1933. En rekonstruktion blev gennemført, men virksomheden nåede aldrig op på fordums styrke.

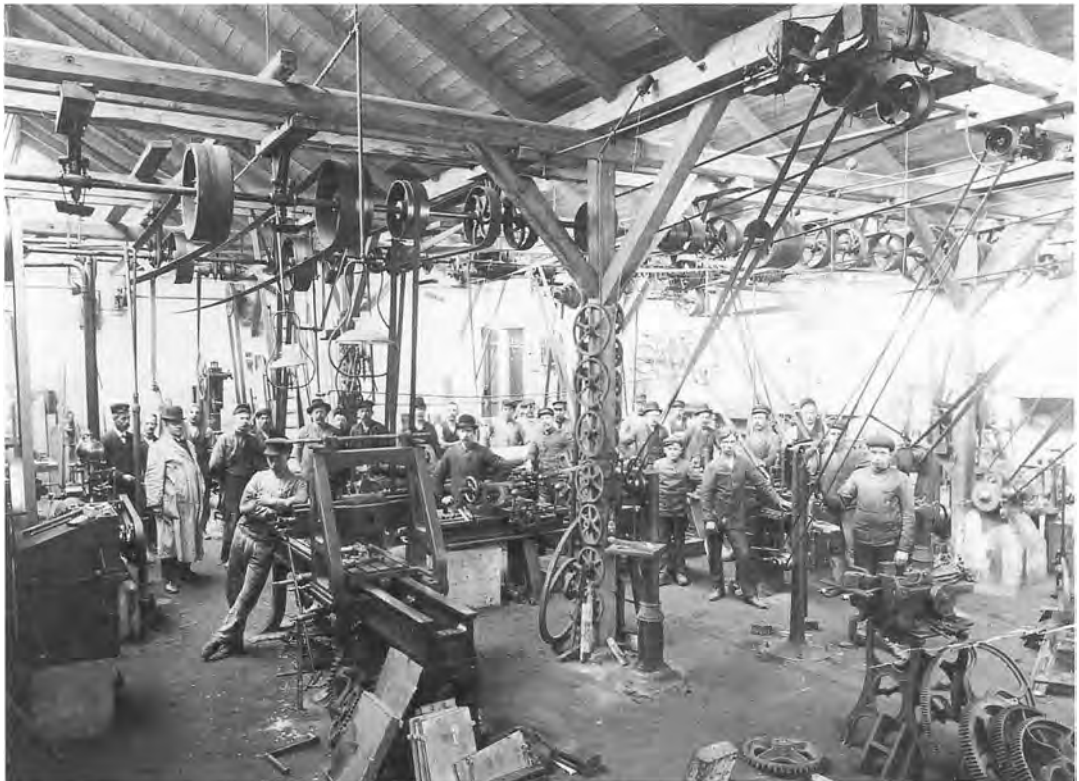
Spredd i byen lå også en håndfuld små metalfabrikker, som fra slutningen af 1800-årene forsøgte at skabe sig et lokalt marked. Viborg Jernstøberi – senere Kofoeds Jernstøberi

– blev grundlagt i gården bag Sct. Mathias Gade 88 i 1854. Den lille virksomhed støbte især kakkellovne til det lokale marked. Ved firmaets konkurs i 1902 overtog smedemestrene Lund og Christensen værkstedslokalerne. I Sct. Mogens Gade lå Eskild Philipsens Maskinfabrik, der producerede specialmaskiner til klædeindustrien. Virksomheden flyttede i 1886 til Sct. Mathias Gade 58, hvor den ved århundredskiftet var ved at sygne hen. I 1906 tog sønnen, Aage Philipsen imidlertid over. Han styrede produktionen i retning af det nye i tiden, det elektromekaniske. Firmaet fremstillede bl.a. elmaster og enkeltdele til elartikler, men bevægede sig snart over i installationsvirksomhed samt bilreparation.

Produktion med letmetal som råvare foregik i Sct. Leonis Gade 4, hvor firmaet Goverts Blik- og Messingvarefabrik fremstillede køkkengrej, staldlygter og petroleumsdunke.

Ovn fra Koføeds Jernstøberi. Foto: Lars Guldager.

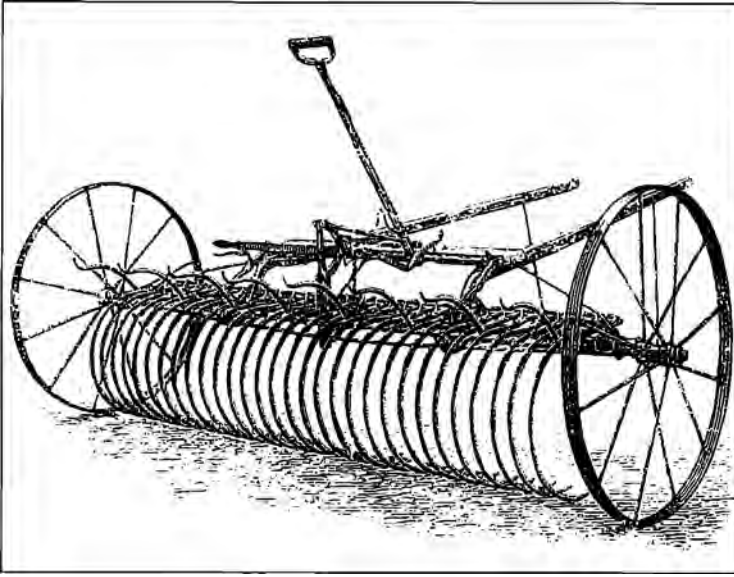

Schneevogts Maskinfabrik 1910. Et klassisk industribillede; dampmaskinen trak hoveddrivakslen i loftet, hvorfra der gik remtræk til de enkelt drejebænke og boremaskiner. Industrien »bandt mennesket til maskinen«, idet alle maskiner i princippet startede på samme tid, om end man snart fandt en anordning på remtrækket til at koble til og fra. Rangordningen blandt arbejderne fremgår af hovedbeklædning: Svendene gik med bowlerhat eller hamburgerkasket, mens læredrengene brugte blød kasket.

Goverts udviklede også et »primusapparat«, som han faktisk fik verdenspatent på. Desværre havde han ikke pengene til at markedsføre apparatet, og da patentet udløb, overtog en svensker det, forbedrede apparatet lidt, hvorefter »primus«en gik sin sejrsgang. Govert derimod gik konkurs i 1885.⁵¹ Et andet lille firma var Viborg Skovlfabrik, som blev startet i Domkirkestræde af smedemester Fr. Holst i 1856. Fra 1885, hvor købmand C. Halberg overtog ledelsen, lå fabrikken i Sct. Mathias Gade 35. Især firmaets kulskovl nåede ud til et større marked, omend virksomheden aldrig nåede videre end at beskæftige 10-15 mand, i mellemkrigsårene kun det halve.⁵²

Industriens pionerer var ofte fingersnilde folk med en imponerende indsigt i mekanik. Derimod kunne interessen for de administrative opgaver ind imellem være begrænsede. Et godt eksempel var Peter Schneevoigt. Den store smed forsøgte ganske vist i starten, da han i 1883 overtog Schneevoigts Maskinfabrik, at skabe sig et vist administrativt overblik. I nogle timer sad han på et lille kontor og svedte over en regnskabsbog, men da han ikke kunne få styr på talkolonnerne, blev han så irriteret, at han kylede bogen hen i et hjørne, hvor den fik lov at ligge. I stedet gik fabrikanten ud til sine drejebænke, og der blev ikke ført regnskab på Schneevoigt i hans tid!⁵³

Den fingersnilde mekanikus var Søren Wistoft på Vibæk Mølle et godt eksempel på. Han var snedkeruddannet, blev i 1829 ansat som reparatør af klædefabrikens maskiner på Bruunshåb og forpagtede så i 1832 Søndermølle for her at drive vandmølle og vindmølle samt røgeri og landbrug, foruden maskinværksted. I 1838 købte han Subæk vandmølle i Tapdrup og startede en papirmølle med en tysk papirmager som mester. Papirfabrikken fik en kort levetid, men Wistoft kastede sig blot ud i et forsøg med et bomuldsmaskinvæveri. I begyndelsen af 1850'erne beskæftigede væveriet 14-16 arbejdere⁵⁴, og den nærliggende Vibæk Mølle, som han havde købt i 1850, summede også af aktivitet. Wistoft havde blik for, at også landbruget stod over for en mekanisering, og som en af de første herhjemme begyndte Wistoft en produktion af landbrugsmaskiner på sin lille fabrik, hvor han sammen med svendene fremstillede næsten alle komponenterne fra grunden af. Mest kendt blev fabrikens svingplove, kornrensemaskiner, såmaskiner og høriver. Sidstnævnte præsenterede firmaet på verdensudstillingen i Paris i 1878. 28 mand havde han ansat i midten af 1860'erne, og skulle

Wistofts hø- og stubbrive, som vandt stor udbredelse i jysk landbrug.

der ikke i en periode være arbejde nok til dem med fremstilling af maskiner, satte Wistoft svendene til at fremstille små krydderikværne, hvorpå de malede peber, sennep, kanel eller kakaobønner. Krydderierne solgte han til byens købmænd, kakaoen brugte han dog i en chokoladeproduktion, som Wistoft i oktober 1856 annoncerede også fandt sted på møllen. Chokoladeformene støbte han naturligvis selv. Søren Wistoft døde i 1870, hvorefter sønnen Laurits blev ejer af fabrikken. Han døde som 36-årig i 1879, og efter nogle år solgte enken fabrikken til Asmild-Tapdrup Kommune, der indrettede stedet til fattiggård.⁵⁵

Den mest geniale fabrikant, som Viborg fostrede i industriens barndom, hed Julius Brems. Han voksede op i Ll. Sct. Mikkels Gade 12, hvor faderen, kleinsmed Andreas L. Brems, havde værksted med produktion af jernbeslag, hængsler, låse og pengeskabe. Julius Brems tog over i 1879 og kastede sig straks ud i at udvikle nye pengeskabe. Han var først på markedet herhjemme med dobbeltvæggede, brandsikrede skabe, men frem for at sætte en serieproduktion i gang, udviklede han hele tiden nye modeller. Den næste satsning gjaldt cyklen. Fra England havde han hørt om den pedaldrevne cykel, og i 1889 præsenterede han den første Brems-cykel. Straks udviklede han modeller for både børn, herrer og damer. 1892- kataloget fra firmaet indeholdt 11 for-

»Skansen« ved Sct. Mogens Port, hvor Eskild Philipsen startede sin maskinfabrik.

skellige, og trods navnet viste Brems cyklen sig særdeles velkørende. Ved det jyske mesterskab i landevejsløb omkring Randers i 1895 benyttede tre af de 11 deltagende ryttere en Bremscykel, og disse tre kom ind på de tre første pladser. Samme år vandt fabrikantens yngste søn, Hans Brems, »Løb for ryttere under syv år« ved åbningen af Århus Cykelbane.

Cykelmarkedet så lovende ud i 1890'erne. Penge havde Brems dog ingen af, så han gik i 1895 sammen med købmand H. J. Gleerup-Christensen om at etablere en cykel-fabrik. Firmaet ansatte 30 mand, som fremstillede 5-600 cykler årligt. Ifølge Viborg Stiftstidende håbede ejerne snart at kunne finde arbejde til det dobbelte antal mennesker, men sådan skulle det ikke gå. Allerede i juni 1897 blev der ved skifteretten rejst konkursbegæring mod fabrikken. Brems fortsatte så med at producere cykler på sit eget værksted endnu nogle år.⁵⁶

Størst berømmelse og størst tab indkasserede Brems imidlertid på sin bilproduktion. Naturligvis skulle Julius Brems eksperimentere med tidens nye vidunder, eksplosionsmotoren. En motorcykel, som værkstedet fik fremstillet, var livsfarlig at køre på, hvorimod det gik bedre med automobilen.

Produktion af Brems-cykler i midten af 1890'erne.

Jernvarefabrikant Julius Brems med sine to sønner Aage og Jacob på en prøvetur i den første Bremsbil. En tredje søn, Holger Brems kom også til at beskæftige sig med biler, idet han blev Viborgs første motorsagkyndige.

Historien er, kort fortalt, at Brems i 1899 sendte sine to sønner Aage og Jacob til Tyskland på industrispionage. De fandt arbejde på en cykelfabrik i Eisenach, der havde indledt et samarbejde med et fransk firma om at udvikle en bilproduktion i Tyskland. Hvad de to unge viborgensere så og lærte om dagen, nedskrev og tegnede de om aftenen og efter syv måneders arbejde cyklede de med notater og tegningsruller tilbage til Viborg for at udvikle en motorvogn sammen med faderen på værkstedet i Ll. Sct. Mikkels Gade. Hele vinteren arbejdede de, og 5. juni 1900 oprandt dagen, hvor den første Bremsbil skulle prøvekøres. Det tekniske eksperiment lykkedes, bilen skød den imponerende fart af 15 km i timen, og hele grundlovsdagen tøffede vognen i en blålig røgsky rundt i byens brolagte gader med alle, som turde sætte sig op.

Brem's bil blev berømt ud over det ganske land og den ivrige fabrikant gik straks i gang med at skabe nye modeller på sin og dermed Danmarks første bilfabrik. Otte biler blev det til, og Brems tabte penge på dem alle. Men havde den opfindsomme fabrikant haft kapital i ryggen, er det nærliggende at tro, at en stor virksomhed var vokset frem, hvad enten det nu var blevet cykler eller biler.

Tobak og øl

Omkring 1. verdenskrig troede flere og flere viborgensere, at deres by omsider også skulle blive en betydende industriby.

Optimismen fandt ikke mindst næring i fremgangen på Kroghs Tobaksfabrikker. For en indlandsby var de lette råvarer en fordel, og Chr. Krogh, som indtil 1881 arbejdede som førstemand på Jens Jensens Tobaksfabrik, udbyggede i 1890'erne sit eget firma i rask tempo. I 1897 opførte han et nyt fabrikslokale i Sct. Mathias Gade, hvor han især beskæftigede mange arbejdsdrenge, lærlinge og ufaglærte. Det bragte dog fabrikanten på kollisionskurs med tobaksarbejderforbundet, en konflikt som kørte i 13 år, men Krogh klarede sig igennem ved at mekanisere og ansætte uorganiseret arbejdskraft. Det var dog først i 1914, da han indgik overenskomst og byggede cigaretfabrikken Norden i Gothersgade, at Viborg for alvor blev en tobaksby. Antallet af tobaksarbejdere hos Krogh steg fra 250 i 1911 til 490 i 1916.

Cigaretfabrikken var den fjerdestørste i landet og dagsproduktionen lå i 1914 på 200.000 cigaretter. Krogh opkøbte også Morsø Tobaksfabrik og Skive Tobaksfabrik og dannede et nyt aktieselskab med en aktiekapital på 1 mill. kr. Krogh-familien var storaktionær, men også Privatbanken gik ind med en betydelig aktiepost. I de første krigsår gik det godt, afsætningen af cigaretter til de krigsførende landes millionhære var en god forretning. Krogh bestilte derfor arkitekt Vig-Nielsen til at tegne en hel ny fabrik på A. S. Ørstedesvej med plads til 900 arbejdere og med udvidelsesmuligheder til det dobbelte.

I 1917 erklærede Tyskland imidlertid uindskrænket ubådskrig og det gav ubehagelige forsyningsproblemer. Krogh kikkede forgæves efter sin råtabak fra USA, og flere hundrede arbejdere måtte afskediges. I de første efterkrigsår fortsatte uroen. Polen lukkede for importen og revolutionen i Rusland gjorde dette store marked særdeles risikabelt. For at bevare et brohoved i øst, etablerede han en filialfabrik af cigaretfabrikken Norden i Riga i Letland, men også det slog fejl. Da Tysklands økonomi i tyverne blev ramt af en voldsom inflation, strømmede billige tyske cigaretter og cigarillos ind i landet. For fabrikant som for tobaksarbejdere blev tyverne derfor en omtumlet tid, hvor afskedigelser vekslede med genansættelser. I november 1920 fyrede fabrikken 700 mennesker, hvilket forståeligt nok gav genlyd i byen. I de kommende måneder blev nogle af dem genansat, men stabilitet blev der aldrig på fabrikken. I 1927 havde Privatbanken

Kroghs Tobaksfabrik o. 1920, da den endnu var byens store kvindearbejdsplads. Murstenene benyttede pigerne til at presse de tobaksblade, som de sad og strippede over de udbredte forklæder. Hvordan ryggen havde det på en tobaksarbejderske efter at have siddet en lang dag på en trækasse uden ryglæn, må man tænke sig til.

fået nok og erklærede firmaet konkurs. Banken forsøgte uden held en rekonstruktion sammen med en kreds af tobakshandlere, og i 1931 var tobakseventyret definitivt forbi.⁵⁷

Også byens bryggerier oplevede turbulente år. Før industrialiseringen foregik brygning af hvidtøl i nogle af byens købmandsgårde og som en bibeskæftigelse i brænderierne samt i en del private hjem. I 1847 lykkedes det imidlertid brygger J. C. Jacobsen på Carlsberg at fremstille undergæret bayersk øl, og i løbet af de følgende årtier blev bayersk øl så populært, at Carlsberg erobrede store markedsandele ud over landet. Mange bryghuse i provinsen var truet, idet de manglede den fornødne fagkundskab og ofte også kapital til de omfattende køle- og lageranlæg, som krævedes for at fremstille den populære ølsort.

I Viborg levede i 1870 en mand, som kendte til kunsten at brygge bayersk øl. Han hed Peter Bauer og var ud af en ungarsk bryggerslægt. Penge havde han imidlertid ikke så

Th. Spreckelsens Mineralvandsfabrik bag Sct. Mogens Gade 8 blev oprettet i 1885. Den lille fabrik producerede mineralvand, eddiker og syrlige drops. I 1931 købte Odin rettighederne.

mange af, men en kreds af lokale handelsfolk og håndværksmestre ydede ham pæne kreditter, da han i 1872 indrettede et moderne bryggeri med underjordiske grotter i Skolestræde. Til gengæld fik han kort snor, allerede i 1873 blev firmaet erklæret konkurs, og boets kreditorudvalg bestående af tømmerhandler Martin Fischer, murermester Louens og mølleriejer L. K. Willesen overtog bryghuset sammen med snedkermester Bønding. De fire førte det videre under navnet aktieselskabet Bryggeriet Dania, men kun i 18 år blev der brygget øl på Skolebakken.

Bedre gik det på Odin. Bryggeriet blev grundlagt som et hvidtølsbryggeri af spækhøker Chresten Olsen i 1832. I 1868 blev Th. Lillienkjold ansat som brygmester, og allerede i påsken 1869 kunne han servere de første krus skummende bayersk øl for en indbudt kreds i den nyindrettede traktørsted »Valhalla« i bryghusets kælder. Det bayerske øl fra Odin var måske ikke alt sammen lige godt, men Lillienkjold havde det store held at få leverancer til militærlejren ved Hald i 1870'erne. Men i 1880'erne gik det alligevel ned ad bakke for bryghuset. Lillienkjold døde i 1884, efterfølgere passede hverken produktionen eller kundekredsen og firmaets københavnske mattleverandør overtog i 1890 Odin som ufyldstgjort pant. Dog valgte grossistfirmaet at skyde ny kapital ind i bryghuset, samt indsætte brygmester C. E. Pehrsson som leder af virksomheden. Han var oplært på Tuborg og absolut ikke uden evner. Det lykkedes at frembringe så godt øl, at han blev beskyldt for, at det ikke var bryggeriets eget produkt, og ejerne investerede i de næste årtier i lagerkældre, maskiner og nyt tapperi. Omsætningen steg med

60% mellem 1899 og 1914 og overskuddet var pænt. Årsproduktionen nærmede sig 5 mill. flasker og beskæftigelsen på det lokale bryghus nåede i 1916 op på ca. 60 ansatte. I 1920 indtrådte imidlertid et tilbageslag, som blev forværret med Pehrssons død i 1922. Faktisk skrantede bryggeriet en del, da brygmester Carl Mordhorst i 1938 kom til.⁵⁸

Og Odin var, som det turde fremgå, ikke alene om at køre på lavt blus i 1930'erne. Det som ved århundredets begyndelse tegnede til en positiv industriel udvikling i Viborg, viste sig ikke at kunne holde. Byen manglede vel egentlig ikke teknisk talent, men ofte kapital, og så var der beliggenheden midt inde i landet.

Købstadens og omegnens landbrug

I 1850 behøvede viborgenserne ikke tage på landet for at se på heste og køer. Byen havde sine egne husdyr, idet mange landbrug fortsat lå indenfor den gamle bygrænse. Lune stalde med gumlende kvæg fandt man fortrinsvis i gårde ved

To trykkerier dominerede den grafiske branche i perioden: Backhausens Bogtrykkeri og Viborg Stiftsbogtrykkeri. I 1930 kom Carlo Mortensen til med sit trykkeri i St. Sct. Mikkels Gade 21. Gildsigs Tapetfabrik blev grundlagt i 1901 i St. Mogens Gade 35. Billedet er fra farveblanderiet. Den anden lille virksomhed inden for egnens papirindustri var A/S J. Smiths Papfabrik i Bruunshåb.

udfaldsvejene, og det var en del af rytmen for husholdningerne i Viborg, at børn eller tjenestefolk ved aftenstid hentede mælk og æg i det nærmeste landbrug. Byens slagtere kunne også udvælge sig en fed stud på et af byens brændevinsbrænderier.

Kun langsomt flyttede byens gårde ud på deres marker, typisk videreførte avlsbruger Christian Ballund slægtsgården i Sct. Ibs Gade 18 indtil omkring 1916, hvor jorden blev solgt til villabebyggelse. En del avlsbrugere drev i øvrigt vognmandsforretning som bibeskæftigelse. I 1844 var der 70 avlsbrugere i Viborg, mens 36 havde etableret sig ude på markjorden.⁵⁹ I 1940 lå der endnu en halv snes gårde i byen. Til gengæld var der kommet så mange landbrug på bymarken, at erhvervet i hele perioden beskæftigede ca. 10% af Viborgs befolkning, jfr. tabel 6, side 168.

I forbindelse med byudviklingen i sidste del af 1800-årene var det i øvrigt ikke ualmindeligt, at ejere af småhuse langs de nye veje holdt husdyr. Da jernbanearbejder Jørgen Vognsen selv byggede et hus på Trekronervej i 1880, indrettede han udhuset med plads til en ko, to grise og et får. Den ene gris blev solgt og den anden slagtet til jul. Fåret måtte lade livet i november; fru Vognsen førte selv kniven, hvorefter hun fyldte spisekammeret op med saltet, røget og speget kød. Jørgen Vognsen havde lejet et lille stykke jord ved banen, hvor koen græssede, og familien dyrkede lidt grønsager. Familien, der bestod af far, mor og otte børn, fik frisk mælk fra koen, og var der overskud, kunne naboer købe resten. Vognsen solgte også de første år grus fra en bakke i haven, og han stod op ved firetiden for at harpe grus et par timer, inden han skulle møde ved banen.⁶⁰

Den udbredte stalddørshandel betød, at moderne mejeridrift var længe om at vinde indpas i byen. Ganske vist forsøgte de nye avlsbrugere på Viborg mark allerede i 1888 at få avlsbrugerne inde i købstaden med på at oprette et andelsmejeri, men de talte for døve øren. Bymarkens bønder måtte derfor sælge deres mælk til et lille privatmejeri i Ll. Sct. Hans Gade 28. Først i 1906 lykkedes det for Søndermarkens avlsbrugere at samle 110 interessenter om at stifte et andelsmejeri, der fik til huse i St. Sct. Hans Gade 8. I 1914 blev byens to mejerier sluttet sammen under Viborg Andelsmejeri. Mejeriet flyttede i 1924 til en større grund i Dannebrogsgade, men ikke alle avlsbrugerne var lige varme på andelstanken, idet to mejerister i 1925 kunne oprette Centralmejeriet i Vendersgade og drive det til 1940.⁶¹

Nybyggere på bymark og hede

Udflytningen af landbrugene til bymarken tog fart efter 1850, og det skete samtidigt med, at byens vidtstrakte overdrevsarealer med heder og kær kom under kultur.

Byrådets udstykningspolitik vidner i øvrigt om stor frem-synethed, idet rådet betingede sig, at alle udstykninger skul-le være så store, at de kunne føde en familie. Kommunen vil-le ikke tillade kolonier af fattigfolk på sine udmarker og der-med skabe et problem for byens fattigkasse. Hedeparceller-ne blev typisk mellem 10 og 25 tdr. land, og unge energiske husmandspar behøvede ikke at møde med de store beløb på sparekassebogen, blot de havde energien til at tage fat, idet en familie kunne erhverve et jordstykke og først begynde delvist at betale afgift til kærnerkassen efter fem år, når jor-den var opdyrket. Den gunstige ordning betød at der i 1857 var kommet omkring et halvt hundrede nye familier på by-ens gamle hedearealer, og i 1896 var der kun omkring 540 tdr. land hede og mose tilbage af de oprindeligt 6.000 tdr. land overdrev. I stedet var Viborgs markjorder blevet befol-ket med en talrig flok af nybyggere, der sled med den sande-de jord.

De mange nye ejendomme på Nørremarken, Vestermar-ken og Søndermarken blev eksistensgrundlaget for en land-bobefolkning, som i starten var knyttet sammen af en pio-nérånd. De nye avlsbrugere dannede sygekasser, andelsfore-ninger og politiske og kulturelle foreninger, og netop fordi brugene fra starten havde en størrelse, der sikrede familiens eksistens, blev de nye landbosamfund på Viborgs gamle overdrev levedygtige gennem tre-fire generationer.⁶²

Enkelte større gårde lå også vest for byen. Engelsborg, der blev opdyrket af stiftslæge Hoff allerede i 1840'erne, var op-rindeligt på ca. 350 tdr. land. Den blev som så mange andre udstykket i mindre enheder, i 1886 var den dog fortsat på 107 tdr. land.⁶³ Mølleren på Vint Mølle opdyrkede også 200 tdr. land, mens Boye på Øster Teglgård kultiverede over det dobbelte.

Størst var Liseborg og Møgelkær. I 1852 købte den en-gelskfødte grossist og fabrikant Joseph Owen Møgelkær med tilliggende heder, moser og kær på 1058 tdr. land. To år senere erhvervede han også nabogården Liseborg med vejr-mølle og 1.000 tdr. land, delvis hede. Owen gennemførte på de 2.000 tdr. land et imponerende og dyrt drænings- og op-dyrkningsarbejde, men den initiativrige engelskmand hav-de en højere plan med sine midtjyske besiddelser, idet han

Mange af Viborgs avlsbrugere drev også vognmandsforretning. Her er det småkører M. Jensens forspand udenfor ejendommen Sct. Nikolaj Gade 10 B. Hesten hed Peter.

på Amager og ved Mundelstrup havde anlagt kunstgødningsfabrikker, og nu ville han afprøve kunstgødningens indvirkning på nyopdyrket hedejord. Resultatet blev frodige marker og et mønsterbrug på Liseborg med 200 malkekøer og 36 fortrinlige arbejdsheste. Det, det imponerede naboerne mest i 1867 var imidlertid en rapsmark på i alt 125 tdr. land. En kæmpemark i sommerens gule blomst. Folk havde aldrig set noget lignende! Og da rapsen om efteråret skulle tærskes, foregik det udendørs med plejl på et kæmpe lærredssejl. Karlene tærskede løs, ledsaget af musik, idet Owen havde ansat den lokale spillemand til at file løs på violinen.

Tørken, som med mellemrum hærgede de sandede jorder, kunne han imidlertid ikke gardere sig imod, og gradvist frasolgte han jord til nye udstykninger. I 1897 solgte en af sønnerne hovedparcellen fra Møgelkærgård til mejeriejer P. Knudsen, Viborg. Gården var da på 500 tdr. land, hvoraf 210 tdr. land var omdannet til Liseborg Plantage.⁶⁴ Et af de små udstykkede ejendomme fik navnet Owens Minde.

Viborg fik også sine egne erhvervsgartnere, som i sidste halvdel af 1800-årene efterhånden udkonkurrerede herregårdsgartnerne på Nytorv. Det første handelsgartneri åbnede nær Borgvold i 1852 og et andet i Sct. Ibs Gade 16 i 1856. Senere kom der gartnerier på Spidstoftens, i Sjællands-

gade, i Reberbanen og i Gravene. Vestermarkens to gartnerier, »Poppelly« og »Anesminde« blev grundlagt i 1918 og 1923.

Byens betydeligste gartneri blev skabt af Carl Jacobsen Brostrøm. Han kom i 1853 som 17-årig til Århus fra Sverige, fik en gartneruddannelse og blev ansat som gartner på Lynderupgård. Herfra kom han til Viborg i 1864 og købte én tdr. land jord lige udenfor Sct. Mogens Port. Den unge skåning satsede på frøavl, køkkenurter og planteskole, og på få år voksede gartneriet markant i areal og omsætning. I 1885 udvidede Brostrøm med blomstergartneri, men det var især planteskolen, som gjorde virksomheden kendt. I 1883 var den på 43 tdr. land, i 1904 på 100 og i 1916 bredte planteskolens haver og marker sig over 175 tdr. land mellem Skivevej og Aalborgvej. I 1910 overtog sønnen Rasmus Brostrøm planteskolen, der efterhånden beskæftigede 30-40 mand. Den største produktion var af frugtræer, læ- og skovtræer til Hedeselskabet samt juletræer til private. Broderen Carl L. Brostrøm overtog samme år blomstergartneriet. I 1932 forpagtede R. Brostrøm planteskolen bort til Carl Gjøde Nielsen, der imidlertid ikke formåede at fortsætte en positiv udvikling.

Asmildkloster Landbrugsskole

Landbruget satte også på anden vis sit præg på Viborg. Siden 1847 mødtes land og by til det årlige dyrskue, først ved Sct. Mogens Port og fra 1863 på Skottenborg. Det jyske Ungskue var byen også vært for flere gange, foruden enkelte større landbrugsudstillinger.

Da Viborg Byråd i 1906 købte Asmildkloster Hovedgård begyndte debatten om en landbrugsskole på egnen at få substans. Viborg Amts landøkonomiske Forening fandt støtte hos den nystiftede interesseorganisation »Hedebruget«, og det fremmede også sagen, at Hedeselskabet i 1906 flyttede sit hovedkvarter fra Århus til Viborg. Byrådet var indstillet på at støtte økonomisk og planerne fik stor opbakning ved aktietegningen. Skolen, som blev tegnet af arkitekt Ulrik Plesner, kunne indvies i oktober 1908, og som forstander antog bestyrelsen landbrugslærer Henrik Hauch, Lyngby, hvilket skulle vise sig at være et godt valg, idet den markante forstander i de næste årtier sikrede skolen et godt renommé, foruden at han som politiker og organisationsmand ofte med held kæmpede for midtjyske interesser.

Forstander for Asmildkloster Landbrugsskole, landstingsmand, præsident for Landbrugsrådet, landbrugsminister Henrik Hauch, 1876-1957.

Asmildkloster Landbrugsskole bringer høsten i hus i 1932. Avlsbygningerne ses t.h. for skolen. Kornnegene blev, når selvbinderen havde bundet dem, sat i stak eller i »råed« for at tørre og modne færdigt inden hjemkørsel.

Landbrugsskolen havde i de første år to faste lærere ud over forstanderen. Hertil kom, at tre fagkyndige fra Hedeselskabet samt en lokal dyrlæge jævnligt holdt foredrag. Skolens undervisningsplan signalerede klart, at den skulle være en fagskole, som sigtede på avls- og dyrkningsbetingelserne i de midt- og vestjyske landbrug. Hedeselskabets ekspertise omkring hedeopdyrkning, læplantning og gødskning blev da også inddraget i undervisningen.

Asmildkloster Landbrugsskole startede på et tidspunkt, hvor det danske landbrug tjente gode penge. Skolen var da også velbesøgt lige fra starten. Eleverne, hvoraf de fleste kom fra Viborg Amt, kunne vælge mellem fem måneders vinterkurser eller ni måneders kurser, og i sommertiden tilbød skolen kortere forløb. Et speciale for skolen var et fem måneders kursus for skovfogedelever. Skolen var bygget til 72 elever, men den populære skole havde på nogle af vinterholdene nær de 100, og gennemsnittet de første år lå på ca. 80.⁶⁵

Hedeselskabet

Opdyrkingen af de midtjyske heder, læplantningen og plantagedriften blev uløseligt forbundet med Det danske Hedeselskab. Det var blevet stiftet i 1866 og havde i de første

år hovedkontor i lejede lokaler i Århus. For en af stifterne, justitssekretær Georg Morville var Viborg imidlertid selskabets ophav, og han virkede aktivt for at flytte hovedkontoret til byen i 1902, da selskabet begyndte at kikke sig om efter egne bygninger. Morville argumenterede for, at det var her midt i Jylland, Dalgas så de først plantningsarbejder, da han i 1852-1854 boede i byen, og at der nu på Viborg mark fandtes store plantager. Og Morville havde både borgere og byråd bag sig: byrådet ville betale 10.000 kr. til flytningen – et ganske pænt beløb på det tidspunkt – og blandt borgerne lykkedes det at indsamle 12.500 kr. Flere andre byer kom med tilbud og Jyllandsposten argumenterede stærkt for, at hovedkontoret forblev i Århus, men i 1904 kom så et yderst favorabelt tilbud fra Kreditforeningen. Hedeselskabet kunne overtage foreningens store bygning på Hjultorvet for kun 25.000 kr. Viborg Amts Landøkonomiske Forening og private fulgte op med tilskud, og selskabets repræsentantskab slog til. Efter nogle mindre ombygninger rykkede Hedeselskabet i april 1907 ind i sit nye domicil.⁶⁶ Byen havde fået endnu en institution, der nok havde sin tyngde i Jylland, men dog i stigende omfang spredte sin virksomhed til hele landet.

Hedeselskabet indrettede sig med sine hovedområder – plantningsafdeling, moseafdeling og kulturteknisk afdeling – på Hjultorvet, hvilket på det tidspunkt omfattede en snes funktionærer. I de næste år udvikledes en mergelafdeling samt undersøgelser og forsøg, herunder et større laboratorium. Nye opgaver blev taget op ud over landet i mellemkrigsårene, hvilket også betød kontorer i en række andre byer. Selskabet havde i 1940 over 100 faste funktionærer og endnu flere løst ansatte, om end de ikke alle arbejdede i Viborg. Det kendetegnede institutionen, at den indgik i et tæt samarbejde både med staten og med en lang række foreninger og landbrugsorganisationer samt private. Eksempelvis læplantningsforeninger eller »Hedebruget«, der formidlede økonomisk og teknologisk hjælp til nye landbrug, eller Alhedens Mergelselskab, der med hjælp fra straffefanger brød mergel ved Kølsen og via jernbanenettet fordelte den over hele Midtjylland. Hedeselskabet modtog da også meget betydelige statsmidler.⁶⁷ Direktøren kunne ved selskabets 75 års jubilæum henvise til betydelige resultater: et kultiveret og reguleret landskab og 2.800 plantager på tilsammen 90.000 ha. Jylland var blevet loddent, som Dalgas havde ønsket sig det.

En statue af en af Hedeselskabets stiftere, Georg Morville, blev afsløret foran hovedbygningen på Hjultorvet i 1910.

Embedsstanden og institutionerne

Viborgs ry som fornem embedsmandsby blev befæstet i perioden 1850 til 1940. Som det fremgår af tabel 6 side 168 voksede antallet af beskæftigede i erhvervsgruppen af servicefag, administration og liberale erhverv, så den i 1940 nåede ca. 15% af byens befolkning. Militærets tilbagevenden og udbygningen af sygehusvæsenet betød meget i beskæftigelsesammenhæng. De gamle institutioner gennemlevede en mere afdæmpet udvikling, men Viborgs solide position som et juridisk, kirkeligt, administrativt og militært center i Jylland skabte stabilitet, også i kommunens samlede økonomi. De mange kgl. embeder – der på festdage var synlige i form af sirlige uniformer med fjerhatte, snore og sabel – betød naturligvis også meget for byens selvforståelse.

De administrative embeder

Amtmandsgården på Nytorv havde siden 1824 været residens for den kgl. udnævnte stiftamtmand. Her boede også den kongelige familie, når den besøgte byen. Stiftamtmandene var standspersoner. Selv om Danmark fik en demokratisk forfatning i 1849, forsvandt titler og æresbevisninger ikke sådan lige. Amtmanden fra 1866 til 1879 titulerede sig eksempelvis stiftamtmand, kammerherre, baron G. E. Fr. Rosenkrantz, storkors af Dbg. og Dbmd. Baronen førte et meget selskabeligt hus og betragtede vel nærmest sig selv som en slags vicekonge.⁶⁸ Hæderstitlen som kammerherre smykkede amtmændenes visitkort helt frem til begyndelsen af 1900-tallet, men nok så væsentligt var, at de tiltrådte embedet på baggrund af en juridisk uddannelse og en administrativ karriere i et ministerium. G. Fr. Tillisch (1879-1886), J. P. Skrike (1886-1905), H. Grøn (1911-1921) og Trolle Friis (1921-1931) havde alle været embedsmænd i indenrigsministeriet, mens A. Dybdal (1905-1911) havde været departementschef i Ministeriet for Island og S. Buchwald (1931-1947) kontorchef i kirkeministeriet. For nogle blev embedet i Viborg slutstillingen i deres karriere, mens andre fandt et trin mere, men det er værd at bemærke, at de alle rejste fra byen igen, da embedsperioden ophørte.

Amtmanden indtog en nøgleposition som bindeled mellem staten og amtets indbyggere. Han var født formand for amtsrådet, havde tilsyn med sognekommunerne og sammen med biskoppen udgjorde han stiftsøvrigheden. Den

Landsret og byret samlet ved Stænderpladsen. Den nye landsretsbygning (t.v.) blev indviet i 1920. Arkitekt var K. Warming.

verdslige mægling i separations- og skilsmissesager sorterede under embedet, og amtmanden havde tilsyn med lavere embedsmænd som amtsforvalter, herredsfogeder og sognefogeder.

Amtets administrative opgaver voksede betydeligt i omfang i perioden. Amtstuen, der blev ledet af amtsforvalteren, tog sig af amtsregnskaberne og opkrævning af jord- og ejendomsskatter. Amtsvejvæsenet under amtsvejsinspektøren stod bag udbygningen af det overordnede vejnet og var aktivt omkring private jernbaner og færgedrift. Amtet havde også forpligtelser og tilsyn på skoleområdet og indenfor fattigvæsenet samt i administration af landskabsforhold. Endelig voksede sygehus- og sundhedsvæsenet i amtet, og da administrationen primært var centreret i Viborg, betød det ganske mange administrative arbejdspladser.

Den kirkelige administration udgik fra bispegården øst for domkirken. Stiftet dækkede det meste af amtet foruden Himmerland op til Aalborg. I 1923 gennemførtes dog nogle geografiske ændringer, idet Østhimmerland gik til Aalborg stift, mens Viborg fra Ribe stift fik fem herreder, der udgør den nordlige del af Ringkøbing amt.

I det gejstlige hierarki fulgte provst efter bisp, og bispestanden havde også en stiftsprovst. Provsteembedet fik i øvrigt i 1873 adresse i den middelalderlige adelsgård i Sct. Leonis Stræde, idet daværende stiftsprovst H. J. Swane købte den af etatsråd Bregendahl.

Viborg by var opdelt i to sogne. Domkirken var blevet sognekirke i 1812, efter at gråbrødre kirke måtte lukkes, og stiftsprovsten blev også sognepræst i domsognet, om end han fik hjælp af en kapellan. Præsten i Søndre sogn fik kapellanhjælp fra begyndelsen af 1920'erne.

Skønt den danske folkekirke i perioden var præget af store vækkelser, skal vi helt frem til J. Gøtzsche (1921-1936), før stiftet fik en bisp med et markant retningspræg. Hans sympati lå hos Indre Mission. Af forgængerne var O. Laub, (1854-1878) og H.J. Swane (1878-1901) højkirkelige. A. Sveistrup Poulsen (1901-1921) betegnedes som kirkelig frisindet over for strømningerne i menighedslivet og blev kendt for et betydeligt teologisk forfatterskab.

Retsvæsenet

Landsoverretten blev efter retsreformen i 1805 den stille magt i samfundet. Overretten, som først havde lokaler i stænderhuset og fra 1874 i det nye Ting- og Rådhus, var en ren ankedomstol for sagerne ved by- eller herredsretter, og behandling af sagerne skete udelukkende på skriftligt grundlag. Alle parternes indlæg og alle beviser skulle foreligge skriftligt.

Det betød i forhold til offentligheden, at rettens daglige virke foregik tilbagetrukket. Dommerne eller assessorerne, som de kaldtes, samt justitssekretæren samledes hver mandag formiddag for at drøfte sagerne. Resten af tiden sad de hjemme hos sig selv for at studere sagens akter og skrive udkast til dommen, idet dommernes voteringer også var skriftlige. En af rettens bude skulle ile videre med udkastet til den næste voterende dommer, indtil den var færdig til afsigelse på næste ordinære retsdag.

Den skriftlige procedure smittede også af på arbejdet og rytmen på Viborgs mange sagførerkontorer. Chefer og fuldmægtige afleverede deres indlæg til retten i form af lange håndskrevne kladder til kontorassistenter, som renskrev med sirlig håndskrift. Byens overretssagførere havde næsten monopol på at repræsentere parter i de borgerlige

retssager, og retsproceduren blev et speciale for dem. En halv snes højesteretssagførere havde kontorer i byen i begyndelsen af 1900-årene.

Jurister var der i det hele taget mange af blandt embedsmændene. På Nytorv residerede stiftsamtmanden med sin stab af fuldmægtige, Landsoverretten talte i 1862 justitiarius og syv assessorer, fra 1893 otte samt justitssekretæren. Hertil kom, at Landsoverretten indtil den nye retsreform i 1919 delte lokaler med tre selvstændige underretter. Det var Viborg byting samt Fjends-Nørlyng herreders og Middelsom-Sønderlyng herreders ordinære retter. Byfogeden og de to herredsfogeder havde alle i deres stab et par fuldmægtige.

Ved den retsreform, som trådte i kraft i 1919, fik den jyske retsinstitution nyt navn – Vestre Landsret – ny bygning, udvidet arbejdsområde og ændrede procedurer. For offentligheden var den vigtigste nyskabelse, at retssagerne blev mundtlige samt at nævningeinstitutionen blev indført.

Retten fik med reformen en retspræsident og 12 landsdommere foruden en større administrativ stab. Retssagernes behandling under de nye forhold var nemlig blevet langt mere omfattende og derfor deltes landsretten i flere afdelinger. Retten fik bi-tingsteder i en række større jyske byer, og efter en overgangstid ved genforeningen i 1920 kom også Sønderjylland under Vestre Landsret.

Et af hovedmålene med retsreformen var også at få retsplejen adskilt fra forvaltningen. Dette betød for underrettens vedkommende, at underretsdommeren ikke længere også var politimester eller byfoged. I stedet fik hver politikreds et selvstændigt politimesterembede. Anklagemyndigheden blev organiseret selvstændigt, så undersøgelser ikke længere skulle foretages af dommeren, men af en anklager, hvis bevismateriale forelægges en dommer. I det tidligere system kunne der forekomme en uheldig sammenblanding af anklagemyndighed og dommer. Et lille eksempel på det giver forfatteren Jeppe Aakjær i øvrigt i sin erindringsbog »Drengaar og Knøsekaar«. Den iltre unge forfatterspire faldt nemlig i klørene på herredsfogeden over Fjends-Nørlyngs herreder, van Wylich, fordi Jeppe Aakjær som fordragsholder i vinteren 1886 skulle have ført en ophidsende agitation, der kunne inspirere til samfundsstyrtelse. Den halsstarrige dommer slæbte ham gennem en række grove forhør og lod så den anklagede sidde og kukkelure i Viborg arrest i 17 dage, inden han af mangel på bevis løslod arrestanten.⁶⁹

Fornemme embedsmænd, iført uniform og ordner. Øverst biskop H. J. Swane, nederst stiftamtmand J. P. A. Skrike.

Fjends-Nørlyng herredskontor o. 1917, stående herredsfuldmægtig P. Krarup. Adskillige underofficerer fandt administrativt arbejde på byens mange kontorer.

I det daglige arbejde skabte indførelsen af offentlighed i retsplejen med nævningesystemet og overgangen fra skriftlig til mundtlig sagsbehandling en markant forandring. Nu skulle dommere, de anklagede, nævninge og vidner stilles ansigt til ansigt og advokaterne fremlægge deres sag gennem det talte ord.

Landsretten var ikke længere blot ankedomstol, men skulle i princippet også være den væsentligste domstol i 1. instans. Det blev imidlertid allerede i 1922 ændret til, at alle mindre straffesager skulle behandles ved underretterne. Kun nævningesagerne begyndte i landsretten. Af borgerlige sager blev kun ca. 10% behandlet af landsretten i 1. instans, mens forberedelsen til resten af sagerne foregik ved underretterne.⁷⁰ En sidste reform i mellemkrigsårene var, at domsmænd kunne medvirke i visse straffesager.

For offentligheden og dermed også for Viborgs borgere blev Vestre Landsret en langt mere åben institution end den gamle landsoverret havde været. Det betød en del, at pres-

sen havde adgang til og refererede fra retssager, foruden at en del landsdommere var aktive i byens politiske og kulturelle liv.

Garnisonen

Umiddelbart efter krigen i 1864 kom 9. og 14. bataljon til Viborg. Garnisonsby blev Viborg dog først at regne fra foråret 1865, hvor 6. og 8. bataljon, der før krigen var hjemmehørende i Slesvig og Kiel, under stor opmærksomhed kom hertil.

Baggrunden for soldaternes ankomst var, at hæren efter krigsnederlaget måtte omplaceres, men inden tingene faldt på plads, var der bag kulisserne foregået en træfning mellem især Viborg og Randers. Også den østjyske købstad så nemlig gerne soldater i byens gader, men Viborgkredsens folketingsmand, overretsassessor L. N. Bregendahl, havde de bedste politiske kontakter, og det spillede vel også en rolle, at byen kunne tilbyde et stort areal til eksercerplads og øvelsesområde ganske tæt på bymidten.

Ankomsten af to bataljoner soldater og officerer i 1865 skabte store problemer. Byen var langt fra forberedt på at skulle huse dem. I april annoncerede hæren i Viborg Stiftstidende efter logi til 758 korporaler og menige. Det lykkedes at få dem under tag sommeren over, men i mange år boede også underofficererne i nødtørftige boliger, ja selv materiellet kneb det at finde plads til. Et våbenkammer måtte således en tid indrettes i tugthuset!⁷¹ Soldaterne blev i de fleste tilfælde indkvarteret hos private på små værelser eller kamre med to-tre mand hvert sted. En gruppe handlende gik dog sammen og købte Guldbergs gamle klædefabrik i Piebengans for at ombygge den til soldaterboliger. Stedet fik navnet Kompagnigården og gaden skiftede navn til Kompagnistræde. Byen satte også Gammel Vagt i stand og byggede et krudthus ved eksercerpladsen samt indrettede et primitivt hospital i Sct. Mogens Gade.⁷²

I hærloven af 1867 fik Viborg en fremtrædende plads som landsdelens militære center. De to liniebataljoner skulle suppleres med en reserve- og en forstærkningsbataljon og byen blev udpeget til at være hjemsted for ledelsen af 2. Jyske Brigade. Det førte til bygning af et nyt krudthus, eksercerhus, depotbygning og garnissionssygehus. I 1889 rykkede militæret også ind i det da nedlagte sygehus i Grønnegade for at indrette det til garnissionsskole og regiments- og bataljonskontorer. Derimod lod kasernebyggeriet fortsat vente på sig.

Boelsmand Peder Pedersens erindringsmedalje for deltagelse i krigen 1864. Soldaterne blev ikke modtaget med nogen form for hæder, da de vendte hjem i 1864. Først godt et årti senere fik de tilkendt en erindringsmedalje.

2. Jyske Brigades stab blev i 1891 flyttet til Aalborg, men hærloven af 1909 skabte ændringer, så Viborg fik både Jyske Brigades stab og i 1914 også 2. Generalkommandos stab. De to generalstabe fik til huse i den nye smukke generalkommandobygning i Sct. Mathias Gade. I 1923 blev 2. Generalkommando ophævet, og i stedet blev generalinspektøren for fodfolket placeret i Viborg. I 1933 blev han afløst af generalstaben for den nyoprettede Jyske Division.

Sammensætningen af garnisonen i Viborg skiftede gennem årene som følge af svingninger i den danske forsvarspolitik. Mandskabsstyrken varierede derfor også meget; i 1870'erne var indslaget af soldater i den lille by på 7-800 mand i sommerperioden, hvilket var over ti% af indbyggertallet. I årtierne på begge sider af århundredskiftet talte garnisonen ca. 625 mand, under 1. verdenskrig steg antallet af indkaldte, mens styrken i mellemkrigsårene faldt til kun ca. 175 mand i vintertiden i sidste del af 1930'erne.⁷³

Med hærens indmarch i 1865 fik byen en anden og hurtigere puls; ikke mindst i årene 1868-1880, hvor lejren i Hald hver sommer samlede 10.000 mand. Koncentrationen af den militære ledelse i Viborg fra 1909 skabte et særligt officersmiljø. Officersfamilierne blandede sig i det kulturelle og selskabelige liv, mens især garnisonens mest stabile element, underofficererne, indgik aktivt i mange af byens foreninger og institutioner. De meniges deltagelse i byens liv var mere flygtig, soldaterpengene rakte knap til værtshusbesøg. I ste-

Missionshjemmet i Gravene var en af byens mange pensionater, hvor soldater og håndværkssvende kunne få varm mad til rimelige penge.

Det meddeles herred Hver Kanceliromten
at jeg har uddlejet mine 3 Poldaker
til Jomfru Dortea Kriestensen
Mariasport No. 16.
Arbødigst
Smed S. Hansen
Loheshavn Mariasport

Mange mindrebemidlede viborgensere tjente lidt ved at leje værelser ud til soldaterne. Men hvordan tolkes denne notits fra smed Hansen. Har soldaterne fået nyt logi, eller hvad er deres ærinde hos jomfru Dortea Kriestensen?

det fordrev de den korte fritid med kortspil, ture i naturen og besøg på soldaterhjemmet. Viborgenserne mødte dem tilsyneladende nærmest med ligegyldighed eller nedladenhed, skal man tro erindringskildringerne. Økonomisk betød garnisonen imidlertid meget for de handlende og for dem, der lejede værelser til de menige og lejligheder til underofficererne. Soldaterne kom i den her skildrede periode næsten alle fra det midt- og vestjyske udskrivningsområde, f.eks. talte årgang 1913 af 29. bataljon, der mødte i april, 483 mand, og af dem havde kun ca. 30 hjemsted udenfor Ringkøbing og Viborg amter.⁷⁴

Viborgs soldater forblev indkvarteret hos private indtil midten af 1920'erne. De små kvarterer lå i baggårde og kældre, og tit var udlejerne enker og småkårsfolk, som ad den vej supplerede indtægten. Kravet til et værelse var en seng pr. mand, et vaskefad, et lille spisebord, et bord, hvor soldaterne kunne pudse deres grej, en stol pr. mand, et geværstativ, en spand, en kost og en spyttebakke. Der var ofte fælles retirade for soldaterne og nogle af beboerne i gården. De menige spiste i pensionat, hos udlejeren eller holdt sig med egen kost. Viborg var derfor fyldt med små pensionater. Nogle af de menige fik rimelig varieret kost, andre tørt brød, idet de i stedet brugte en del penge på værtshus.⁷⁵

Reservespillemand 742 Victor Christensen, 29. Btl. 1899.

Soldater med få mønter på lommen tyede ofte til et af de to soldaterhjem, »Dannevirke« og KFUMs Soldaterhjem. Begge steder var der udsalg af de vigtigste fornødenheder, men hjemmene havde ikke mindst en social funktion. Her lå aviser og tidsskrifter, bestyreren arrangerede jævnligt foredrag og oplæsning, men vigtigst var, at soldaterne her kunne mødes og fordrive en aften under langt hyggeligere forhold end i det lejede hummer i en af byens små gader.

Soldaterhjemmet »Dannevirke« blev oprettet i 1883. Den første bygning lå på adressen Rosenstræde 1 B. Da soldaterne mod slutningen af tyverne blev samlet i den nye kaserne, var det naturligt også at rykke soldaterhjemmet op på Fælledvej. En ny bygning stod dog først færdig i 1933. Til byggeriet både i 1883 og 1933 blev der indsamlet penge blandt byens borgere. I 1913 fik byen endnu et soldaterhjem, idet stiftsprovst Helweg-Larsen tog initiativ til et KFUM soldaterhjem. Det fik lokaler i Sct. Mathias Gade.

Soldaternes selvforplejning ophørte i 1918, idet kommunen til garnisonen byggede den første kostforplejningsbygning ved Fælledvej. Her havde kommunen i 1912 accepteret at opføre et magasin og nogle mindre depotbygninger og i 1916 kom den såkaldte »hangar«, som findes endnu. Dens tilblivelse hang i øvrigt sammen med, at en jysk del af forsvarets nye flyverkorps under første verdenskrig fik hjemsted i Viborg. De to første militærfly, Hugin og Munin – opkaldt efter Odins ravne – kom hertil i april 1916 og juli 1917,

Viborgenserne fulgte med stor interesse flyvningerne fra eksercerpladsen. Men havde tegneren af dette postkort i årene forud sporet en vis ængstelse blandt borgerne over for tidens nye opfindelser?

men flyverdetachmentet i Viborg fik aldrig succes. 1. oktober styrkede Munin ned på en mark nord for eksercerpladsen, flyet knustes og piloten var dræbt på stedet. Kort efter blev Hugin beskadiget, og da eksercerpladsen tilmed ikke var velegnet som landingsbane, sluttede Viborgs tid som flybase.

I 1925 blev et egentligt kasernebyggeri omsider til virkelighed. Hæren ønskede den private indkvartering afskaffet, men først i 1935 stod de sidste mandskabsbygninger færdige. I 1937-1940 afsluttedes det store harmoniske kasernebyggeri med, at staten byggede administrationsbygningen med bolig for regimentschefen. Et nyt eksercerhus og en bygning med befalingsmandsboliger kom også til. Herefter ophørte garnisonens brug af Kommandogården i Grønnegade.⁷⁶

Provinsarkivet

I 1889 lykkedes det Viborg at få endnu en offentlig institution etableret i byen. Det var ganske vist en af de mindre, Provinsarkivet for Nørrejylland, men også Århus, Randers og Vejle havde haft følerne ude. Kampen kom til at stå mellem Viborg og Århus. Ministeriets embedsmænd regnede med Århus, og en århusiansk folketingsmand argumenterede for, at Århus var blevet Jyllands materielle centrum og derfor også skulle styrkes som landsdelens kulturelle omdrejningspunkt. En anden folketingsmand inddrog historien om Josef og Potifars hustru i debatten, idet han nok mente, at Viborg var en fuldstændig dydig, pæn og hæderlig by, men dog som Potifars hustru en ældre, ja bedaget dame. Og ville man skabe nye jyske institutioner, måtte det ske i den nye jyske hovedby, frem for at lægge et barn som arkivet i den gamle dames arme. Viborgkredsens folketingsmand, fhv. justitsminister Klein, havde imidlertid gjort et godt forarbejde. Forslaget for Århus fik kun 13 stemmer, mens Viborg mønstrede 51.⁷⁷

Viborg Byråd skænkede en gratis byggegrund ved garnisonspladsen, og her opførte så håndværkerne i 1890-1891 den særprægede røde bygning. Arkitekten bag var Hack Kampmann, der valgte et arkivanlæg i italiensk nyrenæssance.

Arkivloven af 1889 bestemte, at provinsarkivet i Viborg skulle modtage arkivmateriale fra alle de statslige embedskontorer fra Skagen til Kongeåen. Også kommuner havde mulighed for men ikke pligt til at aflevere deres ældste arki-

Alle by- og herredsvåben fra Nørrejylland indgik i en keramikudsmykning på Landsarkivets facade.

ver, ligesom godser og privatpersoner kunne indlevere historisk kildemateriale. Allerede fra 1891 begyndte store mængder af protokoller, regnskaber, korrespondancer og dokumenter da at strømme ind fra de offentlige embeder, og ret hurtigt viste det sig, at pladsen var for trang. Der skulle dog gå mange år, inden staten bevilgede penge til en udvidelse og endnu længere, inden den blev realiseret. I løbet af 1920'erne begyndte arkivet også at få så mange besøgende, at gæsterne på læsestuen nærmest stod på nakken af hinanden. Om vinteren trak det fra vinduerne, så de besøgende sad med sivsko, men først i 1935 modtog landsarkivar Svend Aakjær en bevilling til en ny læsesal med plads til 20 personer, som blev opført den følgende vinter.

Provinsarkivet, fra 1907 Landsarkivet for Nørrejylland, var ikke nogen stor arbejdsplads. I starten bestod det fagligt-administrative personale af provinsarkivaren Jesper Jespersen, en arkivassistent, en arkivbud og lidt deltidshjælp. I 1906 fik provinsarkivar G. Saxild normeret endnu en arkivassistent og året efter en registrator. I 1940 bestod staben af landsarkivar Svend Aakjær samt yderligere tre arkivarer, foruden en registrator og en arkivbud. Af de tre arkivledere virkede Jespersen fra 1889 til 1897, Saxild fra 1897 til 1929 og Aakjær fra 1929 til 1945. Ikke mindst Saxild var en udadvendt personlighed som stræbte efter at gøre arkivet til en folkelig institution. Besøgstallet steg da også pænt gennem årene. I 1892 kom der 290 gæster, mens besøgstallet i 1940 var nået op på knap 3.000.⁷⁸

Viborg Sindssygeanstalt

Nye statsfængsler i Horsens og Vridsløselille blev taget i brug i 1853 og 1859 og Christianshavns Straffeanstalt for kvinder blev moderniseret i 1863-1866. En ny straffelov i 1868 betød også, at færre blev idømt straffearbejde, og disse forhold betød, at tugthuset i Viborg, »Viborghus«, efterhånden var overflødig. Til gengæld havde sindssygeanstalterne ved Århus og Vordingborg store pladsproblemer. De ønskede at slippe af med de dårligste af deres patienter. Justitsministeren foreslog derfor i 1874 at omdanne straffeanstalten i Viborg til depotanstalt for uhelbredelige sindssyge.

Forslaget blev vedtaget af Rigsdagen i 1875, og straffefangerne blev samme år overført til Horsens. Så stod huset klar til at modtage 300 alvorligt syge patienter, men ikke ligefrem et venligt hjem ventede dem. Tugthusbygningerne lå mørke og

Sindssygehospitalets lukkede bygningskompleks som det fortsat så ud i 1950'erne.

dystre mellem et ildelugtende gasværk og en larmende jernbanestation. Overlægen fra Sct. Hans advarede da også imod at »fylde den nye anstalt med bundfaldet af menneskeheden mest sørgelige elendighed«. ⁷⁹ Men efter en vis ombygning begyndte patienterne at komme i 1877. Mændene fik deres usle logi i den ældste tugthusbygning fra 1742 og i den i 1843 tilføjede fløj ud mod Riddergade. Fængslets gamle kirkesal blev opholdsstue for den bedste mandsafdeling. Kvinderne anbragte man i to store bygninger, som var opført så sent som 1861-1865. Et slående træk var lukketheden; de sindssyge skulle hverken ses eller høres af omverdenen, og derfor vendte alle opholds- og sovestuer ind mod de lukkede spadseregårde. Selv overlægeboligen var omgivet af en mur. ⁸⁰

Anstalten blev hurtigt fyldt. I 1878 var belægningen på 296, fordelt med 130 mænd og 166 kvinder, og allerede i 1885 foregik den første mindre udvidelse, så patienttallet nåede 340. Patienterne var gennemgående meget dårlige; kun 24% egnede sig for afdelinger for rolige og sengeliggende, resten blev betegnet som urolige og urenlige. Viborganstalten var med andre ord opbevaringssted for landets absolut dårligste patienter; defineret som syge, der »for bestandig [er] ned-sunket i en sådan sløvhedstilstand, at de ydre forhold er ham ligeegyldige, når blot hans nærmeste materielle livsfor-

En af hospitalets bækkens-tole, hvori patienten kunne fastspændes.

Den gamle tugthuskirkesal blev indrettet som opholdsstue for de mandlige patienter og fungerede som sådan indtil 1958. Billedet er fra o. 1906, da sindssygehospitalet endnu havde gasbelysning.

nødenheder tilfredsstilltes«. ⁸¹ Dette forhold farvede sindssygeanstaltens rygte meget længe, også efter at den var begyndt med også at optage patienter, som kunne helbredes.

Pladsmangel og de ældste bygningers ringe tilstand fik i 1890'erne ledelsen til at arbejde for en udvidelse. Den ministerielle mølle maledede imidlertid langsomt, først i 1904 kom bevillingen og anstalten blev i de følgende år udvidet med fire pavilloner mod syd langs en allé på det gamle jernbaneareal, foruden at der blev bygget to plejestiftelser, et lighus, reservelægebolig, administrationsbygning og forvalterbolig samt maskinhus. Køkken og vaskeri blev udvidet og en portnerbolig med vagtlokale blev indrettet ved anstaltens nye hovedindgang. I løbet af 1906 ankom patienter fra andre anstalter og fra sygehuse, arbejdsanstalter og fattiggårde, så det samlede patienttal kom op på tæt ved 700. ⁸²

Langsomt skete der en ændring i sammensætningen af anstaltens patienter. Ved udvidelsen i 1905 lykkedes det ledelsen at få ændret bekendtgørelsen, så anstalten i Viborg skulle være hjemsted for kronisk sindssyge og ikke blot

uhelbredelige. Det lukkede og lidt dystre bygningskompleks ved Søndersø var ikke længere blot en anstalt, hvortil alle spor førte indefter, og alt håb var ladet ude. Efterhånden kom der patienter, som kunne og blev helbredt, også fordi adskillige læger fortolkede regulativet »kronisk« ret vidt, når de anviste patienter. Efter en ny udvidelse af hospitalet med en optagelsespavillon med plads til 48 kvinder samt en forsamlingsbygning med forskellige værksteder gik folketinget skridtet videre og besluttede, at hospitalet skulle optage patienter såvel med akut som med kronisk sindssygdom. Helbredelse af patienter var blevet et mål for hospitalet. De sindssyge skulle nu primært være fra Ringkøbing, Viborg og Thisted amter, men en del kom fortsat fra andre jyske egne. Antallet af patienter nåede i 1925 op på 833.⁸³

Viborg Sindssygeanstalt – fra 1911 Viborg Sindssygehospital – blev efterhånden en af byens større arbejdspladser. Ved starten i 1877 blev der ansat en overlæge og en reserve-læge, men ingen sygeplejersker.

Opsynet med patienterne var organiseret med en overopsynsmand og en overopsynsdame, der under sig havde et antal plejere, svarende til en opsynskar eller opsynspige for hver 8 patienter. Hertil kom kontorfolk og køkkenpersonale foruden portner og vægter. Især de menige opsynsfolk fik en elendig løn; de var ansat under tyendeloven, måtte ikke være gift og skulle spørge om tilladelse, hvis de havde et ærinde udenfor anstalten. Døgnet rundt var de sammen med patienterne, idet de også sov sammen med dem på de store sovesale. Først i 1906 indrettede hospitalet særlige sovestuer til plejerne, dog således at de sov 3-6 på samme stue i umiddelbar nærhed af patienternes rum.

I 1894 var der i alt 71 ansatte til at passe de 340 patienter. Udvidelsen af hospitalet i 1905-1906 betød imidlertid en hurtig fordobling af plejepersonalet. Da lønnen fortsat var elendig og stillingerne uden mulighed for advancement, blev det en broget flok, som blev ansat. Nogle havde mindre egnede anbefalinger, og et par af de nyansatte piger var ganske populære i byen. Deres øgenavne var henholdsvis »Nattens Dronning« og »Soldaterstine«. Begge måtte dog forlade hospitalet igen på grund af deres »bijob«.⁸⁴ Og typisk skete det, at uoverensstemmelser med patienterne blev klaret med håndgemæng. Folketingsmanden Peter Sabroe rejste da også i offentligheden debat omkring de kritisable forhold på landets sindssygehospitaler, hvilket medvirkede til, at plejepersonalet efterhånden fik lidt bedre lønforhold, lidt fritid

Mandlige patienter på havarbejde; for mange en kærkommen adspredelse i en trist dagligdag.

og en vis uddannelse.⁸⁵ I 1919 overgik plejepersonalet til at være tjenestemænd. Det blev også tilladt plejerne at gifte sig, men kun efter skriftlig ansøgning.

Et andet stort fremskridt var ansættelsen af sygeplejersker. De blev en del af personalestaben, da hospitalet begyndte at modtage patienter, der ikke på forhånd blev opgivet som uhelbredelige. I 1927 nåede hospitalet op på at have 34 fastansatte sygeplejersker. Desuden var der 43 plejere og 42 plejersker samt 16 supplerende sygeplejersker og seks mandlige og 12 kvindelige plejeelever. Lægestaben var på tre samt to lægekandidater. Hertil kom staben af kontor- og køkkenpersonale samt portner, maskinmester og gartner. For at beskæftige patienter i værkstederne blev en håndfuld håndværkere også knyttet fast til hospitalet. Netop indretningen af værksteder, hvor de bedre patienter kunne beskæftiges med noget nyttigt, var væsentligt i bestræbelserne for at skabe en mere indholdsrig dagligdag. I 1933 blev en hel ny værkstedsbygning da også opført øst for festsalen.

Viborg Amts- og Bysygehus

I 1854 blev et amtssygehus i Viborg udbudt i licitation. Det skulle afløse Dragheims lille private hospital på Hjultorvet. Byrådet var blevet spurgt, om byen ville være medejer, men det strandede på fordelingen af finanseringen. Sygehuset blev bygget i Grønnegade; indrettet med 20 sengepladser. Muligvis blev det udvidet nogle år senere, i alt fald kunne Viborg Byråd i 1868 og de følgende somre leje hele den vestre fløj og stille den til rådighed for militærlejren ved Hald. En større udvidelse kom i 1880, hvorved det fik plads til 60 patienter.⁸⁶

I længden var det ikke nok og tillige voldte vandforsyningen problemer i Grønnegade. Flere sygehusdebatter i Viborg Byråd banede vejen for en kommunal medfinansiering, og i 1887 nåede amt og kommune til enighed. Amtet skulle betale 2/3 og byen den sidste 1/3. Det fælles sygehus blev opført 1888-1889 på den højt beliggende grund ved Mikkels anlæg hvor Dumpen løb ud i landevejen til Århus. Hovedbygningen kunne rumme 52 patienter og epidemihuset husede 16, mens fnat- og syfilispatienter fortsat var henvist til at benytte fattiggårdens lokaler. Distriktslæge P. W. Heiberg, der var kommet til amtssygehuset i 1876, blev også leder af det nye sygehus.⁸⁷

Hospitalet klarede sig uden større forandringer indtil 1908. Da tillod byrådet installation af wc'er og centralvarmeanlæg. Året efter fik forvalteren og reservelægen begge bolig og kontorer i en ny funktionærbygning, og i 1912 udspandt der sig en livlig debat om, hvor vidt sygehuset i Viborg burde udvides eller om amtsrådet i stedet skulle oprette sygehuse andre steder i amtet. I første omgang blev det kun til en barak med 14 senge, idet Kjellerup skulle have sit sygehus med 50 sengepladser, men i 1916 kunne amtsrådet ikke længere udskyde en udvidelse i Viborg. En ny stor bygning blev indføjet i vinkel med hovedbygningens nordre fløj. Sengekapaleten blev udvidet med 70 pladser, og hospitalet fik moderniseret både de kirurgiske og medicinske afdelinger. Ved den officielle indvielse skrev Stiftstidende også begejstret om den nye køkkenfløj og de moderne badeafdelinger.⁸⁸

En udbygning i 1924 omfattede en ny epidemiafdeling med plads til 54 patienter, en medicinsk afdeling med 30 senge, en overlægebolig, en administrationsbygning, et vaskeri, et nyt maskinhus og et ligkapel. Sengekapaleten var dermed tæt på 200. Mellemkrigstidens næstsidste udvidelse kom i 1928. Kapaciteten blev udvidet til 230 senge, og det blev klaret ved at bygge en etage på den gamle hovedbygning fra 1888. Centralkøkken blev indrettet i den gamle epidemibygning og sygehuset fik nye laboratorier. Endelig kom i 1936 nye afdelinger til operationer og røntgen, samt undervisningslokaler for sygeplejeelever.⁸⁹

På Viborg Amts- og Bysygehus var der i midten af tyverne ansat to overlæger og fire reservelæger samt et plejepersonale på 70; heraf var 37 sygeplejeelever. Administration og køkken havde en stab på 35 mennesker så det samlede sygehuspersonale var på 111 mennesker, hvoraf de fleste boede i lejligheder eller værelser i hospitalskomplekset. I 1926 kom der chauffører til, idet tre ambulancer blev stationeret på sygehuset.

Sygehuset behandlede i regnskabsåret 1924/1925 2.085 patienter, fordelt på 79.532 sygedage. Den daglige gennemsnitsbelægning var 217,9 patienter, hvilket betød, at sygehuset næsten konstant var plaget af overbelægning. Et sygehusophold dengang var gennemgående også af længere varighed, idet gennemsnitsopholdet for hver patient var på 38,1 sygedage. Det var tiden før penicillinens opfindelse, hvor infektionssygdomme som tuberkulose og lungebetændelse kunne medføre lange indlæggelser.

Patientklokken – også kaldet grødklokken – fra Garnisonssygehuset i Rosenstræde. Sygehuset blev opført til militærets folk i 1875 og havde 35 sengepladser.

Bygninger og patienter på Viborg Amts- og Bysygehus. T.h. køkkenbygningen, i midten forvalterbolig og t.v. operationsafdeling.

Helt billigt var det ikke at komme på sygehus. Betalings-taksterne for en patient fra Viborg Amt på fællestue var fire kr. daglig, sygekassepatienter kunne dog slippe med det halve, patienter, som boede udenfor amtet, blev afkrævet syv kr. daglig.⁹⁰ Enestue kostede otte kr. for indenamts og ti kr. for udenamtspatienter. Taksterne skal sammenholdes med, at en gennemsnitsdagløn for en faglært mandlig arbejder i tyverne var på omkring 14 kr.

Lazaretlejr og folkekur ved Hald

Under første verdenskrig gravede stormagternes hære sig ned i skyttegrave, hvorfra soldaterne i årevis forsøgte at slagte hinanden. De opslidende kampe på både øst- og vestfronten kostede hundredtusinder af døde samt endnu flere lemlæstede og tilfangetagne soldater, og krigsfangerne blev

indespærret under elendige forhold. Dansk Røde Kors forsøgte sammen med søsterorganisationer fra andre neutrale lande at lindre hvor de kunne, og i 1917 lykkedes det Danmark at få en aftale i stand med de krigsførende parter. Røde Kors måtte internere nogle tusinde sårede og afkræftede krigsfanger fra begge sider af østfronten i lejre i Horserød og Hald.

Lazaretlejren ved Hald blev i stor hast opført som en barakby i træ. Håndværkere fra Midtjylland havde lange, men indbringende arbejdsdage, og allerede i maj 1917 kom det første tog med 1.500 syge krigsfanger fra lejre i Sibirien. De 272 var tyske officerer og menige, mens resten var østrig-ungarske fanger. Lejren havde en kirurgisk og en medicinsk afdeling samt en tuberkulosedel. Ansvarlig for hver afdeling var en dansk overlæge, men ellers bestod læge- og plejepersonalet både af dansk og udenlandsk personale. Bevogningskompagniet var på 120 danske soldater.

Krigsfangelejren var i brug som sådan indtil 1918, hvorefter barakkerne indtil 1920 husede løsladte eller flygtede soldater på vej hjem til deres hjemlande. Da den store lejr med 62 pavilloner i 1920 blev tømt, argumenterede overlæge P. Videbech for, at Røde Kors indrettede lejren til en folkekuranstalt for ubemidlede. Politisk arbejdede bl.a. landstingsmand og forstander H. Hauch, for at fremme sagen, og i 1922 kunne kuranstalten modtage de første patienter.

Det første år fik 349 patienter behandling i Hald Ege, men allerede i 1923 nåede tallet over tusind. Fra 1926 blev flere pavilloner indrettet, så de kunne huse patienter også om vinteren. Derved steg antallet af patienter til 1.776 i regnskabsåret 1927-1928, og det højeste årlige antal blev nået i 1938-1939 med 2.794 patienter. Folkekuren modtog mennesker, der trængte til efterbehandling efter et sygehusophold eller led af kroniske lidelser, som et kurophold kunne lindre, typisk gigtlidelser eller stofskiftesygdomme. I behandlingen indgik bade, massage og forskellig elektrisk lys- og varme-påvirkning.

Lægestaben ved Folkekuren omfattede i midten af tyverne en overlæge, en reservelæge, to lægekandidater og tre studerende. Dertil kom 25 sygeplejersker, fire laboranter, 18 massører og 12 i badeafdelingen, foruden 19 gangpiger og 10 rengøringspiger. Den tekniske og administrative stab var på 37 og den store køkkenafdeling beskæftigede 48 mennesker.⁹¹ Med omkring 180 personer var Folkekuren således en betydelig arbejdsplads.

Velgørenhedsmærke, solgt til fordel for ubemidlede patienter på Folkekuren. 1926.

Fircellebad, en af de mange sindrige apparater med vand og elektricitet, som var til rådighed i behandlingen på Folkekuren.

Et nyt arbejdsmarked

Det danske og dermed også det viborgensiske samfund var i perioden fra 1850 til 1940 et samfund i opbrud. Industrialiseringen – dvs. maskinerne, teknologien, samfærdslen og kommunikationen – skabte afsæt for et kraftigt løft i den materielle velfærd. Danskerne blev rigere, fordi de udnyttede teknologien og organiserede sig på en mere effektiv måde i det daglige arbejde og i arbejdsdelingen mellem de forskellige erhverv. Mekaniseringen i landbruget betød, at færre mennesker kunne frembringe en større produktion, og derfor søgte flere og flere mod byerne, hvor de fandt arbejde på fabrikker og i den voksende servicesektor. Viborg vokser fra et befolkningstal på 4.039 i 1850 til 8.623 i 1901. I første del af 1900-årene gik det endnu stærkere, idet folketallet var nået op på 18.445 i 1940.

Ændringerne i erhvervsmønstret betød undergang for gamle håndværksfag, men der opstod endnu flere nye jobs og erhverv. Viborg udnyttede især dygtigt sit potentiale inden for administration og service. Arbejdspladser i offentlige embeder og liberale erhverv, jobs ved jernbaner, telefon og aviser, ved skolevæsen og inden for omsorg og pleje voksede frem i rask tempo. Det nye var også, at flere og flere kvinder fik arbejde udenfor hjemmet og husholdningerne.

Udviklingen havde følelige konsekvenser for den måde, lokalsamfundet blev organiseret på. En af konsekvenserne var, at det gamle patriarkalske forhold mellem håndværksmesteren og de ansatte smuldrede. I stedet fik vi et nyt arbejdsmarked med to parter, hvor arbejdsgiveren og arbejderne støttede sig til hver deres organisation for at opnå faste aftaler om løn- og ansættelsesforhold.

De gamle tilstande herskede endnu hos Farver Fallesen i Vestergade i 1870'erne. Her var svende, lærlinge og tyende en del af husstanden, og kost og logi en stor del af lønnen. Mesters kone, fru Fallesen, havde hver dag ca. 24 mennesker til bords, farversvende, farveriarbejdere, lærlinge og kuske, samt to jomfruer i butikken, foruden kokkepigen og hus-hjælp. Nogle ugifte svende og alle lærlingerne havde værelser på loftet og skulle i seng kl. 22. Niels Fallesen gik en runde hver aften for selv at se efter om alt var i orden. Et par af folkene skulle i øvrigt op i løbet af natten for at røre i to store jerngryder, hvori tøj blev farvet.⁹³

Traditionen med at svende og lærlinge spiste og sov i mesters hus havde fungeret udmærket i lavstiden. Dengang

kunne svenden som regel se frem til engang selv at blive mester, men med industrialiseringen begyndte billedet at krakelere. Arbejdspladserne blev større og mekaniseringen betød, at der blev flere fabriksarbejdere uden den faglige uddannelse. Hverken for dem eller for mange svende var der længere udsigt til at blive selvstændig.

Det mere anonyme arbejdsmarked betød også, at Viborg omkring 1880 fik de første arbejdsanvisningskontorer. De var private, Stadsfæstekontoret lå på Hjultorvet, C. J. Møllers Fæstekontor lå i Gravene 38, mens Fru Mette Agathe Samsons Kvindelige Fæstekontor lå i Sct. Mathias Gade 84. De to sidste havde en kommunal autorisation.

Det nye arbejdsmarkeds alvorligste skyggeside var en social og økonomisk utryghed, som især truede den første generation af industriarbejdere. En industriundersøgelse fra 1872 oplyser således også om løn- og ansættelsesforhold på de lidt større arbejdspladser i Viborg. Arbejdstidens længde var næsten overalt på fabrikker og værksteder fra seks morgen til otte aften, dog med tre timers pause i løbet af dagen. Og så er det iøjnefaldende, hvor mange kvinder og børn, der var beskæftiget i industrien.

En række arbejdsfunktioner ved maskinerne kunne klares af ufaglærte, og her så fabrikkerne en økonomisk fordel ved at ansætte kvinder og børn. En ugeløn for et barn under 14 år lå i beklædningsindustrien i 1872 på en til to kr., mens unge mellem 14 og 18 tjente to til seks kr. Kvindernes løn lå på op til fire kr. om ugen, mens mandlige industriarbejdere tjente seks til otte kr., på akkord op til 14 kr. Højestlønnen var

Tabel 10: Arbejdsstyrkens sammensætning 1830-1881

Branche	1830				1855				1872				1881			
	Arbejdsstyrke				Arbejdsstyrke				Arbejdsstyrke				Arbejdsstyrke			
Arbejdsstyrke	md.	kv.	børn	ialt	md.	kv.	børn	ialt	md.	kv.	børn	ialt	md.	kv.	børn	ialt
Beklædning	50	26	37	113	164	145	36	345	95	43	18	156	61	63	6	130
Metal	5		85	90	25	1	2	28	64	4	40	108	83	1		84
Nærings & nydelse	5		5	10	24	6	18	48	33	4	22	59	24	4	24	52
Træ					24			24	16			16	31			31
Kemisk					10	3		13	3			3	3			3
Grafisk					5			5	6			6	14			14
I alt	60	26	127	213	252	155	56	463	217	51	80	348	216	68	30	314

Kilde: Lauridsen 1990, 28. I tallene for 1830 er de 180 fanger i Viborg Tugt- og Manufakturhus ikke medtaget.

de faguddannede, hvor en farversvend på akkord kunne tjene 16-18 kr. om ugen. Var de på almindelig dagløn, blev det til et par kr. om dagen, mens kvinderne tjente det halve. I metalindustrien tjente svende omkring 12 kr. om ugen, på akkord lidt mere, mens typograferne hentede sig en ugeløn på 12-16 kr.

Arbejdernes indtægtsforhold skal naturligvis ses i forhold til leveomkostningerne, og Viborg Byråd oplyste til indenrigsministeriet i 1872, at hovedposterne i en gennemsnitsarbejderfamilies årsregnskab fordelte sig, som det fremgår af tabel 11. I alt blev en arbejderfamilies årlige udgifter til livsfornødenheder anslået til et sted mellem 380 og 660 kr. Som nævnt tjente en mandlig arbejder i beklædningsindustrien mellem 300 og 400 kr. om året, mens faglærte arbejdere havde en indkomst på ca. 600 kr. En arbejderfamilie var med andre ord særdeles sårbar over for sygdom eller arbejdsløshed. Byrådet og flere arbejdsgivere nævnte da også, at arbejderne jævnligt var i gæld. Såfremt der var en stor børneflokk eller manden var drikfældig, var lønnen ej tilstrækkelig til et tarveligt udkomme. Fabrikant Bruun kunne dog fornøjet berette fra Bruunshåb, at kun enkelte af mændene der var forfaldne til brændevin.⁹³

I 1870'erne og igen i 1890'erne oplevede arbejderne en reallønsfremgang. Staten foretog også de første reguleringer af arbejdsmarkedet, bl.a. forbød fabriksloven af 1873 arbejdsgiverne at anvende børn under 10 år i produktionen, mens større børn højst måtte arbejde seks timer dagligt. Forbedringer blev også skabt gennem en organiseret indsats fra arbejderne side, idet de barske eksistensbetingelser tæt på sultegrænsen skabte en arbejderbevægelse, som både samlede arbejderne i fagforeninger, men også fik dem til at blande sig i det politiske og kulturelle liv.

Fagbevægelse og arbejdskampe

Skønt industrien stod svagt i Viborg kom de første fagforeninger i begyndelsen af 1880'erne. Tidligst slog typograferne sig sammen – i 1880 – og så fulgte hvidgarverne i 1883 samt skræddere og snedkere i 1885. Flere kom til i slutningen af årtiet, og i 1891 kunne elleve fagforeninger stifte Fællesorganisationen i Viborg. I øvrigt var det karakteristisk for den gamle håndværkerby, at de fleste fagforeninger udsprang af fag, som havde eksisteret siden lavstiden. Det betød også, at lokale fagforeninger som rebslagernes og hvidgarvernes

Tabel 11: Arbejderfamiliers leveomkostninger 1872.

Husleje	60-80 kr.
Simpel kost	210-420 kr.
Klæder	30-50 kr.
Inventar/ brændsel	60-80 kr.
Tobak og brændevin	24-30 kr.
I alt	384-660 kr.

blev opløst, da industrien udraderede disse håndværkssvirksomheder. Andre dukkede op i kølvandet på den teknologiske udvikling, og i 1940 var der over 30 fagforeninger i byen.

Arbejdernes organisering i fagforeninger blev modsvaret af sammenslutninger blandt håndværksmestre og fabrikanter. Murer- og tømrermestre fandt eksempelvis sammen i 1885, bagermestrene i 1879, skomagermestrene i 1876 og malmestrene i 1888. I sommeren 1899 fulgte så oprettelsen af en lokalafdeling af Dansk Arbejdsgiverforening.

Det nye organiserede arbejdsmarked blev ikke på Viborg-egnen tumleplads for mange store arbejdskampe. Bataljer og småkonflikter prægede dog tiden før organisationerne på landsplan i september 1899 indgik en hovedaftale. En og anden lokal socialistforskrækket arbejdsgiver kunne godt gå i panik, når han hørte, at nogle af hans svende eller arbejdere havde meldt sig i fagforening og stillede kollektive lønkrav. I enkelte tilfælde blev de fyret, ja så sent som i 1913 fik formanden i den nystiftede plejerforening på Sindssygehospitalet sin afsked med den begrundelse, at han fuldstændig havde misforstået sin stilling ved at indlade sig med den slags. De mange småkonflikter i 1890'erne tyngede også voldsomt de nye fagforeningers strejkekasser. Fællesorganisationen forsøgte at koordinere strejkehjælp fra de andre foreninger, og det var også almindelig skik, at ugifte håndværkssvende drog på valsen eller rykkede til en anden by under en konflikt, for derved at lette presset på strejkekassen.

En enkel arbejdsconflikt i Viborg er gået over i historien som den længstvarende strejke i Danmark. Konflikten fik lov at gå sin skæve gang i 13 år og foregik på Kroghs Tobaksfabrik. Striden opstod i 1901, idet Krogh ansatte langt flere lærlinge i forhold til svende, end overenskomsten tillod. Tobaksarbejdernes Fagforening henvendte sig til fabrikanter for at få en anden fordeling, men under forhandlingerne gik han helt i baglås og udmeldte sig af Fabrikantforeningen. De organiserede cigarmagere kunne derefter ikke gøre andet end gå i strejke.

Årsagen til, at konflikten trak ud i så mange år, skyldtes bl.a. den hurtige mekanisering i tobaksindustrien. Ved århundredskiftet kom der maskiner på markedet, der kunne rulle cigarerne, således at kun dæksbladet manglede. Krogh anskaffede straks nogle stykker og fik ufaglærte til at passe dem. Det manuelle arbejde med pårulning af dæksblade klarede han ved at knytte en stor flok af hjemmearbejdere til fabrikken, mest underofficershustruer og kvinder og børn

Han paa Kassen lægger rent Papir,
pakker ud sin Frokost, niens han si'r:
Lækker Spegesild! Det er vel Gof!
— men den første Bid, det er en Hof.

Sig mig, Mand! Har De da ingen Ur?
Faar jeg ikke snart min Korrektur?
Ska' det Arbejd være hele Dagen?
Saa gaar vi Fallit — det tror da Fa'en!

Aller moder han sin onde Aand,
Korrekturen har han i sin Haand —
Trods De er saa langsom som en Snegl,
er her fyrretve store Fejl!

Mandag Aften han i Grafen gaar.
Pigen skæver til hans øvede Haar,
Skat, du slider dig jo snart ihjel,
allid har du travlt, du arme Sjæl.

*En Sætters sorte Mandag.
Fra festsang ved en typograf-sammenkomst i 1936.*

Arbejdernes 1. maj demonstration i 1935 gik gennem Gravene, eskorteret af den lokale ordensbetjent.

fra småkårshjem. Hver morgen mødte de ved fabriksporten for at hente tobaksblade, som de så strippede og rullede om cigarerne hjemme ved køkkenbordet. Talrige Viborghjem blev fyldt med tobaksstøv i de år.⁹⁴

Tobaksarbejderforbundet manglede længe afgørende modtræk. Det rakte ikke med at føre kampagner mod cigarer fra Kroghs, og efterhånden flyttede mange af cigarmagerne fra byen. Først i 1913 lykkedes det arbejderne at organisere en egentlig blokade mod fabrikken, men det afgørende for konfliktens ophør var givetvis, at cigaretter blandt rygerne efterhånden blev langt mere populære end cigarerne.

»Når der løftes i flok«

Omkring 1918 var fagbevægelsen i Viborg ved at være en sammentømret enhed. Hvor der i 1915 var 900 medlemmer i fællesorganisationen, nåede tallet i 1918 op på 1.698 mennesker.⁹⁵ Årene lige efter verdenskrigen blev i Viborg som andre steder ret konfliktfyldte som følge af store prisstigninger på mad og andre daglige fornødenheder. Blandt lønmodtagerne opstod der et fælles behov for at sikre reallønnen, og derfor indmeldte flere og flere sig i en fagforening. Da krisen satte ind med stigende arbejdsløshed i 1930'erne kunne lønmodtagerne fortsat se fordelene i at stå i fagforening og være medlem af en arbejdsløshedskasse.

Arbejderbevægelsen i Viborg kunne naturligvis ikke mønstre den samme styrke som mere udprægede industribyer. Det første 1. maj møde afholdt Socialdemokratiet i 1890 i et lille lokale på Hotel Viborg, der lå på Skottenborg. Højrefolkene frygtede det værste og havde fået udkommanderet gendarmen til at ligge med skarpladte geværer overfor i Provinsarkivets have for at holde øje med den revolutionære forsamling.⁹⁶

I 1897 lykkedes det bevægelsens ledere at arrangere et stort arbejdermøde på Borgvold. Kolleger fra nabobyerne mødte op, og taleren var en af partiets mest populære, nemlig agitatoren Peter Sabroe. Selv regimentsmusikken lykkedes det den lokale partiledelse at få til at spille, om end orkesteret på ordre fra højere sted havde ladet noderne til »Socialistmarchen« blive hjemme. Den helt store manifestation kom dog først i 1932, hvor en stor midtjysk arbejderfest trods blæst og bygevejr samlede 7-8.000 mennesker. I spidsen for den hidtil største procession, byen havde set, gik statsminister Stauning og de lokale ledere, folketingsmand A. C. Mortensen og skrædder Carl C. Petersen, efterfulgt af ikke færre end 80 fanebærere med røde faner.⁹⁷

Indadtil opbyggede arbejderbevægelsen et finmasket foreningsnet, som omfattede de fleste sider af arbejderfamiliernes tilværelse. Fagforeningerne tog sig af løn- og arbejdsforhold. Arbejdernes politiske interesser skulle parti og presse slå for. Den lokale socialdemokratiske partiforening var stiftet i 1885 og blev repræsenteret i Byrådet i 1902. Avisen Viborg Amts Socialdemokrat begyndte at udkomme i 1902. Men bevægelsen ville også skabe sammenhold i fritiden. Fagforeningerne holdt juletræ og udflugter for medlemmerne og deres familier. Der opstod kulturelle foreninger, som tegnede omridset af en lokal arbejderkultur. De mest levedygtige var Sangforeningen Vulkan, Arbejdernes Foredragsforening og DUI, som var en organisation for børn og unge. Da det i 1929 lykkedes at købe Neckelmanns gamle villa, Sct. Mathias Gade og indrette den til Arbejdernes Forsamlingsbygning, blev de fleste af bevægelsens aktiviteter samlet her.

Foreninger, der havde som mål at hjælpe de svageste blandt medlemmerne, opstod der også en del af. Det gælder f.eks. Arbejdernes Brændselsforening, oprettet 1904, spareforeningen »Vinterens Trøst« (1908), en rejseforening, der hjalp omrejsende svende, og vel også Arbejdernes Samariterforening (1915). Arbejdsmændene fik også deres egen

Program for det store arbejderstævne i 1932 med statsminister Stauning som hovedtaler.

Arbejdernes fællesbageri 1924. Fagbevægelsen købte i 1898 et lille bageri i Ll. Sct. Mikkels Gade, men bageriet fik først for alvor succes, da man i 1917 opkøbte bagermester Hogrebes store bageri i Ll. Sct. Hans Gade. Filosofien bag kooperationen var, at brød til rimelige priser bedst kunne sikres den jævne mand, hvis arbejderne selv ejede et bageri.

brandforsikring. Størst betydning fik imidlertid de kooperative virksomheder Arbejdernes Fællesbageri, og Viborg og Omegns Brugsforening, mens Arbejdernes Byggeforening fra 1917 spillede en underordnet rolle.

Mange af Viborgs lønmodtagere arbejdede på kontorer, i butikker eller på hospitalerne. Den faglige organisering blandt personalegrupperne her kom imidlertid sent, hvilket vel i en vis udstrækning hang sammen med, at der ikke blandt handels- og kontorfolk var helt den samme faglige bevidsthed som blandt arbejdere på de større industriarbejdspladser. Interesserne opfattedes vel også forskelligt, om man var koloniallærling hos en lille købmand eller lave-re funktionær på Kreditforeningen. Derfor fik Viborg en handels- og kontormedhjælperforening (HK) i 1912, men eksempelvis også en funktionærforening i Hedeselskabet i 1907 og en forening af kontorfunktionærer i Kreditforeningen i 1919. På sygehusene og Folkekuren forsøgte bl.a. Dansk Hospitalsforbund, Dansk Sygeplejeråd, Husassistenternes Fagforening og Dansk Kommunalarbejder Forbund at organisere de forskellige personalegrupper.

Politik og kultur 1850-1940

af Harry Christensen

Bystyre og demokrati

Det 19. århundrede er århundredet, hvor individualismen slår igennem. Hvor bevidstheden om, at det enkelte menneske er en individualitet, som har sin værdi i sig selv og som kan og vil tage ansvaret for sig selv og sin tilværelse, udvikler sig og breder sig. Udviklingen, der naturligvis ikke var sat i gang fra den ene dag til den anden, kan iagttages på mange områder. Den franske revolution i 1789 er et tidligt eksempel fra den store verden. Herhjemme kan det ses i landboreformbevægelsen, hvor bønder på stribe får udskiftet deres jord af fællesskabet og i mange tilfælde korporligt forlader den trygge landsby og flytter ud på marken. Også bag de mange vækkelser, der foregår i det nittende århundrede, ligger den ny bevidsthed. Man vil selv bestemme og selv tage ansvaret for, hvordan man vil tro på sin gud.

Det forhold, hvorpå den individuelle bevidsthed sætter sig stærkest igennem samfundsmæssigt, er det politiske. Man vil ikke mere finde sig i at blive styret af andre og slet ikke af enevældige regenter. Vi får krav om politisk frihed, vi får stænderforsamlinger i 1830'erne, vi får den demokratiske spire sået i de kommunale reformer omkring 1840, og vi får folkestyre på landsplan med grundloven af 1849. Men demokrati i midten af det nittende århundrede er ikke det samme som det, vi forstår ved demokrati i dag. Demokratiet er en proces, det er noget, der udvikler sig. Og netop den periode, der her behandles, fra 1850 til 1940, er frem for nogen karakteriseret af den demokratiske institutions udvikling i Danmark. Det er opgaven her at se på, hvordan demokratiet i Viborg udviklede sig i dette forløb.

Magistrat og borgerrepræsentation indtil 1868

I 1850'erne fungerede bystyret i Viborg under den form, der var sat af købstadanordningen af 1837. Det var et system med to hovedpoler, på den ene side en kongelig udpeget magistrat, der i Viborg bestod af en borgmester og fra 1898

Købmand Jens Georg Boye var en af de to borgerlige rådmænd i Viborg. Han efterfulgte Jacob Hagemann i 1855 og sad derefter på posten, til den blev ophævet i 1868.

en borgerlig rådmand, på den anden side en folkeligt valgt borgerrepræsentation.¹

Borgerrepræsentationen, den ene af de to søjler, købstadstyret fra 1837 byggede på, var rigtignok valgt af borgerne i Viborg, dvs. folk, der havde løst borgerskab i byen. Og borgerskab og borgerbrev kunne man få, hvis man enten drev borgerlig næring eller ejede fast ejendom i byen. Det var altså kun dem, der ejede noget, magten var tiltænkt. Af byens befolkning var det kun en lille del, mellem 300 og 350 mandspersoner, der var tale om. Det svarede til en 6-7 procent af befolkningen, alle mænd.² Et mindstemål af demokrati. I vore dage har mere end 75% af den samlede befolkning valgt.

Med grundloven af 1849 havde kommunerne faktisk fået løfte om mere selvstyre og mere demokrati. Og det fik de da også, men bestemt ikke på én gang. Første etape var en valglov fra 1860, der i princippet gav valgt til alle mænd, der var fyldt 25 år, og som havde foden under eget bord, men disse »almindelige« vælgere skulle kun indsætte halvdelen, den såkaldte »større halvdel«, af borgerrepræsentationen, der altid havde et ulige antal medlemmer. Den anden halvdel, »den mindre halvdel«, skulle vælges af den femtedel af de almindelige vælgere, der betalte mest i skat.

Forklaret på Viborg betød de nye valgeregler, at 5 af de 9 borgerrepræsentanter, der var der i 1860, valgtes af den almindelige vælgerklasse, dvs. mænd over 25 år, som vel at mærke havde boet i og betalt deres skat til kommunen i mindst ét år. Denne lokale klausul skulle, som vi siden skal se, få ganske stor politisk betydning. De 4 øvrige medlemmer af borgerrepræsentationen skulle vælges af de højstbeskattede vælgere. Også her var der en tillægsklausul, nemlig den, at medlemmerne af vælgerklassen tilsammen skulle betale mindst 2/3 af kommunens samlede skatter. Gjorde de ikke det, skulle så mange flere skatteydere medtages, at dette blev opnået. I Viborg bestod den højstbeskattede vælgerklasse i realiteten af mindst 1/4 af samtlige vælgere.³

Valgene til borgerrepræsentationen efter de nye regler gjaldt som hidtil for en periode på 6 år. Ordinære valg skulle holdes hvert tredje år på skift mellem de to vælgerklasser. De højstbeskattedes præference var mere end tydelig. Ved ét valg valgte de alene den ene halvdel af den kommunale forsamling, ved det næste stemte de sammen med alle andre om den anden halvdel. Når dertil kom, som det ses af figuren side 313, at gruppen havde en højere valgdeltagelse end de almindelige vælgere, så er det forståeligt, at de også kald-

tes de privilegerede vælgere, og at man taler om de højstbeskattedes periode i byens historie. Denne periode blev forøvrigt ganske lang, næsten 50 år. Først med den kommunale valglov af 1908 blev de højstbeskattedes privilegier afskaffet.

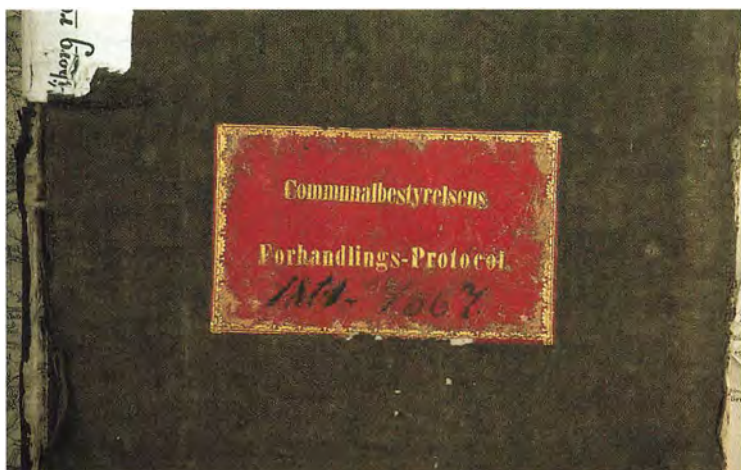
Det stive todelte styre blev blødt noget op i 1860'erne. Alle de sager, bystyret havde med at gøre, skulle nu forhandles i fællesmøder mellem de to organer. Kommunalbestyrelsen kaldtes denne forsamling, som blev det egentlige kommunale organ. Borgmesteren mistede vel ikke helt sit veto, men det blev svækket så meget, at borgerrepræsentanterne med et massivt flertal på 2/3 af forsamlingen kunne køre en sag igennem på trods af borgmesterens modstand. Et almindeligt flertal var ikke nok, så måtte sagen til ministeriet. Og stod stemmerne lige, var borgmesterens stemme afgørende. Det blev også bestemt, at kommunalbestyrelsens møder skulle være offentlige, og at tid og sted for møderne skulle kundgøres for borgerne.⁴ Det blev gjort ved indrykning i aviserne, mens indkaldelse til rådstuesamlinger af alle borgerne skete på gammel vis ved trommeslagning og proklamation forskellige steder i byen.⁵

Byens tromme led helt frem til vinteren 1940. Sidste trommeslager var væver Jens Ravn, der også var ansat som officiel rottejæger.

Borgmesteren af den gamle skole

Når det tog så lang tid og krævede så mange formaliteter at få et egentligt samarbejde i gang mellem borgmesteren og de valgte borgere i byens styre, skyldtes det, at der var en af-

Forhandlingsprotokollerne fra det kommunale styre i Viborg foreligger velbevarede på Landsarkivet. Her udsnit af kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokol 1861-1867.

stand, et svælg mellem embedsmænd og borgere, som vi har vanskeligt ved at fatte i dag. Den ny bevidsthed, der førte de demokratiske bestræbelser med sig, deltes ikke af disse embedsmænd. De var bestemt ikke korrupte og magtsyge personer, men de var mænd, der havde fået en ansvarsfuld opgave i tilværelsen, om ikke givet af gud, så dog af kongen, og de var følgelig udstyret med de midler og den magt, der skulle til for at løse opgaven. Demokratiet var for dem en uting. De havde hverken lyst eller behov for at diskutere opgavernes løsning med borgerne. Men udviklingen gik dem imod.

Af de borgmestre, Viborg havde i 1850'erne og 1860'erne, var ikke mindst Vilhelm Julius Zingelmann, borgmester fra 1852 til 1865, af den gamle skole. Der var både adeligt blod og militære traditioner i hans familie. Han var jurist af uddannelse, men af hjerte var han soldat, og i Treårskrigen 1848-1850 havde han vundet ære, ridderkors og kaptajns-

Viborg Rådhus, helt korrekt Viborg Råd-, Ting- og Arresthus, opførtes 1872-1874. Den tunge og noget glansløse bygning er her taget fra en af de mere spændende vinkler, der viser østfløjen med arresthuset.

titel. Efter krigen fik han stillingen som borgmester, byfoged, by- og rådstueskriver i Viborg. Det kommunale hverv var således kun en del af hans bestilling.⁶ Som byfoged var Zingelmann både politimester og dommer, og skriverarbejdet var altså også hans ansvar. Som hjælp til arbejdet var det almindeligt, at embedsmanden ansatte og lønnede en fuldmægtig, og netop fra Zingelmanns fuldmægtig, Henrik Wulff, har vi – gennem dennes erindringer – fået mulighed for at komme tættere på borgmesterens personlighed.⁷

At Zingelmann med sit soldatersind var bedre som politimester end som dommer og borgmester, kan ikke undre. Han havde en udpræget retfærdighedssans, var stolt og selvsikker og mere frygtet end afholdt af befolkningen, og han var tydeligt irriteret, når borgerne i kommunalbestyrelsen havde en anden mening end hans. Han vidste jo klart bedre. Han opretholdt bevidst en kølig distance til byens befolkning og havde ikke noget som helst ønske om at blive populær, tværtimod. Paradoksalt nok var han blevet populær, da han rejste fra byen i 1865. Det skyldtes hans modige og uselviske optræden under den fjendtlige besættelse af byen året før. Her havde han trodsigt nægtet at komme til den prøjsiske general. Generalen måtte komme til ham, og det kom han, og han fik så af den gallaklædte borgmester med ridderkors og kårde at vide, at byen som okkuperet ville yde, hvad den skulle efter folkeretten, men heller ikke mere. Senere på året, da tyskerne tog gidsler, fordi byen nægtede at yde en stor krigsskat var Zingelmann tydeligt fornærmet over, at han ikke var blandt gidslerne.

Byråd og tiltagende folkestyre fra 1869

I 1868 kom så endelig den lov om købstadkommunernes styrelse, der skulle gøre købstadstyret moderne og mere demokratisk. Helt som de fremskridtsvenlige havde håbet, blev ordningen nu ikke. Indenrigsministeren, der fremsatte loven, var den unge J.B.S. Estrup. Han ville nok imødekomme kravene om en mere tidssvarende og praktisk byadministration, men han ville bestemt ikke være med til fremme de demokratiske tendenser. Valgsystemet fra 1860 blev der ikke rørt ved. De største skatteydere skulle beholde deres valgprivilegier. Heller ikke slap man af med den kongeligt udvalgte borgmester, angiveligt fordi man afventede en retsreform – borgmesteren var jo også dommer og politimester – men den fik man lov til at vente på i præcis 50 år.

*Den unge J.B.S. Estrup
som indenrigsminister
1865-1869.*

Men på en række felter var der tale om fremskridt. Først og fremmest blev den todelte magt ophævet og erstattet af et enhedsstyre. Byrådet, som den kommunale forsamling nu hed, havde alene den besluttende magt. Den kongelige borgmester var rigtignok formand for rådet, men han var underkastet flertallets afgørelser og kunne kun gøre indsigelser, hvis byrådet overskred sine lovgivne beføjelser eller påførte byen »fordærlige« foranstaltninger. Enhedsadministrationen viste sig også ved, at de hidtidige fattig- og skolekommissioner blev ophævede og deres opgaver overført til byrådet. Hvad skolevæsenet angik, blev det pædagogiske tilsyn dog betroet en ny skolekommission, hvor en præst var formand.

Lige som fattig- og skolevæsen blev også alle øvrige kommunale opgaver underlagt byrådet. I Viborg bestemte man med det samme (i vedtægt af 1869), at man ville nedsætte ni faste udvalg. Foruden fattig- og skoleudvalg var det udvalg for havnevæsen, kasse- og regnskabsvæsen, brolægning og veje, offentlig belysning, byens bygninger og inventar, byens markjorder og heder og endelig et beplantningsudvalg. Byrådet udpegede dertil repræsentanter til en række kommissioner og bestyrelser, hvori også andre myndigheder tog del, kirkeinspektioner, bygningskommission, sundhedskommission, indkvarteringskommission m.fl. Det blev også i loven betonet, at det var byrådet, der ansatte og afskedigede kommunens personale, de kommunale embeds- og bestillingsmænd, som det da hed, fra kærneren til rådstuetjeneren. Byens politibetjente, vægttere og arrestforvarer beskikkedes af byrådet efter forslag af politimesteren.⁸

På det økonomiske område følte man det som et særligt plus, at købstaden var blevet fri for det overtilsyn med økonomien, som amtmanden hidtil havde udøvet. Havde byrådet selv ved to behandlinger godkendt det årlige regnskabsoverslag, skulle ingen yderligere sanktion indhentes. Men naturligvis skulle man overholde de retningslinier, der var givet i loven, og de var ganske indgribende. Der var sat grænser for, hvor meget skatterne måtte stige, og kommunen skulle spørge Indenrigsministeriet, når man ville afhænde, pantsætte eller erhverve fast ejendom, bruge af sin formue eller optage større lån. Løbende økonomiske forpligtelser uanset art og størrelse kunne byen ikke påtage sig uden højere tilladelse. Reglerne lyste ikke ligefrem af den store tiltro til kommunernes egen økonomiske ansvarlighed, men det var altså de vilkår, kommunerne måtte leve med.

Vedtægt

af
Sigtesen af de kommunale
Anliggender

af
Kjøbstaden Viborg.

Viborg
den 11de April 1869

Kvinder, tjenestefolk og folkevalgte borgmestre

En af de store milepæle på vejen mod mere demokrati var den kommunale valglov af 1908. Her faldt de skranker, der havde stået i vejen for almindelig valgret i moderne forstand. Toklassevalget forsvandt. Ingen vælgerklasse havde mere dobbelt eller privilegeret valgret. Kvinder og andre hidtil udelukkede befolkningsgrupper – det var især tjenestefolk og andre uden egen husstand – fik nu del i valgetten på lige vilkår med alle andre. Der indførtes hemmelig afstemning, kandidaterne skulle opstilles på lister, og fordelingen af mandaterne skete efter forholdstal. Valgperioderne blev på 4 år, og alle byrådsmedlemmer var på valg hver gang. For den kvindelige valgret var jorden gødet gennem den kvindebevægelse, der var kommet op i det nittende århundredes sidste årtier. Foruden til kommunerne fik kvinderne valgret til menighedsråd i 1903, til hjælpekasser i 1907 og endelig til Rigsdagen i 1915. Kvindernes valgret betød naturligvis, at antallet af vælgere blev noget nær fordoblet. I Viborg fra omkring 1500 i 1906 til 2800 i 1909.⁹

Dansk Kvindesamfunds kamp for valgret så man ikke meget til i Viborg, men den var der. Den lille kvinde på billedet og hendes lillebror demonstrerer tappert for sagen. »Der er ikke almindelig valgret i Danmark, når kvinderne ikke har politisk valgret«, står der på plakaten.

I 1919 blev ordningen med de kongevalgte borgmestre, det sidste enevældige element i bystyret, endelig bragt til ophør, og borgmestrene skulle herefter vælges af og blandt medlemmerne af byrådet. For en udvendig betragtning var nu købstadstyret blevet et reelt lokalt selvstyre, og forholdet mellem befolkningen og dens repræsentation så demokratisk, som den næsten kunne være. Men der var stadig et par slanger i paradiset i form af særlige klausuler om bopælspligt, skattebetaling og modtagelse af social hjælp. Den gamle opfattelse, at der skulle være sammenhæng mellem ydelse og indflydelse i samfundet, var ikke helt forladt. I 1908-loven blev den udmøntet på den måde, at retten til at stemme ved de kommunale valg var afhængig af, at man havde boet i kommunen såvel i valgåret som i hele det foregående år og for den periode betalt, hvad man skulle, af skatter. Endnu mere var man sat udenfor, hvis man havde modtaget fattighjælp. Det betød tab af borgerlige rettigheder, valget først og fremmest.

De opfattelser, der lå bag disse forhold, var ganske sejlivede. Først i midten af 1930'erne fik man taget brodden af skattebetalingsklausulen, og bestemmelsen om tab af borgerlige rettigheder blev samtidig mildnet noget. Ikke mindst reglerne om skattebetaling havde været højaktuelle undervejs, først og fremmest i 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Arbejdsløsheden var stor, den sociale hjælp knap, og for mange kneb det med at få betalt skatten til tiden. Det betød, at vælgere i bunker kunne slettes af valglisten, og den kommunale administration fulgte omhyggeligt reglerne. Højreforeningen var så venlig at gennemgå de fremlagte valglistes og gøre valgbestyrelsen opmærksom på, at den og den havde fået fattighjælp og derfor burde slettes af listen.¹⁰ Ved valget i 1925 var det næsten 1700 af Viborgs borgere, eller langt over en fjerdedel af de i alt 6.000 vælgere, der på denne måde mistede valgetten, og i 1929 var tallene endnu højere. 1980 vælgere eller 30% af vælgerstyrken var da sat uden for demokratisk indflydelse. Herefter mildnedes skattebetalingsreglerne i et par omgange, så det ved valget i 1937 »kun« var 10% af vælgerne, der blev slettet.¹¹

Folk og demokrati

Som nævnt var det før 1860 kun en 6-7% af befolkningen, der havde valget. Med de to vælgerklasser, man herefter havde frem til 1908, gik det i hver sin retning. Vælgerklassen

med den dobbelte valgret, de højstbeskattede, blev endnu mere eksklusiv. Kun omkring 4% af befolkningen omfattede den, mens den almindelige vælgerklasse lå på ca. 15%. Da kvinderne fik valgret, kom andelen for første gang op over en fjerdedel, og med lempelsen af skatte- og bopælskravene i 1930'erne fik endelig op mod halvdelen af befolkningen stemmeret.¹²

Det var imidlertid ikke nær alle dem, der havde ret til at stemme, der gjorde brug af deres stemmeret. Sofavælgere har eksisteret lige så længe, man har haft valg. I den første del af perioden, indtil hemmelig afstemning indførtes omkring århundredskiftet, kan nogen have undladt at stemme, fordi afstemningen foregik i fuld offentlighed. Andre kunne være forhindret på grund af deres arbejde. Hvor mange, der har afholdt sig fra at stemme af disse grunde, ved vi ikke. Men den jævnt stigende valgdeltagelse perioden igennem tyder dog på, at det er forståelse for demokratiet og interes-

Løbeseddel

til

„Diborg Stiftstidende“.

Viborg, d. 8. Jun.

Med Valget i aften af et Medlem til By-
raadet vælges af den almindelige Vælger-
Klasse:

Vollbruger R. C. Neer med 248
Stemmer.

Deres Løbe:

Substant M e m s 161. St.

Skaber G. r. Nielsen 68

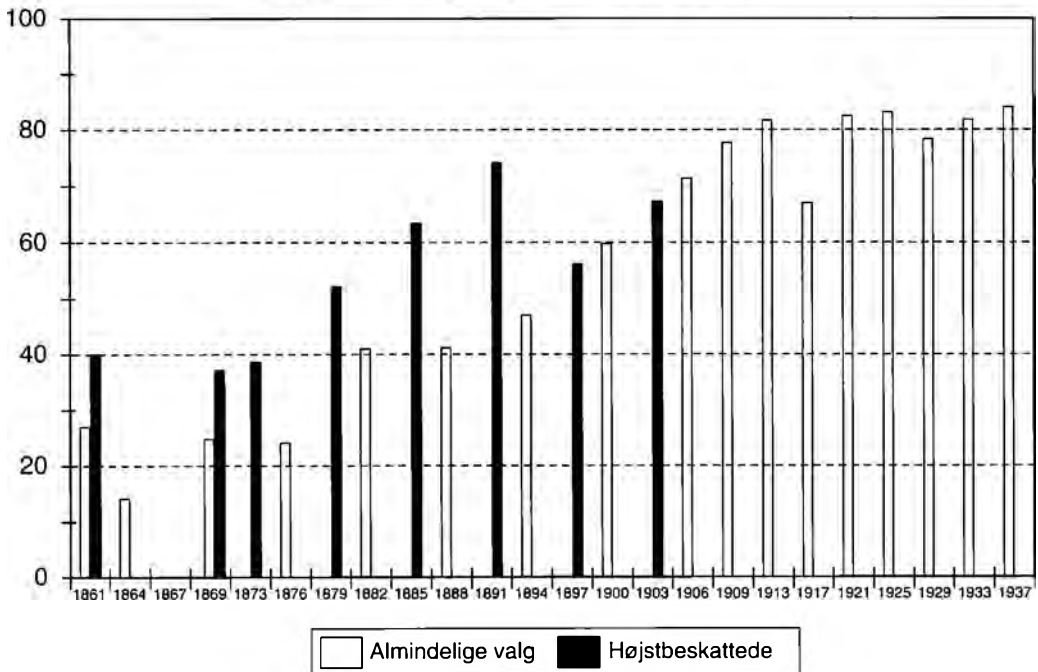
Vollbruger G. r. Ballant 61.

Referent J. r. J.

Der afgøres 648 St. i Forretning af Højstret.

Løbesedlen med valgresultatet stammer fra et supplementvalg i 1896. De 543 afgivne stemmer svarede til en valgdeltagelse på godt 40%.

Viborg Købstad: Valgdeltagelse ved byrådsvalg i %

Foruden den beskrevne valgdeltagelse for almindelige vælgere viser diagrammet, at de højstbeskattede, der frem til 1909 valgte den ene halvdel af byrådet, havde en valgdeltagelse, der var markant højere end de almindelige vælgere. Hvis man skilte kvindernes valgdeltagelse fra mændenes (ses ikke af diagrammet) ville man også her se en markant forskel. Ved valgene fra 1909 til 1933 stemte i gennemsnit over 87% af de mandlige vælgere, mens kvindernes valgdeltagelse lå på godt og vel 70%.

se i politiske sager, der efterhånden har fået vælgerne »op af sofaen«. Og stigningen i valgdeltagelse var betragtelig. I den første snes år med almindelig valgret var det kun mellem 20 og 30% af Viborgs vælgere, der brugte deres stemmeret. Først med valget i 1900 var mere end halvdelen henne at stemme, og herefter øgedes valgdeltagelsen fra valg til valg, indtil den omkring Første Verdenskrig nåede op på godt 80%. På det niveau holdt den sig i de følgende årtier.¹³

Byrådsvalgene var naturligvis de vigtigste valg i lokalsamfundet, men der var andre kommunale valg end dem. Både ligningskommissionen, der satte folk i skat, og bestyrelsen for De fattiges Kasse, fra 1908 Hjælpekassen, blev frem til 1933 valgt direkte af befolkningen. Valgene hertil kunne normalt ikke kalde helt så mange vælgere frem som byrådsvalgene, men der kunne opstå situationer, hvor der var så meget på kant, at vælgerne mødte frem i stort tal. Ved valget til Hjælpekassen i 1925 var stemmeprocenten 80.¹⁴

Personer og grupperinger i byrådet før 1909

Bystyret i Viborg var gennemgående borgerligt og mandsdomineret. Solidt højreorienterede byråd fulgte hinanden på lang stribe, der først blev brudt med valget i 1937, som gjorde periodens allersidste byråd til det første med socialdemokratisk flertal og borgmester. Kvinderne fyldte meget lidt i Viborgs kommunale billede. Efter deres vælgertal – der var jævnt hen 25% flere kvindelige vælgere end mandlige – kunne de have behersket valgene, men de brugte i hvert fald ikke deres stemmer til at sætte kvinder ind i byrådet. Kun tre kvinder finder vi i byrådet før 1940. To kom ind som suppleanter for udtrådte byrådsmedlemmer, mens den tredje fik sit mandat på selve valgdagen, og det var betegnende nok ved det allersidste valg i perioden (1937). Kvinderne i Viborg stod bag deres mænd.¹⁵

De to klasser af vælgere, de højstbeskattede og de almindelige, der i den lange periode frem til århundredskiftet valgte hver deres halvdel af byrådet, optrådte ikke over for hinanden som politiske partier med særlige ideologier og modsætninger. Medlemmerne af byrådet tilhørte for den overvejende del den højstbeskattede klasse, dvs. den rigeste fjerdedel af borgerne, og de var vel at mærke indvalgt af begge vælgerklasser. Mere end velstanden har det været erhvervstilknytningen, der betød noget, når byrådet skulle vælges.

I store træk kan man tale om tre erhvervsgrupper i byrådet: købmænd, håndværksmestre og embedsmænd o.l. Af dem blev købmændene valgt nogenlunde ligeligt af de to vælgerklasser. Håndværkerne blev overvejende foretrukket af de almindelige vælgere, mens de højstbeskattede især havde sat stemmer på embedsmandsgruppen. Denne gruppes særkende var en boglig uddannelse, og de første ansatser til valgkamp gik faktisk på, om man skulle vælge akademikere eller »praktiske« folk til byrådet.¹⁶ Resultatet blev et både-og og altså en ganske alsidig repræsentation af byens erhverv i det styrende organ. De højstbeskattede sørgede normalt også for, at der var en officer i byrådet som en slags repræsentant for byens garnison.

Skal man tro på dem, der som gamle kunne huske tilbage til byrådenes første tid, foregik det kommunale arbejde forholdsvist samdrægtigt. Folk af alle grupper tog deres tørn. Vi hører om det såkaldte »Treklover« af håndværksmestre: skrædder Berthelsen og skomagerne C. Bendix og C. Hammershøj, der alle sad i kommunalbestyrelsen i en snes år og bestred adskillige tillidshverv undervejs. Af købmændene nævnes bl.a. den agtede og velhavende A.W. Sandberg, A. Thomesen, der indlagde sig stor fortjeneste for sit arbejde for byen under besættelsen 1864, og den meget ansete konsul J. Jensen, der sad i byrådet i 24 år og i hele perioden var formand for fattigudvalget. Af akademikerne var det ikke mindst jurister med tilknytning til landsoverretten, der gjorde gavn i byrådet. Der var den vidende, men fåmælte Købke og den bramfri Lund, begge assessorer (landsdommere), og den velanskrevne overretsprokurator (dvs. overretssagfører) Faber, der i en periode var borgmester.¹⁷

Af egentlig kommunalpolitisk debat er der ikke meget at finde i avisen fra denne tid, men en ordveksling, der nok var meget karakteristisk for synspunkterne, førtes op til valget i 1861 mellem adjunkt Rudolf Pedersen og redaktøren af Viborg Stiftstidende, L. Wissing. Rudolf Pedersen gik kort og godt ind for den yderste sparsommelighed i kommunale sager; kun udgifter, som var »absolut nødvendige og således uafviselige« skulle afholdes. Redaktøren kunne derimod se bagsiden af sparemedaljen og frarådede stærkt Rudolf Pedersens valg.¹⁸

Den landspolitiske partiopdeling blev indvarslet i Viborg i midten af 1880'erne, da der blev dannet vælgerforeninger for såvel Højre som Venstre og det nye arbejderparti, Socialdemokratiet, men endnu varede det dog noget, inden de

De tre kvinder, der sad i byrådet, lærerinde Kathrine Andersen Alstrup 1917-1921 (R), tandlæge Ragna Prytz 1934-1937 (K) og fru Anna Rønning Bæk fra 1937 (S).

venstreorienterede bevægelser gjorde sig gældende i byrådet. En og anden af byråderne viste sig at have venstresynspunkter og skabte derved de første revner i det massive højrevælde. En af dem var den uortodokse og velformulerede farver Edvard Skive, der sad i byrådet 1882-1898. Han blandede sig ofte, skar gerne igennem en forkvaklet debat og satte tingene på plads. Byrådets bedste hoved, mente en af hans samtidige. Og han talte med vægt, han vejede sine 300 pund. En anden var den djærve gartner Carl J. Brostrøm (i byrådet 1888-1899), der var meget værdsat for sin foretagsomhed og vederhæftighed. Ikke mindst er han berømmet for sin omsorg for byens forskønnelse. Til beplantningen af Borgvoldanlægget leverede han både planter og arbejde – gratis.¹⁹

I den fortsatte byrådspolitik etablerede Venstre et samarbejde med Socialdemokratiet i forsøget på at skabe en opposition til mastodonten Højre, og det lykkedes dem i 1894 foruden genvalg af Skive og Brostrøm at få yderligere to mand i byrådet, handskemager Th. Ditzel og bogholder Th. Thomsen. Også efter valget i 1900 kom Venstre ud med fire mand i byrådet, heriblandt den energiske og respekterede Georg Saxild, fra 1897 leder af provinsarkivet. Socialdemokratiet fik først udbytte af samarbejdet i 1902, da det fik sin første repræsentant i byrådet ved et suppleringsvalg. Det var skrædder Carl Chr. Petersen, der i noget nær et par menneskealdre tegnede partiet i byrådet.²⁰

De kongevalgte borgmestre var af uddannelse jurister, og for dem var borgmesterhvervet – foruden at være et sidejob til posterne som dommer og politimester – et led i deres karriereforsløb. Det var derfor ikke politisk målbevidste, entusiastiske lokalpatrioter, byen fik med disse folk, men derimod måtte man vente, at de var dygtige, lovkloge og myndige embedsmænd. Det var Faber (1871-1878), Bruhn (1878-1894), Jork (1894-1900), Tolderlund (1900-1911) og Glud (1911-1919), og man kan nok ikke kalde det et tilfælde, at man – med en enkelt undtagelse – ikke kan knytte disse navne til større lokalpolitiske tiltag. Undtagelsen er den førstnævnte, Carl G.G. Faber, der var langt tættere knyttet til Viborg end de øvrige.²¹

Partier og politik 1909-1940

Med valget i 1909 fik den almindelige valgret som ovenfor nævnt sit gennembrud på det kommunale plan, og fra dette tidspunkt var også det landspolitiske partimønster så no-

genlunde kalkeret over på den kommunale politik. Naturligvis kunne der opstilles borgerlister uden for partierne, men i Viborg var det ikke noget, der betød noget.

Højre havde efter valget i 1909 fortsat et pænt flertal, 9 mandater af 15. I det videre forløb kunne partiet imidlertid ikke holde flertallet og måtte endda kæmpe for at bevare 7 eller 6 pladser. Højre var dertil utvivlsomt det parti, der havde den største gavn af den sletning af skatterestanter, der blev foretaget. Venstre fik i 1909 kun en enkelt mand ind. Han samarbejdede med socialdemokraterne, men han havde i øvrigt misforstået situationen. Hovedfjenden var ikke som i kampårene Højrepartiet, der nu var på retur, men derimod de fremstormende socialister. Den uheldige venstremand blev vraget ved det næste valg, og de to eller tre venstremænd, der sad i de følgende byråd, støttede Højre eller – som det kaldte sig fra 1915 – Det konservative Folkeparti og sikrede dermed den borgerlige side et stabilt flertal.

Med valget i 1909 havde Socialdemokratiet fået sit gennembrud og satte sig med over en fjerdedel af stemmerne på

Provinsarkivar Georg Saxild hørte til de tidlige progressive i den kommunale politik. Han var primus motor i Viborgkredsens Venstreforening, der dannedes i 1898. Tegning af Daniel Hvidt.

Socialdemokratic Ungdomsforening for Viborg og Omegn ved en højtidelig lejlighed, muligvis kort efter stiftelsen i 1910. Den socialdemokraticke ungdomsbevægelse var i årene før og under Første Verdenskrig stærkt engageret i kampen mod militarismen.

5 mandater. Her blev de imidlertid stående i de følgende næsten tredive år. Kom de end et par gange op på 6 mandater, var det ikke nok til et flertal, men dog nok til en gedigen opposition. Det radikale Venstre, der i 1905 havde udskilt sig fra moderpartiet Venstre, fik også proselytter i Viborg, uden at det blev til noget stort. Partiet erobrede ved nogle af valgene et enkelt mandat og støttede gerne Socialdemokratiet, men nogen afgørende indflydelse på magtrelationerne i rådet fik det ikke. De fire gamle partier i dansk politik var således alle på banen i den kommunale politik i Viborg.

Med den lange borgerlige dominans fik det som ovenfor nævnt en ende ved valget i 1937, da Socialdemokratiet med en fremgang på to mandater til otte vandt det absolutte flertal i byrådet. De konservative var nu nede på fem og Venstre på to. Det kunne se ud, som om en epoke var forbi og en ny indvarslet.²²

De andre, mere yderligtgående partidannelser, der så dagens lys i mellemkrigstiden, vandt ikke fodfæste i den konservative by. De revolutionære Syndikalister, der vakte nogen opsigt under og lige efter Første Verdenskrig, og Kom-

Byrådet 1913-1917. Siddende som nr. fire fra venstre den sidste kongelige borgmester Ludvig V.E. Glud (1911-1919) og til højre for ham kæmner N.P. Poulsen. Siddende yderst til venstre overlæge Chr. Geill i samtale med de stående, fabrikant Chr. Krogh og kommunelærer Chr. Poulsen (alle K). Siddende yderst til højre snedker Rasmus Thøgersen og redaktør A.C. Mortensen (S).

munisterne, der overtog bevægelsen derefter, holdt begge agitationsmøder i byen under stor politibevågenhed, men med beskedent udbytte. De samlede næppe mere end 20-30 tilhængere, når det gik højest. Det mest bemærkelsesværdige i sammenhængen var det lille venstreorienterede Viborg-»dynasti«, der bestod af det mangeårige socialdemokratiske byrådsmedlem, snedker Rasmus Thøgersen, og hans to sønner. Én af dem havde en ledende rolle i det lokale kommunistparti og den anden, Thøger Thøgersen, havde været aktiv i syndikalistbevægelsen på landsplan og en overgang formand for Danmarks kommunistiske Parti.²³ På det kommunale plan i Viborg fik bevægelserne ingen betydning. Kommunisterne stillede op til byrådsvalget i 1933 og fik 22 stemmer, dvs. langt fra de omkring 250 stemmer, der skulle til for at få et mandat. Af andre partier stillede Retsforbundet op til byrådsvalget i 1929 og de følgende valg, men fik som det bedste resultat 43 stemmer. Det skal endelig også med, at nazisterne stillede op ved det sidste valg i perioden (1937) og fik sølle 27 stemmer.²⁴ Viborgenserne var vitterligt ikke for det ekstreme.

Med den skarpe opdeling mellem partier kom der også partihensyn og partiholdninger ind i billedet. Den lokale politik blev efter valget i 1909 mere polariseret og præget af konfrontationer, end det før havde været tilfældet. Byrådets borgerlige flertal afviste en lang række forslag, der var fremsat fra den socialdemokratiske side af salen. Det kunne ligne en ren demonstration af magt, som da man i 1911 ikke ville være med til at anskaffe en telefon til kommunekontoret (som man alligevel fik snart efter). De fleste afvisninger var dog af mere saglig art. Socialdemokratiet så det som sin opgave at søge at afhjælpe det behov, byen havde både på skoleområdet og det sociale område, bl.a. affødt af dyrtid og arbejdsløshed under og efter Første Verdenskrig. Men det gik tungt, det kostede penge og kom derfor på tværs af et af de konservatives hovedformål, der omvendt var at spare penge og holde skatterne nede. Sådan havde det altid været, der havde bare ikke før været en opposition, der kunne rive dem det i næsen. Både sparepolitikken og det, at man optog lån, når større projekter skulle finansieres, var stående modsætningspunkter i byrådet.²⁵

Af de personer, der tegnede partierne i denne politik, kan man på den borgerlige side nævne tobaksfabrikant Chr. Krogh og overlæge Chr. Geill, der sad i byrådet i henholdsvis 20 og 15 år. Om Krogh hed det, at det var hans ord, der

Geill (K) og Mortensen (S) var også uden for det snævert politiske aktive og engagerede personer. Geill var en videnskabsmand inden for sit fag, psykiatrien. Mortensen arbejdede for afholdssagen og var mangeårig formand for Fællesbageriet. Han var også initiativtager til et have- og byggeselskab og senere til den byggeforening, der byggede rækkehusene i Fredensgade.

havde den største vægt, når der skulle træffes store beslutninger. Blandt de sager, der havde hans særlige interesse, var Elektricitetsværket og Slagtehuset. Han var en foretagsom, konstruktiv og ligefrem natur, men kunne dog nok, når man gik ham imod, være »en hård banan«. Han var på mange måder engageret i bysamfundets liv, medlem af mange foreninger og ikke mindst at bemærke formand for Borger- og Håndværkerforeningen i 25 år.²⁶ Efter Kroghs afgang i 1917 var Geill den toneangivende konservative, og han søgte i disse år ikke mindst at give partiets skolepolitik et ræsonabelt ståsted.²⁷ Af de senere fremtrædende konservative kan nævnes landsdommer Johs. Hørring og overlærer Chr. Poulsen, der begge lige som Geill blev borgmestre, og postassistent Axel Lebahn. Af folk fra støttepartiet Venstre så man i perioden mest til tømmerhandler Kjærsgaard og isenkræmmer Sumborg.²⁸

På den socialdemokratiske side var de faste anker mænd i perioden skræddermester Carl Chr. Petersen og redaktør A.C. Mortensen. Og de var virkelig faste skikkelser i rådet. Carl Petersen blev indvalgt i 1902 og gik ud i 1943, men havde dog haft en afbrydelse på otte år midt i det hele. A.C. Mortensen holdt pladsen uafbrudt fra 1913 til 1941. Og de supplerede hinanden udmærket. Begge havde de et levende

engagement for de små i samfundet. Carl Petersen var den lokalt forankrede socialdemokrat, i mange år formand for partiet i byen, og som dets ordfører i byrådet var han altid på vagt overfor den konservative modpart.²⁹ A.C. Mortensen var mere lebendig, en utrolig og alsidig politisk arbejdskraft. Han havde masser af hverv i og uden for kommunalt regie. Han var kasserer i Hjælpekassen under Første Verdenskrig, et job, der var lige ved at tage pippet fra ham. Og så tog han ivrigt del i landspolitikken og opnåede her et folketingsmandat, som han holdt fra 1920 til 1945.³⁰ Af de radikale markerede sig ingeniør Claudi Westh (1913-1917) og landsdommer Dornonville de la Cour (1925-1933).³¹

Med de valgte borgmestre fra 1919 fik man viborgensere i spidsen for det kommunale styre og dermed givetvis folk med et større lokalt engagement, end det tidligere havde været tilfældet. Da borgmestrene var valgt af et flertal i byrådet, skulle de have mulighederne for at sætte deres præg på byrådspolitikken. Umiddelbart fornemmer man ikke det store stilskifte i Viborg. Den første borgmester af slagsen, overlæge Chr. Geill, kunne måske nok være blevet en ganske stærk borgmester. Han var dygtig til at manøvrere i det politiske og lagde op til en konstruktiv konservativ politik ved at erkende, at politikken med den kunstigt lave skatteprocent, der havde været konservativ valgflæsk i mange år,

Skræddermester Carl. C. Petersen, (S) i en morsom karikatur. Det lynende blik og næsten diabolske udtryk antyder, at han ikke var nem at bide skeer med. Kunstner: Strobl.

Byrådet i møde i byrådssalen på Rådhuset under borgmester Hørrings anden periode 1925-1929. Nr. to fra venstre den senere borgmester, overlærer Chr. Poulsen, i midten borgmester Hørring og til højre for ham byrådssekretær Nic. Plessing.

Det betydningsfulde økonomiudvalg («Udvalget for Kasse- og Regnskabsvæsen») under forhandling. Fra venstre Carl C. Petersen (S), borgmester Viggo Aggerholm (S), Aage Philipsen (K) og kæmner Erik Als.

ikke var heldig. Men han gik – uventet og uden forklaring – af fra embedet og ud af byrådet efter kun to år. Han efterfulgtes af murermester Chr. F. Jensen, den første næringsdrivende i borgmesterstolen, men heller ikke han nåede rigtigt at markere sig. Efter bare 1½ år afgang ved døden. Den næste borgmester, landsdommer Hørring, var den, der fik den længste periode, fra 1922 til 1932. Han var et respekteret, fint og velmenende menneske, der så det som sin opgave som borgmester at lede byens sager i overensstemmelse med borgernes ønsker og derfor satte sin egen person i baggrunden. Det lykkedes ham også et stykke at opløse den ufrugtbare konfrontationspolitik, men han står alligevel blegt i billedet og efterlader indtrykket af en borgmester af embedsmandstypen. Hans efterfølger, overlærer Chr. Poulsen (1932-1937), der i mange år havde været en flittig kommunalpolitiker, tog heller ikke de store initiativer. Han fik det eftermæle, at han – ægte konservativ – helst så, at tingene forblev, som de var. Valget i 1937 var det store vendepunkt, da det nye flertal af socialdemokrater valgte hospitalsforvalter Viggo Aggerholm til borgmester. Med ham kom der dynamik i byrådspolitikken. Han var dygtig og energisk og ikke bange for at bruge flertallet. Og der var mange sager, der længe forgæves havde stået på socialdemokraternes ønskeseddel.³²

Aviser til viborgenserne

Som perioden 1850-1940 var demokratiets udviklingstid, var den også den danske dagspresses udviklingstid, og det naturligtvis ikke uden sammenhæng. Både den formelle, at 1849-grundloven havde etableret ytringsfrihed i landet, og den reelle, at et demokrati ikke kan fungere uden oplysning og fri udveksling af meninger. Antallet af aviser i Danmark, der før grundloven havde været omkring 30, voksede til det femdobbelte i løbet af perioden, og samtidig voksede de enkelte avisers oplag. Omkring 1850 havde kun hver tiende dansker, rundt regnet, adgang til at læse avis. Da Første Verdenskrig brød ud, var der ikke mange familier, der ikke holdt avis. Den daglige avis var blevet hvermandseje.

Aviserne opstod i tilslutning til de politiske partier. Viborgs konservative avis var *Viborg Stiftstidende*. I 1839 fik den sit navn sammen med det kongelige privilegium til at bringe offentlige kundgørelser, og 1800-årene igennem var den nærmest aleneavis i Viborg. Men Venstre var på vej med sin avis. Efter et mislykket forsøg var *Viborg Stifts Folkeblad* en realitet i 1877. Det fandt naturligt nok sine købere på landet, hvor den voksende interesse for aviser støttede og stabiliserede bladet. I byen havde bladet længe kun få læsere. I 1890 fik Folkebladet en konkurrent inden for egne rækker. Det var splittelsen inden for Venstre, der var årsagen. Forligstilhængerne, de moderate, stod ganske stærkt på Viborgsøgnen, og de fik skabt *Viborg Amts Tidende*, der ret hurtigt fik en 300 læsere. Men da Venstre fik sig samlet igen, var der ingen basis for avisen, der lukkede i 1910. To år senere var Det radikale Venstre imidlertid på banen med dagbladet *Viborg Venstreblad*, som dog aldrig fik nogen stærk position på Viborgkanten. Mere grundfæstet i forhold til sit parti og publikum var *Viborg Amts Socialdemokrat*. Efter at have været aflægger af Skive Socialdemokrat fra 1903 blev avisen sin egen fra 1907. Den fandt sig et stabilt leje og tog jævnt hen 12-13% af avismarkedet i Viborgområdet.³³

Avislæsning blev et fast indslag i viborgensernes dagligdag. Men aviserne var anderledes end vore dage. Var en avis på fire sider, kunne de to gerne være fyldt med nyheder fra ind- og udland i form af telegrammer eller klip fra andre aviser. Det kunne være referater fra Rigsdagen og politiske møder, når det var bedst. Telegrammer om aktuelle krige og begivenheder i Europas fyrstehuse, Danmarks inklusive, har også haft høj prioritet, og derefter kunne det blive til

Husmand Anders Nielsen, Tapdrup, en af Venstres tunge drenge. Han stod lederen J.C. Christensen nær og blev betroet landbrugsministerposten i tre regeringer, fra 1908 til 1913. Den første husmand i en dansk regering. Anders Nielsens mange gedigne politiske artikler i Viborg Stifts Folkeblad var utvivlsomt medvirkende til avisens fremgang. Foto i Det Kgl. Bibliotek.

Rønsted Kalkværker og Fabrikker

pr. Spærklar.

98½ pCt. kulhur pulveriseret Gødningkalk,
franko i Bogladninger alle Stationer, 15 Kr. pr. 1,000 Vd. inkl. Søffe.

Livsforsikrings- og Forsørgelses-Anstalten af 1871.

Den kongelige Livsforsikrings- og Forsørgelses-Anstalt af 1871, oprettet ved Lov af 18. Juni 1870, tegner alle Arter af Forsikringer paa Liv. Staten indestaar for, at Anstaltens Forpligtelser til enhver Tid ville blive opfyldte.

Opphørselsagent i Kjellerup er Postexpeditør Rasmussen.

Ny Forsikringer tegnes desuden hos Skolelærer C. F. Petersen i Levring, hvor tillige nærmere Oplysning meddeles og Plan og Vejledning ved Anstaltens Benyttelse samt Blanketter gratis udleveres.

Bestyrelsen for ovennævnte Anstalt, i Februar 1882

Fra Stadsfæstekontoret i Viborg,

Sjultorvet Nr. 3

(Sjæstager P. Jensen's ny Ejendom).

Søges og anvises Foraltene, Mejerier, Kjøbsmønstre, Mejerispiger, Drøngerspiger, Kaffe-piger, Stuepiger, Sene-piger, Barne-piger, Karle, Røgtene og Drengene.

Naale Pigepladser anvises, som skulle tiltrædes strax.

Studsmanntæbøger og Anbefalinger bedes medbragte.

Erhøbiaft

Carl Hartvig.

Sengefjer og Dun,

damprensede og haandpillede, forefindes i største og bedste Udvalg til de billigste Priser hos

Hans Christensen.

Rødkilde Folkehøjskole paa Møen.

Den almindelige Pigeskole begynder den 3. Maj og varer til 1. August. Den videregaaende Pigeskole begynder ogsaa den 3. Maj og varer til 1. November. Betalingen i begge Afdelinger er 30 Kr. maanedlig.

1 Februar 1882.

J. H. Andersen.

Lærerinde-Skolen i Thim.

Fra 1. Maj 1882 agter jeg i Forening med en eller to af Egnens Lærere at begynde en Skole for unge Piger, særligt for saadanne, som ønske at dygtiggjøre sig til Lærerinde for Smaaøbn.

Undervisningen vil blive ledet i kristelig og folkelig Retning. Betaling for Undervisning, Kost og Bolig er 28 Kr. maanedlig. Indmeldelser maa ske inden 1. April d. A. Nærmere Oplysning faas ved skriftlig eller mundtlig at henvende sig til

H. Petersen, Lærer.

Thim søstre Skole, Thim Station.

Lærerindeskolen i Bøvling

(ved Faare St. pr. Lemvig)

modtager ny Elever den 3. Maj. Kost, Bolig og Undervisning koster 32 Kr. maanedlig. Undervisningen ledes af Lærerinde, Frk. E. Møller, Valgmenighedspræst Jessen og Friskolelærer Møller-Madsen. I Sommer vil tillige Højskoleforstander Thøgersen fra Dybbølskjær

Annoncerne i Folkebladet var tydeligt rettet mod det landlige publikum. I avisen fra den 25. februar 1882 var der fra tre grundtvigske høj- og lærerindeskoler bud efter de unge piger. Også Stadsfæstekontorets arbejdsformidling var rettet mod arbejdsfolk på landet. Til overflod tilbud om 1.000 pund gødningkalk for 15 kr.

stort og mest småt imellem hinanden om uvej i Amerika, opstand i Belgien, kolera i Italien og grusomme forbrydelser. Fra det hjemlige notitser om udnævnelser og ordenstildelinger, en bedaget embedsmands afgang, en kendt mands guldbryllup og en gårdbrand i Himmerland, og slog det ikke til, havde man en hel pose af kuriosa fra fjern og nær at fylde op med. Lidt mere af Viborg smagte vel Stiftstidendes afskrifter af landsoverrettens domsforhandlinger og domme. Begærligheden for at få noget at vide, næsten ligegyldigt hvad, har været stor hos de avislæsende pionerer.

Det egentlige Viborg-stof bestod for den største del af annoncer i bred forstand: bekendtgørelser fra myndigheder, meddelelser fra foreninger og private om møder, koncerter, dødsfald, ledige stillinger og bortløbne kalve, og endelig egentlige salgsannoncer. Med avisernes udbredelse til hele befolkningen var muligheden åbnet for en moderne markedsføring, en avertering direkte henvendt til forbrugerne. Og muligheden blev snart benyttet. I vores avis på fire sider kunne salgsannoncerne sagtens fylde den ene og mere end det.

Det journalistisk udarbejdede lokale stof var det, der fyldte mindst, en halv side eller mindre. Men det var her, læserne fik sidste nyt fra lokalsamfundet, referater af byrådsmøder og generalforsamlinger i Borger- og Håndværkerforeningen, resultater af afholdte valg, omtaler af afholdte koncerter og teaterstykker, alt kortfattet og nyhedsrelateret. Det var nyhederne, der var hovedsagen, men baggrundsstof, meninger og holdninger var der naturligvis også. I partipolitiske sager var avisens holdning i reglen givet. Mere oplysende om lokalsamfundets problemer var de debatter, der førtes i form af læserbreve. De var som hovedregel anonyme, underskrevet af »En borger«, »En læser« eller lignende. Var redaktøren i bekneb for stof, kunne han naturligvis selv starte en debat med et anonymt læserbrev. I redaktørens tilbageblik på det forgangne år ved nytårstid får man god besked om aktuelle begivenheder i Viborg. Også gængse holdninger til almene problemer afsløres lejlighedsvis. Da Georg Brandes havde rejst spørgsmålet om kvindens frigørelse, kunne Stiftstidendes redaktør ikke tilbageholde sin mening. Hvis den – frigørelsen – blev til virkelighed, ville en revolution af alle ægteskabelige forhold blive følgen, og ministre og rigsdagsmedlemmer ville altovervejende blive kvinder, fordi disse væsener ifølge Brandes var særligt egnede for politik. Denne skrækvision tog redaktøren givetvis ikke alvorligt, den var for langt ude.³⁴

Hjørnet af Sct. Nikolaj Gade og Sct. Villads Stræde, hvor Viborg Stifts Tidende under redaktørerne Wissing (1839-75) og Angelo (1876-1909) blev redigeret og trykt. Tegning af Jensenius Jacobsen.

Konkurrencen mellem aviserne

Mellem aviserne i Viborg udfoldede der sig et særligt liv. Konkurrencen imellem dem var benhård. I årtierne omkring århundredskiftet blev denne indbyrdes kamp ført med alle til rådighed stående verbale midler. Og det var ikke en kamp for de sarte; redaktørerne hånedes hinanden uden skånsel ved enhver given lejlighed. Redaktøren af Folkebladet fra 1881 til 1903, A. Andersen, blev således konsekvent omtalt i Stiftstidende som »pensionisten fra Leonis Gade«. ³⁵ Han var rigtignok tidligt blevet pensioneret som lærer, men havde derefter taget juridisk eksamen og erhvervet sig en sagførerpraksis i Viborg, som han passede samtidig med redaktørjobbet. Det forbitrede naturligvis Andersen, og han gav sin redaktørkollega, Sophus Angelo, igen af et godt hjerte. Folkebladet, aflæggeren af Chresten Bergs avis-koncern, var dog, ikke mindst efter at det med systemskiftet var blevet regeringsorgan, det mest yndede mål for sarkastiske skoser fra de andre blade. »Det Bergske Familiepapir«, »Indenrigsminister Bergs Blad«, »Maren Bergs Avis« var nogen af variationerne, og den nye, unge redaktør af bladet, R.K. Bertelsen, blev elskværdigt betitlet »Chr. Bergs søns skriver her på pladsen«. ³⁶

Senere blev tonen mellem bladene mere urban, men konkurrencen blev ikke mildere. Socialdemokraten havde gavn af befolkningsudviklingen under og efter Første Verdenskrig, da en voksende industri i byen øgede bladets naturlige læsergrundlag. Og A.C. Mortensen, der i 1910 afløste Fr. Lauritzen som redaktør, satte snart sit præg på bladet med et ægte socialt engagement og en spids polemisk pen, der gerne prikkede på ømme borgerlige punkter. ⁵⁷ Omvendt gik udviklingen imod det store gamle, lidt højtidelige blad, Viborg Stiftstidende. Det mistede sit privilegium i 1904, og dets traditionelle læserkreds, det konservative borgerskab, var vigende i tal både relativt og absolut. Endnu i midten af tyverne holdt dog avisen førstepladsen i byen, men måtte herefter under sej kamp vige sædet for Folkebladet, der var under stærk fremgang. Folkebladet havde længe været noget nær enerådende i et ganske stort oplandsområde og fik nu også fast tag i byen med en friskere tone og en målbevidst interesse for de politiske og kulturelle problemer her. Også fremstillingsteknisk var bladet på forkant med udviklingen, og i 1930'erne var det klart den største og mest moderne avis i Viborg. ³⁸

Fra kæmner til kommunal forvaltning

Perioden 1850-1940 var kendetegnet af en stærk udbygning af forvaltningen. Fra at beskæftige sig med de allernødtørftigste sager tog den offentlige administration et vældigt spring frem mod det gennemadministrerede velfærdssamfund. Det var en udvikling, der langt fra var tilendebragt i 1940. Men den var kommet ganske langt.

Byforvaltningen var efter midten af 1800-årene overordentlig enkel. Af ansatte i byens tjeneste var der en håndfuld lærere ved byens skole, en husbestyrer og en opsynsmand ved Fattighuset, tre politibetjente og fire vægttere, to jordermødre samt en kæmner. I alt omkring en snes personer. Der til var der et par deltids- eller honorarlønnede retsvidner, nogle ditto brandfolk og en kvart arrestforvarer på lønningslisten. Man bemærker, at de alle på nær kæmneren var beskæftiget med praktiske opgaver over for befolkningen, kommunal virksomhed kan man kalde det. Undervisning af byens børn, omsorg for fattige, ro og orden i byen, akut hjælp under barsler og brand. Tilbage til at varetage den egentlige administration, det der i dag foregår i administrationskompleksets kontorer, korrespondance, bogholderi, regnskaber, ind- og udbetalinger, skatteadministration, kontakt med borgerne o.m.a., var der én mand, kæmneren.³⁹

Og kæmneren hang der virkelig meget på. Kort fortalt skulle han være kommunens sekretær, kasserer og regnskabsfører. Hvad det indebar, blev så udpindet i 28 paragraffer. Han skulle føre byens forhandlingsprotokoller. Han skulle føre lister over skatteydere og vælgere til alle slags valg. Han skulle holde orden i kommunens arkiv, føre journal (dagbog) over korrespondancen og kopibog over de breve, der blev afsendt. Alle ind- og udbetalinger skulle indføres i en hovedbog og to kassejournaler. Ingen udbetaling måtte ske uden anvisning af kommunalbestyrelsen, der også hver måned skulle have en oversigt over økonomien. De særlige skattekvitteringsbøger, som borgerne var forsynet med, skulle kæmneren hvert år føre ajour med de aktuelle skatter og i øvrigt forsyne med sin kvittering, når den kvartårlige skat blev betalt. Også udlejning og bortforpagtning af byens jorder stod kæmneren for, under kontrol af kommunalbestyrelsen forstår sig. At han også var den, der skulle opstille restancelister og sørge for udpantning, når skyldige beløb ikke indkom, siger næsten sig selv.

Kæmnerne sad længe på deres poster i Viborg. Fra 1850 til 1933, i 83 år, havde byen kun fire af slagsen. Her Adam C.B. Reisz (1850-1867) og N.P. Poulsen (1898-1933) A. Reimer (1868-1898) optræder på billedet s. 337, mens Erik Als (fra 1934) ses på billedet s. 322.

Kæmneren skulle endelig stå til rådighed over for borgerne. Hans kontor skulle holdes åbent alle søgnedage fra kl. 10 til 15.

Kæmnerhvervet var en betroet stilling. Kæmneren havde mange penge mellem hænderne, faktisk alle kommunens. Som sikkerhed herfor måtte han før sin tiltræden stille 2.000 rdl. i papirer eller effekter. For alt dette fik kæmneren 850 rigsdaler om året (1868), og det var kommunalt set ikke så ringe, mere end dobbelt så meget som de bedst aflagte skolelærere. Men så skulle han også afholde alle udgifter til protokoller, skrivematerialer, lokale, lys, varme etc. Også trykningsudgifter påfaldt ham. Intet under, at Viborg ikke som så mange andre byer fik sine byrådsforhandlinger publice-ret. Kommunalbestyrelsen kunne også pålægge kæmneren at være kasserer og sekretær for fattigvæsenet, og det gjorde den, men herfor fik han dog et ekstra vederlag på 150 rdl.⁴⁰

Når kommunen overhovedet kunne fungere med én ansat administrator – og det gjorde den helt frem til 1890'erne – så hang det sammen med, at meget administrativt arbejde blev udført af andre. Før kommunalreformen i 1868, da bystyret endnu hovedsageligt blev varetaget af den kongelige borgmester og magistrat, var en del forretninger, forhandlinger og korrespondance blevet udført af borgmesterens kontor. Borgmesteren kunne trække på byfogedkontorets fuldmægtig og faciliteter i øvrigt, og han fik for den sags skyld en mindre godtgørelse af kommunekassen for det. Det væsentligste administrative supplement leveredes imidlertid uden honorar af de folkevalgte. Før 1869 skete det bl.a. i de særlige fattig- og skolekommissioner, men med loven af 1868 blev denne indsats sat i nyt system.

Loven af 1868 og den styrelsesvedtægt, der – specielt for hver købstad – blev udstedt i tilknytning til den, lagde i store træk mønstret for den kommunale administration i mere end hundrede år. Den udøvende magt, ansvaret for, at byrådets beslutninger blev ført ud i livet, påhvilede *borgmesteren*. Den løbende administration inden for de enkelte grene af den kommunale forvaltning blev overdraget en række *stående udvalg*, som naturligvis refererede til byrådet. Skattevæsenet sorterede ikke under noget udvalg, men under den tidligere omtalte ligningskommission, der indtil 1933 blev valgt direkte af borgerne. Bortset fra fattigudvalg og ligningskommission, der begge havde kæmneren som sekretær, måtte de folkevalgte varetage udvalgenes administration, når det var aktuelt.

Ud over udvalgsposterne måtte byrådsmedlemmerne regne med at deltage i arbejdet i én eller oftest flere af de kommissioner og bestyrelser, hvortil byrådet udpegede medlemmer. Det var i 1868 inspektionerne ved byens kirker, skole-, bygnings-, sundheds- og indkvarteringskommissioner foruden diverse valgbestyrelser. Byrådet kunne også trække på ulønnet arbejdskraft uden for sin egen midte. Det gjaldt nogle af kommissionsposterne, og det gjaldt ikke mindst de ganske krævende hverv som fattigforstandere og rodemestre. Af fattigforstandere var der ni, der hver inden for et af byens kvarterer skulle føre specielt tilsyn med de fattige. Under rodemesteren sorterede skatteopkrævningen. Byrådet skulle også udpege personer til en række offentlige ombud. Boniteringsmænd, hegnsynsmænd, vandsynsmænd, voldgiftsmænd, skuemestre, snefogder var nogle af dem. Menige borgere var i større omfang, end man i reglen forestiller sig, inddraget aktivt i den offentlige forvaltning i kommunens ungdomstid.⁴¹

Administrationen vokser

Fra dette udgangspunkt udviklede forvaltningen sig. Relativt langsomt i de første årtier, efter århundredskiftet med betydeligt større fart. Det kommunale opgaveområde blev udvidet betragteligt. Mange nye opgaver blev pålagt kommunen gennem den almindelige lovgivning, og samtidig voksede indbyggertallet stærkt. Hertil kom verdenskrigen med dens følgeproblemer, varemangel, inflation og arbejdsløshed.

Hvad konsekvenserne af denne udvikling blev for den kommunale forvaltning, kan siges med følgende tørre – og temmelig præcise – tal fra de kommunale regnskaber. Brandvæsenets folk, der fik diverse mindre vederlag for deres indsats, er ikke medtaget i oversigten. Deltidsansatte og elever er regnet for halve personer.⁴²

Den oprindeligt enlige kærner havde ved århundredskiftet fået en kollega på det kommunale kontor, en kærner-

	1867/68	1900	1925/26	1939/40
Ansatte i den centrale forvaltning	1	2	19½	31
Ansatte ved kommunal virksomhed	27½	39	104	120½
Kommunalt ansatte i alt	28½	41	123½	151½
Antal stående udvalg	8	17		23 (44)

Byrådet og personalet samlet i gården i forbindelse med, at katedralskolens gamle bygning i 1927 blev indrettet til kommunal administration. Hermed løste man et stigende pladsproblem. Tidligere havde administrationen som oftest haft til huse privat hos kæmneren. Det nye hjemsted fik navnet Administrationsbygningen, idet der politisk var modstand mod betegnelsen Stadshuset. Navnet kan nemlig udtales med både kort og langt »a«.

fuldmægtig. Bag tallene for 1925/1926 ligger dels, at der er ansat en række kontorfolk, dels at det efterhånden mere og mere krævende kæmnerhverv var blevet delt op i tre stillinger, en kommunebogholder (kæmner), en kommunekasserer (midlertidig) og en byrådssekretær. Derudover havde de stærkt forøgede fysiske opgaver vedrørende veje og gader, regulering af byggeri, kloakering m.m. gjort det nødvendigt, at man ansatte en teknisk sagkyndig i en nyoprettet stilling som stadsingeniør. I 1940 var der taget nok et skridt. Kontorerne var blevet til forvaltninger. *Den juridiske og sociale forvaltning* var samlet under byrådssekretæren, *Den økonomiske forvaltning* havde kæmneren som chef og *Den tekniske forvaltning* sorterede under stadsingeniøren.

Den udadvendte kommunale virksomhed havde som det ses af opstillingen ikke udviklet sig mindre drastisk end centralforvaltningen. Antallet af ansatte personer var tredoblet i de første 40 år af århundredet. Skolerne tog deres gode del af personaleforøgelsen. 60 lærere var der ansat til at undervise børnene på de to byskoler og fire markskoler. De offentlige værker krævede en bemanning på omkring 30 for at levere beboerne den nødvendige gas, vand og elektricitet, og til at

holde gader, veje, lystanlæg mv. pæne og i orden var 16 fastansatte beskæftiget foruden et ukendt antal lejlighedsvist hyrede arbejdere. Den sociale sektor, som kommunen vitterligt ikke tidligere havde investeret megen arbejdskraft i, havde med alderdomshjemmet fået en institution, der ikke kunne forsømmes. 12 ansatte var der her i 1939. Bag tallene for udviklingen mellem 1925 og 1940 ligger der også en bevægelse den modsatte vej, idet politivirksomheden (10 mand) var ophørt i kommunalt regie.

Den kommunale vækst i kroner og ører

Den kommunale administrations vækst var naturligvis en afspejling af et øget aktivitetsniveau. En afspejling af, at borgerne gennem deres valgte repræsentanter søgte at løse flere og flere opgaver i bysamfundet.

Tager man udgiftsbeløbene som dem, der bedst illustrerer aktivitetsniveauet, kan man se, at de blev godt og vel fordoblet fra 1860 til 1880 og det samme igen fra 1880 til 1900. I de følgende tyve år fra 1900 til 1920 medførte krig, dyrtid og inflation en syvdobling af udgifterne i kroner og ører, mens deflation og verdenskrise mellem 1920 og 1940 gjorde væksten mere behersket. Korrigerer man udgiftsbeløbene efter pristallet, så de bedre illustrerer, hvad kommunen fik af reelle forbedringer for pengene, fremviser de en betydeligt jævner udvikling, der rundt regnet indebar en god fordobling hver tyvende år. Og væksten i udgifter fulgte ikke kun fremgangen i folketal. Mens folketallet blev godt og vel fordoblet fra 1890 til 1940, steg de kommunale udgifter i pristalskorrigerede tal til det seksdobbelte.

Til at bestride udgifterne havde kommunen bl.a. indtægter af udlejning af jorder og ejendomme og – vigtigere – det overskud, de offentlige værker efterhånden fik oparbejdet. I 1925/26 hjemførte værkerne op mod en femtedel af de samlede indtægter. I 1930'erne fik Viborg dertil en pæn fordel af de kommunale udligningsordninger. Men alligevel, holdt man end skatterne nede gennem afgifterne på vand, gas og el, så var og blev de hovedindtægtskilden. I 1940 udskrev kommunen i skatter et beløb, der var mellem fem og seks gange så stort, som det havde været i 1900. Befolkningens stigende indkomst kunne ikke alene klare sagen. Også skatteprocenten måtte sættes op.

Sammenlignet med stigningstakten i udgifter og skattebeløb var forhøjelsen af skatteprocenten relativt beskedent,

Kommunale udgifter

1860	54.268 kr.
1880	126.439 kr.
1900	297.155 kr.
1920	2.132.194 kr.
1940	2.908.000 kr.

Skatteprocenter

1875	4,4%
1885	5,4%
1895	7,0%
1905/06	5,2%
1915/16	6,6%
1925/26	11,2%
1935/36	14,1%

Kommunens gæld

1901	643.555 kr.
1925/26	4.848.900 kr.
1939/40	7.070.032 kr.

men det var den, der styredes politisk, og det var den, der var genstand for seje politiske tovtrækkerier. For det borgerlige byråd havde det været et hovedmål at holde skatterne i ave, og som det ses af tallene, lykkedes det 1800-årene igennem at holde udskrivningen på omkring en fem-seks procent. For alvor steg skatteprocenten først i 1920'erne og 1930'erne, da store sociale problemer efter verdenskrigen og en ihærdig socialdemokratisk opposition pressede på for en større offentlig indsats. Skatteprocenten toppede i 1934/35 med 15,7%. 1930'erne igennem blev den i gennemsnit udskrevet med 13%.⁴³

Foruden skatteprocenten havde kommunens gældsætning været et stående stridspunkt mellem flertallet og mindretallet i byrådet. Oppositionen kritiserede de konservative stærkt, fordi de af politiske grunde holdt skatterne kunstigt nede og så i stedet lod opgaverne finansiere gennem optagelse af lån med alt, hvad det betød med hensyn til fremtidige afdrag og renteudgifter. Kritikken gav for så vidt resultater, som byrådet efterhånden satte skatteprocenten op, som vi har set, men den anden side af sagen, gældsætningen, den fik man ikke has på. Den fortsatte ufortrødent sin vækst mod tinderne. I 1901 havde kommunen 11 lån at forrente og afdrage, i 1925/ 1926 havde man 47, og i 1939/1940 var antallet af lån oppe på 61. Vigtigere er naturligvis gældsbeløbene, der viste, at man var altså på ingen måde kommet lånefinansieringen til livs. Heller ikke kan man se noget skifte med det socialdemokratiske byråd fra 1937. På 1½ år, fra april 1937 til oktober 1938, havde kommunen optaget lån for godt 1½ million.⁴⁴ Vigtigt er det imidlertid at konstatere, at Viborg på ingen måde var alene om sætte gæld. Sammenlignet med landets øvrige købstæder lå Viborg oftest under gennemsnittet.⁴⁵

Sikkerhed og orden

I Viborg blev borgervæbningen i 1844 omdannet til et brandkorps og et politikorps, der begge skulle finansieres af kærnerkassen. Hvor højt man prioriterede de opgaver, disse korps skulle løse, kan man se af de tidlige kommunale mandskabsoversigter. I 1875 var således langt flere beskæftiget under disse to korps (31 mand) end under den øvrige kommunale administration (23).⁴⁶

Alle brandfolkene bar skilte, der klart viste deres funktion. Foto: Lars Guldager.

Brandvæsenet

Ildebrande i en by er ingen spøg; det havde man dystre erindringer om i Viborg. Og selv om tegltage nu var det almindelige, kunne en opstået ildebrand let brede sig blandt de tætliggende huse og bringe død og ulykke over mange familier. At brandkorpsset derfor til kampen mod ilden principielt kunne trække på samtlige duelige borgere, var helt naturligt. Og skulle nogen glemme det, fordi der længe ikke havde været brug for dem, så blev de mindet om det gennem de brandsessioner, det brandpligtige mandskab én eller to gange om året blev indkaldt til. Først efter 1909 hørte disse sessioner op, men pligten til at møde, når brandvæsenet havde brug for det, bestod fortsat og består for den sags skyld den dag i dag, selv om der uhyre sjældent gøres brug af den.⁴⁷

Men i 1800-årene var der virkelig brug for alles indsats. Brandvæsenet var et vældigt og gennemorganiseret apparat. I spidsen for det hele stod brandinspektøren og nogle »officerer«, og herunder var der afdelinger for slukning, vandforsyning, nedbrydning, redning og orden, hver med sine officerer og menige. Til sprøjte nr. 1 var der f.eks. knyttet fire officerer med sprøjtemesteren som den øverste. Dertil var der 5 strålemestre, 9 slangebærere, 2 fanebærere, 25 pumper og 17 vandbærere, og ved de andre fire sprøjter var mønstret det samme. I alt var der ved slukningsafdelingen mere end 300 mand, og ved nedbrydning, redning og vandforsyning var der tilsammen næsten lige så mange. Over 500 borgere var udskrevet og optegnet til tjeneste i brandkorpsset.⁴⁸

Vandforsyningen var det stående problem århundredet igennem, også selv om det havde hjulpet noget, at kommunen i 1880'erne havde anskaffet nogle vandvogne med store tønder, der skulle erstatte borgernes vandtransport. Sprøjterne – man havde fem – var gamle; den ældste var fra 1747 og den yngste fra 1830, alle betjent med håndkraft.⁴⁹ En ulykkelig brand i 1897 i bager Aalkjærs ejendom i Sct. Mathias Gade, hvor tre familiemedlemmer omkom, udløste en kraftig kritik af brandvæsenet.⁵⁰ Det medvirkede til, at kommunen fik etableret et vandværk, og da en række brandhænder derefter var blevet opstillet rundt i byen (1902), var problemet med vandforsyningen endelig løst. Et par højtrækende stiger, som blev anskaffet i disse år, vidnede om nye tider og højere huse. Et fremskridt var også den direkte alarmering af brandmandskabet ved elektriske ringeklokker fra 1888. Så behøvede hele befolkningen ikke at vækkes af stormklokker og trommer, hver gang der var brand. Men de

Brandkorpsset foran Depotgården med den nye »Niirnbergstige« i 1912. Stigender var anskaffet i 1908, kunne række 15 m i højden.

fem gamle sprøjter måtte fortsat klare skærene frem til 1919, da den første motorsprøjte blev anskaffet.

Det store gennembrud for brandvæsenet – og viborgdrenge-
genes livskvalitet – skete i 1923, da den første røde brandbil,
officielt kaldet en motorsprøjte, kom til Viborg. Den næste
brandbil blev købt i 1929, men den væltede og blev erstattet
med en bedre kørende »udrykningsvogn«. ⁵¹

Det kommunale politi

Det politikorps, der lige som brandkorpset udsprang af den gamle borgervæbning, havde til formål »at håndhæve orden og rolighed.« Det var altså et ordenspoliti og det var kommunalt, al den stund det var ansat og lønnet af kommunen. Hvad angår udøvelsen af ordensopgaven, stod korpset under politimesterens kommando, og det var også politimeste-

Politiet, der tidligere havde haft til huse i kælderen under det gamle rådhus, fik i mellemkrigstiden station i Kompagnistræde 5. På billedet er det kommunale ordenspoliti opstillet foran stationen o. 1925 sammen med politimester Tvermoes (i lang uniformsfrakke uden bælte) og nogle civilklædte folk fra kriminalpolitiet.

ren, der indstillede politibetjentene til ansættelse. Den kommunale status bevarede politikorpset helt frem til 1938, da ordenskorpsset overgik til staten.⁵²

Det egentlige politikorps bestod i mange år blot af to betjente og en reservebetjent. Rigtignok kunne borgerne ifølge fundatsen fortsat rekvireres til tjeneste, når der var behov for det. Men det forblev en tom trussel. Først fra 1880'erne, da de gamle vægttere havde sunget deres sidste vers, blev styrken med tre såkaldte patruljebetjente udvidet til seks, en bemanding, der holdt til et godt stykke ind i det nye århundrede. Ekspansionen efter Første Verdenskrig kom også politiet til gode. Med fire nyansættelser omkring 1920 rundede korpset de ti mand.⁵³

Viborg var givetvis en fredelig by. Blandt de optegnelser, vi har om gamle folks erindringer fra 1800-årene, er der intet opsigtsvækkende om politiet. Ingen tumulter eller andre markante begivenheder, der kunne ryste trygheden i byen. Grundlaget for politiets virksomhed i det daglige har været de skiftende politivedtægter, og dem har man på loyal vis, må vi tro, søgt at håndhæve. Efter vedtægterne fra 1892 skulle politiet blandt meget andet således se til, at børn, eller voksne med for den sags skyld, ikke spillede bold, pind, klink, trillede med tøndebånd eller om vinteren kælkede og lavede glidebaner på offentlige gader og pladser. Heller ikke måtte drenge tage sig en gratis køretur hængende i bagsmækken på en hestevogn, og hvis man var rigtig oppe at køre, i vogn eller kane, måtte man ikke smælde vildt med pisken. Politiet skulle også passe på, at både på søen ikke kom til at ligge stille uden for damebadet, at skorstensfejere og møllere, der kom fra arbejde i deres naturligt snavsede tøj, nu også gik ude på kørebanen og ikke på fortovet, hvor de kunne tilsmudse almindelige mennesker, at cyklister beholdt begge fødder på pedalerne og meget andet af samme skuffe. Man kan vel sige, at hvis de problemer var politiets største, ja, så var Viborg fredelig, men også, at hvis politiet virkelig fik løst dem, var Viborg også kedelig.⁵⁴

En lille revolution var det, da bilerne kom og skulle indpasses i byens trafik. Gader og veje var jo hestens, og man tog i begyndelsen allehånde forholdsregler imod, at de selv-kørende spektakler skulle jage dem løbske ud på markerne.⁵⁵ Ellers var det rutinen, der prægede politiets liv i byen. Af de tre natlige patruljebetjente var der altid to på farten rundt ad deres faste ruter i byen, mens den tredje passede stationen. Dagens betjente sørgede for en rolig afvikling af

Stav, der har tilhørt Viborg kommunale politi. Den sirligt dekorerede stav synes at fortælle, at den lige så meget har været et fagligt statussymbol som et korporligt våben.

torvedage og markeder og glemte på deres øvrige patruljer ikke at vende banegården ved togenes ankomst. Det var godt at vide, hvad der kom af nye folk til byen. For man kendte sine pappenheimere i den overskuelige by.⁵⁶

Første Verdenskrig betød – på mange områder – en ende på de gode gamle dage. Store omvæltninger i Europa. Syndikalister og kommunister ville omstyrte det borgerlige samfund, hvis de kunne, og de holdt også agitationsmøder i Viborg. Mange proselytter fik de ikke samlet, men politiet måtte op på mærkerne. Nogen af problemerne fik det løst på panserbassemaner, som da den tidligere omtalte Thøger Thøgersen, der skulle tale ved et møde, blev stoppet ind i toget igen og sendt tilbage til København.⁵⁷ Sågar til et byrådsmøde under den sociale spænding i 1920'erne indforskrev byrådet syv politibetjente.⁵⁸ Alvorligere var de møder, de danske nazister afholdt i 1930'erne. Her var provokationer og ballade i gaderne et bevidst tilbehør. Til hjælp i disse situationer tilkaldte politiet gerne forstærkning fra Århus, en stor politibil fyldt med betjente. Det var noget, man lagde mærke til. I Viborg havde politiet ikke selv bil.⁵⁹

Fra fattighjælp til omsorg

Ud over dem, der normalt selv klarede dagen og vejen, var der i lokalsamfundet nogle, der ikke magtede dette. De kaldtes tidligt og længe for fattige og den understøttelse, de fik, for fattighjælp. Senere kom der flere hjælpeformer til og nye betegnelser for de understøttede, således at vi ved slutningen af perioden 1850-1940 kan sammenfatte den offentlige hjælp til de trængende under betegnelsen social forsorg. Fattigbegrebet bestod dog perioden ud, knyttet til de mest hjælpeløse og subsistensløse af samfundets medlemmer.

Den fattigdom, der var tale om i midten af 1800-årene, var imidlertid af en anden art end den sociale nød, vi finder omkring 1940. Når de sociale udgifter i Viborg var 12-13 gange større i 1940 end i 1860, betyder det således ikke, at antallet af absolut fattige var steget lige så meget. Den siger derimod, at samfundet ikke bare hjalp dem, der lå under sultegrænsen, men også kunne række hånd til trængende, der lå over.

Når samfundet *kunne* yde den forstærkede hjælp til sine svageste medlemmer, skyldes det kort forklaret den vel-

Fattigforstanderne på en velfortjent udflugt i 1888 sammen med fattigudvalget. Stående i midten den monumentale farver E. Skive og ved siden af ham udvalgets sekretær, kæmner Reimer (med pibe i munden).

standsstigning, der fandt sted i perioden. Fra 1850 til 1940 steg velstanden i Danmark generelt betragtet et sted mellem 750 og 800%, og da befolkningen kun voksede med knap 160% i samme periode, blev der ikke så lidt mere at gøre godt med. Men lige så vigtigt var det, at samfundet også *vilde* forbedre den sociale indsats, og det hænger sammen med, at man efterhånden fik et nyt syn på fattige og fattigdom.

Omkring 1850 var det en almindelig opfattelse, at fattigdom blandt arbejdsføre mennesker var selvforskyldt og derfor et udtryk for dovenskab. Man betragtede de fattige som anden- eller tredjerangs mennesker og det fik for dem, der modtog fattighjælp, en række ydmygende konsekvenser. Han eller hun mistede de væsentligste personlige rettigheder, retten til at stemme ved valg til Rigsdag og byråd, rådigheden over sin ejendom, retten til frit at gifte sig m.m. Den fattige var kommet under et faktisk formynderskab af det offentlige.

Efterhånden fik mange dog øjnene op for, at der var fattige, der ikke var skyld i deres tilstand. Det kunne være enker, mødre med mange børn og andre, som man betegnede som »værdige trængende«. Et synligt udtryk for disse tanker fik man i de »frie fattiggasser«, der oprettedes i alle kommuner-

fra 1856. De var uafhængige af det officielle fattigvæsen, bestyrelsen var valgt direkte af beboerne, og de kunne således efter eget skøn støtte trængende, der ikke fik kommunal fattighjælp. Deres midler kom fra kirkebøssen, småafgifter af hussalg osv., frivillige gaver og legater og var i reglen små. De frie fattigkasser afløstes i 1908 af de kommunale »hjælpkasser«, der formelt havde den samme uafhængighed.

Fra 1890'erne trængte de nye tanker ind i den egentlige fattiglovgivning. En ny fattiglov af 1891 udsøndrede forskellige grupper, blinde, døvstumme, sindssyge m.fl., som værdige trængende, så de kunne få støtte uden at miste de borgerlige rettigheder, og en lov af samme år om alderdomsunderstøttelse medførte, at også støtte til gamle kunne gives uden retsvirkninger og uden den vanære, der klæbde til fattighjælpen. Også de mange sygekasser, der blev oprettet med støtte i en lov fra 1892, bevirkede, at mange, der ellers på grund af sygdom ville være faldet ind under det fæle fattigvæsen, blev holdt fri af det.

Efter århundredskiftet fortsatte opdelingen af det almindelige fattigvæsen. Flere grupper med særlige behov, forsømte børn, enkebørn, invalide m.fl., fik deres særlige lovgivning, og hjælpen blev hver gang givet uden fattighjælpsvirkninger. I 1922 blev alderdomsunderstøttelsen ændret til »aldersrente«, der blev ydet efter faste satser, og som var noget, man havde ret til. Slutpunktet på en lang reformperiode var socialreformen af 1933, der forenkede og samlede det vidt forgrenede net af love og ydermere sørgede for, at langt de fleste af de understøttede blev hjulpet uden at miste borgerlige rettigheder. Men den forkætrede og fornedrende fattighjælp blev ikke helt afskaffet. Der var stadig en restgruppe, der ikke kunne finde støtte på andre måder.

Fattigvæsenet i Viborg

I spidsen for byens fattigvæsen stod omkring 1850 en fattigkommission, der fungerede efter præmisserne i fattigloven af 1803. Efter kommunalreformen af 1868 blev opgaverne over for de fattige overtaget af et stående udvalg under byrådet på tre medlemmer. Udvalget skulle sørge for tildelingen af hjælpen til de fattige, føre regnskab over fattigvæsenets indtægter og udgifter og besørge korrespondancen. Det var store opgaver. Regnskaberne omfattede tusindvis af posteringer. De fattige fik støtten i små portioner, på ugebasis i reglen. For hver eneste fattig måtte man vide, hvilken kom-

mune der havde forsørgelsespligten og følgelig skulle betale understøttelsen, og derfor brevvekslede fattigvæsenet med noget nær hver eneste kommune, hvorfra der var kommet fattige til Viborg, eller hvortil viborgensiske fattige var rejst. Til disse kontoropgaver havde fattigvæsenet, ene af alle udvalg, professionel hjælp, nemlig byrådets kæmner, der også var sekretær og regnskabsfører for fattigudvalget. Opgaverne »ude i marken«, tilsynet med de fattige og kontakten med dem i det hele taget, blev varetaget af ni fattigforstandere udnævnt af byrådet blandt borgerne. De var valgt for tre år og havde fattigtilsynet i hver sit kvarter i byen.⁶⁰

Dette system fra 1869 bestod stort set uændret frem til slutningen af Første Verdenskrig. Det er ganske tankevækkende, at én af de mest ressourcekrævende forvaltninger i kommunen i et halvt århundrede med et stigende antal understøttede og en mere og mere uoverskuelig lovgivning har kunnet administreres af en kvart kontormand og en halv snes ulønnede borgere. Men herefter begyndte de moderne tider. Nicolai Plessing, der i slutningen af 1917 tiltrådte det dobbelte hverv som sekretær for byrådet og for udvalgene for fattigvæsen og aldersrente, måtte den første tid besørge dette arbejde alene. Efter et halvt års tid fik han imidlertid sin første kontordame og efter nok et halvt år en skrivemaskine.⁶¹ Ved socialreformens ikrafttræden i 1933 var den oprindelige dame blevet til tre, og samtidig forsvandt de ulønnede fattigforstandere. Den sociale administration blev overtaget af en voksende stab af lønnede folk.⁶²

Udfletningen af de sociale opgaver betød også, at der kom andre udvalg til ved siden af fattigudvalget. Der var bl.a. udvalget for alderdomsunderstøttelse, plejebørnstilsynet og værgerådet. Socialreformen 1933 gjorde fattigudvalget til det sociale udvalg på fem medlemmer, og der var herudover et underudvalg for folkeforsikring og et børneværnsudvalg. På falderebet for den her behandlede periode fik socialudvalget udvidet sine beføjelser så vidt, at det – hvis medlemmerne var enige – ikke mere skulle forelægge sagerne for byrådet, men selv kunne træffe de endelige afgørelser.⁶³

Forsørgelsen frem til århundredskiftet

Fra 1850 og frem til slutningen af århundredet var den offentlige forsørgelse af Viborgs fattige indrettet således, at 30-40 fattige, formentlig de elendigste og svageligste af de ældre, var indlogeret på byens såkaldte nye fattighus øverst i

Kirkebøsse fra Søndre sogns kirke. Foto: Lars Guldager.

Fattiggården i Sct. Nicolaj Gade havde plads til 80 fattige, men var formentlig ikke altid fuldt belagt. Den skiftede navn et par gange, først til »Forsørgelsesanstalten«, siden til »Den kommunale Arbejdsanstalt«. Fra begyndelsen af 1930'erne blev den gradvist afviklet. I 1934 boede der endnu 31 »lemmer«, i 1937, da man drejede nøglen om, var der ti.

Gravene ved Gamle Vagt. Efter 1884, da man fik Fattiggården i Sct. Nicolaj Gade, kunne man huse op til det dobbelte, men uanset dette var der ikke plads til alle dem, der havde brug for fuld omsorg og pleje, så en række børn og ældre, omkring 40, var for betaling anbragt i pleje hos private familier i byen. De øvrige fattige, dem der for en del kunne klare sig selv, og som havde deres egen bolig i byen, fik så alt efter deres trang og efter skøn tilskud til husleje, brændsel, klæder, medicin etc. Hvis den sygdom, der overgik de fattige, ikke kunne klares på fattighusets eller fattiggårdens egne sygeafdelinger, måtte fattigvæsenet betale for kur og pleje på sygehuset. På kommunens regning havde også nogle få sindssyge ophold og pleje på sindssygeanstalterne i Århus eller Viborg.⁶⁴

Fattigvæsenet fik naturligvis altovervejende sine indtægter fra de skatter, borgerne betalte. Et mindre beløb fik man oprindeligt ind ved at udleje de jordstykker, fattigvæsenet fra gammel tid havde haft i og omkring byen, men de blev solgt fra omkring 1880.⁶⁵ Men de fattige skulle også selv i det omfang, de kunne, levere en arbejdsindsats til gode for væse-

net. Det betød ikke mindst noget for skatteborgerne, der så kunne se, at det ikke var et liv i lediggang at være på kommunen. Men også for de fattige har der vel været nogen moralsk oprustning i sagen, selv om det i penge var beskedent, hvad der kom ud af indsatsen. En oversigt fra 1855 fortæller, at et par af mændene i fattighuset kunne lave lidt håndværksarbejde, én passede gadedøren, en kvinde tog sig af de gamle, én lavede maden og en anden hjalp til. Af de øvrige var halvdelen beskæftiget med at spinde, strikke, væve bændler eller rense klude. Resten var så syge eller svage, at de ikke kunne lave noget. En overgang forsøgte man at iværksætte en produktion af karter, der blev afhændet til en købmand i byen. Mere vedvarende beskæftigede man de fattige med slagning af sten. Skærvernene blev solgt og beløbet ført til indtægt i regnskabet. Andre ting, man forsøgte sig med, var fremstilling af pølse- og tobakspinde, skomagerarbejde og pilning af tobak.⁶⁶

Filosofien bag kommunens fattighuse eller fattiggårde var primært af økonomisk art, idet disse institutioner helt enkelt frembød den billigste og mest praktiske måde at forsørge de fattige på. Ophold på fattiggården og deltagelse i arbejdet var således på ingen måde en frivillig sag for de anbragte, der ifølge reglerne skulle være tjenstvillige, høflige og lydige over for fattigudvalgets medlemmer og opsynspersonalet. I det daglige arbejdede lemmerne fra de stod op til kl. 19 kun afbrudt af middagsmåltidet og 1/2 times pause formiddag og eftermiddag. Udgang kunne normalt kun tilstås om søndagen, fortrinsvis til kirkegang, alt forudsat god opførsel i den forløbne uge og bestyrerens tilladelse i øvrigt. Forseelser mod reglementet kunne udløse straffe af stigende hårdhed: advarsler, fratagelse af en enkelt dags middagsmad eller af smør på brødet i flere dage, isolering og indespærring.⁶⁷ Rømning fra anstalten, der ikke helt sjældent forekom, medførte de strengeste sanktioner. En skomagersvend, der var stukket af og fanget igen, blev af fattigudvalget ikendt fire måneders simpelt fængsel.⁶⁸

Når Stiftstidendes redaktør i 1860 offentligt kunne udtale om byens fattighus, at det var indrettet »efter en snæverhjerter økonomi«, og at det ikke opfyldte de fordringer, man med rimelighed kunne stille til en sådan bolig, så har forholdene givetvis været mere end elendige.⁶⁹ Og blev de end senere bedre, så var og blev fattighuset eller -gården et sted, ingen nogensinde ønskede sig hen. Det var virkelig samfundets underste hyld.

Offentlig forsorg under krig og kriser

Med den brede vifte af aviser og med en stærk socialdemokratisk opposition i byrådet fra begyndelsen af 1900-årene blev meningerne om den førte socialpolitik så at sige udvekslet for åbent tæppe. For den borgerlige majoritet i byrådet forblev påholdenhed med udgifterne fortsat det overordnede princip, mens socialdemokratiets og det radikale venstres repræsentanter var dem, der stærkest ivrede for forbedringer og dermed større sociale udgifter. Det kom til flere, til tider ganske hidsige, konfrontationer, hvor oppositionen ville et stykke længere end de borgerlige. Det gjaldt f.eks. støtte til arbejderboliger foranlediget af bolignøden under Første Verdenskrig, det gjaldt spørgsmålet om et alderdomshjem, det gjaldt nødhjælpsarbejder, man ville iværksætte for at afhjælpe arbejdsløshed. De konservative holdt igen, men i de fleste tilfælde kom projekterne igennem før eller siden.⁷⁰

Hjælpekassen stod ofte i centrum for disse kontroverser. Flere af de hjælpeforer, der opstod i forbindelse med krigen og dyrtiden, udbetaltes via hjælpekassen, og dermed undgik man de degraderende virkninger, der knyttede sig til udbetalinger af fattigkassen. Store tilskud fra stat og kommune tilgik kassen, der voksede vældigt og helt mistede sin oprindelige karakter af privat godgørenhed. Antallet af

Møde i hjælpekassens bestyrelse i begyndelsen af 1920'erne. Manden for bordenden er formanden, bagermester A.V. Aalkjær, og ved hans højre side sidder bagermester N. Chr. Støttrup.

månedlige udbetalinger, der omkring århundredskiftet havde været under en snes stykker i gennemsnit, var i det første krigsår vokset til 160 og var ved krigens slutning helt oppe på 600.⁷¹ Hjælpekassen tiltrak sig virkelig politisk opmærksomhed i disse år. Der var flere gange kampvalg om pladserne i kassens bestyrelse, valgdeltagelsen var høj, mellem 75 og 80% som oftest. Men som i byrådet havde de borgerlige også her flertallet.⁷²

Gennem 1920'erne, hvor pengepolitik og økonomisk verdenskrise fastholdt nøden og arbejdsløsheden, havde hjælpekassen fortsat stor betydning. Oppositionen i betyrelsen ville gerne gå så langt som muligt ad den vej, man var kommet med hjælpekassen. Tillægge kassen flere understøttelsesfunktioner og midler, helst ved særskatter på de bedrestillede. Men det borgerlige flertal ville ikke altid det samme. Modsætningerne blev tilspidsede i 1928, og Socialdemokraten beskyldte ligeud formanden for hjælpekassen, bagermester Aalkjær, for at tvinge folk over på fattigkassen med alt, hvad det indebar af ulykker. Det kunne han ikke have siddende på sig, så det blev til en retssag og siden et par injuriersager. Det var redaktionssekretær og senere byrådsmedlem Arne Riis Flor, der med sit djærve friskeprog havde held til at fornærme både modparten og landsretten. Avisen og redaktionssekretæren måtte æde deres ord i sig og dertil bøde beskedne 400, henholdsvis 200 kr.⁷³

Væksten i antal af understøttede i alt svarer nogenlunde til udviklingen af pengeudgifter. Den markante stigning fra omkring 1900 fremgår tydeligt. Ligeledes, at den andel af

Tabel 12: Antal offentligt understøttede i Viborg ca. 1870-1940
inklusive personer støttede af De fattiges kasse og Hjælpekassen (omtrentlige tal)

	o. 1870	o. 1890	o. 1910	1920/21	1939/40
Fattighjælp og anden hjælp					
m. tab af borgerl. rettigheder	200	370	165	267	131
Andel af understøttede i pct.	93	96	24,8	16,9	6,0
Aldersdomsunderstøttelse,					
aldersrente			315	417	873
Anden understøttelse					
uden retsvirkninger	15	15	185	593	1175
Understøttede i alt	215	385	665	1277	2179
Andel af folketal i procent	3,3	4,6	6,1	9,0	11,8

befolkningen, der har fået offentlig hjælp, helt eller delvis, også er vokset betragteligt i perioden.

Opstillingen illustrerer også, at begrebet »fattige« var stærkt på vej ud hen imod 1940. En stadig mindre andel af de understøttede, til sidst kun 6%, fik hjælp, der var behæftet med tab af borgerlige rettigheder. Af de 131 personer, der blev støttet på denne måde i 1939/1940, var kun de 56 på egentlig fattighjælp. Men alligevel, de var der endnu, borgere af anden rang uden at have overtrådt samfundets love.

Efter 1900 var det alderdomsunderstøttelsen/aldersrenten, der så at sige udgjorde den sociale vækst og det betød, at de gamle slap for fattighjælpen, men for dem, der ikke mere kunne klare sig selv, var der stadig et problem. Dem måtte man som hidtil indlægge på fattiggården, men det følte ikke rimeligt under de nye forhold. Den rigtige løsning var naturligvis et særligt hjem for de gamle, som flere byer havde fået det eller var i gang med. I Viborg tog man hul på problemet ved at leje bygningen St. Sct. Mikkels Gade 2 og indrette den til boliger for alderdomsunderstøttede. Ved indvielsen i 1903 var der kun fem gamle og en husbestyrerinde, der hver dag fik varm mad fra Forsørgelsesanstalten og 28 øre til tørkost og lommepenge. »Alderdomsasylet«, som hjemmet blev kaldt, blev udbygget til 20 beboere, men kunne alligevel ikke klare behovet, og da faciliteterne var yderst gammeldags, måtte byrådet se sig om efter en ny løsning.⁷⁴

I deres fineste puds er de gamle opstillet på rad og række foran Alderdomsasylet på hjørnet af St. Sct. Mikkels Gade og Ll. Sct. Mikkels Gade. I 1913 blev fløjen langs Ll. Sct. Mikkels Gade forhøjet til to etager.

I 1917 købte kommunen derfor en grund i Sct. Ibs Gade og i 1919 kunne »Alderdomshjemmet« eller »De gamles Hjem«, den nuværende »Sct. Ibs Gård«, tages i brug. 31 raske og fire syge gamle var der da plads til, men med de udvidelser, der var nødvendige – og forudsætte – blev kapaciteten inden 1940 bragt op på det dobbelte.⁷⁵

Også børnene blev omfattet af den sociale reformlovgivning i 1900-årene. Med værgerådet fra 1905, i 1933 afløst af børneværnsudvalget, havde kommunen fået mulighed for at hjælpe forsømte eller vanrøgtede børn, om nødvendigt ved at fjerne dem fra hjemmet. Antallet af børn, der i 1930'erne var fjernede fra deres hjem i Viborg, lå oftest mellem 60 og 70. Enkebørn var en anden, især økonomisk udsat, gruppe, der med baggrund i en lov fra 1913 blev sikret støtte. Både med plejebørn og enkebørn førtes der løbende, forebyggende tilsyn.⁷⁶

Allerede fra 1880 var en gratis bispisning af fattige børn i de tre vintermåneder sat i værk på privat initiativ, og det blev senere til en almindelig skolebispisning. I 1939 fik 303 børn på de to byskoler herigennem et måltid varm mad eller et par mellemadder med mælk til. Fint nok, men det var alligevel kun hvert femte barn, der deltog. Resten rynkede på næsen, eller også fandt forældrene, at bispisningen stadig »lugtede« af fattighjælp.⁷⁷ Det kan her føjes til, at kommunen under dyrtiden i forbindelse med Første Verdenskrig etablerede et folkekøkken i Gamle Vagt.⁷⁸

Arbejdsløsheden var – med udsving – et gennemgående problem i mellemkrigstiden. De mange udbetalinger fra

Unge arbejdsløse i et kommunalt beskæftigelsesprojekt anlagde vandresten øst for Søndersø i 1932-1933.

hjelpekassen havde i de fleste tilfælde arbejdsløshed som den grundlæggende årsag. Men ud over forsøgene på at lindre følgerne af arbejdsløsheden tog man også skridt til at forebygge den. I beskeden grad ved at give tilskud til amtets arbejdsanvisningskontor, i mere kontant form ved at sætte nødhjælpsarbejder i gang, hvoraf nogle specielt var for unge arbejdsløse. Af de formål, der fik gavn af denne virksomhed, kan nævnes en regulering af Øster Teglgårdsvej, planering af strand- og parkeringsarealer ved Hjarbæk, optagning af rødder i kommunens plantager, indretning af en idrætsbane ved Søndermarkens skole og en friluftsbadeplads ved Nørresø. Det var overvejende i trediverne, dette foregik.⁷⁹

Når fattige og gamle under forsorg blev syge, blev de som hovedregel indlagt på de sygeafdelinger, der var på såvel fattiggård som alderdomshjem, og som havde læger tilknyttet. Ved siden af dette kunne der også ydes hjælp og pleje til syge ubemidlede i deres hjem. Herom havde kommunen overenskomst med Menighedsplejen og siden også med sygekassen »Viborg«.⁸⁰

Privat forsorg

Ud over offentlige forsorg blev der i Viborg taget en række godgørende private initiativer, især i sidste halvdel af 1800-

Håndværkerforeningens Stiftelse i Reberbanen, tegnet af arkitekt J. Tholle. Stiftelsen blev opført 1865 med det formål at stille friboliger til rådighed for værdige trængende af håndværkerstanden. Bygningen rummede otte lejligheder, der senere blev suppleret med yderligere otte lejligheder i en bagbygning, der skimtes til venstre på billedet. Stiftelsen blev nedrevet i 1972.

En særlig blanding af indbyrdes støtte og moralsk fremfærd udadtil lå i de talrige afholdsforeninger og -logers virksomhed. 11 var der af slagsen i en række år.

årene. Skomager Hammershøj, der i 1890'erne kunne sige, at der ikke fandtes større fattigdom i byen, sagde også, at byens velgørenhedsselskab havde sin store del af æren herfor.⁸¹ Dette selskab, hvis døbenavn var »Foreningen til værdig trængendes Understøttelse i Viborg«, var skabt så tidligt som 1846. Det fik i 1879 eksempelvis sine midler fra 230 private bidragsydere, fra sparekassen, fra en særlig brændeindsamling og fra overskuddet fra to dilettantforestillinger og hjalp derfor mere end 60 familier med penge, tørv og brænde, i alt for 2.255 kr.⁸² Det var pæne beløb på de tider og også mere end De fattiges Kasse, der blev oprettet i 1856, kunne præstere de første mange år.⁸³ Ud over disse almindelige understøttelsesforeninger var der én, der gav støtte til indkaldtes familier under krigen i 1864, og et par stykker, der reserverede hjælpen til håndværkssvende.

Børn var også genstand for godgørenheden i denne periode. Længe før værgerådene havde en privat Forening til forsømte og hjemløse Børns Opdragelse set, at der var børn, der havde alvorlige problemer og søgt at gøre noget ved

Alvorlige børn bliver med foldede hænder belært af diakonissen på Børneasylet i Sct. Mogens Gade omkring 1900. Det var børn af forældre, ofte enlige, der på denne måde blev passet, mens forældrene var på arbejde.

dem, mest ved at finde gode plejepladser til børnene. Optagelseshjemmet i Viborg husede og hjalp nødstedte børn, indtil en varig anbringelse kunne ske. Daglig pasning af børn ydede Børneasylet i Viborg. I en tid, hvor sygekasser endnu ikke var særlig udbredte, var sygdom et alvorligt problem for familier i små kår. Det problem søgte Den kvindelige Plejeforening, stiftet i 1862, at afhjælpe ved at yde medicin og tilsende fødemidler til de pågældende. Egentlig sygepleje til syge ubemidlede leverede Sygeplejeforeningen for Viborg og Menighedsplejens diakonisser.

En særlig form for privat godgørelse blev ydet gennem legater, og dem blev der stiftet rigtig mange af mellem 1850 og 1940. Legaterne blev administreret af private personer, af præster og andre gejstlige organer, af skoler og institutioner, af De fattiges Kasse, af kommunen, alt efter givernes ønsker.

Den private godgørelse var givetvis på retur hen mod 1940 og vel heller ikke nødvendig, når den offentlige forsyng havde taget over. Hjælpen til de svage var ikke mere et spørgsmål om personligt ansvar over for næsten, men om at betale den nødvendige skat. Godt eller skidt, det var vejen!

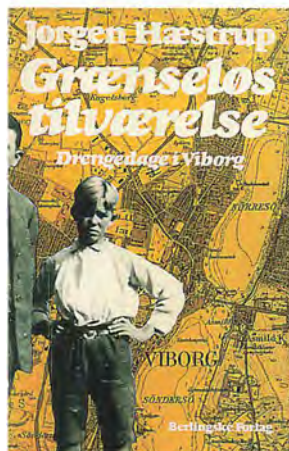
Skolegang og skolepolitik

For de fleste mennesker står skoletiden i et særligt skær. Det behøver ikke kun at være lyse minder, de kan bestemt godt have grå eller andre nuancer. Men de er sjældent ligegyldige disse minder. Skoletiden er en tid, der sætter præg. Det er noget, man husker. Uanset skolen. Men alligevel må man sige, at skolerne i Viborg – og det gælder både kommuneskolen og katedralskolen – ud fra de erindringer, der er skrevet om dem, virkelig har formået at sætte sig spor ud over det sædvanlige. Det er ikke så få, der på tryk har fortalt om deres skoletid i Viborg, mere eller mindre omfattende, mere eller mindre positivt. P. Munch, Johs. V. Jensen, Torkild Philipsen, J.P. Bang, Harald Jørgensen, Jacob Andersen og mange flere. Meget givende og litterært fremragende er Knud Oldendows *Fra min drengetid* og Jørgen Hæstrups *Grænselos tilværelse*. De fortæller begge både om deres skolegang og om deres drengetid i øvrigt.

Erindringer om skolen er historie set med elevernes øjne – eller med disciplenes øjne, som det måtte hedde i katedralskolen. Det vil sige, man får noget at vide om skolerne og undervisningen, som de underviste har oplevet det. Undervisningen på de tider får ofte det skudsmål, at det var gold

Billedet er et af de meget få skolebilleder fra de gamle skoler i Mikkel's Gade, dvs. fra før 1887. En velklædt drengeklasse, formentlig fra Borgereskolen, sidder anstrengt stille for fotografen. Stående til venstre lærer Helsted.

terperi og udenadslæren. At de pædagogiske virkemidler var straf, lussinger og spanskrør. Spanskrør var næsten trivielt. Alle lærerne havde ét og hver deres specielle måde at bruge det på. Mere raffinerede metoder var rap over fingrene med en lineal, løft i hårene foran ørerne eller kneb i den tynde hud på indersiden af overarmen. Ren sadisme, synes det, men de korporlige straffe satte ikke ondt blod mellem elever og lærere. Det gjorde derimod uretfærdigheder og hævntørst. Eleverne var naturligvis ikke forfulgte uskyldigheder. Narrestreger, provokationer og tyrannisering af værgeløse vikarer hørte dengang som nu til skoledagens orden. Men de gode pædagoger klarede sig. Fra et klassevindue forsøgte eleverne en dag at fiske sig nogle pærer fra rektors pæretræ, blev opdaget og ventede sig et lag prygl, men »slap med« at bøje »pære« og »at stjæle« i alle latinske former og fald. Det var en straf, der blev husket. I det hele taget var det de dygtige lærere, der blev beundret og respekteret. Dem, der elskede deres fag, og som ville og kunne dele deres begejstring med eleverne. Og dem var der ikke så få af ved begge skoler.

De gamle skoler i Mikkels Gade

Skolevæsenet i Viborg, der havde haft et dårligt ry, blev i 1840'erne reorganiseret og bestod omkring 1850 formelt af to skoler, Borgerskolen og Friskolen. I den første betaltes der skolepenge, i den anden var skolegangen gratis. Friskolen kaldtes derfor også undertiden Fattigskolen. Systemet var med til at styrke lagdelingen i bysamfundet. F.eks. gjaldt det for byens mange underofficerer, der kæmpede for social anerkendelse af deres stand, om at holde deres børn i Borgerskolen, selv om de faktisk ikke havde råd til det.⁸⁴ Ved håndteringen af de uundgåelige forsømmelser spillede skoleledelsen på de sociale fornemmelser. Hvis elever i borgerskolen skulkede for meget, dvs. forsømte uden lovlig grund, blev de ikke mulkteret, men derimod truet med overførsel til friskolen. I friskolen blev forældrene idømt mulkter for deres børns forsømmelser.⁸⁵ De to skoler havde begge til huse i St. Sct. Mikkels Gade på vestsiden, kun adskilt af et smalt stræde, Sct. Mikkelsstræde, der gik fra St. Sct. Mikkels Gade til Ll. Sct. Pedersstræde, og da dette stræde af hensyn til skolerne blev nedlagt i 1872, blev sammenhængen mellem skolerne tydeligere. Det var også i de fleste tilfælde de samme lærere, der underviste på de to skoler.⁸⁶

Borgerskolens 3. pigeklasse fotograferet i 1892 i den nye skole i Rosenstræde. Der er højt til loftet, men elever er pladsen temmelig snæver. Skolestuen var indrettet i en lejlighed i skoleinspektørboligen, der lå ud til Sct. Nikolaj Gade. Kun én gaslampe i loftet er tændt. I den kolde årstid skulle der hver dag fyres op i alle klasseværelser. De gravalvorlige piger er kommanderet til at se på hinanden.

De to skoler i St. Sct. Mikkel's Gade havde elendige fysiske forhold. Kun få af bygningerne var bygget til skoleformål, og eleverne var mange. Den 1. januar 1882 var der 529 børn i de to skoler, fordelt på i alt 18 klasser, der med besvær og anvendelse af uhensigtsmæssige loftsværelser lige netop kunne være der. De fleste børn gik i Friskolen, 359 mod 170 i Borgerskolen. Af de 529 elever var kun godt en tredjedel piger, og denne skæve kønsfordeling ramte især Borgerskolen, hvor pigeandelen kun var lidt over en femtedel (21,8%). Problemet var sikkert en del af et større problem, der bestod i kommuneskolens manglende anseelse. Igennem 1870'erne var antallet af drenge i Borgerskolen rigtignok vokset, men tilgangen af piger var gået helt i stå. Skoleinspektør Beckmann forklarede temmelig resigneret tilgangen til drengeskolen med, at der ikke fandtes nogen privat *drengeskole*, og om pigeskolen kunne han lige så resigneret konstatere: »Under de bestående forhold trives de private pigeskoler i stort antal godt.«⁸⁷

Noget måtte der gøres, hvis ikke de kommunale skoler skulle blive rene underklasseskoler. Et energisk arbejdende skoleudvalg undersøgte mulighederne og fremsatte tre alternativer, to, der forudsatte forskellige udbygninger af den bestående skole, og ét, der betød køb af en mere rummelig grund et andet sted i byen og en ny tidssvarende skolebygning. Det sidste var naturligvis det dyreste, 70.-80.000 kr. i tidens penge, men de andre ville kun give kortsigtede løsninger. De skattefikserede kræfter i byrådet var stærkt betænkelige, men et stort borgermøde, der blev holdt i Borger- og Håndværkerforeningens store sal, viste stor interesse for en ny skole, uanset at skatterne derved ville stige. Alligevel var sagen lige ved at falde i byrådet, syv stemte imod, men ni mand reddede den ny skole. Det var en fremskridtsvenlig gruppe af moderat konservative og venstrefolk, bl.a. sagfører Buch Mølgaard, urmager Nørholm, farver Skive, skomagerne Bendix og Hammershøj, der førte sagen igennem. Det var folkene nærmere gulvet, der havde brug for en god kommunal skole.⁸⁸

Nye skoler og nye problemer

Den nye skole, der blev tegnet af arkitekt Lange fra Århus, kom til at ligge i Rosenstræde på en grund, der strakte sig til Sct. Nicolajgade, den såkaldte Frøken Zahrtmanns toft. Her var der plads og udvidelsesmuligheder, og da man også havde fået samlet et godt lærerkorps, blev det en skole, som forældre uden bekymring kunne betro undervisningen af deres børn. De private skolers eksistensgrundlag svandt ind, og tilgangen til skolen steg betragteligt. Elevtallet, der i 1887 havde været 624 ved de to skoler, var i 1907 kommet op på 870, og det stoppede ikke der. Skønt skolen udadtil fremstod som én skole, Viborg Borger- og Friskole, bestod dog fortsat skellet mellem borger- og friskole i skolens undervisning og dagligdag. Men størrelsesforholdet mellem dem var ændret noget. Hvor friskolen i 1880'erne havde haft dobbelt så mange børn som borgerskolen, så var de to skoler i 1907 næsten jævnstore, 52,6 og 47,4%.⁸⁹ Det var altså børn fra den bedrestillede klasse, der var kommet til. De to skoler befolkede hver deres ende af den nye skolebygning, og i gården markerede et plankeværk grænsen mellem de to grupper områder. Hvilket dog ikke forhindrede, at *borgerkaniner* og *friskaller* jævnligt udkæmpede drabelige kampe mod hinanden.⁹⁰

Den todelte skole i Rosenstræde var den eneste kommu-

Borger- og Friskolen i Rosenstræde, tegnet af arkitekt Carl Lange. Bygningen var et typisk »skolepalæ« med et midterparti i to etager og to svagt fremspringende gavlparterier i tre etager. I 1915 hævede man midterpartiet op til tre etager, og skolen blev nu til en massiv bygning, der ragede voldsomt op over bydelens lave huse. Den mindre bygning rummede skoleinspektørens lejlighed og Borgerskolens tre pigeklasser.

neskole i byen, men ikke den eneste i kommunen. På byens vidtstrakte bymark, kom der også børn, og de skulle også undervises. For de fleste af dem var afstanden til skolen i Viborg længere end det lovbestemte maksimum på 1/4 mil (knap 2 km), og så skulle der oprettes skoledistrikter og skoler. Kommunen var ikke for hurtigt ude, så beboerne tog initiativet og oprettede private skoler, som kommunen pligt-skyldigst støttede med tilskud. Det var beboerne i Gråbrødre landsogn og på Viborg Nørre- og Søndermark, der lagde ud. De ansatte i 1862 en lærer på delebasis, omgangsskole hed det. Han skulle så undervise nogle dage først i den ene by og derefter i den anden, beboerne skulle så hvert sted stille et brugbart skolelokale til rådighed. På Vestermarken fik man en tilsvarende ordning i 1865. Disse ordninger var med de stigende børnetal ikke tilfredsstillende i længden, så det endte både på Vestermarken og i Loldrup med, at man fik egen skole og egen lærer, og i 1875 tog kommunen skolerne officielt under sine vinger. Senere, i 1905, byggedes Nørre- og Søndermarkens eller Engelsborg skole, og meningen var, at den skulle gøre Loldrup skole overflødig. Det blev nu ikke tilfældet. Da børnetallet i Gråbrødre landsogn stadig steg, måtte man tværtimod bygge en helt ny og fornem skole,

Gråbrødre Marksskole, tegnet af arkitekt Søren Vig-Nielsen, til afløsning af den gamle i Loldrup. Det var i 1914, og året efter fik Søndermarken en lignende kommunal skole, der gik i stedet for en lokal privatskole fra 1908. Den var i 1938 blevet så stor, 190 elever, at den blev ophøjet til købstadsskole.⁹¹

Marksskolerne var efter loven landsbyskoler og fulgte følgelig de regler for skolegang, ferier mv., der gjaldt for dem. Skolerne voksede dog efterhånden ud af det typiske system med én lærer og to klasser. Omkring århundredskiftet havde Vestermarksskolen fået sin lærer nr. to, og de to klasser blev snart til tre eller fire. Kun Loldrup klarede sig indtil sin nedlæggelse med to klasser. I byskolen havde man efter 1900 de obligate syv klassetrin i begge afdelinger. Sidst var borgerskolens pigeklasser kommet med på grund af den ovennævnte mangel på piger. Når klasserne blev for store, når børnetallet nærmede sig 40, måtte man dublere, og det kom man til mange gange i det fortsatte forløb. Undervisningen var ikke helt den samme i skolens to afdelinger. De obligatoriske fag, dansk, regning, skrivning, religion, historie, geo-

Sløjdundervisningen foregik i et nyindrettet lokale i Gymnastikhuset. I 1916 er kakkellovne erstattet af centralvarme og gaslamperne af elektrisk lys. Læreren er den uhyre populære gymnastik- og sløjdlærer Oscar Nielsen. Han var tidligere oversergent, og efter billedet at dømme var det hans mål at få drengene til at save i takt.

grafi, sang og gymnastik havde man naturligvis begge steder, naturhistorie og tegning også, men i skæv fordeling, dvs. langt flere timer i borgerskolen end i friskolen. Tysk og engelsk lærte kun borgerskolens elever. Sløjd og den matematik, der var, var i begge skoler reserveret drengene. Det var ikke noget for piger, de fik håndgerning i stedet.⁹²

Så vidt, så godt! Både med hensyn til klassetrin, klassekvotient, ugentlige skoletimer og underviste fag, som det fremgår af skoleberetningen for 1914, opfyldte kommuneskolen i fuldt mål de krav, skolereformlovene fra 1899 og 1903 stillede. Borgerskolen endda til overmål, undervisning i fremmedsprog og fysik var frivilligt for skolen. Men der var andet, det kneb med! Hovedmålet med lovene var at ophæve de gamle borger- og friskoler og erstatte dem med syv-klassede folkeskoler og mellem- og realskoler med fem klassetrin. Der skulle skabes et sammenhængende forløb, så eleverne kunne gå fra folkeskole til mellemskole og derfra videre til et gymnasium, hvis man nu ville og kunne det. Ophævelse af skellet mellem borger- og friskole og etablering af en mellemskole, det var opgaverne. Hertil kom problemerne med den efterhånden overtilproppede aleneskole i byen. Det kostede altså penge, så der var nok at tage fat på for de kommunale beslutningstagere.

Debatten startede i byrådet lige før Første Verdenskrig. Socialdemokraterne var pr. definition imod betalingssystemet. De protesterede stærkt mod et forslag om at begrænse antallet af fripladser i borgerskolen, og arbejdede i øvrigt målbevidst for den sammenlægning af borger- og friskole til en betalingsfri enhedsskole, som de så som den endelige løsning på problemet. Her imod fremdrog modstanderne, de konservative, hensynet til de mindrebemidlede, hvis børn overvejende gik i friskolen. Disse børn kunne bedre have arbejde og bypladser, hvis de gik i friskolen med dens kortere og samlede daglige skoletid, og deres indtægter ville gå tabt for de små familier, hvis enhedsskolen med heldagsundervisning blev gennemført. Der var bestemt noget om sagen, 60% af friskolebørnene havde arbejde (i 1908) og tjente et pænt beløb hjem.⁹³ Synspunktet overbeviste imidlertid ikke småfolkenes politiske repræsentanter. Og de, der ville bevare friskolen, må have tænkt deres, hvis de erindrede den tidligere skoleinspektør Kirkegaards holdning, klart og ubesmykket udtrykt i en fodnote til hans årsberetning: »Som en sørgelig hæmsko for friskolen må nævnes – den indtil misbrug drevne anvendelse af børnene på fabrikker og i by-

pladser, hvorved det bliver umuligt for mange, især drenge, at møde forsvarlig forberedt i skolen.«⁹⁴ Efter krigen faldt brikkerne i spillet på plads uden den store larm. Lærerrådet havde udtalt sig positivt og udarbejdet en plan for, hvordan overgangen til enhedsskolen kunne finde sted. Byrådet sanktionerede, og fra skoleåret 1921-22 var enhedsskolen Viborg Borgerskole en kendsgerning.⁹⁵

I mellemtiden var skolens akutte pladsproblemer kommet i forgrunden. Skolemyndighederne havde kæmpet bravt på det sidste for at klare dagen og vejen. En ekstra etage var bygget på skolens hovedfløj i 1915, og på det nye loft havde man indrettet en gymnastiksal. Men den var så ulovlig, at ministeriet befalede den nedlagt og en ny bygget. Det gjorde man så, men det forulempede sportspladsen og spolerede helt skolens botaniske have. Til manges fortrydelse var skoleinspektøren flyttet ud i byen, men det gav plads til tre ekstra skoleklasser. Til overmål kunne overlæge Geill konstatere, at pedellens i øvrigt elendige lejlighed i skolens kældertage var direkte sundhedsfarlig. Løsningen var at bygge en ny skole i Vestbyen, hvor byen havde udviklet sig stærkt i de seneste år, påpegede socialdemokraternes ordfører A.C. Mortensen, men det påvirkede ikke de sparsommelige, borgerlige optimister. De mente stadig, at skolen længe endnu kunne klare udviklingen på stedet, og mellemskolen ville man heller ikke vide af.⁹⁶

De uafklarede problemer lå stort set underdrejet gennem de fattige tyvere, og da de blev taget op igen i 1930, var synspunkterne præcis de samme som 10 år før, men under indtryk af dagens realiteter begyndte de hårde fronter at opløse sig. Borgerskolens pladssituation havde nærmet sig det desperate. Som nødløsning tænkte man på at leje telte af hæren, men endte med opstille en barak med fire klasseværelser. Alle var efterhånden klar over, at der måtte en ny skole til og i marts 1933 besluttede byrådet at opføre skolen. Den 1. april 1935 kunne Vestre Borgerskole indvies, og samme dag blev den gamle skole til Østre Borgerskole. Kun tre år efter tog den nye skole imidlertid navneforandring til Vestre Borger- og Realskole. Én af de allerførste beslutninger, det socialdemokratiske byråd fra 1937 traf, gjaldt den gamle mærkesag, mellem- og realskolen, og det blev den nye skole, der først skulle føre den ud i livet.⁹⁷ Viborg fik sin mellem- og realskole 35 år efter loven, og på det tidspunkt var en ny skolelov med nye intentioner netop blevet vedtaget.

Den velanskrevne privatskole, Plenges skole, nu Viborg private Realskole, indrettede tidligt et skolekøkken, om end det naturligvis kun var piger, som modtog undervisning i faget. Ca. 1904.

Private skoler

Kommunens sendrægtighed med hensyn til skolerne skabte tomrum og muligheder for andre, der kunne opfylde de behov og forventninger, forældrene havde til deres børns skolegang. Det første tomrum var opstået på grund af kommuneskolernes lave sociale status omkring 1850 og frem til bygningen af den nye skole i Rosenstræde i 1887. Når den bedste af dem, borgerskolen, blev søgt af underofficerernes børn, fordi de ikke ville synke dybere, så er det klart, at officererne og andre, der følte sig højere rangeret, sikkert godt kunne tænke sig et bedre sted for deres børn. Det første alternativ udgjorde de private skoler. Grundloven 1849 og nogle efterfølgende love havde gjort det lettere at etablere skoler uden for det offentlige system. I Viborg kom der ganske mange af disse skoler. I 1880'erne var der omkring 25, de fleste ret små, en 15-20 børn i hver var det almindeligste. Men alt i alt blev omkring hvert tredje barn i Viborg undervist i de private skoler.

Som tidligere nævnt var det overvejende piger, det angik. På begge sider af katederet. 75% af eleverne og meget nær 100% af underviserne var af kvindeskøn. Disse lærerinder, institutbestyrerinder eller hvad de nu kaldte sig, var et interessant socialt fænomen. Typisk ugifte døtre af bedre familier, der her havde fundet en respektabel niche at arbejde i. Eleverne var også, hvad man kunne forvente, mestendels socialt over middel. Men der var dog forskelle. Børnene på frk. Anna Bays skole, der for øvrigt var en drengeskole, og på frk. Thomesens pigeskole, lå klart i den øvre ende af skalaen. På den førstnævnte gik bl.a. en søn af byfoged og borgmester Bruhn. Modsat på jomfru Bønsøes skole, hvor der var adskillige håndværker- og arbejderbørn.⁹⁸

Fra toppunktet i 1880'erne gik det som fortalt ned ad bakke for frøkenskolerne. Efter århundredskiftet var der kun tre. Men da stod nye, private skoler parat til at udfylde tomrum nr. to, den manglende kommunale mellem- og realskole. En af dem var frk. Mørcks skole i St. Sct. Hans Gade, der så at sige blev afløst af Viborg Forberedelsesskole. En anden var cand. theol. Plenges skole, der få år efter oprettelsen i 1890 fik bygninger ved Trekronervej. Dens oprindelige mål var at give piger, der dengang ikke kunne komme ind på latinskolerne, den højst mulige uddannelse afsluttet med en præliminæreksamen. Efter skoleloven af 1903 blev sigtet lagt om, og man førte både drenge og piger frem til den realeksamen, der nu var adgangsbilletten til katedralskolen. Skolen udfyldte klart et behov og voksede hurtigt. Allerede i 1895 havde den 69 elever, i 1913 151, og under navnet Viborg Realskole trivedes den fortsat og eksisterer for øvrigt den dag i dag (1999).⁹⁹

Katedralskolen

Sammenlignet med katedralskolen var de andre skoler i byen for døgnfluer at regne. Og sammenlignet med de andre skoler var katedralskolen en olding af en skole. Rødder og traditioner fra middelalderen, det gav skolen en særlig nimbos, et skær af ophøjethed.

Men også for katedralskolen var det gået op og ned. Omkring 1850 var skolen på vej op, og netop i 1850 blev det bestemt, at adgangsprøven til et universitetsstudium ikke som hidtil skulle aflægges ved universitetet, men ved de lærde skoler. Med studentereksamen som afslutning på skoleforløbet fik skolerne det træk, der siden på en hel organisk

Glosehæftet til Taciti »Germania«. Der var elever, der vidste at sætte kulør på den tørre indlæring af latinske gloser.

måde har karakteriseret dem. Katedralskole uden studentereksamen! Utænkeligt!¹⁰⁰

Reformen i 1850 var også den første af flere, der moderniserede undervisningsindholdet. Der kom flere moderne sprog og andre fag, der havde praktisk anvendelighed, på skemaet, og det gik ud over det oprindelige kæmpepensum i latin og andre oldsprog. Otte år omfattede det normale skoleforløb, men deraf blev de første to år dekretet væk i 1871. Det var rektor Lefolii meget imod, og han fik ganske fikst beholdt de to skoleår som en »privat« forberedelsesskole, der lejede sig ind på katedralskolen med tre af skolens adjunkter som lærere. For eleverne, der hidtil alle skulle lære det samme og det hele, blev tilværelsen i 1871 lettet så vidt, at de nu kunne vælge mellem en klassisk-sproglig og en matematisk-naturvidenskabelig linie. Det endelige skridt ad den vej blev taget med den store reform af 1903, der føjede en nysproglig linie til de andre to og dertil gav piger den adgang til skolen, de indtil da aldrig havde haft. Den nye linie blev med vanlig viborgensisk tempo indført i katedralskolen i 1915. Pigerne var derimod hurtige. Allerede året efter loven, i 1904, trådte de første 17 over skolens tærskel.¹⁰¹

Katedralskolens rektor indtil 1866, F.C. Olsen, var sprogforsker og havde leveret væsentlige bidrag til forståelsen af

Apparatur fra fysikundervisningen på katedralskolen fra o. 1900. Øverst polarisationsapparater, nederst luftpumpe til at frembringe lave tryk.

Johs. Ewalds og Poul Martin Møllers forfatterskaber. Hans udnævnelse til rektor i Viborg skyldtes dog ikke disse præstationer, men derimod hans højtalende deltagelse i den liberale bevægelse i 1840'erne. Den enevældige regering ville derfor have ham væk fra Sjælland, og han blev så »forvist« til embedet i Viborg. Her deltog han i frihedsrøret i 1848 og gjorde ellers ikke meget væsen af sig.¹⁰² Det gjorde derimod hans efterfølger, H.H. Lefolii. Han var en vidtspændende åndsperson, der udgav bøger om så forskellige emner som digte for børn, sproglære, islandske sagaer og romerske klassikere. Personligt var han præget af både Kierkegaard og Grundtvig, og med sit jævne, usnobbede væsen og sin frisindede fremskridtstro fik han en betydning, der rakte langt ud over hans egen skole. Viborg Katedralskole var i en klasse for sig i hans tid. Når alle andre, som regel konservative, rektorer var imod, så gik han ind for det nye. I skolens dagligdag lagde han ny vægt på dansk, litteratur, gymnastik og sang og som noget helt nyt indførte han sløjd, roning, cricket, fodbold og dans i skolen. Viborg Katedralskole blev en spændende skole, der trak elever til fra store dele af Jylland, bl.a. sønner af grundtvigianske bønder, »bondestuderter« kaldet. Det er ikke underligt, at den erklærede grundtvigianer og progressive skolemand kunne fremkalde sure op-

H. Chr. C. Mortensen ("Fugle-Mortensen") midt i undervisningen i naturhistorie. Det var dog gennem den systematiske ringmærkning af fugle og de videnskabelige bidrag til kortlægningen af fuglenes trækruter, han blev verdensberømt.

stød og bekymrede miner hos henholdsvis Jyllandsposten og det konservative borgerskab.¹⁰³

Lefolii blev efterfulgt af den lærde A. Heise (1892-1908), der var en fremragende historiker. Han skrev afsnittet om perioden 1481-1536 i tidens store danmarkshistorie Danmarks Riges Historie, og blev i øvrigt især husket af eleverne for sine specielt sviende lussinger. Efter ham J.E. Olsen, der var en latiner af den gamle skole (Olsen den anden), og efter ham igen, fra 1922 til 1932, Carl V. Østergaard, der blev anset for at være en moderne effektiv lærer, men også for at være rigelig »rød« for de gode borgere. Efterfølgeren, F. Paludan-Müller, fik hovedparten af sit virke uden for den her behandlede periode.¹⁰⁴

Undervisning og eksamen og lærernes særheder fylder naturligvis meget i en skoles liv. Men ikke det hele. Der var morgensang i den nye gymnastiksal i Kompagnistræde. Det var for øvrigt også her, der blev holdt eksamen. Der var frikvarterer i gården med de fire lindetræer. På loftet i hovedbygningen var skolens bibliotek, der jævnligt blev forøget, og hvor lærere og elever og for den sags skyld også andre kunne finde læsning. I årets løb var der fire store begivenheder at se frem til. Den lille skoleudflugt om efteråret, gerne vandretur til Rindsholm med orkester og fane i spidsen, og den store om foråret, der kunne have fjernere mål og kræve kørsel i charabanc. Skoleballet i Klubben eller i et af byens hoteller var vinterens lyspunkt. Kjole og hvidt og fornemme rober. Spisning og sange og taler inden dansen. Sommerfugle i maven på den udvalgte, der skulle åbne ballet med rektors datter. Den sidste af de fire begivenheder var Minerva-soldet, og den kunne være en særdeles våd affære.¹⁰⁵

Minerva var skolens traditionsrige elevforening. Den var stiftet i 1860 og rundede i 1960 sine første 100 år. Formålet var at styrke kammeratskabet, udvikle kritiske, logiske og oratoriske evner, og oprindeligt at oplæse egne værker. Det sidste blev efterhånden til en foredragsvirksomhed med skolens lærere eller andre indbudte foredragsholdere. Gennem tiderne har dertil adskillige mere eller mindre kuriøse arrangementer set dagens lys. For eksempel en cycleclub, stiftet i 1891, og en forening for ikke-rygere, der var stiftet af sundhedsapostlen, den førtidsfodformede H.Chr.C. Mortensen, og som døde med ham.¹⁰⁶

De 100 elever i 1890 var i 1912 med de nytilkomne pigers hjælp vokset til 200, og 300 var det blevet til i 1923. Da også behovet for faglokaler var blevet større, var bristepunktet

Rektor Lefolii var skaldet og gik indendørs altid med en elegant silkekalot. Ude var hans hovedbeklædning en bred, blød »grundtvigianerhat«, der understregede hans tilknytning til højskolen.

Arthur Feddersen, skolens naturfaglærer fra 1861, tog i 1885 sin afsked fra skolen for at hellige sig fiskeriets fremme og blev herved gennem foredrag, artikler og organisatorisk virksomhed kendt og anerkendt ud over både landets og Europas grænser.

Løssluppet billede fra Minervafesten 1934. Højt humør og frie tøjler. Der er givetvis taget hul på både punchen og dansen.

nået for den gamle skole. Nedtællingen til en ny bygning begyndte i 1918, og arkitekt Hack Kampmann, der som yngre havde tegnet karakteriske bygninger i Viborg, Landsarkivet og Kreditforeningen først og fremmest, fik også opgaven her. Han nåede at udarbejde tegninger til skolekomplekset, inden han døde i 1920, men andre, bl.a. hans søn Chr. Kampmann, måtte fuldføre byggeriet. Skolen, der blev opført i 1926 på hjørnet af Skivevej og Aalborgvej blev et storslået, monumentalt kompleks, der løste skolens behov for plads, luft og udvidelsesmuligheder for lang tid fremover, men byggeriet blev af tidens skarpeste kritikere, arkitekten Poul Henningsen, nedgjort uden skånsel. Funktionalismen var den nye tids arkitektur, og så byggede man en skole som et slot fra Napoleonstiden! En stilmæssig anakronisme. Men bygningen stod der, og den kunne fungere, om den end kun var halvt fuld i de første årtier.¹⁰⁷

Bevidsthedsliv og interesser

Hvad viborgenserne var optaget af, hvad de oplevede og beskæftigede sig med i den frie tid mellem arbejde/uddannelse/pligter og søvn, er det, som dette kapitel handler om. Det har at gøre med forhold og aktiviteter, som fremgår af individernes eget eget frie valg. Det er virksomhed, der måske fortæller noget væsentligt om viborgenserne, netop fordi det handler om noget, de foretog sig uden at behøve det.

Kirke og tro

I den første tid efter 1850 var det den højkirkelige retning, der prægede kirkelivet i Viborg. Det var noget med gamle traditioner, med vægt på højtidelighed, på liturgi, og med ærbødighed over for kirken. Det var en kristendom, der nok passede det embedsmandsprægede borgerskab udmærket. De var ikke ukristne, deres børn blev døbt og konfirmeret, og til højtiderne gik man i kirke, en passiv vanekristendom, ingen store følelser, ingen vakthed.¹⁰⁸ Vi har ingen tal for kirkegangen i 1800-årene. men vi har et par udsagn fra indremissionspræsten Vilh. Beck, der i 1865 besøgte Viborg: »Der var overmåde få folk i kirke (Søndre sogns), og det var heller ikke værd at høre på, hvad der blev prædikeret. Vi mærkede på alting, at vi var kommet ud af de levendes egne«. I 1920'erne blev kirkegangsprocenten opgivet til omkring 10%, ti år senere var antallet af kirkegængere mere end halveret.¹⁰⁹

Der var i 1800-årene ikke så få sekteriske vækkelser i Jylland, men ingen af dem kunne vække de adstadige viborgensere. Indre Mission derimod, en art vækkelseskristendom inden for folkekirken, vandt dog nogle proselytter i byen. I begyndelsen medførte det ikke andet end løftede bryn hos den højkirkelige gejstlighed med biskopperne Laub (1854-1878) og Swane (1878-1901) i spidsen, men da Fr. Zeuthen i 1885 blev stiftsprovst i byen, fik man virkelig Indre Mission ind på livet. Zeuthen fik sat liv i de gejstlige klude i byen. Han prædikede med kraft det indremissionske tema om personlig vækkelse og omvendelse, om synd og anger, og hans prædikener trak folk. Hans meninger var stærke og ikke altid lige populære. Han var naturligvis imod drikkeri og kortspil, og han angreb offentligt danseundervisningen på katedralskolen. Den største sag, han var involveret i, var imidlertid striden om missionshuset.¹¹⁰

Med henblik på at få egnede lokaler til deres møder og sammenkomster havde de indremissionske, bl.a. opfordret af Zeuthen, foranstaltet en indsamling til bygning af et missionshus, og der blev også hurtigt samlet et pænt beløb. Det fik imidlertid biskop Swane til at reagere. Ét var at tåle Indre Mission, men at bevægelsen skulle promovere sig frem for andre, det var ham for meget. Han ville i stedet have et menighedshus, som var rammen om et kristent fællesskab, og som alle kirkelige retninger kunne benytte, og kun ved barskt at udnytte sin biskoppelige overmyndighed fik han Zeuthen til at opgive kampen for missionshuset, og et menighedshus blev bygget, men i det lange løb var det næsten kun Indre Mission, der benyttede huset, og økonomien skrantede. Bestyrelsen besluttede da i 1916 at stille huset frit til rådighed for Indre Mission, der så blot skulle klare driften. Kort tid efter, i 1918, magede tilfældet det så, at menighedshuset, der lå i vejen for en bygning til den nye landsret, måtte fjernes. Det blev solgt til staten, og Indre Mission fik pengene til at bygge et hus for, det missionshus, de så længe havde ønsket sig. Det blev det gedigne, velformede »Hans Tausens Hus« i Boyesgade, bygget 1919 på en grund skænket af kommunen.¹¹¹

Der var også andre kristelige bevægelser i byen. Den meget betydende og aktive pastor Smith ved Søndre sogns kirke og en række residerende kapellaner ved Domkirken holdt sammen på en kreds af højkirkeligt interesserede lægfolk i det såkaldte »Kirkeligt Centrum«. På den grundtvigske fløj skabtes med vekslende tilslutning først et »Dansk Samfund«, hvor kendte grundtvigianere holdt foredrag, siden et »Kirkeligt Samfund for Viborg og Omegn«. Retningen holdtes især i live af Holstebropræsten Morten Larsen, der holdt en månedlig gudstjeneste i Søndre sogns kirke, og af en række menighedsmøder, overvejende med tilslutning fra landsognene. Til forsamlingshuse, friskoler og valgmenigheder, som andre steder skabtes i tilknytning til grundtvigske kredse, så man intet i Viborg.¹¹²

Ingen af disse bevægelser kunne anfægte Indre Missions dominans med hensyn til omfang, religiøs intensitet indadtil og missionerende aktivitet udadtil. Fra 1883 havde foreningen, eller samfundet som det kaldte sig, ansatte kolportører eller missionærer i byen.¹¹³ Over for de yngste generationer satte man ind med søndagsskoler fra 1881, og omkring 1930, da der var flest, deltog 4-500 børn heri. For de lidt ældre skabtes i 1885 en ynglingeforening og i 1889 en pige forening,

der senere gled over i henholdsvis KFUM og KFUK . Til bevægelsen var også knyttet afholdslogen »Blå Kors« (1904), Kristeligt Sangkor (1914) og Arbejdernes Bibelkreds (1932). Mange indremissionsfolk så en fornyelse i Oxfordbevægelsen, der kom op i midten af 1930'erne, men til andet end kortvarige, om end ganske heftige, dønninger blev det ikke.¹¹⁴

Indre Mission var stort set alene om at repræsentere de folkelige bevægelser i Viborg, men hvor meget bevægelsen greb om sig i byen, hvor meget den fyldte på den samlede baggrund, er en anden sag. De tidligste tal, vi har, der giver et begreb om kredsens størrelse, er fra 1914. Der var da 115 faste bidragydere, et tal, der i 1939 var vokset til 263.¹¹⁵ Antager vi, at der i hver husstand var 4 medlemmer, bliver det med tilnærmelse til, at knap 6% af Viborgs indbyggere i 1939 hørte til bevægelsen. Det var noget, men dog kun en brøkdel af den tungt bevægelige befolkning. Af en liste over bestyrelsens medlemmer tør det nok sluttes, at bevægelsen hente sine tilhængere fra det sociale mellemlag i byen, ud over gejstlige mestendels handlende, håndværkere og underordnede bestillingsmænd.¹¹⁶

Kaster og snobber

Når folk, der har boet i Viborg, senere i deres liv fortæller eller skriver om deres erindringer om byen, er der et forhold, der næsten altid går igen, og det er den skarpe opdeling i sociale klasser eller kaster, der prægede byen. En »fortryllende lille embedsby, hvor kastevæsen og snobberi beherskede hele livet«, hed det om Viborg i slutningen af 1800-årene.¹¹⁷ Og det var ikke kun et korterevarende »modefænomen«. De vidnesbyrd, vi har om forholdet, er pænt spredt over den periode, vi her behandler, og mere end det. Naturligvis er der mange nuancer i en sådan række umiddelbare og uafhængige udsagn. Til illustration et par stykker.

Der var funktionærdatteren Aase, der havde fået en veninde Astrid fra Trekronervej, men dem derfra burde man ifølge moderen ikke omgås, og det befalede hun ubarmhjerterigt sin datter at meddele den grædefærdige og siden hadefulde pige.¹¹⁸ Ligeledes måtte redaktøren af Socialdemokraten, medlem af både byråd og Folketing, A.C. Mortensen, finde sig i, at hans børn blev kaldt socialistunger i skolen, og så kan man så gætte på, hvor den ide kom fra.¹¹⁹ Før socialdemokraterne var det de første venstrefolk i byen, der fik

Menighedshuset »Tausens Minde« blev bygget 1893 i anlægget ved Gråbrødre kloster på tomten af den kirke, hvori Hans Tausen havde holdt sine protestantiske prædikener. Håndkoloreret glasplade.

kærligheden at føle. Fabrikant Gildsig og hans kone ville man, dvs. de konservative borgere, ikke hilse på.¹²⁰ Det mest barske udsagn om de sociale skillelinier i Viborg har vi fra Petrus Christensen, der omkring 1890 var redaktør af Viborg Amtstidende og dermed placeret i et af byens brændpunkter. Han var siden købmand i byen i over 40 år, og selv derefter stod Viborg for ham som »den kølige by, hvor kulden og ligegyldigheden står som en mur mellem stænderne«. »I Viborg var alle båsede«.¹²¹

Vi kan nok – på forskellige kriterier – nogenlunde indkredse de kaster eller sociale grupper, der var tale om. Klarrest udskilte sig det øverste lag af embedsmænd i byen, bispemænd, stiftamtmanden, kommandanten, landsdommerne, herredsfogden, byfogden (borgmesteren) og den nærmeste kreds om dem. På linie med dem var officererne, men de dannede deres egen gruppe. Den nævnte gamle redaktør beskrev topgruppens eksklusivitet således, idet han blev i »båsebilledet«: »Højst kunne mulerne fra den militære, den juridiske og den høje gejstlige bås stikkes sammen, og venligt kunne de slikke hinanden; men vovede et af småkreaturerne fra fennerne sig derind, eller tog det lille kreatur fejl i sin vandring mod stalden, blev hornene spidse og klovene hårde, vendt mod den frække.«

Næst på den sociale rangliste kom de større købmænd og med dem de ret få fabrikanter. Det var driftige og foretag-

Stand og klasse markeret i forbindelse med kong Christian Xs besøg i Viborg i 1932. Ved kongens højre side stiftsamtmanden, til venstre borgerskabets repræsentanter med deres faner, i yderkredsen nysgerrige blandt folket.

somme folk, der nok kendte deres eget værd. De dyrkede ikke samkvem med embedsmændene, men slog ikke på samme måde som en ring omkring sig.¹²² Håndværksmestrene var en anden stor gruppe, der var klart afgrænset af deres erhverv, og det samme var avlsbrugerne. En anden mellemgruppe, hvor snobberiet sikkert ikke mindst blev dyrket, udgjorde de mange funktionærer, kontorfolk, handelsbetjente, underordnede embedsmænd og offentligt ansatte i øvrigt.

Hertil kom yderligere et par grupperinger i bysamfundet, begge ret store i antal og med beskedne indkomster. Der var dels en ikke særligt klart afgrænset gruppe af småhandlende, vognmænd, håndværkssvende, arbejdsmænd o.lign., dels en talrig klasse af tjenende ånder, tjenestefolk, opvartere, opsynskarle, bude og menige soldater. Den sidste klasse, de tjenende, var alene uden en forening eller et andet selskabeligt netværk, men hvis dens medlemmer skulle tro, at de ikke havde deres eget sociale særpræg, så blev de mindet om det, hvis de forsøgte at komme til bal på Salonen, byens fine forlystelsessted ved Borgvold. Der blev de mødt med skiltet »Ingen adgang for soldater og tjenestepiger«.¹²³

I et samfund med store forskelle i rang, stand og rigdom kunne man forestille sig, at der var mange sociale spændinger. At man søgte at kæmpe sig op gennem rækkerne om end på andres bekostning, at man gennem politik eller arbejdskampe søgte at vriste noget fra dem, der havde mere end én selv. Vi ser ikke meget til noget sådant i Viborg. Om roen skyldtes, at overklassen for den store del *ikke* var rige arbejdsgivere, men embedsmænd, er ikke til at sige. I det store og hele har folk fundet sig til rette i deres kaster, hvor man havde et netværk med tilhørende traditioner, fester og indbyrdes sammenhold. Og så har man i øvrigt accepteret at der var flere kulturer i byen. Man har snobbet opad og rynket på næsen nedad. De gode borgere – og de fandtes i alle de sociale grupper – nød J. Jensens vine, røg Kroghs cigarer, holdt Stiftstidende og stemte konservativt, for det gjorde de fine, og det længe efter, at gassen var gået af de balloner.¹²⁴

Klubliv og selskabelighed

Karakteristisk for de sociale grupperinger i Viborg var deres hang til indbyrdes samvær og selskabelighed, og dertil måtte de have sig en klub eller forening, der var dannet til det samme eller i hvert fald med selskabeligheden som et ho-

vedformål. Som kulturtræk var de egentlige klubber de ældste. I København var der dannet en del klubber før 1800, men i provinsen kom langt de fleste af dem til et stykke op i 1800-årene.

Viborg, der for en kortere bemærkning var blevet berørt af den tidlige klubbevægelse, fik sin første varige selskabelige forening med »Klubben« eller »Viborg Klub« fra 1834. Den havde frem til omkring 1850 til huse i St. Sct. Hansgade 9 i en sidebygning i gården. Det var netop tiden for stænderforsamlingerne, og klubben blev et sted, hvor de stænderdeputerede kunne mødes under mere private former, holde selskaber, diskutere og slappe af. Det var fine folk, og klubben blev også i det fortsatte et sted for højere embedsmænd først og fremmest. I 1850 flyttede klubben, der hidtil havde boet til leje, til Sct. Mathias Gade, hvor den havde opført en smuk og værdig bygning i senklassicistisk stil.¹²⁵

Det egentlige borgerskab, købmandsgruppen, måtte naturligvis også have sig en klub. Det blev »Borgerforeningen«, der blev stiftet i 1854, og kun to år efter dannede håndværksmestrene »Haandværkerforeningen«, der dog ud over det selskabelige også havde standens interesser som formål. De to foreninger havde træk tilfælles med hensyn til interesser og klientel, der i begge tilfælde bestod af selvstændige næringsdrivende, og i 1871 så de en fordel i at slå sig sammen i »Viborg Borger- og Haandværkerforening«. Længe bibeholdt de to grupper deres særlige status inden for foreningen, håndværkerne var således sikret halvdelen af pladserne i bestyrelsen. Fra 1875 havde foreningen domicil på hjørnet af Gammeltorv og Sct. Mogens Gade.¹²⁶

Ud over naturligvis at være stedet for fester, baller og større sammenkomster havde klubberne en væsentlig funktion i det daglige. Lokalerne stod til enhver tid åbne for medlemmerne. En ansat vært eller restauratør stod til rådighed med mad og drikke og havde i det hele taget omsorg for lokalerne. Her kunne så medlemmerne læse dagens aviser, i Borgerforeningens første år den lokale Stiftstidende, tre københavnske og Börsenhalle, forsyne hinanden med sidste bynyt og i øvrigt diskutere dagens problemer. I en tid med sparsomme kommunikationsmuligheder udfyldte klubberne et væsentligt behov som steder, hvor den sidste information kunne hentes og en offentlig opinion dannes. At medlemmerne efter de alvorlige sager kunne få sig et slag kort, et spil kegler eller billard har sikkert ikke gjort klubbernes tiltrækning ringere.¹²⁷ Nævnes skal også »Dansk Arbejderfor-

ening i Viborg« fra 1872. Foreningen var oprindelig dannet af arbejdsgivere som en »lynaflerdermanøvre« under socialistrøret i begyndelsen af 1870'erne, men i selve værket fik den også en funktion, der svarede til klubbernes.¹²⁸

Et særkende for klubberne var den forsonlighed og fordragelighed, der så at sige var indbygget i det daglige liv i klubben. I Borger- og Håndværkerforeningens vedtægter hed det blandt andet, at det var en pligt for medlemmerne at undgå »ubehagelig ordveksling, hvorved orden og enighed forstyrres«. I de første år brugte man gerne foreningen til at drøfte, hvem der skulle opstilles til byrådet, men da partipolitikken kom ind i billedet i 1880'erne, lukkede foreningen af for denne kilde til splid og forbød herefter, at foreningens lokaler blev anvendt til politiske formål. Skrevet som de var af de gode borgere betonedede også Arbejderforeningens paragraffer fredsommeligheden. »En enig samvirken med andre samfundsklasser, navnlig med arbejdsgiverne«, anså man for ønskelig og nødvendig.

Af en lidt anden art var »Viborg Skydeselskab«, men også kun lidt. Af et skydeselskab at være var det ret ungt, stiftet i 1877 – Aalborgs stammede fra Middelalderen. Men det til lagde sig med det samme en række af de legendariske traditioner, der hører med til et skydeselskab, åbningshøjtidelighed, procession gennem byen med musik og fane, fuglekonge og bestyrelse i spidsen. Fuglekydningen foregik oprindeligt på Borgvold, men med det tiltagende byggeri langs

Arbejderforeningens hus i Grønnegade, der i mange år var rammen om et væsentligt socialt liv. En ansat vært tog sig af det praktiske og gæsternes kulinariske behov.

Nørresøen måtte den fra 1918 forlægges til Undallslund plantage, hvor man allerede i 1884 havde fået skydebaner til skiveskydning og en pavillon.¹²⁹

Vistnok den eneste rent selskabelige forening i byen var »Viborg Danse-Salon Selskab«. Med det klare formål at spille op til dans og fornøjelse var foreningen stiftet så tidligt som 1847, og den levede op til sit formål i 90 år derefter. De første 20 år havde selskabet sin, oprindeligt åbne, pavillon stående i Asmild Klosters yderhave ned mod søen. Da den forfaldt og for resten blev ødelagt af tyskerne under krigen 1864, måtte en ny opføres, og det skete i 1867 på det lille næs i Nørresø, der stadig bærer Salonens navn. Bygningen, der var tegnet af arkitekt Jul. Tholle, havde foruden dansesal også restauration. Til at begynde med blev der afholdt seks baller hver sommer, men efterhånden blev det til flere, normalt hveranden torsdag i sæsonen. Det var som nævnt ikke enhver beskåret at komme til bal på Salonen. Ballerne blev selvfølgelig afviklet i en stil, der var den fornemme forening værdig. Balinspektør med hvide handsker, ærbar dans med de yngstes mødre på sidebænkene, og afdansning kl. 11 eller 12. Men det hæmmede tilsyneladende ikke fornøjelsen. I 1890'erne var der 420 medlemmer, de fleste herrer, og de kunne frit tage damer med. I de gamle viborgenseres erindringer var sommerballerne på Salonen simpelthen toppen.¹³⁰

Salonbygningen, som den så ud i 1920, efter ombygning af arkitekt Jul. Tholles bygning fra 1867. Ombygningen indebar en ekstra etage med pittoreske hjørnetårne.

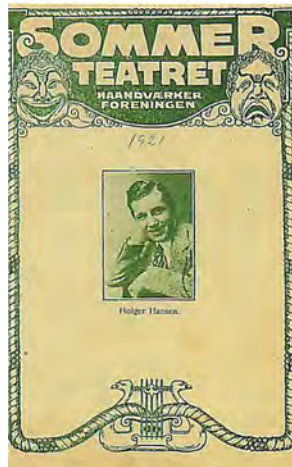
De selskabelige foreninger havde deres store tid fra omkring 1850 til et stykke ind i det følgende århundrede. Men med den tiltagende strøm af informationer, der tilgik de enkelte hjem direkte gennem aviser og radio, og med et stadigt stigende udbud af fornøjelser og tidsfordriv, blev deres eksistensgrundlag efterhånden undergraved. »Viborg Klub« var den, der først fik problemer. Den tidligere nævnte unge redaktør kunne fra begyndelsen af 1890'erne berette, at mens han efter arbejdstid sammen med andre muntre folk morede sig i klubbygningens kælder – i folkemunde »Den lumske Bugt«, hvor der var konditori, var stemningen en helt anden ovenpå i den fine klub. Her lød bestillingerne gerne på et glas vand og en »nøgle«, og sagnet kunne videre fortælle, at en 6-7 overretsassessorer var døde af overanstrengende kedsomhed. Det er naturligvis en ond udlægning, men realiteterne var, at Klubben nogle år senere måtte sælge sin fornemme bygning, der herefter – meget betegnende – med biografen »Kosmorama« blev et af den nye tids samlingspunkter. I sine sidste årtier boede Klubben til leje forskellige steder i byen.¹³¹

Endnu i 1930'erne var der liv i Salonselskabet, men da kommunen på socialdemokratisk initiativ overtog bygningen og dermed fik brudt selskabets monopol på baller i Salonen, gik det hurtigt ned ad bakke, og i 1936 var det slut.¹³²

Viborg spiller musik

Af de skønne kunster satte ikke mindst musikken præg på byens liv. Fra gammel tid var det officielle stadsmusikanter, der havde udøvet den. Disse musikanter havde privilegium på at levere musik i byen, til teaterforestillinger, til baller, til borgernes fester, og gerne også til gudstjenesten i kirken. Hans Rolin, der var stadsmusikant i Viborg omkring 1850, var således organist først ved Søndre sogns kirke og fra 1847 ved domkirken. Men tiden var løbet fra denne ordning og Rolin døde i 1872 som byens sidste stadsmusikant.¹³³

Årsagen var, at Viborg havde fået fast garnison i 1865 og med den et regimentsorkester på 20 mand. Fra da af og frem til begyndelsen af 1930'erne var regimentsmusikken et fast og skattet element i byens liv. De ugentlige koncerter på torvet, uden for kommandantens residens og om sommeren på Borgvold var tilløbsstykker, ikke mindst for byens unge. Orkestret havde dygtige dirigenter, stabshornblæsere kaldet, der ikke begrænsede sig til militærmusikken, men også ar-

Revyer og sommerteatre var tilbagevendende begivenheder i Viborg i starten af 1900-tallet. I 1922 gjorde de unge socialdemokrater lidt grin med planerne for et jysk universitet i Viborg.

rangerede klassisk musik, strygekoncerter og symfonikoncerter. Meget værdsatte var stabshornblæserne Stuhr (1893-1911) og Vilh. Christensen (1928-1931).¹³⁴

Men også byens civile borgere kunne lave musik. Det er vist ikke forkert at sige, at der var grøde i musiklivet og musikinteressen i Viborg omkring århundredskiftet. Fremragende organister gav koncerter i byens kirker, Musikforeningen blev stiftet 1902, og et »Privatorkester« blev dannet af spilleglade og -dygtige borgere i 1903. Byen havde længe haft et sangkor, »Borger- og Håndværkerforeningens Sangkor«. Det fik nu kolleger og konkurrence i andre sangkor som »Viborg Damekor«, sangforeningen »Harmonien«, »Afholdsforeningens Sangkor« m.fl. Privatorkester, sangkor og regimentsmusikere arbejdede entusiastisk sammen i en række større koncerter, og endnu mere format og kvalitet kom der over arrangementerne fra 1907, da kantor Hæstrup med den nydannede »Viborg Korforening« i centrum blev dirigent og arrangør af koncerterne. Korkoncerter, kirkekoncerter, symfonikoncerter, operaer i koncertopførelse gik over scenen, og alle lokale talenter blev brugt. Byen havde sin

Korforeningen og Privatorkestret før opførelsen af Niels W. Gades dramatiske korværk »Korsfarerne« på Viborg Teater 1914. Siddende de tre solister med Julia Schourup i midten og dirigenten, kantor Hæstrup.

»egen« koncertsangerinde, frk. Julie Schourup. Og ikke mindst, da bedre koncertforhold var skabt med det nye teater (1909), inddrog man enkeltmusikere og solister udefra. Men ikke desto mindre var det Viborg, der lavede musik.

Sangere og musikere var for den store del amatører, og de professionelle drev denne musik som et sidejob til deres stillinger som kantorer og organister i kirkerne eller som musikere i regimentet. Så det var stor musik for billige penge, byen hermed fik. Systemet var følgelig sårbart. Det afhæng af personer og entusiasme, og det kunne mærkes, da først Hæstrup rejste fra byen i 1923 og regimentsmusikken ophørte i begyndelsen af trediverne. Naturligvis tog andre over. Den utrættelige musiker og musikforkæmper, boghandler Viktor Christensen, skabte en »Amatør- Kammermusikforening«, og med Otto von Spreckelsen som dirigent for kor- og orkesterkoncerter blev der holdt liv i musikken gennem trediverne.¹³⁵

Teater i Viborg

Samtidig med, at musiklivet og interessen for musik voksede frem i byen, skete der en tilsvarende udvikling med hensyn til skuespil og teater. Grundlaget for de to kunstarter var den samme: et borgerskab, der havde lyst, behov og mulighed for at opleve noget ud over dagen og vejen. Og som for musikkens var der også for teatrets vedkommende tale om en kombination af borgernes egen udøvelse af den svære kunst på amatørbasis og gæsteoptræden af professionelle teaterselskaber.

Teaterinteressen blandt borgerne frembragte mange diletantforestillinger i foreninger, på skoler eller i private grupper, gerne til særlige lejligheder og med godgørende formål, sjældent som mere varige foretagender. En teaterforening, »Thalia«, stiftet og drevet af nogle unge »teatergale« drenge i 1880'erne, holdt dog i tre år.¹³⁶

Ikke desto mindre var det de omrejsende teaterselskaber, der gav Viborg teater. Især efter 1870 var der mange af de såkaldte provinsselskaber, der året rundt rejste land og rige tyndt, og hertil kom snart de københavnske teatre, det kongelige med, der turnerede i deres sommerpause. Det kunne blive til mange forestillinger i den enkelte by. Hvor mange der var i Viborg, ved vi ikke, men da byen var kendt som en af de gode teaterbyer, er 50 forestillinger pr. år eller i gennemsnit én om ugen næppe for højt sat.¹³⁷

Amatørteatertraditionen i Viborg rækker langt tilbage. Her en opførelse i midten af tyverne med den nye landsretsbygning som malet kulisser.

Teaterselskaberne vendte tilbage til byen år efter år. Borgerne kendte dem og kendte også forskel på dem, hvad kvaliteten angik. Cortes' og August Rasmussens selskaber huskes som nogle af de bedste. Og byen levede med disse selskaber. Skuespillerne var indlogerede privat i byen, og mange kom til at kende dem på nærmere hold. Og så gav det naturligvis livet en særlig spænding for byens unge piger og drenge, at de på gaden kunne møde deres drømmes helt, henholdsvis genstanden for deres hemmelige og håbløse forelskelse.¹³⁸

Teaterforestillingerne var som helhed populære, om end stykkerne kunne blive for moderne og outrerede. Til de moderne hørte Henrik Ibsens »Vildanden«, der siden blev en klassiker. Det fik ikke den store succes i Viborg i 1885, og Stiftstidende kaldte rent ud stykket mislykket. Man kunne også blive forarget på moralens vegne, som det skete i 1912, da en adjunkt fra katedralskolen tordnede imod stykket »Glædespigen«, vistnok dog uden den store virkning på publikum. Forargelsen lå nok også bag, da den forkætrede Herman Bang tilbød at give en oplæsningsaften i Viborg Klub og fik den barske besked, at man hverken ville se eller høre ham.¹³⁹

Tiden fra 1850 frem til Første Verdenskrig var provinsteaterselskabernes store tid. I det meste af den periode foregik teatervirksomheden i Viborg i det »gamle« teater, der som nævnt lå i en baggård i Sct. Mathias Gade. Skuespillerne måtte klæde om under primitive omstændigheder, og adgangsforholdene til teatret var alt andet end præsentable. Bygningen var ikke desto mindre rammen om Viborgenserens teateroplevelser i over 50 år, men så kunne den heller ikke mere.¹⁴⁰

I 1906 søgte ejeren kommunen om tilskud til at bygge et nyt teater. Det fik han ikke, og heller ikke turde byrådet binde an med et kommunalt drevet teater, som det blev foreslået af et sammenkaldt borgermøde. Men et nyt teater ville man have, og efter en del udvalgsarbejde endte det med, at teatret skulle bygges og drives som et aktieselskab med kommunal støtte. Aktier blev tegnet, tilskud og lån hjemtaget, et beløb til udsmykning skaffet ved indsamling, og i december 1909 kunne det færdige Viborg Teater tages i brug. Den fornemme bygning, der stadig fungerer som byens teater, var tegnet af Søren Vig-Nielsen og udsmykket af kunstmaler Hansen Reistrup. Godt 600 tilskuere, alt hvad der var plads til, overværede den festlige indvielse, hvor korforenin-

Omrejsende teatertrup på scenen i Viborg gamle teater. Bemærk sufflørkassen og »orkestergraven« i forgrunden.

gen opførte en kantate, forfattet af adjunkt Loft og komponeret af kantor Hæstrup, efterfulgt af to mindre teaterstykker.¹⁴¹

Som kronen på en lang og frodig teatervirksomhed skulle publikum og teaterselskaberne nu have manerlige forhold. Men der var en udvikling, man ikke havde taget i ed. Det var de levende billeder, der for små penge kunne vises i biografteatrene. Da Viborg Teater blev indviet, var der allerede tre biografteatre i byen, så det var hård konkurrence fra starten.¹⁴² Naturligvis kom der stadig teaterselskaber, og de måtte oppe sig, for det var stadig vanskeligere at få udsolgt hus. Så det var trækplastre som Elverhøj, Orfeus i Underverdenen, Dollarprinsessen og andre operetter, der gik over scenen. Operaen Carmen kunne også samle publikum, men der blev længere mellem teaterstykkerne, og til sidst måtte man give sig og spille biografstykker i teatret på alle de andre dage.¹⁴³

Joakim Skovgaard og andre kunstoplevelser

Når man kort skal skitsere den kunst, der udfoldede sig og blev gjort tilgængelig for folk i Viborg mellem 1850 og 1940, er man fristet til at give den overskriften »Joakim Skovgaard, Joakim Skovgaard og det andet«. Så meget fylder

Skovgaard i billedet. Først fik byen kunstnerens udsmykning i domkirkens så at sige foræret af staten. En så vældig billedsamling inden for murene har næppe virket fremmede på eventuelle tanker om at skabe et egentligt kunstmuseum, som man fik det i Randers, Horsens, Vejle, Vejen og andre steder. Og da man endelig skred til at lave et museum, blev det til Skovgaard Museet. Vil man således studere eller opleve Joakim Skovgaards kunst, er Viborg afgjort stedet. Men med hensyn til at se kunst i almindelighed, blev borgerne i Viborg ladet så temmelig i stikken. En kunstforening, stiftet i 1883, har dog bødet på sagen ved at hente vandrestillinger fra Charlottenborg og Den Frie til byen.¹⁴⁴

Joakim Skovgaards udsmykning af domkirken var virkelig en bedrift. Dansk kunsts største opgave nogensinde, er

Joakim Skovgaards »Syndefaldet« i Viborg domkirke. Foto: Poul Pedersen.

det kaldt i den nyeste kunsthistorie. Malerierne blev udført som fresker, dvs. malet på den friske, våde puds. Arbejdet blev foretaget i to omgange. Væggene blev malet i årene 1901-1906 og lofterne 1911-1913. Hver sommer i de år, det stod på, kom Joakim Skovgaard til Viborg med et hold af hjælpekunstnere, og murere, malere og stilladsbyggere i byen stod dem bi. Kunstnerisk blev det store værk båret af Skovgaards religiøse, grundtvigske livsholdning. Det var indholdet og fortællingen, det handlede om. Det skulle være nemt tilgængeligt for menigmand. Ikke mystisk symbolik eller grådkvalt føleri. Det blev en smuk og forståelig genfortælling af bibelhistorien fra Adam og Eva til Kristi Himmelfart. Og ganske tankevækkende er det, at netop i en periode, hvor Indre Mission stod stærkt i byens åndsliv, satte den grundtvigske kristendomsforståelse sit monumentale mærke på Domkirkens indre.¹⁴⁵

Man kunne måske have ventet, at den kraftige kunstudfoldelse, der år efter år foregik i domkirken, kunne have skabt et varigere kunstnerisk klima i byen. Af de hjælpemalere, Skovgaard benyttede, var der flere, der siden blev kendte i deres eget værd, Niels Larsen Stevns, Arne Lofthus og Ludvig Find. Men ingen af dem forblev i Viborg. Når sommerens arbejder var tilendebragt, rejste de som deres mester tilbage til København. Det samme gjaldt en anden kunstmaler, der satte sit præg på byen. Det var Karl Hansen Reistrup, der først lavede nogle storslåede glasmalerier med landbrugsmotiver i den nye kreditforeningsbygning, siden stod for udsmykningen af Viborg Teater.¹⁴⁶

I 1935 blev der i rådhusets festsal afholdt en udstilling af Joakim Skovgaards efterladte skitsebøger, studier og udkast til malerier og andre arbejder. Det var optakten til og grundlaget for det Skovgaard Museum, der netop var stiftet. Museet skulle hertil indsamle værker fra de øvrige medlemmer af Skovgaardkredsen. Museet åbnedes 1937 i lokaler i Domkirkestræde.¹⁴⁷

Måtte viborgenserne i almindelighed tage til andre byer for at se kunst i bredere sammenhæng, så var der enkelte borgere, der selv skabte sig større samlinger af kunst. Her skal nævnes læge G. Soetmanns samling af nyere dansk kunst, hvor ikke mindst Karl Isakson, Harald Giersing og de fynske malere Johs. Larsen, Frits Syberg og Peter Hansen var smukt repræsenteret. Læge Soetmann, der en overgang sad i byrådet, udstillede i 1938 en god del af sin samling i Vestre skole til fordel for skolebørns ferieophold.¹⁴⁸

Joakim Skovgaard malede denne freske af vennen og kunstnerkammeraten Thorvald Bindesbøll, hvis originale vaser findes i en smuk samling på Skovgaard Museet.

Læselyst og historisk interesse

Det nittende århundredes selv-bevidste menneske måtte have noget at vide om sig selv og sin omverden, og denne videbegærlighed forudsatte, at man kunne læse og fremskaffe sig litteratur. I de selskabelige klubber, f.eks. i Borger- og Håndværkerforeningen, anskaffede man sig foruden de aktuelle aviser også mindre samlinger af bøger, til medlemmernes brug. Katedralskolen havde fra gammel tid et bibliotek, fortrinsvis til brug for lærere og elever, men andre kunne også benytte det. Omkring midten af 1800-årene stillede mange deres læselyst gennem de læseforeninger, der dannedes til formålet. I Viborg havde man allerede før 1850 haft flere læseforeninger med flere hundrede medlemmer. Ét af dem, Læseselskabet i Viborg, var stiftet i 1828 og levede endnu efter Første Verdenskrig.¹⁴⁹

Efterhånden havde mange byer fået et almindeligt, offentligt bibliotek, et folkebibliotek. I Viborg blev spørgsmålet rejst i byrådet i 1903, men uden resultat. Borgmester Tolderlund mente, at folk måtte have tilstrækkelig læsning i føljeton'erne i aviser og blade. Samme år dannedes på privat initiativ en »Folkebogsamling for Viborg og Omegn«, der i løbet af de 14 år, den eksisterede, kom op på en bogbestand på 1.600 bind og et udlån på 5-6.000 bind om året. Efter nogen forberedelse dannede en kreds af interesserede borgere i 1916 en »Biblioteksforening for Viborg og Omegn« med henblik på at skabe et egentligt bibliotek med professionelt personale. Man fik løfter om tilskud fra stat og kommuner, ansatte en bibliotekar og kunne i 1918 åbne dørene for Viborg Centralbibliotek. De første 10 år havde biblioteket til huse i en lejlighed på tredje sal i St. Sct. Mikkels Gade 22. Det var små forhold, og de blev da også snart *for* små. Da katedralskolen var flyttet til Skivevej, fik centralbiblioteket stillet skolens gamle gymnastiksal til rådighed. Den blev med lodder og trisser indrettet til bibliotek og indviet som sådant i 1928.¹⁵⁰

Ét af de første emner, videbegærligheden rettede sig imod, var samfundets, Viborgs, fortid, og det var den ældste fortid, oldtiden, der især påkaldte sig interessen omkring 1850. To mænd, der hver for sig havde samlet stensager fra Oldtiden, etatsråd G. Bruun fra Asmildkloster og justitssekretær Morville, tog initiativet og indstiftede i 1861, da Frederik VII var på besøg, »Selskabet til Samling af Oldsager i Viborg«. De to mænd skænkede deres samlinger til det, der længe kaldtes »Oldsagssamlingen i Viborg«, men som slut-

Viborg Centralbibliothek under små forhold i St. Sct. Mikkels Gade 1918-1928.

telig fik navnet »Viborg Stiftsmuseum«. Oldsagerne var også længe det, indsamlingsvirksomheden koncentrerede sig om. Efter Første Verdenskrig var denne samling én af provinsens største, mellem 5 og 6.000 genstande var den da på. Efterhånden blev hele det historiske forløb naturligvis dækket. I de første årtier flyttede museet noget rundt i byen, men fandt fra 1890 domicil i det gamle rådhus.¹⁵¹

Interessen for fortiden satte sig adskillige – og forskellige – spor i Viborg. Provinsarkivet blev et arnested for historiske studier. Et Historisk Samfund for Viborg og Omegn var etableret omkring århundredskiftet¹⁵², og det fik i 1928 følgeskab af Historisk Samfund for Viborg Amt, der siden hvert år har udsendt en årbog med artikler om Viborg by og amts historie.

Foreningsliv

Der blev skabt en hærskare af foreninger i Viborg mellem 1850 og 1940. Ingen tidligere og næppe nogen senere periode vil kunne fremvise noget lignende. Retten til frit at danne foreninger hørte til de friheder, der blev sikret med grundloven af 1849. Allerede i 1800-årene blev der skabt ikke så få foreninger i Viborg, men langt de fleste kom til verden hen imod eller efter 1900. En del foreninger er omtalt i de fore-

gående afsnit, overvejende velgørende, selskabelige og kulturelle foreninger. De foreninger, der er tilbage, er en blandet skare, de fleste med et eller andet praktisk formål eller emne, som medlemmerne har villet samle sig om. At nævne alle de foreninger, der har været af slagsen, er hverken muligt eller tilstræbt. Formålet har derimod været at give et indtryk af særkender og mangfoldighed ved denne selvgroede, græsrodsdemokratiske side af viborgensernes liv.

En række af de tidlige foreninger havde politiske formål. Ud over de egentlige partidannelser og vælgerforeninger i tilslutning hertil fik også partiernes unge deres særlige foreninger, hvor de kunne opøve deres politiske færdigheder. Politiske i lidt bredere forstand var de foreninger, der havde med landets forsvar at gøre. Der var Forsvarsbrødreforeningen og De danske Våbenbrødre, og da kvinderne jo ikke var brødre, måtte de have deres egen forsvarsforening. Det unge Grænseværn havde også en Viborg afdeling. Hertil kan man nævne de mange soldaterforeninger. I 1939 var der mindst 11.¹⁵³

Foreninger til forsvar af fælles interesser var der også mange af. Ved vor periodes slutning var der ikke mindre end 44 fagforeninger og 28 arbejdsgiversammenslutninger. Blandt de mere specielle var Markfredsforeningen, Grundejerforeningen, Dansk Kvindesamfund og Juridisk Forening. Interesseformålet lå også for en væsentlig del bag de kooperative foreninger, en byggeforening, et par fiskeriforeninger, Dansk Arbejde, Rotary og Turistforeningen for Viborg og Omegn. Et par foreninger for Aldersrentemodtagere kan vel også nævnes i denne sammenhæng.

Sundheden kunne mange mennesker samles om. Tuberkulosens og kræftens bekæmpelse, børns tandpleje og de vanføres problemer behandledes alt i foreningsregie. Forebyggende sundhedsarbejde kan man vel kalde den virksomhed, der blev drevet af de mange afholdsforeninger, der var i byen. Den tidligere nævnte forening af ikke-rygere ved Viborg Katedralskole var måske lidt kuriøs, men meningen var god nok. Opbyggelige hver på deres måde var Arbejde Adler, spejderkorpset, FDF og DUI. Hvor beslægtede forskønnelses-, naturfrednings- og dyrebekyttelsesforeninger var med disse, kan bestemt diskuteres, men det var i hvert fald ikke egeninteressen, der drev dem.

At de oplysende foreninger også måtte blomstre op, kan ikke overraske. Fra århundredskiftet var den ganske ambitiøse Folkelig Universitetsforening, der ved hjælp af dygtige

FDF på tur til Fur i 1913. FDF'erne dominerede i mange år bybilledet, men mødte dog konkurrence fra Det danske Spejderkorps. Blandt lederne i starten hos sidstnævnte var forfatteren Torry Gredsted, der netop på spejderture på Viborgegnen hentede inspiration til drengebøgerne om »Paw«.

foredragsholdere søgte at tilfredsstille videbegærligheden på et højt plan. Også i de tidligere nævnte Dansk Samfund og Historisk Samfund var foredrag en væsentlig del af virksomheden. Foreningen for Naturkundskab havde med den højt estimerede naturhistorielærer ved Borgerskolen, Kr. Pedersen, i spidsen ligeledes et højt fagligt niveau. Før 1940 var begyndelsen på en frodig oplysningsvirksomhed dannet med Arbejdernes Oplysningsudvalg, og af samme almenkarakter var Oplysningsforeningen for Handel og Håndværk. En esperantoklub og et par husmoderforeninger havde hver deres at oplyse om.

Broget var naturligvis den sidste gruppe af foreninger, der her skal omtales. Foreninger til fordrivelse af tiden eller – for at sige det lidt pænere – til dyrkelse af en fælles hobby. Der var tidligt en Fotografisk Amatørklub i byen, der kom en lytterforening og en radioklub, og frimærkesamlerne dannede Viborg Filatelistklub. Menneskenes kærlighed til dyr viste sig i en kaninavlerforening, et par brevueforeninger og en racedueklub, der måske stiledede en anelse højere. Og lad os så

slutte den ufuldkomne opremsning med de 17 haveselskaber, der i 1930'erne gjorde deres til at skaffe småfolk frisk luft og meningsfuld jord under neglene.

Sporten og dens foreninger

Da Skytteforeningen i 1863 blev dannet som et led i en landsomfattende bevægelse, ville man næppe have kaldt den for en idrætsklub. Skytteforeningerne skulle udgøre en forstærkning af landets forsvar under indtryk af det truende udenrigspolitiske klima, og de var militært formeret. Det sportslige fik dog snart forrang i foreningerne. I Viborg foretog konkurrenceskydningen i Undallslund plantage. Det, der har givet skytteforeningen en plads i Viborgs historie, var arrangementet af det internationale skyttestævne i 1914, Danmark klarede sig hæderligt i holdkonkurrencerne og vandt fire førstepladser i enkeltmandsskydningerne. Om den danske mester i geværskydning, viborgenser N. Laursen, var blandt vinderne, melder historien ikke noget om.¹⁵⁴

Om end længe uorganiseret var cykelsporten den næste sportsgren, der optog viborgenserne. Det første, vi hører til den, er en annonce i Stiftstidende i slutningen af 1868. Nogle borgere indbød til tegning af aktier i et aktieselskab med det formål at købe en cykel, en velocipede, og interessen var utvivlsomt til stede, for otte dage senere gjaldt en ny annonce afholdelsen af en »Velocipede-Generalforsamling« i Viborg Klub (»Der serveres med kogt Torsk«).¹⁵⁵ Gamle folk, der erindrede begivenheden, fortalte, at cyklen, der blev anskaffet, havde et primitivt kædetræk og nogenlunde lige store hjul med smalle, faste ringe. Dvs. det var ikke en »væltepeter« med et kæmpeforhjul og et lille baghjul. Alligevel var det en vanskelig sag at køre på cyklen. Flere af aktionærerne væltede og opgav sporten, mens andre blev ganske drevne. Senere fik flere cykler, og der dannedes en klub, »De massive«, der kørte skovture og væddeløb.¹⁵⁶ De egentlige »væltepeter« kom senere til Viborg, men var farlige og blev aldrig populære. Måske var det en sådan, der i 1900 kørte den 80-årige biskop Swane ned på landevejen mellem søerne. Han kom sig, men var ganske medtaget og tog sin afsked året efter.¹⁵⁷ Cykelsportens videre historie er mindre pittoresk, men der blev holdt liv i den. Omkring 1900 blev den drevet af cykleklubben »Tjalfe«, senere af »Viborg Amatør Cykleklub«.

Gymnastikken blev introduceret med en gymnastikforening fra 1885, men efter at De samvirkende Idrætsklubber var stiftet i 1904 og som én af sine hovedopgaver havde iværksat en gymnastikundervisning, hørte man ikke mere til den. Gymnastikken under De samvirkende Idrætsklubber blev drevet i mange år med vægt på fritstående øvelser og elementære redskabsdiscipliner. I 1935 dannedes den stadig eksisterende Viborg Gymnastikforening, hvis glørværdige triumfer først blev opnået efter 1940.

Kricket var i Viborg som mange andre steder én af de tidlige sportsgrene. Den første gymnastikforening havde cricket på programmet allerede i 1886, og i 1887 blev en egentlig cricketklub, »Viborg Boldklub«, stiftet, men fik ikke nogen lang levetid. Det gjorde derimod cricketklubben »Olympia«, der blev dannet i 1897. Den udøvede lige som fodboldklubben sit daglige spil på eksercerpladsen oven for Skottenborg. Klubben deltog også i den jyske turnering, men om dens sportslige meriter hører vi ikke meget.

I den nævnte »Viborg Boldklub« forsøgte man fra 1890 at indføre fodboldspillet i byen, men uden varigt held. Hvor når det herefter begyndte, ved man ikke ganske bestemt, men omkring 1900 var der i hvert fald gang i spillet med læderkuglen. Det var i den i 1896 stiftede »Viborg Fodsports Forening«, »VFF«, det skete. Foreningen havde fra starten haft traveture, atletik, vægtløftning, boksning og brydning på programmet, men da fodboldspillet først var introduceret, blev det snart hovedsagen. I de første år var fodboldspil-

Viborg Cykleklub på skovtur ca. 1899 lyder teksten på fotografiet. Kvinder og mænd af alle aldre paraderer stolt med deres køretøjer, hvoraf adskillige er af Brems' fabrikat. De selskabelige muligheder i cykelsporten fremgår tydeligt.

let temmelig løst organiseret. Både klubber og forbund skulle have tid til at »finde deres ben«. Venskabskampe med besøgende københavnske hold var de fodboldmæssige højdepunkter i denne periode.

I 1913 dannedes der en A-række af de bedste 20 hold i Jylland, heriblandt VFF, og i de følgende år nåede klubben et par gange finalen, men tabte begge kampe. Da den jyske mesterrække oprettedes i 1922, kom VFF lige akkurat ikke med, men kæmpede sig derop året efter ved at slå ærkerivalen Skive. Året efter igen, i 1924, opnåede VFF sit bedste resultat nogensinde, idet klubben vandt mesterrækken og blev dermed jysk mester. De næste fem år var klubbens absolutte »storhedstid«. I 1927 deltog den i slutspillet om danmarksmesterskabet uden dog at klare sig for godt. I 1929 gik det galt med et brag, og klubben måtte rykke ned i mellemrækken. Et nyt stadion, der blev færdiganlagt i 1931 gjorde ikke sagen meget bedre. Klubben kom dog op i den bedste række igen, men måtte slæbe sig gennem trediverne med mådelige placeringer.

I de gode år i tyverne havde klubben haft en god træner, der lærte holdet at spille efter et defensivt system, man i dag formentlig ville kalde 5-2-3 eller 5-4-1. Sikkert effektivt, men af spændende fodbold lyder det ikke. Klubben havde haft nogle rigtig gode spillere, heriblandt multitalentet Herman Brüggmann, der opnåede sine største sporslige triumfer inden for atletikken. Han var tre gange dansk mester i længdespring og lige så mange gange i trespring, og i begge discipliner repræsenterede han Danmark ved de olympiske lege i Amsterdam i 1928. Her klarede han sig hæderligt uden dog at nå finalerne. Både Hermann Brüggmann og flere andre VFF'er opnåede at blive udtaget til udvalgte Jyllandshold.¹⁵⁸

At sige, at atletikken ikke havde for gode kår i Viborg, før Viborg Stadion med cindersbane og springbaner blev bygget, virker som et paradoks, når det netop er fortalt, at den Viborgsportsmand, der i den periode drev det videst, gjorde det inden for atletikken. Men naturligvis har man indrettet sig på bedste måde på eksercerpladsen. Spring og kast krævede ikke alverden; sværere var det med løb, især de lange. Så dem arrangerede man gerne ude i terrænet. Særlig populært blev løbet om Søndersø, der blev afholdt i årene 1910 til 1922 og derefter igen fra 1940.¹⁵⁹

Viborgenserne var sportsglade; de skulle prøve det hele. Det er ganske vanskeligt at finde en sportsgren, der ikke var repræsenteret i byen. Til lands, til vands og i luften gik det

Mesterholdet fra 1924. Stående nr. 3 fra venstre er atletikmanden Herman Brüggmann.

for sig. På fast grund var det fægtning, tennis, hockey, boksnings, brydning og badminton. Ude i terrænet drev man jagt, sportsfiskeri, motorkørsel, skisport og skøjteløb, søerne var roernes og svømmernes domæne¹⁶⁰, og sidst blev luften taget i brug. Viborg havde før 1940 både en flyveklub, en svæveflyveklub og en modelflyveklub. Spredningen var stor, og måske var det derfor, at det ikke regnede med rekorder og mesterskaber over Viborg. Men det afgørende ved idrætten er, som det ofte er sagt, ikke at vinde, men at deltage. Og det gjorde viborgenserne. På et senere tidspunkt blev det gjort op, at medlemstallet i byens idrætsforeninger var ca. en tredjedel af byens befolkning, og det tal var næppe mindre i årene før 1940.¹⁶¹

Ud i det fri

Hvad viborgenserne ellers kunne fordrive deres fritid med, er det sidste, der her skal omtales.

At børn og unge med for den sags skyld har gjort hele byen til deres legeplads, kan ikke undre. Egentlige, kommunale

legepladser var relativt sjældne før 1940, men Viborg var med legepladsen ved Borgvold med på de sidste noder.¹⁶² Men ellers var det på byens gader, pladser, gyder, stier og smutveje, det foregik. Hvis man turde, og det gjorde de fleste af dem, der har skrevet om deres drengetid i Viborg, så plankede man den til Fischers eller Kjærsgaards tømmerpladser, hvor et eldorado af muligheder åbnede sig for eventyrlystne drenge. Herligt var det naturligvis også at plaske i søerne fra bredderne, flåder eller søbadeanstalten, der blev anlagt i 1913. At vandet formentligt var godt inficeret af »stadset fra kloakerne«, som overlæge Geill udtrykte det, lagde ingen dæmper på fornøjelsen.¹⁶³ Om vinteren kom kælkene frem, og så gik det ned ad de stejle gader og bakker. For de dristige var Helvedesdalen på den anden side af søen stedet. Turen endte på søens is, som altså forhåbentlig holdt. Var søerne tilfrosne, og det var de tilsyneladende hver vinter i erindringerne fra drengetiden, og man altså havde et par skøjter, så var skøjteløb en raffineret idræt for børn og ungdommelige sjæle. Eksercerpladsen var hele året modtagelig for boldspillere af enhver art og andre udøvere af pladskrævende lege.¹⁶⁴ Og ikke kun for børn. I en periode mødtes her ved aftenstid – som bocciaspillere i Frankrig – en gruppe modne krocketspillere, som passioneret svingede deres køller.¹⁶⁵

Beregnet for de lidt mere adstadige adspredelser var anlæggene, som byen ganske tidligt var rig på. Ældst var »Tausens Minde« fra 1836 midt i byen med en mindesten af billedhuggeren Freund og »Mikkels Anlæg« ved Mikkels Port, beplantet i 1840'erne. Det mest søgte anlæg var dog »Borgvold«, der fra midten af 1800-årene i flere omgange blev erhvervet af kommunen, beplantet og forskønnet. Her kunne borgerne hele året nyde den afvekslende natur, om sommeren regimentsmusikken og en kop kaffe eller en mere spirituøs forfriskning i en gemen beværtning, henholdsvis i den nedenfor liggende salon, alt efter lyst eller social placering. På den anden side af søerne lå Asmildklosters »Lund«, som både før og efter byens erhvervelse af klostret (1907) var tilgængelig for publikum. Lunden var mere skov end de andre anlæg, den lå længere fra byen og var derfor bedre egnet til ungdommelige stævnemøder.¹⁶⁶ Skal man tro de mange erindringer fra tiden, var det almindeligste daglige tidsfordriv overhovedet en spadseretur gennem alléen til Overlund med vendepunkt ved »Spytstenen« på toppen af bakken.

Om søndagen var det tid til familien, og det betød udflugter. Af viborgensernes erindringer får man nærmest det ind-

At tage på Borgvold var for mange børn og voksne at tage på udflugt. Madam F. Leegaards Öl-halle, senere Fr. Stjernfelts Borgvold Pavillonen, var åben for alle. Der kunne købes øl, kaffe, te og kage, senere også is, og man kunne tage sin egen madkurv med. En ekstra attraktion fik Borgvold, da legepladsen blev anlagt. Billedet er fra ca. 1905.

tryk, at man i alle familier, høje og lave, var på udflugt hver søndag. Det kan nok ikke passe. Sandheden er formentlig, at disse søndagsture hørte til de bekendte lyse minder, der fyldte mest i hukommelsen. De to absolut mest foretrukne udflugtsmål var Rindsholm og Bækkelund. Begge steder var der skøn natur med skov og sø og plads til at lege for både børn og voksne. Standsforskellene viste sig ved transporten og måltiderne. Apostlenes heste kunne bruges både ud og hjem, undertiden kombineret med toget den ene vej. For folk af den sporty slags kunne cykler også, da de kom frem, bringe deres bærere billigt frem og tilbage. I den fine ende var det charabanc og landauer, der klarede transporten. Madkurv havde de fleste vist med. Den blev indtaget i naturen eller på de bænke eller lysthuse, der var beregnet på det samme. Kaffe på Rindsholm kro eller den gule træpavillon i Bækkelund var turens luksuøse højdepunkt for nogen. Turen kunne naturligvis også gå andre steder hen, til Birgittelyst eller Egely ud imod Hald, til Hjarbæk, rundt om Nørresø eller blot ud til spidsen af den, til Folsbjerg eller »Granada«. ¹⁶⁷

Viborg er sagen: Teaterfesten

Der er ingen tvivl om, at viborgenserne elskede fester af den folkelige art. Og snart sagt enhver anledning kunne bruges til en offentlig fest med optog, taler og sange på den uopslidelige Borgvold. Den årlig grundlovsdag, kongens runde fødselsdage, faglige begivenheder, H.C. Andersen, Carl Nielsen, forsvaret, genforeningen med Sønderjylland og meget mere kunne bruges – og blev brugt – som anledninger. Men der var også nogle fester, der var lidt anderledes. Hvor anledningen ikke kom udefra, og formålet ikke bare var at holde fest. Hvor festen var et middel til at gøre noget for byen. Hvor Viborg så at sige var både anledning og formål.

Det var med opførelsen af Viborg Teater, det begyndte. Byen *ville* have et nyt teater og fik det som ovenfor beskrevet i 1909, for en stor del finansieret af beboeraktier. Men til udsmykningen af den smukke bygning, såvel ude som inde, rakte pengene ikke. Hvad skulle man gøre? Overlæge Videbech udtalte de forløsende ord på den indkaldte generalforsamling: Vi skaffer pengene ved en fest – en folkefest! Og næppe var ordene udtalt, før planlægningen var i gang. Opgaverne blev delt mellem en række udvalg, der tilsammen fik en lille hær af frivillige medhjælpere, omkring 500 eller 5% af befolkningen, til deres rådighed. Velvilje blev skaffet fra alle sider, og så blev alle sejl sat til. Med en hasarderet optimisme havde man bestemt, at festen skulle løbe af stabelen efter fire uger. Arrangører og agerende fik meget travlt.

Men man nåede det. Festen blev holdt som planlagt, og det blev en fest, der væltede byen. Lørdag aften indledning med en koncert i den flagsmykkede rådhus. Om søndagen festens hovedattraktion: det store vogntog gennem byen med borgmester og byråd i spidsen for mere end 40 festligt pyntede vogne. Med musik imellem kom først håndværksfagenes vogne, det var de fleste, så en række fra landet, hvoriblandt lyngvognen med studeforspand gjorde stor lykke, og til sidst vogne med »artisterne«, der skulle optræde på Borgvold. Allerede længe inden vogntoget satte i gang, »stormede folk til byen i tusindvis«, berettede en af deltagerne senere. Mere end 10.000 havde fulgt vogntoget, mente den samme. Bagefter gik det løs på Borgvold. Fra kl. ca. 17 til 23 var der uafbrudt forestilling i cirkus »Guirlando«, og på »Kunstnerplænen« optrådte lige så uafbrudt zigeunerkor, gymnaster og fægtere, folkedansere og skjolddansere. Hver time var der forestilling i »Budolfis Variete« og i salonen, hvor otte dresserede kæmpefrøer blev fremvist. Her foruden

Det imponerende vogntog gennem byens gader ved teaterfesten i 1909 samlede tusindvis af tilskuere. Her ruller optøget ned gennem Gravene.

var der restauration, en japansk tesalon, tombola, bazar, roulette, karrussel, kagebageri, pølsefabrik, kraftprøve, den sjældne tyr og meget mere. Mandag aften hele herligheden om igen og begge aftener afsluttende dans i Salonen.

Hele vejen igennem var det byens borgere, der trak læsset. En kraftpræstation af dimensioner, der ikke kunne have været gennemført uden entusiasme og offervilje, sammenhold og fællesskab. Her var kasterne og båsene glemt. Det var en anden side af Viborg, der kom frem. Og arbejdet var ikke omsonst. 12.000 kr. gav det som tidligere nævnt til teatrets udsmykning, svarende i nutidspenge (1999) til en 3-400.000 kr. Da en deltager senere, i 1928, skrev om arrangementet, sluttede han med ordene: Det er nu 19 år siden. Hvornår får vi den næste folkefest?¹⁶⁸

Viborg-Dagene

Otte år mere måtte viborgenserne vente på deres folkefest. Men så kom den også med fynd og klem. Det var Turistforeningen og især dens formand, Aage Munksgaard, der havde taget initiativet. På overbevisende måde fik han tændt byens borgere, foreninger og virksomheder for ideen. Selv stod han

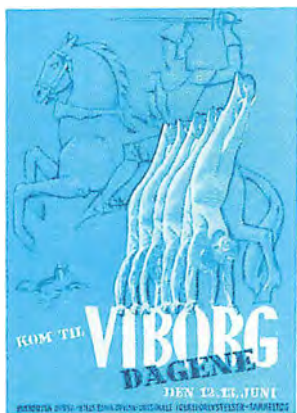

Historisk optrin fra Viborg Dagene 1938 foran det gamle rådhus. Det manglede ikke interesse fra publikum.

som formand for forretningsudvalget i spidsen for foretagendet, hvorunder omkring 30 udvalg med mere end 100 medlemmer blev nedsat til at tage vare på de forskellige dele af arrangementet. »Viborg-Dagene 1936«, som det hed, skulle løbe af stabelen to dage i juni. I meget af det, der lå under overfladen, lignede Viborg-Dagene Teaterfesten en menneskealder før. Borgerdeltagelsen, offerviljen, festglæden, entusiasmen. Anledningen og formålet var stadig Viborg, denne gang byen som sådan. Det gjaldt om at placere Viborg på Danmarkskortet som en by, hvor der skete noget, og som kunne tiltrække turister og gerne også virksomheder.

Arrangementet var, utroligt nok, større end det forrige og også nok bedre forberedt. I centrum stod et storslået historisk optrin, hvis emne var fundet ved et greb i Viborgs historie, nemlig prins Christian's (IV) hyldning til konge på Nytorv i 1584. Det var professionelt iscenesat af skuespilleren Henrik Malberg, men alle agerende var borgere, og i modsætning til festens praktiske opgaver, der først og fremmest blev varetaget af folk fra erhvervslivet, så var der her kommet andre sociale grupper på rollelisten. Officerer og officersruer, højere funktionærer, læger, lærere, en landsarkivar og endelig tre repræsentanter for omegnens større hartkorn. Alt i alt en cadeau til den sociale spredning.

Der var tre optog gennem byen, et musikoptog, et vognoptog, »Fra studekøretøjet til den moderne automobil«, og det store historiske optog, hvor Christian IV og hans medspillere og alle andre medvirkende deltog. Der var tre fodboldkampe, VFF mod brødrene Dahl fra Tulstrup og to gan-

Lodseddel N° 0020

PRIS: Kr. 1,00.

Vær velkommen til Festen i

Jyllands Hjerte - Lyngens By. —

Opvisning af Niels Bukhs Elitehold
Historiske Skuespil og Stavnsbaands-Festspil
Ringridning - Illumination - Festfyrværkeri
:: Store Folkefester paa Borgvold ::
Koncert - Circus - Variete - Tombola
Dans og mange andre Forlystelser. - -

Søndag den 12. Juni 1938
Mandag den 13. Juni

Lodseddel fra Viborg-Dagene 1938, der samtidig var program. Hovedpræmien var en Folkevogn.

ge mod det engelske Wimbledon. Der var ringridning og dyrskue, og fra kl. 17 blev der rigtig folkefest på og omkring Borgvold. Cirkus, variete, gøgl, restaurationer og boder i mængde kappedes om publikums opmærksomhed. På musiktribunen og kunstnerplænen var der afvekslende orkesterkoncert, korsang, fægtning, gymnastik, karakterdans, bokseopvisning og solosang af bogholder G. Sørensen. Kl. 23 ildregatta, bål, fakkeltog og festfyrværkeri. Den sidste aften gik fakkeltoget til Gammeltorv, hvor festen med taler og sang fik en værdig afslutning. Viborg havde gjort det igen.

1937 sprang man over, men i 1938 og 1939 blev Viborg-Dagene igen afholdt for fuld musik. Som grundregel efter det samme koncept, men naturligvis med nye emner, nye programpunkter og nye attraktioner. Temaet for de centrale optrin og optog var i 1938 »Uniformer og dragter gennem 100 år« og i 1939 »Sporten gennem tiderne«. De historiske optrin fik tilført lidt mere professionalisme i og med, at »rigtige« skuespillere blev indforskrevet til de aktive roller, mens viborgenserne fortsat gjorde deres skyldighed som statister. Festerne var populære og gav jævnthen overskud, som kom turistsagen og dermed Viborg til gode. Viborg-Dagene var blevet en succes og godt på vej til at blive en tradition.¹⁶⁹

Festtraditionen i Viborg skulle have haft sin kulmination med en landsudstilling i 1940. Store forberedelser var gjort, som det er omtalt i det følgende bind, men krigsudbruddet satte brat forløbet i stå. Skønne spildte kræfter og muligheder for Viborg!

Litteratur og kilder

- Abitz, E. A., m.fl.: Vestre Landsret 1919-1994.
- Aidt, A. P. og Fastrup, J.: Asmildkloster Landbrugsskole 1908-1933, 1933.
- Andersen, A. Vejen og Lauridsen, Henning Ringgaard: Murer- og Tømmerhåndværk i Viborg 1735-1985, 1985.
- Andersen, Jacob: Fra Bondens Thy til Kongens By, 1926.
- Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 I-II. Red. Karl-Erik Frandsen, 1984.
- Bang, J. P.: Viborgminder, 1929.
- Beretninger vedrørende social Forsorg i Viborg Kommune 1934-1940. 1935-1940.
- Bevaringsplan Viborg + kortbilag. Udarbejdet 1971-1972. 1975.
- Bjerger, Poul og Thyge J. Søgaard: Danske Vider og Vedtægter, II – IV, 1908-32.
- Bonde, Aage: Soldat i Viborg 1865-1965, 1965.
- Bonde, Aage (red.): Viborg Stiftsmuseum og dets bygning, 1961.
- Bonde, Aage og Harald Ditzel: Østre skole Viborg 1887-1962, 1962.
- Brovst, Bjarne Nielsen: Jeppe Aakjærs 17 dag i Viborg arrest, 1887-1987.
- Bruun, Daniel: Slægts- og Barndoms minder fra Viborg-egnen, 1925.
- Bundsgaard, Inge og Korsgaard, Peter: Kommunal socialforsorg indtil 1933. I: Jan Kanstrup og Steen Ousager red.: Kommunal opgaveløsning 1842-1970.
- Christensen, Harry: Ni tværsnit af Nibes historie, 1977.
- Christensen, Niels Peter: Livserindringer, 1942.
- Christensen, Petrus: To Slægtled, 1940.
- Clausager, Jørgen Peder: Viborg som erhvervsby, 1980.
- Dann Rasmussen, Vigann: Nørrejske jernbanebyer, 1981.
- Danske Byer og Sogne XI, Viborg Amt, 1934.
- Dansk Jernbane-Klub 1993: Løgstørbanen gennem 100 år.
- De Samvirkende Idrætsklubber i Viborg 1904-1979, 1979.
- Dragsbo, Jens Peter la Cour og Grete Rung: Jævnføringsregister over Viborg Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1974, 1976.
- Ehlers Olsen, Henning: Indre Mission i Viborg gennem 100 år, 1969.
- Elevforeningen Minerva Viborg Katedralskole, 1960.
- Engqvist, Hans H.: Byplanens Dannelse og ældste Udvikling. I: VKH, IV, 1941.

- Falbe-Hansen, Ida: Nogle Oplysninger om Stændervisens Tilblivelse. I: Saml. til jydsk Hist. og Topografi, 3. rk., VI. bd., 1908-10, 150-55.
- Feldbæk, Ole: Fædreland og indfødsret. 1700-tallets danske identitet. I: Ole Feldbæk, red.: Dansk Identitetshistorie, bd. 1, 1991.
- Fenger, Ole: Viborg Landsting. I: Vestre Landsret 1919-1994, 1994.
- Frandsen, Allan: En ost til dronningen. I: Hjulenes by fik handelsry. Viborg Handelsstandsforening 1845-1995, 1995.
- Frandsen, Peter: Da elforsyningen kom til byen. Odensebogen 1991.
- Fra Viborg for 100 Aar siden. Fru Johanne Marie Magdalene Pedersens livserindringer I: Fra Viborg Amt 1958, 1958.
- Gad, Lise: Viborg Centralbibliotek i 50 år (Viborgenseren, 1968).
- Gautier, Henrik: Sygehusvæsen som kommunal opgave i det 19. århundrede. I: Jan Kanstrup og Steen Ousager, red.: Kommunal opgaveløsning 1842-1970.
- Geill, Christian: Nogle Bemærkninger om Viborg Skolevæsens formentlige Udvikling, 1916.
- Geill, Christian: Statens Sindssygehospital i Viborg gennem 50 Aar (1877-1927), 1930.
- Giessing, C.: M. Christen Lassen Tychonius ... hans trykte og utrykte Piecer, 1772.
- Godt, H. H. og Lilholt, A.: Hospitalet i Viborg gennem et hundrede år, 1978.
- Gullev, Chr.: Bidrag til Viborg Domkirkes Reparationshistorie, nærmest i det 18de Aarhundrede. I: Saml. til jydsk Hist. og Topografi, 1. bd., III, 1870-71.
- Hammerich, Kai F.: Den danske Dommerstand under Enevælden, 1931.
- Hansen, Laur.: Spillemanden og hans Betydning i dansk Folkeliv, 1953.
- Haubroe, Klaus: En brændevinsbrænderfamilie i Viborg 1811-1914. I: Fra Viborg Amt 1990.
- Helweg, Hjalmar: Sindssygeværnsnets Udvikling i Danmark, 1915.
- Heise, A.: Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559, 1879.
- Her i byen. Stykker om Viborg, 1974.
- Hjermind, Jesper: Søfolk, kågmænd og skippere på Hjarbæk fjord. I: Fra Viborg Amt 1988.
- Holmgaard, Jens (ed.): Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797, 1969.
- Holmgaard, Jens: En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794-1804. I: Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads, 1990.
- Hvidtfeldt, Johan: Viborg Tugthus i 1700-årene. I: Jyske Saml., Ny rk., 1. bd., 1950.
- Hyldtoft, Ole: En lysende gas, 1994.

- Hæstrup, Jørgen: Grænseløs tilværelse, 1980.
- Hæstrup, Jørgen: Musik for små penge. Træk af musiklivet i Viborg omkring 1920, 1976.
- Høirup, Henning: Joakim Skovgaard og Arne Lofthus. I: Viborg Stifts Årbog 1958.
- Højby, Sigurd: Bystyret i Viborg – en historisk oversigt, 1984.
- Israelsen, N.J.: Johan Gottfried Hödrich – bygmester i Viborg, 1975.
- Iuul, Stig, udg.: Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683, 1949.
- Jacobsen, Chr.: Klokkeslettet. I: Journalen nr. 3, 1993.
- Jacobsen, Chr.: Til lands, til vands og i luften, 1995.
- Jensen, Charlotte S.H.: Røverhistorier. Sagn og virkelighed, 1994.
- Jensen, Erik Bartram: Garvernes historie i Viborg – fra middelalder til velfærdssamfund. I: Fra Viborg Amt 1983.
- Jensen, F. Elle: Bøger i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1964.
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848, I-II, 1931-34.
- Jensen, Johannes V., Niels Jeppesen og Georg Saxild: Fra den gamle By og den gamle Skole. 1920.
- Jensen, Sigurd: Kreditforeningen af jydsk Ejenomsbesiddere 1851-1951, 1951.
- Johansen, Hans Chr.: Næring og bystyre. Odense 1700-1789, 1983.
- Jordebog for Viborg Kjøbstad, 1878.
- Jul i Viborg 1928-1931.
- Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891-1966, 1966.
- Jysk Fodbold i Fortid og Nutid. Særtryk, 1951.
- Jørgensen, Carl E.: Viborg Katedralskoles historie, 1960.
- Jørgensen, Harald: Spredte barndoms- og ungdomserindringer fra Viborg I: Fra Viborg Amt 1980, 1980.
- Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1940.
- Klitgaard, C.: »Stændervisen«. I Samlinger til jydsk Hist. og Topografi, 3. rk., V. bd., 1906-08.
- Krog, A.C.: Samlede Efterretninger om Viborg By i ældre og nyere Tider, 1779.
- Lassen, Aksel: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960, 1965.
- Lauridsen, Finn H.: Bogkøb i provinsen 1800-1850. I: Erhvervshistorisk Årbog 1950.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: Bruunshåb – en by og dens indbyggere i 175 år. I: Fra Viborg Amt 1997.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: Viborgs industrihistorie 1742-1990, 1990.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: Viborg Vestermark. I: Fra Viborg Amt 1996.
- Lilholt, Arne: En tømmergård i Viborg gennem 100 år, 1976.
- Lilholt, Arne: Kan De huske -? 1-5. 1980-1984.

- Lilholt, Arne: Viborg og Omegns Hotel- og Restauratørforening, 1946.
- Lilholt, Arne: Viborg Textilhandler-forening, 1950.
- Lindhard, N.H.: Historien om Løgstør, 1996.
- Lomholt, A.: Viborg Byes og Omegns Sparekasse 1828-1928, 1928.
- Lundstrøm, H.: Arbejdernes Fællesorganisation i Viborg, 1941.
- Lykke, Palle: Viborg som universitetsby. I: Fra Viborg Amt 1989.
- Løgstrup, Birgit: En stationsby vokser op. I: Fra Viborg Amt 1982.
- Løgstrup, Birgit: Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorgshjem 1882-1982, 1984.
- Løgstrup, Birgit: Jord og mennesker på Viborgegnet 1688-1988, 1993.
- Matthiessen, Hugo: Snapstinget. Jydsk Termin. Marked og Mennesker, 1946.
- Mikkelsen, Jørgen: Fra købmandsbog til hittegodspatent. I: Køge Studier 1995, 1996.
- Mikkelsen, Jørgen: »Handlingen i de Smaa Købstæder bestaar i dend bahre Credit«. I: Knud Prange m.fl., red: Det store i det små, 1997
- Mikkelsen, Jørgen: Købmandens kontaktflade – en regionalundersøgelse. I: Erhvervshistorisk Årbog 1994, 1995.
- Mikkelsen, Jørgen: Sjællandske markeder. I: Historie, 1994.
- Mindeblade i Anledning af Viborg Danse-Salon-Selskabs 50 Aars Bestaaen 1847-1897, 1897.
- Mortensen, A. C.: Saa meget hændte -. 1951.
- Munch, Helmuth Spanggaard: Viborg gennem 150 år. 1979.
- Munch, P.: Erindringer 1870-1909. Fra Skole til Folketing, 1959.
- Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark 1619-1848, I-II, 1900.
- Munksgaard, Ellen: Min barndoms by. I: Fra Viborg Amt 1965.
- Nedergaard, Paul: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie. Bd. 6, Viborg købstads provsti s. 63-87.
- Nielsen, Helge: Folkebibliotekernes forgængere, 1960.
- Nygaard, S.: »Den Viborger Samler«. I: Jydske Samlinger, 3. rk. 4. bd., 1904-05.
- Pedersen, Helmuth Spanggaard: Viborg i 30'erne. 1971. Særtryk af Fra Viborg Amt 1970.
- Petersen, Carl Heinrich: Træk af arbejderbevægelsens historie i Viborg – og af min egen I: Fra Viborg Amt 1982.
- Petersen, Carl Heinrich: Viborg er noget lort – men der er også lyspunkter. I: Her i byen. 1974.
- P.S. 1. 1993.
- Rambusch, H. H. A.: En gammel jernbanemands erindringer 1854-1882, 1916.
- Rasmussen, Aase Rosenberg: Barn i Viborg under den første verdenskrig. I: Fra Viborg Amt 1980.
- Rasmussen, Aase Rosenberg: Skolegang i Viborg 1917-1929. I: Fra Viborg Amt 1972.

- Ravn, Thomas Bloch: En solid og god håndværkerstand. I: Fra Viborg Amt 1987.
- Ravn, Thomas Bloch: Håndværk og købstadsliv. Omkring skomager Hammershøjs beretning om Viborg i forrige århundrede. Særtryk af Fra Viborg Amt 1987, 1988.
- Ravn, Thomas Bloch: Snapsting og markedshåndværk. I: Fra Viborg Amt 1985.
- Reiter, Paul: Min debut i skolen blev ikke strålende. Min skoletid, 1954.
- Riising, Anne: Viborg hattemagerlavs udenbys forbindelser i det 18. århundrede. I: Fra Viborg Amt 1953.
- Rinds, Fjends og Nørlyng Herreders Landbo- spare- og lånekasse, 1926.
- Rønne, Jørgen Falk: Den gamle Skole. Jabal, Jubal og Tubalkain, 1949.
- Rørsig, P.M.: De store Ildebrande i Viborg. Fra Middelalder til Nutid, 1926.
- Rørsted, O.K.: Vogt lys og ild. Viborg købstads brandvæsen 1844-1969, 1969.
- Sandfeld, Gunnar: Thalia i provinsen. 1962.
- Saxild, Georg: Viborg som Universitetsby, 1925.
- Schroeder, P.P.: Soldat i Viborg 1785. I: Fra Viborg Amt 1967.
- Schroeder, P.P.: Den kirkelige betjening af garnisonen i Viborg i 1700-årene. I: Fra Viborg Amt 1978.
- Schroeder, P.P.: Sundhed og sygdom ved garnisonen i Viborg i 1700-årene. I: Fra Viborg Amt 1979.
- Seeberg, Peter: Viborg Teater, 1984.
- Seeberg, Peter og Langballe, Hans: Tag over hovedet, 1992.
- Selmer, H.P.: Om Oprettelsen af et Universitet i Jylland, 1845.
- Severinsen, P.: Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar, 1932.
- Sixhøj, J. Chr.: Viborg Katedralskoles dimittender 1630-1879, 1968.
- Skodshøj, H.: Da Lyngkraven forsvandt omkring Viborg. Særtryk, 1964.
- Skodshøj, H.: Det danske Hedeselskab 1916-1941, 1941.
- Skovgaard, Joakim: Om billederne i Viborg Domkirke. 1907. I: Viborg Stifts Årbog 1958.
- Socialdemokratiet i Viborg 100 år 1885-1985, 1985.
- Spanggaard Helmuth: Viborg by og egn FØR & NU 1-3, 1997-1998.
- Spreckelsen, Otto v.: Stænderpladsen i Viborg før og nu. I: Fra Viborg Amt 1951.
- Spreckelsen, Otto: Viborg Borger- og Haandværkerforening gennem 100 år, 1965.
- Spreckelsen, Otto v.: Viborg bys borgerbog 1713-1860, 1955.
- Spreckelsen, Otto v.: Viborg Handelsstandsforening 1845-1945, 1945.
- Spreckelsen, Otto v.: Viborg-vægtene gennem 300 år. I: Fra Viborg Amt 1958.

- Stuckenberg, Fr.: Fængselsvæsenet i Danmark, I, 1550-1741, 1893, II, 1742-1839, 1896.
- Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: De danske aviser 1634-1989, bd. 1-2, 1989.
- Sørensen, Martin: Borgerkaniner og Friskaller. I: Jul i Viborg 1929.
- Thestrup, Poul: Dampen binder Danmark sammen, På sporet, 1847-1997, 1997, bd. 1.
- Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Bd. 2, 1972.
- Ursin, M.R.: Stiftstaden Viborg. En topografisk, historisk og statistisk Beskrivelse, 1849.
- Ved Viborg Teaters Indvielse, 1909.
- Vestergaard, Jørgen og Ehlert, Vilh.: Forslag til Trafikhavn ved Hjarbæk for Viborg Købstad, 10. dec. 1938.
- V.F.F.s jubilæumsskrift 1896-1971, 1971.
- Viborg Afholdsforening, 27. november 1884-1909.
- Viborg Domkirke. Joakim Skovgaards Billeder. Domkirkens Historie, 1909.
- Viborgenserens. Medlemsblad for Viborg og Omegns Hjemstavnsforening 1968-1974.
- Viborg Fodspors Forening 1896-1996. 1996.
- Viborg Interviews. Avisudklip samlet af Carl Rasmussen, Struer. Ca. 1920-1921. LAN.
- VKH=Viborg Købstads Historie I-IV, 1940-1941.
- Viborg og Omegns Afholdskreds: Historie gennem 25 Aar (1915).
- Viborg Skydeselskab gennem 25 Aar 1878-1902, 1902.
- Wistoft, Birgitte: Elektricitetens Aarhundrede. Bind 1. 1891-1940, 1991.
- Worsøe, Hans H.: Fra grundlæggelsen til 1839. I: Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeri tohundredårige historie 1771-1971, 1971.
- Worsøe, Hans H. og Paul G. Ørberg: Viborgs brand 1726, 1976.
- Wulff, Henrik: Da Fjenden var i Landet, 1906.
- Ørberg, Paul G.: Af Viborg landstingsarkivs historie. I ARKIV, 4. bd., nr. 3, 1973.
- Ørberg, Paul G.: Mecanicus Søren Vistoft og hans slægt. I: Fra Viborg Amt, 1997.
- Ørberg, Paul G.: Når nøden er størst, 1986.
- Ørberg, Paul G.: Viborgs udvalgte mænd. Det kommunale selvstyres fremvækst i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1978.
- Ørberg, Paul G.: Fra landsting til landsoverret. Retsreformen i 1805. I Fortid og Nutid, 1997,1.
- Aakjær, Svend: Kulsviere og krejlere i Kvols. I: Festskrift til Hugo Matthiessen den 19. december 1941, 1941.
- Aakjær, Svend: Viborg Stifts Bibliotek 1817-1942, 1942.

Trykte kilder:

- DL.= Christian den Femtes Danske Lov 1683.
Frd. = Kvartudgaven af forordninger.
Kort 1925. Tegnet af Jens Madsen.
Kort over Viborg 1934, A. Lomholt.
Hammershøj, Edv. m.fl.: »Fra det gamle Viborg«.
Olsson, Thyge: Viborg, 1939.
Reskr. = Laurids Fogtman: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve.
Skattebog (og Vejviser) for Viborg Købstad (div. år).
Skoleberetning 1914. Viborg Købstadkommunes offentlige skolevæsen.
St. Med. = Statistiske Meddelelser.
ST=Statistisk Tabelværk.
Traps kort over Viborg 1858, 1875 og 1901.
Vejviser for Viborg og Omegn 1904 ff.
VS=Viborg Samler.
VSF=Viborg Stifts Folkeblad.
V.St.=Viborg Stiftstidende.
Viborg Stændertidende 1846.

Utrykte kilder

Rigsarkivet RA

Danske Kancelli

Jyske Tegnelser, div. år.

Koncepter og indlæg til Jyske Tegnelser, div. år.

3. departements (oprindeligt 5. departements) registrant 1800ff.

3. departements registrantsager 1800ff.

Kommercekollegiet

Dansk-norske sekretariat. Nr. 28-30. Relationer om de danske stifters tilstand (Stiftsrelationer). 29, II. Lolland-Falster, Ålborg, Viborg og Århus stifter 1735-37.

Nr. 37. Projektprotokol A.1736.

Rentekammeret

Rtk. 2214.89 Forslag til landets opkomst og det almindelige bedste ..., 1747-49.

Rtk. 2246.156 Kommissionerne af 1732 26. aug. til at inkvirere hos købmændene ..., 1732.

Rtk. 2246.157 Inkvisitionsforretninger over varebeholdninger hos de handlende i købstæderne og på handelspladserne, 1750.

- Rtk. 2435.25-26 Markedslistre 1776-1799.
- Rtk. 3531.1ff Folketællingslister 1787.
- Rtk. 3532.38 Folketællingslister 1801.
- Rtk. 3535.45 Folketællingslister 1845.

Regnskab for formueskatten af 11. marts 1789. Regnskab for Viborg-Æbeltoft.

Generaltoldkammer- og kommercekollegiet

Industri- og fabrikkontoret, Industritabeller for de danske provinser, 1823ff

Regnskaber 1660-ca. 1848

Viborg told- og konsumtionsregnskaber, div. år.

Sundhedskollegiet/Sundhedsstyrelsen

Medicinalberetninger 1805ff

Landsarkivet for Nørrejylland LAN

B 3 B Viborg stiftamt og Hald amt -1789.

- B 3 B-2 Kopibog over udgåede breve 1748-52.
- B 3 B-15-18 Reskripter 1716-54.
- B 3 B-23 Kancellibreve 1690-1754.
- B 3 B-34 Kommercekollegiets breve 1773-84.

B 4 Viborg stiftamt 1789 -

- B 4-516 Indkomne breve. L. Købstædernes økonomiske anliggender 1837.
- B 4-779-780 Eksekutorskifteprotokoller i boet efter Frans Deisig 1792.

B 24 Viborg landsting

- B 24-584 Dombog 1719-31.
- B 24-678 Skøde- og pantebog 1724-27.
- B 45 Viborg byfoged
- B 45-254-260 Skifteprotokoller 1725-1819.
- B 45-378 Købmand J.C. Møllers fallitbo 1848.
- B 45-484-487 Pasprotokoller 1843-62.

B 204 Viborg tugthus

- B 204-464 Afskrift af fundatsen og af ældre breve og reskripter 1739-66.
- B 204-467 Forskelligt 1744-1870.

B 239 Bygningsinspektoratet for Nørrejylland

- B 239-136 Viborg Posthus.

B 327 Viborg toldarkiv

B 327-77-85 Hovedregnskaber 1838-1850.

C 2 Viborg bisp

- C 2-68 Breve 1713-43.
- C 2-165 Viborg bys gejstlige 1644-1801.
- C 2-222 Viborg latinskoles privilegier 1559-1791.
- C 2-229 Viborg latinskoles bygning 1722-1791.
- C 2-633-36 Skolesager 1805-77.
- C 2-637 Skolevæsen i Viborg og Skive 1805-14.

D 33 Viborg rådstue

- D 33-2 Rådstueretsprotokol 1726-68.
- D 33-3-5 Justitsprotokoller 1713-1830.
- D 33-13 Mandtal over Viborg by, optaget i anl. af det oktroerede grønlandske kompagni i Bergen 1725.
- D 33-14 Mandtal og beregninger over formue-, kop-, heste- og karosseskatten 1743.
- D 33-219 Diverse brandtaksationer 1755-71.
- D 33-220 Taksationsforretning over købstadens bygninger 1781-89.
- D 33-237 Brandforsikringsprotokol 1847-57.
- D 33-246 Rådstueprotokol 1831-1878.
- D 33-268 Indkomne skrivelser til magistraten 1602-1745.
- D 33-303-305 Indkomne skrivelser til magistraten ang. byens handel og øvrige næringsbrug 1726-1829
- D 33-308 Indkomne skrivelser til magistraten ang. skolevæsen, brolægningen, kapitelstaksterne 1721-1830.
- D 33-310 Indkomne skrivelser til magistraten ang. fattig- og forsørgelsesvæsenet 1708-1815.
- D 33-311-312 Indkomne skrivelser til magistraten ang. brandvæsen og borgervæbning 1717-1829.
- D 33-323 Instrukser for politibetjente og vægtene 1815-70.
- D 33-325 »Wiborg Previlogie og Benefice Protocol« 1440-1776.
- D 33-355 Videre og vetægter 1688-1738.
- D 33-361 Fortegnelse over markedsgæster 1770-1797.
- D 33-369 Udskrift af Viborg amts landvæsenskommissionsprotokol 1840-46.
- D 33-379-384 Skatteligningstakster 1706-1838.
- D 33-394 Ligninger over skorstensfejerlønninger og sprøjteskatten 1791-1819.
- D 33-416 Kæmnerens reviderede regnskaber 1766-71.
- D 33-417-419 Viborg købstads fattigregnskaber 1709-1778 (div. år).
- D 33-439f Forhandlingsprotokoller for kommunalbestyrelsen 1851-67.

- D 33-446 Korrespondance og regnskaber vedr. festerne for 9. bataljon 1849, 1851.
- D 33-448f Borgerrepræsentanternes deliberationsprotokoller 1828-61.
- D 33-465 Skolebygninger 1887.
- D 33-470 Brandvedtægt og instrukser 1873.
- D 33-476 Protokol for brandvæsenet 1887-1918.
- D 33-491 Forhandlingsprotokol for markdirektionen 1815-17.
- D 33-492 Dokumenter vedk. markdirektionen 1815-16.
- D 33-493 Protokol for hedekomiteen 1853-54.
- D 33-494 Indkomne breve til hedekomiteerne 1810 og 1844-45.
- D 33-498 Designationer over Viborg købstads markjorder 1663-1750.
- D 33-498A Matrikel over Viborg købstads markjorder ca. 1688.
- D 33-498B Bymarken opmålt ager for ager 1728.
- D 33-498C Matrikel over markjorderne 1748.
- D 33-499 Viborg bys grundtakster 1683-1820.
- D 33-518 Genparter af Viborg købstads regnskaber 1828-29.
- D 33-523 Rapporter og anmeldelser om snapstingsgæster i Viborg 1783-1812.
- D 33-532 Protokol over arealer, især hedestykker, solgte af Viborg kommune 1853-77.
- D 33-535 Udskrift af den nye matrikel over Viborg købstads jorder.
- D 33-663 Viborg købstads reviderede regnskaber 1802-03.
- D 33-686-697 Viborg købstads reviderede regnskaber 1838-1850.
- D 33-747-749 Forhandlingsprotokoller for Viborg fattigkommission 1803-1864.
- D 33-757-764 Indkomne skrivelser [til Viborg fattigkommission] 1811-1854.
- D 33-759 Viborg fattigkommission. Indkomne skrivelser 1827-30.
- D 33-769 Fattigdistributionsprotokol 1783-1810.
- D 33-770 Genparter af Viborg købstads fattigregnskaber 1709, 1724-1736.
- D 33-771-774 Regnskabsprotokoller for Viborg fattigvæsen 1813-1857.
- D 33-785 Protokol over fattigarbejdsanstalten i Viborg 1846-1854.
- D 33-786 Protokol over belægningen af Viborg fattiggård.
- D 33-801 Elevfortegnelser (ved private skoler) 1861-1902.
- D 33-1028 Hjarbæk Havn 1853.
- D 33-1051-60 Byrådets forhandlingsprotokoller 1861-1921.

- D 33-1057 Byrådets forhandlingsprotokol 1906.
 D 33-1069-1134 Byrådets journaler og journalsager 1868-1920.
 D 33-1151 Kæmneren. Hovedbøger.
 D 33-1193-1221 Regnskabsbøger for indtægt og udgift 1865-1899.
 D 33-1298 Forhandlingsprotokol for sundhedskommission 1831-97.
 D 33-1304 Telegrafstationen 1856-1870.
 D 33-1317 Det kommunale folkekøkken 1917-1919.
 D 33-1322-1324 Forhandlingsprotokoller for fattigvæsen 1864-1922.
 D 33-1457 De fattiges kasse, regnskabsprotokol 1878-1900.
 D 33-1460 Udbetalingsbog for fattigforstanderen for 2. distrikt 1906-1914.
 D 33-1584-1587 Valg til byråd, hjælpekasse og ligningskommission, bilag 1892-1917.
 D 33-1596 Sager om usædvanlige kvinder 1877-92.
 D 33-1602 Sygevogning 1910-20.
 D 33-1634-1635 Skolebyggeudvalg, forhandlingsprotokol og ko-pibog 1885-88.

KK 33 Viborg købstadkommunes arkiv

- KK 33-302-09 Byrådets forhandlingsprotokoller 1921-50.
 KK 33-3032-3033 Fortegnelser over medlemmer af byråd, udvalg og kommissioner samt over kommunens embeds- og bestillingsmænd 1868-1897, 1907-1942.
 KK 33-3055-3064 Regnskaber og overslag 1867-1940.
 KK 33-3365 Fortegnelser over legater og stiftelser under Viborg byråd med indlagte fundatser 1894-1944.
 KK 33-3366 Regnskabsbøger vedr. legaterne 1908-1952.
 KK 33-3413-3414 Viborg købstads valgforhandlingsprotokoller 1855-1966.
 KK 33-3456 Viborg-dagene (regnskabsbilag) samt Viborg byråds propagandaudvalg 1937-1941.
 KK 33-5043 Diverse vedr. skolevæsenet 1912-1954.
 KK 33-5160-5162 Centralbiblioteket, forhandlingsprotokoller 1917-69

Sk 714 Borger- og friskolen

- 9-15 Skole-Embedsbøger 1850-1908
 293-305 Eksamensprotokoller 1817-1916
 373-79 Fortegnelser over elever etc 1826-1935
 380-381 Børnebespisning 1908-27

Håndskriftsamlingen

- H 7(345)-6 Xerokopi af Chr. Gullevs optegnelser.

Kortsamlingen

K0 (1a)-345 Viborg købstads markjorder 1882 (trykt).

Diverse

PX 5A3 Historisk Samfund for Viborg Amt
Forhandlingsprotokol 1928-1976.

PX 1999 Foreningen til værdige trængendes understøttelse i Viborg.

TT PV 55 Viborg Postkontor

PV 55-98 1969 Sager vedr. postkontorets 300 år jubilæum.

Erhvervsarkivet EA

Christen Breums hovedbog 1797-1804.

Anders Borchardts hovedbøger 1781-1787.

Deissig og Brähmers handelsbøger 1781-1793.

Gowerts arkiv.

Guldbergs hovedbog 1855-1861.

Holts arkiv.

L. S. Wistoffs dødsbo.

Niels Nielsen Gjørups hovedbog 1797-1816.

Ny Jydsk Kjøbstadskredit-forening, vurderingsforretninger.

Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune LAVK

A 48 Byggeriet Odin.

A 332 Arbejdernes Fællesorganisation.

A 279 Protokol for Den sydlige Limfjord egns Arbejderforening 1870-83.

A 419 Det viborgske læseselskabs arkiv 1830-1884.

A 500 Viborg dansesalonselskabs arkiv 1847-1926.

A 731 Murer Laurids Grønbecks regnskabsbog 1819ff

I.III.C. Kommunale værker

1986/4 Viborg Elværk

I.III.D. Kommunal forsorg

1984/143 Viborg Fattiggård.

1989/43 Alderdomsforsorg.

Diverse personarkiver

Andet

Hove, Erik, Hjarbæk – Viborgs Havneby, manus uden år.

Noter

Købmændene og håndværkernes by 1726-1850

Viborg – en sodsværtet by

1. RA. Kommercekollegiet. Stiftsrelationer, nr. 29. Magistraten i Viborg til stiftamtmanden den 15. august. 1735., i VKH, II, 540ff.
2. Lassen, 323f.
3. Om tidl, brande, Rørsig, 3-34.
4. Worsøe og Ørberg, 12.
5. Ursin, 312.
6. Ursin, 313.
7. Trellunds brev til kongen 27. juni 1726. Worsøe og Ørberg, 6ff.
8. VKH, II, 529.
9. Bønskrivelsen med fortegnelse over de brandlidte, se VKH, 506 og Worsøe og Ørberg, 32-50.
10. LAN. D 33-3, fol. 349-50. Worsøe og Ørberg, 23f.
11. LAN. B 45-5, fol. 435-36. Worsøe og Ørberg 21f.
12. Heise, XI.
13. LAN. D 33-311. 18. marts 1757.
14. LAN. D 33-268. Worsøe og Ørberg, 69-71.
15. Gullev, 286.
16. Frd. 15. maj 1727 påbud til de i Viborg afbrændte kirkers og offentlige huses opbyggelse.
17. Ursin, 315. Rørsig, 62 og 65.
18. LAN. B 3 B-15.
19. Severinsen, 443. Rørsig, 52ff.
20. Rørsig, 60.
21. Israelsen.
22. LAN. D 33-268.
23. Som note 1.
24. RA. Kommercekollegiet. Nr. 37, Projectprot. A, 30. juli 1736. A.C. Dyssel til kongen.
25. Reskr. 13. januar. 1741. Udførlige i LAN. B 3 B-17.
26. LAN. B 3 B-2.
27. LAN. B 3 B-2.
28. VKH, II, 534.
29. Frd. 13. januar 1761.
30. Frd. 24. januar 1761.
31. Fremgår af »Bindingsregister« 1756 og »Inndeling over Viborg Byes Bygninger ... i aatte Qvartierer«, i LAV. D 33-219.
32. LAN. D 33-237.
33. LAN. D 33-220.
34. Som note 31.
35. Som note 32.
36. Om bymarken, se Løgstrup, 1993 og Lauridsen 1996.
37. Som note 1.
38. LAN. D 33-535.
39. LAN. D 33-498C.
40. LAN. D 33-268. Guldencrone til magistraten, 18. oktober 1741.
41. LAN. D 33-268. Bl.a. skr. 21. juni 1728 fra 67 borgere til magistraten og kgl. missive 12. august 1735 til magistraten. Frd. 14. august. 1741.
42. LAN. D 33-355 og 492. Bjerge og Søegaard, II, 124-52, III, 522-38.
43. LAN. D 33-532.
44. Om bystyret, se P. Munch, I-II, VKH, II, 644ff., Ørberg 1978.
45. LAN. B 3 B-18.
46. Munch, I, 218.
47. Som note 46.
48. Reskr. 5. september 1814.
49. LAN. B 3 B-2. Brev af 20. juli 1750 til kongen.
50. LAN. B 3 B-18. Ørberg 1978, 19ff.
51. Ørberg 1978, 35ff.
52. Ørberg 1978, 44.
53. Ørberg 1978, 38f., 52f.
54. Reskr. 20. april 1791 ang. ... rådstuesamlinger.
55. Ørberg 1978, 60.
56. Ørberg 1978, 73ff.
57. Ursin, 71f., 80, 210.
58. Spreckelsen 1958, 22-38
59. LAN. D 33-323.
60. LAN. D 33-394.
61. Ursin, 80.
62. Ørberg 1997.
63. Ursin, 210.
64. Ursin, 71.
65. Om borgervæbningen, se VKH, I, 266-92.
66. LAN. B 3 B-16. Kgl. reskript nr. 329, 22. april 1740.
67. LAN. D 33-312.
68. Om brandvæsenet, se Rørsted.
69. LAN. B 3 B-15.
70. LAN. B 3 B-2.
71. LAN. B 3 B-23.
72. LAN. B 3 B-34.
73. Rørsig, 90-94.
74. Som note 14.
75. LAN. B 24-584 og LAN. B 24-678.
76. Ørberg 1973, 190ff.
77. Hammerich.
78. Reskr. 23. januar 1739.
79. Ørberg 1997, 50.
80. Ørberg 1997, 56.
81. Om snapstinget, se Matthiessen.
82. Om regeringens holdning til godsslagting, se Holmgaard 1990, 65ff.
83. Om planerne om et universitet i Viborg, se Giessing 1-22, Selmer. Saxild, og Lykke.
84. Om Viborg Katedralskole, se VKH, II, 369-430, Jørgensen, C. Sixhøj, Ursin, 194-206.
85. LAN. C 2-229.
86. Frd. 17. april 1739.
87. Som note 85.
88. Som note 85.
89. Som note 85.
90. Som note 85.
91. LAN. C 2-222. Paulsen 50-71.
92. Jørgensen, 105.
93. Frd. 11. maj 1775, plakat 22. marts 1805, bkg. 13. maj 1850.
94. Som note 91.
95. LAN. C 2-165.
96. Som note 95.
97. LAN. C 2-634.
98. LAN. C 2-637.
99. Ursin, 188ff.
100. VKH, II, 438.
101. Ursin, 194.
102. Olesen.

103. Om garnisoneringer i Viborg før 1865, se VKH, I, 203-65, og Schroeder, 1967, 94-115.
104. Schroeder 1978, 213-17.
105. Schroeder 1979, 101-10.
106. Om Viborg Tugthus, se Stucken-berg, I-II og Hvidtfeldt, 1-58.
107. Som note 24.
108. LAN. B 3 B-16. Kgl. reskript til hhv. stiftamt. Guldencrone og landsdommerne 6. maj 1740.
109. LAN. B 3 B-16. Kgl. reskript 1. aug. 1739.
110. Reskr. 8. marts 1743.
111. Hvidtfeldt, 47.
112. Jensen 1994, 79ff.
113. Holmgaard 1969, 106.
114. Ursin, 233. Trap Danmark, VIII, 2, 422.
115. Ursin, 231f.
116. Hvidtfeldt, 30ff.
117. Om stænderforsamlingerne, se Hans Jensen 1931-34, I-II.
118. Spreckelsen 1951.
119. Klitgaard, 137-54, og Falbe-Hansen, 150-55.

Befolkning og erhverv 1726-1850

1. LAN D 33 14. RA, Rtk. 3531. 1ff, Rtk. 3532.38 og Rtk. 3535.45.
2. Der står kun »ernærer sig ved professionen« ud for 127 af håndværkerne. Nogle af de øvrige kan have skaffet deres udkomme ved dagleje, avlsbrug eller andet, selv om de havde en håndværksmæssig uddannelse.
3. Den militære sektor udgjorde ca. 10% af den samlede danske købstadsbefolkning i 1787. Danske byer har aldrig før eller siden været så militariserede i fredstid.
4. Man havde pligt til at tage borgerskab i en købstad, før man kunne drive borgerlig næring.
5. Johansen 1983, 94.
6. Jvf. formue-, nærings- og indkomstskattemandtallerne fra 1789 (RA, Rtk. Regnskab for formueskatten af 11. marts 1789. Regnskab for Viborg-Æbeltoft).
7. »Postkassen« ydede støtte til afskedigede embedsmænd og deres enker. Pengene kom fra post-

- væsenets overskud. Den almindelige enkekasse af 1775 var en enkeforsikringsanstalt; alle civile embedsmænd havde pligt til at tegne forsikring i »kassen«, men langt fra alle gjorde det.
8. Militærfolkene udførte tjeneste i andre byer, men mange af dem var desuden karle, læredrenge eller svende i Viborg.
 9. RA, Regnskaber 1660-ca. 1848, Viborg told- og konsumtionsregnskaber, pk. 1-29 (der dækker årene til og med 1837) samt LAN B 327 77ff.
 10. VKH, 534. Ligningslisterne findes i: LAN D 33 379ff – efter 1838 dog i: LAN D 33 686ff.
 11. Til gengæld gik feldberederlavet i opløsning p.g.a. det faldende antal af aktive inden for dette fag (Jensen E. Bartram, 17).
 12. Nyrop, 1901-03, 457ff.
 13. Reskriptet af 10.2.1749 findes bl.a. i LAN D 33 303.
 14. RA, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til Jyske Tegnelser nr. 23/1750.
 15. Se bl.a. VKH, 578f.
 16. LAN D 33 304.
 17. Riising, 78ff
 18. Riising omtaler flere komplicerede konflikter mellem hattemagerlav i forskellige byer (80ff).
 19. Hammershøj. Svendegøringsceremonien er publiceret i: Ravn 1987, 48ff.
 20. LAVK, Murer Laurids Grønbeks regnskabsbog 1819ff, 71, 85ff, 92ff, 106ff, 128, 133, 143 og 171ff.
 21. Hammershøj, 28, og Ravn 1987, 35.
 22. Ravn 1987, 35 og 37.
 23. RA, Rtk. 2435.25-26. En kopi af Viborg-materialet findes i: LAN D 33 361.
 24. RA, Rtk. 2435.25-26. LAN B 45 484ff.
 25. Statistikken er tilvejebragt ved en optælling af de Viborg-besøg, der nævnes i andre byers tilrejse-lister.
 26. Ursin, 263f.
 27. RA, Danske Kancelli, 3. departement, Registrantsag nr. 1427/1836. (LAN D 33 523).

28. Krog, 198 og VS 29. september 1813.
29. VS 29. september 1813.
30. Ravn 1985, 53 (en tabel over samtlige udenbys besøg ved snaps-tingsmarkederne 1776-97). Stikprøver i listerne fra toftemarke-derne giver indtryk af, at fagrækken ikke var helt så lang, og at sadelmagerne ikke optrådte i så stort et antal ved disse marke-der.
31. Ravn 1987, 12.
32. RA, Rtk. 2246.156.
33. Lageret af hårpudder var ikke mindre end 80 pund, hvilket unægtelig siger en hel del om ti-dens mode.
34. Bl.a. i 1750 (RA, Rtk. 2246.157) og 1761 (VKH, 566ff)
35. LAN B 45 378.
36. RA, Rtk. 2214.89.
37. De sjællandske indberetninger se Mikkelsen 1997, 119ff.
38. Lindhard 1996, 28.
39. Hjermind, 61.
40. Aakjær 1941, 28.
41. Det skete dog, at en Viborg-købmand havde andel i en kåg. I 1814 ejede købmand Niels Nielsen Gjørup f.eks. en kåg sammen med skipper Peder Hansen i Kvols (EA, Niels Nielsen Gjørups hovedbog 1797-1816, 1417).
42. Hjermind, 63. De øvrige syv ski-be blev ejet af Kvols- Hjarbæk-skipperne.
43. Toldbog 1790, nr. 102. Viborg told- og konsumtionsregnskaber.
44. Toldbog 1750, nr. 129. Viborg told- og konsumtionsregnskaber.
45. Toldbog 1750, nr. 14. Viborg told- og konsumtionsregnskaber.
46. Christensen 1997, 117.
47. Ursin, 86.
48. Sst., 42 og 89.
49. Disse bøger indeholder oplysninger om personer, der fik kredit ved varekøb.
50. LAN B 45 254, 54.
51. LAN, B 4 779 og 780. Deisigs virksomhed blev overtaget af Johan Georg Alt, der gik fallit i 1797.
52. EA, Deissigs og Brähmers han-delsbøger, Hovedbog for Holste-

- bro og landdistrikt (nr. 13224), 10-13, 29-30, 48, 91, 92 og 132.
53. EA. Ifølge Gjørups skifte efterlod han yderligere syv handelsbøger som desværre alle er gået tabt. (LAN B 45 260, 554b)
54. Jvf. Gjørups brev af 1.2.1799, der er bilag til skatstillingstaksterne fra samme år (LAN D 33 382).
55. Haubroe, 129.
56. LAN D 33 383.
57. Niels Nielsen Gjørups hovedbog 1797-1816, 639f, 674, 698ff, 702, 772ff, 807ff og 811.
58. Tilsvarende erfaringer er gjort i sjællandske købmandsbøger fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, jvf. Mikkelsen 1995, 124 og Mikkelsen 1996, 9ff.
59. EA, Niels Nielsen Gjørups hovedbog 1797-1816, 241, 298ff, 428f, 476ff, 656ff og 1345ff.
60. EA, Borcharchts hovedbog 1781-86, 156a og 197a, samt hovedbog 1782-87, 29a, 71a og 81a.
61. EA, Christen Breums hovedbog 1797-1804, 28.
62. Hvidtfeldt, især 18-20.
63. RA, Danske Kancelli, 3. departement, Registrantsag nr. 668/1820.
64. Skr. af 27.7.1819 til højesteretsassessor Kierulff (en del af »tugt-hussagen«, se forrige note).
65. RA, Danske Kancelli, 3. dep., Registrantsag nr. 562/1824.
66. RA, Generaltoldkammer- og kommercekollegiet 1816-48, Industri- og fabrikkontoret, Industritabeller for de danske provinser, div. år. Industritabellerne foreligger fra 1817 til 47, men fra Viborg er de ældste bevarede tabeller fra 1823. For nogle år kan industritabellernes oplysninger søges i Viborg toldvæsens årsberetninger, der ligger sammen med hovedregnskaberne (LAN B 327).
67. Lauridsen 1990, 8ff og Lauridsen 1997, 62ff.
68. Lauridsen 1997, 66.
69. Jørgensen 1940, 5ff og LAN D 33 310.
70. LAN D 33 770.
71. LAN D 33 759.
72. Ørberg 1986, 110, 138 m.m.
73. LAN D 33 310.
74. LAN D 33 747, 12ff.
75. LAN D 33 771ff. Fra og med 1839 indgik fattigskatten som en del af de ordinære byskatter.
76. LAN D 33 747, 70ff.
77. LAN D 33 747, 28a.
78. Sst., 47b.
79. LAN D 33 769 (1.11.1791 og 23.7.1799).
80. LAN D 33 747, 41, 42 og 45.
81. LAN D 33 758.
82. Nørr, 278ff og 338ff.
83. LAN D 33 758.
84. LAN D 33 762.
85. LAN D 33 760.
86. Jørgensen 1940, 384 samt Bundsgaard og Korsgaard, 123f.
87. LAN D 33 758 (skr. af 15.8.1826).
88. LAN D 33 762 (skr. af 10.7.1844).
89. LAN D 33 762 (skr. af 6.2.1845).
90. LAN D 33 785, jvf. også D 33 786.
91. Gautier, 169.
92. V.St. 15. september 1934.
93. VS 10. maj 1773, 145-160. Mangor udsendte også en håndbog med mange forskellige husråd.
94. VS 1779, 36, 142, 145-150, 153-157, 161-167, 174-176 og 265-271, 1780, 169-174, 177-179 og 209-211, 1783, 290-291, 1784, 20, 190 og 363-364.
95. RA, Sundhedsstyrelsen, Medicinalberetninger, div. år.
96. Den første kgl. instruks for distriktskirurger, 4. marts 1818.
97. Frandsen, 112.
98. Feldbæk, 210ff.
99. VS 18. oktober 1773 og 3. februar 1823. Tilsvarende notitser ses bl.a. i avisen 1. februar 1813 og 3. november 1823.
100. Ursin, 317. V.St. 15. maj 1843.
101. Ursin, 101.
102. VS 28. februar 1833.
103. Schroeder 1978, 213.
104. RA, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til Jyske Tegnelser nr. 12/1775.
105. Ursin, 101.
106. Severinsen, 455-467.
107. Worsøe, 51-55.
108. Sst., 57f.
109. Nygård, 258. Søllinge og Thomsen, I, 79.
110. Nygård, 261.
111. Nielsen, 448ff.
112. Lauridsen 1950, 46.
113. Jensen Elle, 50ff.
114. LAVK, A 500. På første side i denne protokol omtales i øvrigt boghandler Dons' læseselskab som værende ophørt »for en tid siden«.
115. Sst., s. 1.
116. Aakjær 1942, 26f og 44 m.m.
117. Ursin, 58. Det følgende bygger på en systematisk gennemgang af Viborg lokalarkivs kartotekskort over det lokale stof i VS og V.St. hvert 10. år mellem 1773 og 1843.
118. VS 9. juni 1783, 16. juni 1803 og 19. juni 1813.
119. Sst., 11. november 1793 og 7. marts 1843.
120. Ursin, 40. VS 4 august 1833.
121. Bl.a. VS 8. september 1803 og 26. januar 1833.
122. Hammershøj 20. Ursin, 58.
123. Seeberg, 5-29.
124. LANK, F71 08.
125. Jvf. LAN D 33 446.

Under en demokratisk samfundsorden 1850-1940

Viborg 1850-1940

1. Kopi af breve til søsteren S. Maribo 16. aug. 1854. Dalgas' privatarkiv.
2. Jacobsen 1993, 8ff.
3. V.St. 19.-28. juni 1851, 11.-16. juli 1861.
4. Trap. Kort over Viborg 1858, Viborg Kjøbstads Jorder.
5. Trap. Kort Viborg 1875. Viborg Købstads Jordebog.
6. Severinsen, 502ff.
7. Trap. Kort over Viborg, 1900. Kort 1925, tegnet af Jens Madsen. Kort over Viborg 1934, A. Lomholt.
8. Seeberg 1992, 11.

Kommunikation og transport 1850-1940

1. Hove. D 33, 1028.
2. V.St. 18. marts 1852, 29. marts og 15. april 1858.
3. Thestrup, 75f, 105.

4. Hove.
5. Vestergaard.
6. Dann Rasmussen. Viborg Stændertidende 1846, 137 og 207.
7. Thestrup, 76.
8. V.St. 27. juli 1863.
9. Rambusch, 117.
10. V.St. 26. april 1864.
11. Løgstrup 1982, 150f.
12. Dansk Jernbaneklub.
13. Thestrup, 354.
14. VSF 31. maj 1967.
15. Ousager, 100.
16. Clausager, 99.
17. Thestrup, 178f.
18. TTPV 55/98.
19. B 239 196.
20. Clausager, 101.
21. D 33 1304.
22. V.St. 16. og 26. marts, 7. maj 1864.
23. Clausager, 104.
24. Clausager, 106f
25. Jacobsen, 1995, 53. D 33 1304.
26. Clausager, 108f.
27. Jacobsen 1995, 124ff.
28. Clausager, 71f, Jacobsen 1995, 26f.

Befolkningens levevilkår 1850-1940

1. Rangordningen inkluderer ikke Hertugdømmerne.
2. Skelhøje kom under Karup kommune og Sparkær kom under Fjends kommune.
3. Jfr. anmærkningen til tabel 4.
4. Det havde i den henseende mindre betydning, at en økonomisk krise i 1880'erne ikke ramte Viborg så hårdt som andre byer, da Viborg som embedsmandsby havde relativt mange med fast arbejde og løn.
5. Jf. Løgstrup, 11f.
6. Udviklingen i realløn forstået som forholdet mellem indkomstniveau og prisniveau bruges undertiden som mål for levestandardsudviklingen ud fra betragtningen, at forholdet siger noget om folks forbrugsmuligheder, og at det er op til folk selv ud fra deres individuelle præferencer at foretage deres forbrugsvalg. Det holder naturligvis et stykke af vejen, men alligevel ikke rigtigt og slet

- ikke i en undersøgelse af levevilkårene for 50 til 150 år siden.
7. En systematisk undersøgelse af lønforholdene blev foretaget i 1872, jfr. s. 300. Ifølge ansættelserne til indkomst- og formueskatten i 1938/39 tjente mere end halvdele af de godt 6.000 viborgensere, der var ansat til en indkomst på mindst 800 kr., under 2.000 kr, St. Med. 4.108.2 med indkomst- og formueansættelserne til staten 1938/39.
8. I 1919 var der i den tilsvarende gruppe af skatteydere kun to privatpraktiserende akademikere.
9. Jf. St. Med. 4.108.2 med indkomst- og formueansættelserne til staten 1938/39.
10. Wistoft, 13.
11. Ursin, 8.
12. Hyldtoft samt Clausager, 111-116.
13. Regnskab for 1887 for Viborg Købstad på lokalsamlingen, Viborg Bibliotek.
14. VKH, 39.
15. Wistoft, 13-22.
16. Jf. tidstavle over danske elværker Wistoft, 278f.
17. Frandsen, 35.
18. Fremstillingen om elværket bygger primært på Clausager, 120.
19. VSF 4. januar 1928.
20. LAN, D 33. 1057.
21. LAVK, Elværket I.III.c indeholdende en fyldig redegørelse for elværkets historie.
22. Byen skulle betale et årligt beløb til det private gasselskab for hver gadelygte bestemt af tændingstiden, jf. Hyldtoft, 105.
23. Pedersen, 83 og regnskaber for Viborg Købstad på lokalsamlingen, Viborg Bibliotek.
24. Andersen 1985, 45.
25. EA, Ny Jydske Kjøbstadkreditforening, vurderingsforretninger.
26. note 25.
27. Om møller Sørensen, jf. Lauridsen 1990, 19.
28. Huslejer og navne på lejere fremgår af EA, Ny Jydske Kjøbstadkreditforening, vurderingsforretninger.
29. Hæstrup.
30. Knud Oldendow, hvis fader var

- stabssergent, skriver om samme boligmønster, jf. Oldendow, 26.
31. LAN, KK33, 164/84.
32. Oldendow, 47f. Oldendow var født 1892, altså 17 år før Hæstrup, som fortæller tilsvarende om forholdet mellem de forskellige skoler elever, jf. Hæstrup 95f.
33. Om boligknaphed og behov for billige arbejderboliger under den første verdenskrig i Viborg, jf. Højby, 18.
34. Gråbrødre Kloster, der blev alderdomshjem for »pænere« ældre, illustrerer den gradvise indførelse af moderne bekvemmeligheder. Gas installeredes i 1907, badekar i 1915, el i 1930 og centralvarme, wc og badeværelser i 1932. Med overgangen til centralvarme opførte brugen af de støvende tørv til opvarmning, jf. Ørberg 1986, 183 og 197.
35. Højby, 10 og 17.
36. Ørberg 1986, 190.
37. En udmærket oversigt over byens kloak- og renovationsforhold gives i Clausager, 134-137.
38. LAN, KK33, Viborg købstad, byggesager 1885-90.
39. LAN, D33, 1298.
40. Højby, 10.
41. Er skildret i erindringerne publiceret i Pedersen, 50-53.
42. Yderligere oplysninger om huset er indhentet i Viborg kommune, teknisk forvaltning, byggesager og EA, Ny Jydske Kjøbstadskreditforening, vurderingsforretninger.
43. Pedersen, 88.
44. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetning for 1861.
45. Børn regnet som aldersgruppen under 15 år.
46. Feks. i 1936 og 1937, jf. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetninger.
47. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetning for 1937.
48. Ursin, 238.
49. Løgstrup, 48-54 skildrer, hvorledes de lokale myndigheder var noget mere spartanske i deres opfattelse af en rimelig kost end de centrale myndigheder, ligesom de indsatte kom med flere klager

- over maden, herunder at måltiderne fulgte en fast ugeplan.
50. LAVK 1984/143, Viborg Fattigggaard.
51. LAVK 1989/43, Alderdomsforsorg.
52. RA, Sundhedsstyrelsen, Medicinalberetning for 1927.
53. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetning for 1861 og 1864 og Ursin, 54 om tilførsel fra 1820erne af billige aborner fra Limfjorden.
54. Pedersen, 68f.
55. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetning for 1871.
56. RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetning for 1934.
57. Årsberetning fra skolelægen 1934/35 som bilag ved RA, Sundhedsstyrelsen, medicinalberetning for 1934.
58. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetning for 1852.
59. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetninger f.eks. for 1851, 1861 og 1862.
60. Om sygdommens omfang og forløb, jf, RA, Sundhedsstyrelsen.
61. Af influenza-patienterne med pneumoni-komplikationer på Bispebjerg Hospital døde de 35%, mens ingen af de øvrige influenza-patienter døde, jf. , RA, Sundhedsstyrelsen, Oplysninger om influenzaen under dens optræden i Danmark i årene 1918-19, foredrag af overlæge Victor Scheel den 4. marts 1919 i Medicinsk Selskab.
62. RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetninger for 1864 og 1871.
63. LAN, D33, 1596 og RA, Sundhedskollegiet, Medicinalberetninger for 1879.
64. Ursin, 238.
65. Sammesteds.
66. Hæstrup 24f.
- Hovedbog 1855-61. Lauridsen, 1990, 14ff.
4. Lauridsen, 1990, 22f.
5. Spreckelsen, 1945, 73.
6. Ursin, 94. Clausager, 31.
7. Spreckelsen, 1945, 27ff.
8. Spreckelsen, 1945, 33.
9. Jul i Viborg 1929, 11f.
10. Se annoncerne i V.St. og vejviser.
11. LAVK. Ligning efter formue og lejlighed i Viborg Kjøbstad 1870.
12. Se V.St.s annoncesider.
13. Lilholt, 1946, 6f. Viborg og Viborg-egnen 1948.
14. V.St. 29. april 1883, 24. maj og 12. november 1870. VSF 29. april 1914. V.St. 14. november 1870. Hammershøj, 84, 109f.
15. VSF 11. April 1958.
16. PS 1, 215-18.
17. 279.
18. Lauridsen, 1990, 41.
19. VSF 6. November 1940.
20. Lilholt, 1976.
21. ST 5. rk. A, bd. 18 og 21.
22. Olsson, 19, 21.
23. Som note 22.
24. Lilholt, 1950, 5ff.
25. Spreckelsen, 1945, 99ff, Clausager, 209f.
26. Lomholt.
27. Clausager, 166.
28. Rinds, 5ff.
29. Clausager, 173f.
30. Lomholt, 129.
31. Clausager, 170. V.St. 15. og 29. november 1880.
32. Jensen, 1951.
33. Jensen, 1951, Clausager, 172.
34. Jensen, 1951, 125ff.
35. VSF 22. marts 1934. Ekstranr.
36. Jensen 1951, 179.
37. V.St. 25. og 27. juni 1904, 29. april 1905, 3. og 13. oktober 1917, 12. marts 1918. VSF 2. og 3. januar 1920.
38. VAS 22. januar 1904, V.St. 2. oktober 1906.
39. »Bankkrigen« kan følges både i V.St. og VSF.
40. Spreckelsen, 1965, 25.
41. Folketællingerne 1860 og 1901.
42. Lauridsen, 1990, 35.
43. Andersen, 1985, 36.
44. Andersen 1985, 56ff.
45. J.P. Steins privatarkiv.
46. V.St. refererede næsten hvert år fra skolens afslutning. Se også V.St. 22.-25. februar 1893.
47. Olesen, 1988.
48. Lauridsen, 1990, 11f.
49. Lauridsen, 1990, 17ff.
50. Lauridsen, 1990, 31f.
51. EA.: Gowerts Arkiv.
52. Lauridsen 1990. EA.: Holts arkiv.
53. Lauridsen 1990, 55.
54. Ørberg, 1997, 46ff.
55. Lauridsen, 1990, 20. EA: L. S. Wistofts dødsbo.
56. V.St. 28. februar 1896, 18. juni 1897, 16. juni 1904. Lauridsen, 1991, 14.
57. Lauridsen, 1990, 36ff. Th. J. P. Vognsens erindringer. Interview med Aa. Philipsen i Chr. Kroghs privatarkiv.
58. LAVK. A 48.
59. Skodshøj, 1964, 14.
60. Th. J. P. Vognsens erindringer.
61. Lauridsen, 1990, 39f.
62. Jordebogen. Løgstrup. Hammershøj, 112. Lauridsen, 1996, 36-50.
63. V.St. 14. maj 1886.
64. Hammershøj, 148, 154. V.St. 13. marts 1897, Lauridsen, 1996, 41ff .
65. Aidt. Clausager, 227ff.
66. V.St. 26. april, 10., 13. og 30. maj, 24. oktober 1902, 26. maj, 21. juli, 4., 6. og 13 august 1904, 2. april 1907.
67. Skodshøj, 1941.
68. Bonde, 1965, 27.
69. Brovst.
70. Abitz, 24, 26.
71. Bonde, 1965, 27. Optegnelse af N. P. J. Munk. 1.1.b.3. LAVK.
72. V.St. følger tæt ankomsten af soldaterne, festlighederne ved modtagelse, etablering af faciliteter, osv. Se bl.a. 17. september, 18. november og 14. december 1867, 4. april, 23. maj og 25. juni 1868
73. Bonde, 1965, 19f.
74. Bonde, 1965, 42ff.
75. Bonde, 1965, 42ff.
76. V.St. 17. og 23. september, 4. november 1925, 24. marts 1926, VSF 18. december 1934, 4. maj 1935, 30. april og 20. august 1938, V.St. 27. december 1939.
77. Se referater af debatterne V.St. februar – april 1889

Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1939

1. Frandsen, 1995, 103ff.
2. V.St. 18. januar 1881, Hjermind, 1988, 63, 68ff.
3. Hammershøj, 78. EA: Guldberg.

78. V.St. 18. august 1941. Jyllands Brevkiste.
79. Geill, 1930, 17.
80. Geil, 1930, 18.
81. Geill, 1930, 24. V.St. 10. april 1885.
82. Geill, 1930, 64. V.St. dækker debatten på Rigsdagen i marts 1904. Efterfølgende en livlig lokal debat i maj 1904, hvor der protesteres mod, at udvidelsen afskærer byens adgang til søen. I juli-august omtale af licitation.
83. Geill, 1930, 71, 82ff.
84. Godt, 23ff. Geill, 1930, 136ff. V.St. 8. december 1894.
85. Godt, 29ff.
86. V.St. 1. marts 1854 og 18. april 1868, 20. juli og 9. november 1880.
87. V.St. 13. juni og 28. november 1889.
88. V.St. 17. august 1916
89. V.St. 30. april 1928 og 16. marts 1936.
90. Danske sygehuse, 206.
91. Dansk Røde Kors' Folkekuranstalt ved Hald.
92. Fallesens privatarkiv LAVK.
93. Skematiske indberetninger til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår 1872. Indenrigsministeriet. RA. Lauridsen, 1990.
94. Lundstrøm, 61.
95. Lundstrøm, 88.
96. Lundstrøm.
97. Socialdemokratiet i Viborg 1885-1985.
15. LAN KK 33.3414.
16. V.St. 1.-9. januar 1869.
17. Hammershøj, 65-68.
18. VS 30. december 1860.
19. Højby, 11-12. Christensen, 1977, 102.
20. Højby, 12ff.
21. Højby, 9-17.
22. Højby, 9-24. Jfr. Mortensen, 98ff.
23. Petersen, 17ff.
24. St.Med. Kommunale valg 1929-1937. Jfr. LAN KK 33.3414.
25. Højby, passim.
26. Højby, 18. VS 14. december 1929.
27. Geill, 1916.
28. Højby, 18ff.
29. Højby, 13-23. VAS og VSF 28. december 1948.
30. Højby, 16-23. Mortensen (selvbiografi). VAS 22. marts 1938. VSF 18. juli 1968.
31. Højby, 17-22.
32. Højby, 19-24. Om Geill og Hørring: VSF 28. oktober 1948 (interview med byrådssekretær Plessing). Om Geill: VAS 4. april 1938. Om Hørring: V.St. 24. februar 1944. Om Aggerholm: Mortensen 163. Højby, 23f.
33. Søllinge og Thomsen bind 1, 555-559. Thomsen bind 2, 749-753.
34. VS 18. december 1869.
35. Christensen, Petrus 100.
36. VSF 13. januar 1887.
37. Se f.eks. Mortensen, 95ff., 165.
38. Thomsen bind 2, 750ff.
39. LAN KK 33.3055.
40. LAN KK 33.3032.
41. Vedtægt for Styrelsen af de kommunale anliggender i Viborg. Trykt 1869.
42. LAN KK 33.3055ff. Udvalgstallene er taget fra Fortegnelser over Medlemmer af Byrådet, kommunale Udvalg mv. (KK 33.3032-3033). Udvalgstallet 44 i 1939/40 inkluderer midlertidige udvalg.
43. Ligningslister og Skattebøger.
44. LAN KK 33.3055ff.
45. Danmarks Statistik. Kommuneregnskaber.
46. Rørsted, 17ff.
47. Rørsted, 29.
48. LAN D 33.476.
49. LAN D 33.470 (Inventar 1873). Clausager, 149.
50. Rørsted, 59. Clausager, 129. Munksgaard, 131.
51. Rørsted, 44ff., 34ff.
52. Styrelsesvedtægt 1868 kap. V.
53. Kommunens regnskaber (LAN KK 33.3033, 3055ff.).
54. Politivedtægt for Viborg Kjøbstad 1892.
55. Se f.eks. Politivedtægtsbestemmelser for Viborg Amts landdistrikt 1900.
56. Se f.eks. Tjenestereglement for Viborg Kjøbstads Politii.
57. Petersen, Carl Heinrich, 55f.
58. Højby, 20.
59. Spanggaard, 86ff.
60. LAN D 33.1322-1324, jfr. D 33.1460 (eks.).
61. VSF 28. oktober 1948.
62. Kommunale overslag og regnskaber (trykte).
63. Højby, 24.
64. LAN D 33.1193ff.
65. Jordebog for Viborg Kjøbstad 1878.
66. LAN D 33.786.
67. Ordensreglement og Spisereglement for Viborg Fattiggård 1885.
68. LAN D 33.1324, 25. januar 1902 og 10. juli 1908 (eks.).
69. V.St. 30. december 1860.
70. Højby adsk. steder.
71. Mortensen, 114f.
72. LAN KK 33.3413-3414.
73. Højby, 21-22.
74. Plessing og Mørck, 11-13.
75. Højby, 16-18. Plessing og Mørck 15-34.
76. Beretninger om Social Forsorg i Viborg Kommune 1934-35 - 1939-40.
77. Nogle Meddelelser om det offentlige Skolevæsen i Viborg 1895. Viborg Købstadkommunes offentlige Skolevæsen 1914 5. Beretning om social Forsorg i Viborg Kommune 1939-40, 46.
78. Højby, 18. LAN D 33.1317.
79. Beretninger om Social Forsorg i Viborg Kommune 1934-35 - 1939-40.
80. Beretninger om Social Forsorg i Viborg Kommune 1936-37 - 1939-40.
81. Hammershøj, 120.
82. LAN PX 19A9.1-2.

83. LAN D 33.1457.
84. Oldendow 1964, 36.
85. Nogle Meddelelser om det offentlige Skolevæsen i Viborg, 895.
86. Clausager, 185f. Oversigt over det offentlige Skolevæsens Udvikling og Tilstand i Viborg 1872-82, spec. 1882.
87. Oversigt over det offentlige Skolevæsens Udvikling og Tilstand i Viborg 1872-82, spec. 1882.
88. Bonde og Ditzel, 8ff.
89. Bonde og Ditzel, 48. Clausager, 186f.
90. Sørensen. Oldendow 1964, 47f. Hæstrup, 1980, 97f.
91. Skoleberetninger 1914. LAN KK 33.5043. Endv. skoleårsberetning 1940/41.
92. Skoleberetning 1914. Særlig årsberetning fra skolelægen (eks. skoleberetning 1916).
93. Højby, 17f. Geill, 1916.
94. Nogle Meddelelser om det offentlige Skolevæsen i Viborg 1895.
95. Bonde og Ditzel, 68f.
96. Bonde og Ditzel, 54ff. Geill 1916. LAN KK 33.5043 (lærer Egebaks betragtninger ang. skolevæsenets udvikling 1918). Højby, 19.
97. Bonde og Ditzel, 70ff. Højby, 22f.
98. LAN D 33.801.
99. Rasmussen, 1972, 98ff. Beretninger fra Viborg Forberedelsesskole. Meddelelser fra Plenges Skole 1899-1900. Beretninger fra Viborg Realskole.
100. Jørgensen, 1960, 97, 116.
101. Jørgensen, 1960, 124f., 150.
102. Jørgensen, 1960, 106f.
103. Jørgensen, 1960, 122-128. Bang, 30-36. Munch, P., 8-13, 19. Indbydelsesskrift til Afgangs og Aarsprøven i Viborg Katedralskole 1893 (Lefoliis »Afskedsord«).
104. Jørgensen, 1960, 138-142, 151ff. Philipsen, 11. Jørgensen, 1980 123f.
105. Jørgensen, 1960, 145-149. Bang, 22-24, 29. Munch, 11f. Jul i Viborg 1928 21.
106. Elevforeningen Minerva. Jørgensen, 1980, 133-139. Oldendow, 1976, 13ff.
107. Jørgensen, 1960, 150f., 153. Viborg Katedralskole. Årsskrift 1976 55ff., 66 (fra »Kritisk Revy« 1926).
108. Se Jørgensen 1980, 130, 133.
109. Nedergaard 67f., 77.
110. Nedergaard, 69f., Ehlers Olsen 13-27. Bang, 24.
111. Ehlers Olsen, 28-37, 55-63. Nedergaard, 70f.
112. Nedergaard, 71.
113. Ehlers Olsen, 22-44.
114. Ehlers Olsen, 126ff. Nedergaard, 72ff.
115. Ehlers Olsen, 74, 96.
116. Ehlers Olsen, 119ff. Philipsen, 10.
117. Philipsen, 8.
118. Rasmussen, 77f.
119. Mortensen, 96.
120. Munksgaard, 132f.
121. Christensen, Petrus, 100f., 116.
122. Wulff 11. Christensen, Petrus, 100f.
123. Rasmussen, 78.
124. Munksgaard, 132f. Mortensen, 96f. Her i byen 85-100.
125. Hammershøj, 86, 119. Jul i Viborg 1929, 4-10 (Chr. Ørum).
126. Spreckelsen, 1965.
127. Spreckelsen, 14ff., 41ff. Viborg Interviews 15. oktober 1920.
128. Arbejderforeningens love. Lilholt bd.1, 14.
129. Jul i Viborg 1928, 14.
130. Mindeblade. Oldendow, 51ff. Munksgaard, 134.
131. Christensen, Petrus 103. Munksgaard, 135. Vejvisere 1903-1918.
132. Mortensen, 96ff.
133. Hansen, 90-92.
134. Hansen, 94-99. Jul i Viborg 38-40.
135. Jul i Viborg 1931, 20-24. Spreckelsen, 66-84. Hæstrup, 1976, Lilholt, bd.5 94-103. Viborg Interviews 9. november 1920.
136. Jul i Viborg 1928, 20f., 1930, 14. Bang, 19f.
137. Sandfeld, 92f. jfr. 12.
138. Sandfeld, 26-35. Oldendow, 58f. Bang, 18f.
139. Sandfeld, 108, 265, 192.
140. Sandfeld, 77f. Jul i Viborg 1928, 20, 1929, 23f.
141. Ved Viborg Teaters Indvielse. Sandfeld, 233ff.
142. Kosmorama, Sct. Mathias Gade 78, Biografteatret, St. Sct. Miksels Gade 18 og Kinografen, Gravene 1 (Vejviser 1908).
143. Foran Viborg Teaters 25-Aars Jubilæum. VSF 14. november 1934.
144. VSF 14. oktober 1916.
145. Viborg domkirke 1909. Saxild 1906, 1918 og U.å. Ny dansk Kunsthistorie bd.5, 244-246 jfr. 237. Skovgaard, 9-20.
146. Høirup.
147. Samleren 12, 1935, 145-151.
148. Samleren 13. 1936, 101-106 (Danske Privatsamlinger i provinsen I). Kunst i Privateje III, 1945, 364-366.
149. Vejvisere 1903-1918.
150. Gad.
151. Saxild 1918, 69-73. Bonde 1861.
152. LAN PX 5A3.
153. Kilderne til disse og de senere nævnte foreningers eksistens er, hvor intet andet er anført, vejvisere 1903-1918, diverse skattebøger -1940/41, samt foreningsarkiver på LAN og LAVK.
154. Jul i Viborg 1930, 8-12.
155. V.St. 10. og 12. december 1868.
156. Hammershøj, 126ff.
157. Bruun, 188f.
158. Viborg F.F. 1996 4-13. Jysk Fodbold 306-315. De Samvirkende 16f. Danske Byer 125ff.
159. De Samvirkende 19-23.
160. Danske Byer 128.
161. De Samvirkende 6.
162. Købstadforeningens Tidsskrift 1939-40, 412f.
163. Højby, 17.
164. Danske Byer 125.
165. Lilholt 1, 59f.
166. Saxild 1918, 87-91.
167. Se f.eks. Rasmussen, 81ff. Jørgensen 1980 115f. Pedersen, 66ff.
168. Jul i Viborg 1928 27-32.
169. Programmer og brochurer etc. fra de enkelte Viborg-Dage. VSF 15. juni 1936, 30. december 1937, 9. juni 1938. LAKV (Viborg-Dagene), LAN (KK 33.3456).

Navne- og stedregister

- A.S. Ørstedsvvej 270
A/S J. Smiths Papfabrik, se Bruunshaab Papfabrik
Aftenskole for svende og yngre håndværkere 259
Aggerholm, Viggo, borgmester 322
Aladdin se Gildsigs Tapetfabrik
Afholdshotellet 195
Alderdomsasyet 344
Als, Erik, kæmner 322
Alstrup, Kathrine Andersen 315
Angelo, Sophus, redaktør 325f
Anna Bays skole 358
Arbejder Spare- og Laanekassen 244
Arbejdernes Forsamlingsbygning, se Viborghallen
Arbejdernes Fællesbageri 304
Arbejdsanstalten, se Viborg amts arbejdsanstalt; Viborg arbejdsanstalt
Arresthuset 308
Asmild kirke 118
Asmild Klosterskov 126, 370, 386
Asmildkloster 24, 97f, 123f
Asmildkloster Landbrugsskole 237, 247, 277f
- Backhausens Bogtrykkeri 273
Badeanstalter og badehuse 133, 141, 216f, 225, 346
Bang, Herman, forfatter 374
Bauer, Peter, brygger 271f
Bentsen, Thomas, fabrikant 263
Berg, Balthesar, distriktslæge 198f, 210
Bindesbøll, Thorvald 377
Bindesbøll, Thorvald 377
Bispegården 6ff
Blicher, Niels, præst 121
Blicher, Steen Steensen, digter 56, 117, 125, 347
Bloch, Christine 119
Bloch, Jens, biskop 119
Bordellet 213f
Borgerforeningen 368, se også Viborg Borger- og Haandværkerforening
Borgvold anlægget 126, 129, 131, 134, 316, 369, 371, 386f, 388
Borgvold Pavillonen 387
- Borgvold, restaurant 156
Borreschmidt, Anders, købmand 75, 80, 93
Boye, Jens Georg 72, 222ff, 275, 305
Boyesgade 135, 138, 224, 364
Bradepanden 23
Bregendahl, L.N., direktør og folketingsmand 244, 247, 282, 285
Brems, Julius, fabrikant 155, 178f, 267ff
Brohuset 133
Broparken 139, 191
Brostrøm, Carl Jacobsen, gartner 277
Brostrøm, Carl L., gartner 277, 316
Brostrøm, Rasmus, planteskolejer 277
Brostrøms Planteskole 134, 139, 277
Bruun, Bertel, fabrikant 60, 97ff, 262
Bruun, G, etatsråd 378
Bruun, Johannes I. fabrikant 100ff, 123
Bruun, M.P., fabrikant 247, 262
Bruunshåb 100f
Bruunshaab Klædefabrik 100f, 209, 262
Bruunshaab Papfabrik 151, 263, 273
Bryggeriet Dania 272
Brænderigården 20, 95, 129, 225
Brændgaard, Alfred, maler 116
Brøndums Gæstgiveri 230
Buchwald, Severin, købmand 75, 90, 93
Buchwaldt, S.A.M., købmand 223f, 259
Bæk, Anna Rønning 315
Bækkelund pavillon 234, 387
Bønding, A., snedkermester 255f, 272
Børneasylet 348
- Centralmejeriet 274
Chr. Riegels Trævarefabrik 257f
Christensen, Carl, restauratør 155f, 175
Christensen, Emma 175
Christensen, Holger 238
Christensen, Johs., restauratør 175
Christensen, Rasmus 259ff
Christensen, Viktor, boghandler og musiker 373
Christian VI 26
- Christian X 366
Christiansen, landpostbud 153
Cortsen, Valdemar, arkitekt 138
- Dalgas, Enrico, vejingeniør 129, 157, 279
Dannebrogsgade 274
Danner, Louise, grevinde 131
Dannevirke, soldaterhjem 288
Dansk Arbejderforening i Viborg 368ff
De fattiges Kasse, se Fattiggassen
De samvirkende Idrætsklubber 383
Den kommunale arbejdsanstalt, se Viborg fattiggård
Den sydlige Limfjordsejns Arbejderforening 235
Depotgården 255, 285, 332
Det danske Hedeselskab, se Hedeselskabet
Det danske Spejderkorps 381
Dollerup Møllens Trikotagefabrik 263
Domhuset, se Viborg domhus
Domkirkestræde 154f, 266, 377
Dons, Rasmus Poulsen, købmand og bogtrykker 75ff
Dragheim, Chr., fattigforstander og barber 111
Dragheims sygehus 112f, 294
du Plat, J.H., officer og korttegner 34
Dumpen 136, 239, 253, 263, 294
Dyssel, Arendt C. rådmand 20f, 29, 41, 47, 56f, 59f, 65, 78ff, 83
- Eksercerhuset 134, 255, 285
Eksercerpladsen 233, 250, 285, 383f, 386
Engelsborg 25, 28, 275
Engelsborg skole 353
Epedemihuset 208
Eskild Philipsens Maskinfabrik 265
- Fattiggassen 314, 337f, 342f, 348
FDF 381
Feddersen, Arthur, adjunkt 260, 361
Fischer, Martin, tømmerhandler 229, 233, 238, 272
Folkebogsamling for Viborg og Omegn 378

- Folkekuren 156, 296f
 Forsørgelsesanstalten, se Viborg fattiggård
 Fredensgade 137f
 Frederik IV 18f
 Frederik VI 117
 Frederik VII 118, 131, 378
 Frederik VIII 148
 Frederiks kirke 55
 Freund, H.E., billedhugger 386
 Frk. Mørcks skole 358
 Frk. Thomesens pigeskole 358
 Fælledvej 288
 Fårupbanen 151f
- Gamle Vagt 54, 112, 285, 340, 345
 Gammeltorv 231, 368, 391
 Garnisonen 51ff, 62, 66f, 285ff
 Garnissonssygehuset 255, 285, 295
 Geill, Chr., overlæge 318ff, 356
 Generalkommandoen 138f, 286
 Gildsigs Tapetfabrik 273
 Gjørup, Niels Nielsen, købmand og vejermester 95f
 Glud, Ludvig V.E., borgmester 318
 Gothersgade 137, 270
 Goverts Blik og Messingvarefabrik 265f
 Granada 387
 Gravene 23f, 73, 111, 137, 164, 231, 239, 252, 277, 286, 302, 340, 389
 Gredsted, Torry 381
 Grubbe, Marie 17
 Grønbek, Laurids 82
 Grønlund, P.H., assessor 187
 Grønnegade 133, 135, 137, 285, 289, 294, 369
 Graa, Niels, stationsforstander 147
 Gråbrødre hospital 104, 106
 Gråbrødre kirke 50, 119
 Gråbrødre kloster 194
 Gråbrødre markskole 354
 Guldberg, Peder, købmand 60, 75, 99, 224, 259, 264
 Gullev, C., murermester 112, 255
 Gundelach, F.C., borgmester 125
 Gyldenrone, stiftamtmand 39, 72, 77, 79f
 Gøtzsche, J., biskop 282
- Halberg, S, købmand 266
 Hald-lejren 214, 233f, 258, 286
 Hammershøj, Chr. 254, 315
 Hammershøj, Edvard 81ff 124, 347, 352
 Handelsbanken 245, 252
- Hans Tausens Hus 138, 364
 Hans Tausens Minde, se Tausens Minde
 Hansen, Jens, skomagere 253ff
 Harch, Naaman, rådmænd og hospitalsforstandere 20, 63
 Haubro, brændevinsbrænder 225
 Hauch, Henrik, forstander 237, 277, 297
 Hedeselskabet 129, 247, 277ff
 Heiberg, P.W., overlæge 194f, 199, 211, 215f, 294
 Heise, A., rektor 361
 Henriksen, Peter, autoforhandler 240
 Hermansen, J.H. guldsmed 240
 Herningbanen 150
 Historisk Samfund for Viborg Amt 379, 381
 Historisk Samfund for Viborg og Omegn 379
 Hjarbæk havn 13, 90, 142ff 157, 223, 224, 261
 Hjørdemål, P., klædehandler 228f
 Hjultorvet 14f, 23, 71, 112f, 157, 206, 230f, 233, 239, 248, 252, 255, 279
 Hjultorvets Apotheke 227
 Hjælpekassen 314, 338, 342f
 de Hoff, Henrik Muhle, landsdommer 44, 98, 123f
 Holst, Fr., smedemester 266
 Holstebrovej 137
 Hotel Phønix, 175, 239
 Hotel Royal 239
 Hotel Viborg 303
 Hæstrup, Jens Chr., kontor 187f, 205, 372f, 375
 Hæstrup, Jørgen, historiker 187ff, 220, 349
 Hödrich, J.G., murermester 20, 46
 Hørring, Johs., landsdommer 320ff
 Høyen, N.L., kunsthistoriker 134
 Haandværkerforeningen i Viborg 253, 368, se også Viborg Borger- og Haandværkerforening
 Haandværkerforeningens Stiftelse 253, 346
 Håndværkerstiftelsen 139
- Ibsgården 138
- Jacobsen, Jensenius, maler 325
 Jensen, C.W., tømrermester 256
 Jensen, Frederik, arkitekt 256
 Jensen, Henriette Cyrine Dorthæa, jordemoder 219
 Jensen, Jens, vinhandler 224f, 233
- Jensen, Johs. V., forfatter 349
 Jernbanegade 136f, 148f, 155, 239
 Jernbanehotellet 148, 239
 Jespersen, Jesper, arkivar 290
 Jomfru Bønsøes skole 358
 Jord, Arbejde og Kapital 250
 Just, Anton Frants, bogtrykker 120f, 125
 Jyllandsgade 137
 Jødernes badstue 132
 Jørgensen, Christian, fotograf 169
- Kampmann, Chr., arkitekt 362
 Kampmann, Hack, arkitekt 136, 154, 252, 289, 362
 KFUK 138, 365
 KFUM 138, 365
 KFUM's Soldaterhjem 288
 Kildetoften 134
 Kildevej 138
 Kjærsgaard, J.N., tømmerhandler 239, 320
 Klein, C.S. folketingsmand 289
 Klubben se Viborg Klub
 Kofoeds Jernstøberi 265f
 Koldingvej 141
 Kompagnigården 285
 Kompagnistræde 224, 255, 285, 334, 361, 378
 Krankehuset 55
 Krarup, P., herredsfuldægtig 284
 Kreditforeningen af jydsk Landejndomsbesiddere 244, 247ff, 255, 279, 377
 Krog, A.C. kapellan 22, 121
 Krogh, Chr., fabrikant 252, 270, 318ff
 Kroghs Tobaksfabrik 137, 270f, 301f
 Kvieholm 26
 Kvals Brygge 235
 Kærvænget, se badeanstalter...
- Landbrugernes Sammenslutning 250
 Landsarkivet for Nørrejylland 255, 289f
 Landsverretten 42f, 282
 Langdammen 149
 Lange, arkitekt 352f
 Latinerhaven 17, 47
 Latinskolen, se Viborg katedralskole
 Lazaretlejren 296
 Lefolii, H.H., rektor 359ff
 de Leth, Henrik, justitssekretær og Ingeborg Ahdriette 44
 Lillieskjold, Th., brygger 272
 Lille Sct. Hans Gade 138, 207, 238, 242f, 255, 274

- Lille Sct. Mikkelsgade 55, 148, 184ff, 230, 267ff, 344
- Lille Sct. Pederstræde 141, 230
- Lind, Jens Georg, embedslæge 115f
- Liseborg 28, 275f
- Loldrup skole 353f
- Lomholt, A., lektor 179f
- Lysgaard Sogns Spare- og Laanekasse 245
- Læseselskabet i Viborg 378
- Løgstrup Andelskasse 252
- Madam F. Leegaard Öl-Halle 387
- Madsen, Fritz, arkitekt 139
- Madsen, Jens 141
- Mageløs 171
- Maltesen, Niels m.fl. 162
- Mangor, Christian Elovius, landfysikus 113, 120
- Mangor, Christopher Heerfordt, bogtrykker 120
- Margrethelund 129
- Middagshøjvej 137, 197
- Mikkels anlæg 294, 386
- Minerva 361f
- Missionshjemmet 286
- Mordhorst, Carl, brygmester 273
- Mortensen, A.C., redaktør og folketingsmand 303, 318, 326, 356, 365
- Mortensen, H.Chr.C., overlærer og ornitolog 360f
- Morville, Georg, justitssekretær 129, 279, 378
- Munch, Hans, manufakturhandler 242f
- Møgelkær 275f
- Møgelvangs Gæstgiveri 230
- Møller, Helse B., arkitekt 252
- Nebelong, N.S., arkitekt 134
- Neckelmann, C., overretsprokurator 141
- Neckelmanns villa 129, 184, se også Viborghallen
- Nielsen, Anders 323
- Nielsen, Chr., vognmand 156
- Nielsen, Oscar, lærer 218, 354
- Non Mølle kro 234
- Norden 270f
- Ny Teglgård 20, 26
- Nytorv 20, 23, 85f, 102, 138, 222, 227ff, 232, 239, 390, se også stiftamtmandsgården
- Nørre sogns kirke se Gråbrødre kirke
- Nørremarken 24ff, 275
- Nørremerkens skole, se Engelsborgs skole
- Nørremølle 25, 221
- Nørremøllevej 139, 221
- Odin bryggeriet 233, 272f
- Oldendow, Knud, direktør 349
- Oldsagssamlingen i Viborg, se Viborg Stiftsmuseum
- Olesen, Johs, autoforhandler 240
- Olsen, Chresten, brygger 272
- Overdammen 135
- Overdamsvej 139
- Paludan, Aage, arkitekt 138, 141
- Palæ 242, se også Viborg Klub
- Pedersen, Helmuth Spanggaard, materielforvalter 196ff, 205
- Pehrsson, C.E., brygmester 272f
- Petersen, Carl C., skrædder 303, 316, 320ff
- Philipsen, Jens Chr., urmager og fabrikant 101f
- Philipsen, Ph., klædehandler 227f
- Philipsen, Aage, fabrikant 180f, 240f, 265, 322
- Piebengans se Kompagnistræde
- Plenge skole, se Viborg Realskole
- Plesner, Ulrik, arkitekt 277
- Plesning, Nic., byrådssekretær 321, 339
- Poulsen, Chr., lærer 318, 320ff
- Poulsen, N.P., kæmner 318, 327
- Preisler Otto m.fl., hotelvært 230
- Preislers Hotel 148, 175, 178, 195, 215, 230, 251
- Privatbanken for Viborg og Omegn 139, 252
- Provinsarkivet for Nørrejylland 289
- Prytz, Ragna 315
- Rafn, Hans Knudsen, borgmester 18, 20, 24, 46
- Randersvej 230
- Reberbanen 134, 138, 189, 192f, 233, 238, 253, 346, 260, 277
- Reimer, A., kæmner 327, 337
- Reistrup, Karl Hansen, maler 247, 249, 374, 377
- Reisz, Adam C.B., kæmner 327
- Riddergade 176f, 225, 291
- Rindsholm 223f
- Rosenstræde 133, 138, 195, 230, 255, 288, 295, 351ff
- Rødding sø 229
- Røde Kors baraklejr 256f
- Rødevej 134, 241, 255
- Rørbye, Martinus, maler 71
- Rådhuset 16ff, se også Viborg gamle Rådhus; Viborg Råd-, Ting- og Arresthus
- Sabro, Peter 293, 303
- Salmonsens, Levin, købmand 75f, 118
- Salonen 126, 134, 175, 367, 370, 389
- Samson, Emanuel og Moses, klædehandlere 228
- Sandberg, A.W. købmand 223ff, 227
- Saxild, G., arkivar 290, 316
- Schaltz, Jørgen Pedersen, købmand 20, 65, 88
- Schneevoigt, Peter 266
- Schneevoigts Maskinfabrik og Jernstøberi 253, 263ff
- Schneidermann, A., kurvemager 73
- Schourup, Chr. tømmerhandler 238f
- Schourup, Julia 217, 372f
- Schrøder, A, tandlæge 220
- Schütt, Marurin, slagtermester 206
- Schütts Gård 224
- Sct. Hans Torv 34
- Sct. Ibs Gade 27, 132f, 138f, 194, 274, 276, 345
- Sct. Ibs Gård 345
- Sct. Jørgens Vej 116, 148
- Sct. Laurentii Vej 139
- Sct. Leonis Gade 20, 179, 265
- Sct. Leonis Stræde 282
- Sct. Mathias Gade 21, 23, 71, 81, 136ff, 148, 152, 154, 173, 182, 224, 230, 239f, 245, 251f, 256, 261, 265f, 270, 288, 368
- Sct. Mathias Port 34, 53, 75, 133, 139, 239, 252
- Sct. Mikkel Port 20, 26, 386
- Sct. Mogens Gade 20, 23f, 10, 154, 156, 187ff, 230, 265, 272f, 285, 348, 368
- Sct. Mogens Gade nr.1 (Den gamle Latinskole) 20, 46f, 330
- Sct. Mogens Port 28, 34, 52, 134, 138, 231, 233, 267, 277
- Sct. Mogens Torv 34
- Sct. Nikolai Gade 133f, 139, 162, 276, 325, 340 351f
- Sct. Villads Stræde 139, 325
- Selskabet til Samling af Oldsager i Viborg 378
- Sindssygehospital, se Viborg Sindssygehospital
- Sjællandsgade 276f
- Skive, Edvard, farver 316, 337

- Skivevej 139, 157
 Skolestræde 47, 272
 Skottenborg 34, 111f, 133ff, 137, 277, 303
 Skovbrynet 141, 150
 Skovgaard Museet 376f
 Skovgaard, Joakim, maler 135, 375ff
 Skow, Fr., købmand 238
 Skrike, J.P., stiftamtmand 283
 Slesvigsgade 137
 Smidth, Hans, maler 68, 85
 Smith, Janus 263
 Snerding, Eyvind m.fl. 189, 192
 Socialdemokratisk Ungdomsforening for Viborg og Omegn 317
 Soetmann, G, læge og kunstsamlers 377
 Sortebrødre kirke, se Søndre sogns kirke
 Sortebrødre Kirkestræde 167
 Spegebjerg kro 230
 Spidstoften 139, 276
 Spreckelsen, Otto von, fabrikant og dirigent 373
 Spytstenen 386
 Stallknecht, Claus, bygmester 18ff, 30
 Stauning, Thorvald, statsminister 303
 Steen Steensen Blicher, afholdsløge 347
 Stein, Johan Peter, tømrermester 258f
 Stevns, Niels Larsen 377
 Stiftamtmandsboligen, se også Sct. Mogens Gade 1
 Stiftamtmandsgården (Janus Frie-denreichs gård) 17, 45, 280
 Stilling, Villads, bygmester 54
 Stockholm, Nic., klædehandler 228f
 Storck, H.B. arkitekt, 134
 Store Hjultorvgyde 222
 Store Sct. Hans Gade 23, 220, 224f, 227ff, 239, 242f, 274, 358, 368
 Store Sct. Mikkels Gade 23, 50, 99, 182, 222ff, 245, 259, 344, 350f, 378f
 Store Sct. Peders Stræde 230, 246, 349
 Stænderhuset, se Viborg Stænderhus
 Stænderpladsen 134, 255, 281ff
 Støttrup, Morten 119f
 Støttrup, N.Chr., bagermester 342
 Subæk vandmølle 266
 Svaneapoteket 227
 Swane, H.J., biskop 214, 282f, 363, 382
 Sønder Allé 141
 Sønder Teglgård 26
 Søndermarken 24ff, 114, 275
 Søndermarkens skole 138, 141, 205, 354
 Søndermølle 97, 266
 Søndersø 116, 205, 345
 Søndre sogns kirke 16ff, 50, 119, 202
 Sønæs 141
 Tausens Minde, anlæg 134, 365, 386
 Tausens Minde, menighedshus 364f
 Testrup, Chr. Sørensen, herredsfoged 14ff
 Th. Spreckelsens Mineralvandsfabrik 272
 Tholle, Julius, arkitekt 134, 248, 346, 367, 370
 Thøgersen, Rasmus, snedker 318f
 Thøgersen, Thøger 319, 336
 Toldbodgade 136
 Trekroner 158
 Trekronervej 138, 274, 357f
 Turistforeningen for Viborg og Omegn 380, 389
 Tvermoes, politimester 334
 Tychonius, Christen Lassen, stiftsprovst 45
 Undallslund 247, 370, 382
 Ursin, M.R.K., stiftsprovst 93f, 122, 217
 Valhalla 272
 Vandet, Peder, handelsmand 14
 Vater, Joseph, isenkræmmer 86, 223
 Vendersgade 274
 Vesterbrogade 137, 139
 Vestergade 23, 206, 222ff, 227f, 253ff
 Vestermarken 24, 27, 275, 277
 Vestermarkens skole 353f
 Vestre Borger- og Realskole 356, 377
 Vestre Borgerskole, se Vestre Borger- og Realskole
 Vestre Landsret 281ff
 Viborg Amts Arbejdsanstalt 135
 Viborg Amts Landøkonomiske Forening 279
 Viborg Amts- og Bysygehus 136, 217, 285, 294ff
 Viborg Amts Socialdemokrat 303, 323, 326
 Viborg Amts Tidende 323
 Viborg Andelsmejeri 274
 Viborg arbejdsanstalt 113, 202ff
 Viborg banegård 130, 134, 136, 146, 149, 151, 236
 Viborg Bank, Andelsbanken 251
 Viborg Borger- og Friskole 242, 352ff
 Viborg Borger- og Haandværkerforening 368, 378
 Viborg Borgerskole 49ff, 189f, 350f, 356
 Viborg brandstation 138
 Viborg brandvæsen 154, 332ff
 Viborg Byes og Omegns Sparekasse, 226 244ff, 252
 Viborg Centralbibliotek 378f
 Viborg Danse-Salon Selskab 125f, 370f
 Viborg domhus 20, 41, 47, 56, 123
 Viborg domkirke 16ff, 41, 50, 118ff, 130, 134f, 147, 247, 255, 282, 376f
 Viborg elektricitetsværk 138, 178ff, 320
 Viborg fattiggård 255, 202ff, 220, 340
 Viborg fattighus 111f
 Viborg nye fattighus 339ff
 Viborg Fodspports Forening (VFF) 383ff, 391
 Viborg Forberedelsesskole 358
 Viborg friskole 51, 189f, 259, 350f
 Viborg gamle rådhus 30, 42, 379
 Viborg gasværk 136, 143, 147, 150, 175ff
 Viborg Gymnastikforening 383
 Viborg Handelsforening 223, 226, 242
 Viborg Jernstøberi 264f
 Viborg kaserne 289
 Viborg katedralskole 16, 20, 46ff, 139, 189f, 255, 358ff, 378
 Viborg Klub 156, 175, 368, 371, 374
 Viborg kommunale badeanstalt, se badeanstalter...
 Viborg kommunes administrationsbygning, se Sct. Mogensgade 1
 Viborg Løveapotek 239
 Viborg og Omegns Brugsforening 304
 Viborg politi 334ff
 Viborg postgård 154, 230
 Viborg posthus 136, 152, 230, 251
 Viborg Realskole 189f, 358
 Viborg Ruteautomobilstation 158
 Viborg Råd- Ting- og Arresthus 134, 255, 282
 Viborg Samler 120f
 Viborg Sindssygeanstalt, se Viborg Sindssygehospital
 Viborg Sindssygehospital 57, 136, 148, 205, 225, 258, 290ff
 Viborg Skovlufabrik 266
 Viborg Skydeselskab 369
 Viborg Skytteforening 382
 Viborg Stifts Folkeblad 138, 323, 326
 Viborg Stiftsbogtrykkeri 273
 Viborg Stiftsmuseum 131, 379

Viborg Stiftstidende 121, 323ff
Viborg stænderhus 41, 61f, 282
Viborg Svineslagteri 237
Viborg Sygehus 208, 255
Viborg teater 125, 138, 247, 258, 372, 374f, 388
Viborg Tekniske Skole 138, 259ff
Viborg Telefonselskab 156
Viborg Telegrafstation 154f
Viborg Tugt- og Forbedringshus se Viborg Tugt og Manufakturhus
Viborg Tugt- og Manufakturhus 20f, 56ff, 70, 97ff, 102, 106, 128, 205, 258, 285, 290
Viborg Tømrer- og Murermesterforening 256
Viborg universitet 45f, 247, 371
Viborg vandværk 135
Viborg Venstreblad 323
Viborghallen 303, se også Neckelmans villa
Viborghus, se Viborg Tugt- og Manufakturhus
Vibæk Mølle 266
Vig-Nielsen, Søren, arkitekt 137ff, 270, 354, 374
Villa Tatoi 138, 141
Vint Mølle 26, 275
Volden 138
Walther, W.Th., arkitekt 134
Warming, K, arkitekt 281
West-end 138
Wiinholt, Cl. Aug., arkitekt 138, 260
Wire, C., maler 261
Wissing, L., redaktør 315, 325
Wistoft, Søren, fabrikant 266
With, J.A. stiftamtmand 22, 29, 31, 39, 77
Wombwell 233
Worre, Lars, købmænd 125, 222, 258
Wøldike, Andreas, biskop 79f, 119
Zacho, Carl 169
Zingelmann, Vilhelm Julius 308f
Øster Teglgård 26, 223, 275
Østre Borgerskole 356
Østre skole 195, 207, 218, 255
Aakjær, Jeppe 241, 283
Aakjær, Svend, arkivar 290
Aalborgvej 139
Åle mølle 97, 100
Ålestrupbanen 147ff
Aalkjær, A.V., bagermester 342
Århusvej 136, 141, 149f, 177, 255, 294